

KÁLLAY ISTVÁN

A MAGYARORSZÁGI
NAGYBIRTOK
KORMÁNYZATA
1711–1848

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

KÁLLAY ISTVÁN
A MAGYARORSZÁGI
NAGYBIRTOK
KORMÁNYZATA
1711–1848

*A Magyar Országos Levéltár
Kiadványai III.*

Hatóság- és hivataltörténet 5.

A munka a Magyar Országos Levéltárban őrzött családi és uradalmi levéltárak eddig fel nem dolgozott forrásai alapján mutatja be a magyarországi – többek között a Batthyány, Csáky, Desseffy, Erdődy, Esterházy, Festetics, Habsburg, Károlyi, Lónyay, Széchenyi, Zichy – nagybirtok kormányzatát a XVIII. század elejétől 1848–1849-ig, vagyis azt a korszakot, amikor a magyarországi nagybirtok eljutott korszerű kormányzati-irányítási rendszerének létrehozásáig. A monográfia – amely a téma első átfogó (helyenként kézikönyvszerű) feldolgozása – áttekinti a birtokkormányzat (birtokszervezet) fejlődését, a nagybirtok területi elhelyezkedését. Ezt követi a birtokkormányzat testületi irányító szerveinek (családülés, tisztiszék, gazdasági bizottság) bemutatása. Külön fejezet foglalkozik az operatív szervekkel (jószázigazgatóság, jószákgormányzóság, uradalmi ügyészség, számvevőség stb.), meghatározva hatáskörüket és létrejöttük idejét. Három kiemelt fejezet mutatja be a nagybirtok hármasságát (gazdálkodási, közigazgatási és jogszolgáltatási) tevékenységét.

A kötetet több térkép és táblázat egészíti ki.

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

A MAGYARORSZÁGI NAGYBIRTOK
KORMÁNYZATA
1711-1848

A MAGYAR ORSZÁGOS LEVÉLTÁR KIADVÁNYAI

III.

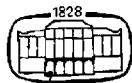
HATÓSÁG- ÉS HIVATALTÖRTÉNET

5.

A MAGYARORSZÁGI
NAGYBIRTOK
KORMÁNYZATA
1711–1848

Írta

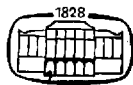
KÁLLAY ISTVÁN

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST 1980

KÁLLAY ISTVÁN

A MAGYARORSZÁGI
NAGYBIRTOK
KORMÁNYZATA
1711–1848

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST 1980

Szerkesztő
EMBER GYŐZŐ

ISBN 963 05 1742 6

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1980 · Kállay István

Printed in Hungary

I. BEVEZETÉS

Már Szekfű Gyula rámutatott arra, hogy a nagybirtok múltja történetünk egyik legérdekesebb kérdése.¹ Különösen az a kései feudalizmus korában, amikor a nagybirtok létrehozta a kor követelményeinek megfelelő szervezetét és kormányzatát.

A nagybirtokkormányzat vizsgálata a hűbéri társadalom egyik meghatározó kérdéséhez, a tulajdonviszonyokhoz kapcsolódik. A feudalizmusban a hatalom alapja a földbirtok, az uralkodó osztály csoportjai ennek arányában veszik ki részüket a gazdasági és a politikai hatalom gyakorlásából, az államélet központi, illetve helyi irányításából.² Engels hangsúlyozta, hogy a földbirtok nagysága határozza meg a politikai hatalomban való részvétel fokát is.³ A hűbéri társadalomban a földhöz, mint fő termelőeszközhöz való viszonyt már nem a közösség közvetíti, mint az előző két formában. A feudalizmusban a földhöz való viszony alapján lesz valaki úr vagy jobbágy, válik a rendi hierarchia tagjává.⁴ Marx a földtulajdont a feudális korszak „fő tulajdonának” nevezi, amelyre a hozzáláncolt jobbágymunka a jellemző.⁵ Szerinte a tulajdon a hatalomnak egy válfaja, amely egyfelől a tulajdonosok hatalmát, másfelől a politikai hatalmat, az államhatalmat jelenti.⁶ Az állami berendezkedést egyenesen „a magántulajdon berendezkedésének” tartja, amikor a jog, a szabadság, a társadalmi létezés minden alakja mint kiváltság, mint a szabály alóli kivétel jelenik meg.⁷ A politikai hatalom és függetlenség nem a politikai állam adománya, nem abból folyik, hanem a politikai állam tagjai egy olyan lényegtől kapják függetlenségüket, amely nem az állam lényege; az eivont magánjog egy lényegtől, a magántulajdontól. „A politikai függetlenség a magántulajdonnak egy akcidenzája, nem a politikai államnak a szubsztanciája.”⁸

A társadalmi viszonyokhoz hasonlóan az igazgatási viszonyokat is a tulajdonosi viszonyok határozzák meg.⁹ A feudális urak tevékenysége – mint állami tisztségek betöltői vagy mint magánföldesurak – lényegileg azonos jellegű: az áru–pénzviszonyok kiterjedésének, a paraszti–polgári árutertermelés fejlődésének hasznát kívülről, a pénzgazdálkodásba fokozódó mértékben bekapcsolódva, de árakereskedelmi s főleg árutertermelő tevékenységbe még alig bocsátkozva, akarják minél inkább lefölözni.¹⁰

¹ Szekfű 305.

² *Csizmadia* 1972. 88.; *Samu* 90.

³ *Engels: A család, a magántulajdon és az állam eredete.* Budapest 1949. 176.

⁴ *Eörsi* 47.

⁵ *Marx–Engels: A német ideológia.* Marx–Engels művei. III. Budapest 1960. 79.

⁶ *Marx: A moralizáló kritika és a kritizáló morál.* Uo. IV. 1959. 325.

⁷ *Marx: A hegeli államjog kritikája.* Uo. I. 1957. 315.

⁸ Uo. 313.

⁹ *Berényi* 1966. 67.; 1975. 22.

¹⁰ *Pach* 138.

Nem maradtak el ebben a gazdasági fejlődés megszilárduló feudális irányához igazodó városok sem.¹¹

A központi vagy területi politikai hatalomból való részesedés alapja tehát a földtulajdon, esetleg katonai, hivatali érdemek. Ahogy nőtt a nagybirtokos vagyona, úgy nőtt politikai, igazgatási hatalma is.¹² A család növekvő politikai hatalma visszahatott földtulajdonára, a hatalom növekedésével mind nagyobb gondot fordítottak birtokaik kormányzatának korszerűsítésére.¹³ A közvélemény is azt tartotta, hogy – ha pénzt nem is – politikai hatalmat csak a nagybirtok adhat.¹⁴ Ezt különben a polgári közigazgatástudomány is hangoztatta. Magyary Zoltán – a mezőgazdaságról beszélve – megállapítja: nem elég tudni, hogy a föld mely község határához tartozik, szükséges ismerni a földbirtok tulajdoni megoszlását is.¹⁵

Mindennek eredményeképpen a feudális magyar jogéleletet a partikularizmus jellemezte. Nemcsak a városok és a kiváltságolt kerületek éltek kiváltságaik alapján saját külön jogukkal, hanem a nagybirtokosok óriási uradalmában is aligha lehetett a törvények, az országos jog érvényesüléséről beszélni.¹⁶ Degré éppen ezért az uradalmakat „állam az államban” tekinti.¹⁷ A központi hatalmat a nagybirtokosok támogatták ugyan – hiszen az ő közreműködésükkel szervezték át 1723 után a központi bíróságokat –, ez azonban nem zárta ki, hogy minél nagyobb darabot igyekeztek abból saját uralmuk alá vonni. Ez sokkal inkább a középnemesség, a megyei szervek rovására sikerült. A nagybirtokos előtt nyilvánvalóan a középkori *liber comes* mintaképe lebegett, aki a vármegyei hatóság teljes kizárásával csupán a királynak tartozott felelőséggel.¹⁸

Minden nagyobb méretben végzett társadalmi vagy közösségi munkának szüksége van igazgatásra, amely betölti azokat az általános funkciókat, amelyek a termelő szervezet mozgásából fakadnak.¹⁹ Az igazgatás része a jogi és politikai felépítménynek. Az igazgatási viszonyok – osztálytársadalmakban – mindig osztályviszonyokat fejeznek ki, amelyek között az uralkodó osztályok hatalmukat realizálhatják.²⁰ A kizsákmányoló rendszerekben minden hatalom – különösen a közvetlen elnyomást szolgáló birtokkormányzat – a társadalmi osztályelnyomás közvetítője, amelynek funkcionálását az állami közhatalom biztosítja. Az igazgatás és irányítás, mint különleges tevékenység fejlődése, a társadalmi-történeti folyamat törvényszerű kifejeződése. Témakörébe nemcsak a termelésirányítás, hanem a csere, elosztás, fogyasztás, szolgáltatások, pénzügyek, kultúra, egészségügy stb. tartoznak.²¹ Munkám során nemcsak az igazgatási ténykedésről írok, hanem a nagybirtok vezetéséről, irányításáról, tehát a kormányzásról. A feudális korban a jogszolgáltatás nincs elválasztva a közigazgatástól. A haladó politikusok éppen a kettő elválasztásán fáradoztak, de ez – többé-kevésbé – csak a

¹¹ Uo. 242.

¹² Trócsányi 300.

¹³ Mérey Klára 1975. 23.

¹⁴ Hóman–Szekfü IV. 253.

¹⁵ Magyary 163.

¹⁶ Csizmadia 1972. 307.

¹⁷ Degré 1961. 104.

¹⁸ Hóman–Szekfü II. 131.

¹⁹ Gvisiányi 46.

²⁰ Berényi 1975. 22–23.

²¹ Gvisiányi 18.

polgári korban sikerült. A monográfia témája tehát a magyarországi nagybirtok irányítása, vezetése. Ebben az értelemben indokolt a „birtokkormányzat” kifejezés használata, mint ahogy a „jóságkormányzó” szó is használatos.²²

Az igazgatásra jellemző, hogy a dolgozó népességtől – melynek nem marad ideje a közös ügyek ellátására – elkülönült.²³ Korszakunkra ez az elkülönült igazgatási szervezet már bizonyos szakértelmet, képzettséget követelt, az irányítás munkája mindinkább szakmává vált.²⁴

Az igazgatás célja az eredményes gazdálkodás, a szervezet zavartalan működésének biztosítása.²⁵ Az igazgatás hatékonyságát vizsgálva tehát az eredményességből indulok ki.²⁶

Az eredményes gazdálkodás megvalósítására a kormányzat igazgatási szervezetet hoz létre, mely hierarchikus felépített rendszert alkot.²⁷ A birtokkormányzat, amely a magántulajdonon alapuló magánigazgatás formációjába tartozik, e szervezet funkcióinak és tevékenységének megfelelően tagolt struktúrával rendelkezik. Ez olyan részegységekre való tagolást jelent, amely a szervezet legmagasabb fokú teljesítőképességét biztosítja.²⁸

A szervezési és igazgatási rendszerek a társadalom legbonyolultabb jelenségei közé tartoznak. Munkámban használom az irányítási (igazgatási) rendszer fogalmát, a szervezéstudomány értelmezése szerint.²⁹ A szervezet számos önálló egységére a „szerv” kifejezést alkalmazom.

Az igazgatásnak különleges fajtája a családi igazgatás. Ez a kizsákmányoló társadalomban szorosan összefonódik a magántulajdonnal, a magánigazgatás körébe tartozik. Kifejeződik ez abban is, hogy a családi igazgatási viszonyokat – ha egyáltalán szabályozva vannak – rendszerint a magánjog keretében szabályozzák.³⁰

Magyarországon a nagybirtok a XVIII. században jutott el kormányzati-irányítási rendszerének létrehozásáig. A kor a nagybirtok megerősödésének ideje: ebben a folyamatban kétségtelenül a szervezeti elemek is szerepet játszottak. Ennek a folyamatnak a kezdetét nehéz egy évszámmal meghatározni, sokkal inkább az „1710-es évek”-kel lehetne jelezni. Ezekben az években jelent meg ui. a testületi vezetés, kezdődött egyes központi uradalmak kiemelkedése. A korszakhatárt – közismert évszámmal – 1711-ben határoztam meg. A munka záróévszáma, 1848, annyiban jelent határköt a birtokkormányzatban, hogy fő funkciójának – a birtokgazdálkodásnak – és szervezetének változatlan megtartása mellett fokozatosan megszűnt közigazgatási és jogszolgáltatási feladatköre. Olyan változás volt ez, amely ha alapjaiban nem is rázta meg a birtokkormányzatot, működésében mégis jelentős módosulást hozott. Az 1711–1848 közötti időszakon belül megkülönböztethető szakaszok: 1711–1745/1750, 1750–1790, 1790–1815, 1815–1848.

²² Marx–Engels művei. I. Budapest 1957. 243.

²³ Engels: Az erőszak szerepe a történelemben. Budapest 1970. 45.

²⁴ Gvisianyi 50.

²⁵ Berényi 1966. 14.

²⁶ Wellmann 1937. 689.

²⁷ Berényi 1975. 44.

²⁸ Uo. 55.

²⁹ Uo. 46.

³⁰ Uo. 24.

Munkám első fejezetében e tagolás szerint tekintem át a birtokkormányzatot és különösen a birtokszervezet fejlődését, a nagybirtokok területi elhelyezkedését. Ezt követi a birtokkormányzat testületi irányító szerveinek – családlülés, tisztiszék, gazdasági bizottság, igazgató tanács – ismertetése. Az operatív irányítás az igazgatóság, kormányzóság, ügyészség, különböző szakigazgatási szervek kezében volt. Legfontosabb ezek közül a számvétség, mely a nagybirtok számvitelét szabályozta és ellenőrizte. Működéséből számos fontos következtetés vonható le a birtokok jövedelmezőségére és az igazgatási kiadásokra vonatkozóan. Külön fejezetben tekintem át a tisztviselők, alkalmazottak és szolgák helyzetét, alkalmazási körülményeiket, előmenetelüket, beosztásukat.

Három kiemelt fejezet foglalkozik a nagybirtok hármassal – birtokgazdálkodási, közigazgatási és jogszolgáltatási – funkciójából adódó feladatokkal. Az elsőhöz tartoztak többek között a fenntartás, a növénytermesztés, az állattenyésztés, a haszonvételek; a közigazgatási feladatkörhöz az adó- és katonaugy, utak, hidak fenntartása, a falusi önkormányzat, a telepítés, az építésügy, a céhügy, a kereskedelemügy, a tűzvédelem, az egészségügy, az árvaügy, a kegyúri ügyek, a földmérés (telekkönyv) és a közrendészet. A jogszolgáltatási tevékenységen belül a birtokkormányzati szervek által kifejtett büntető- és polgári bíraskodást tárgyalom. Végezetül áttekintem a birtokkormányzat fejlődését 1848 után. Munkámat a birtokkormányzat értékelésével zárom.

Vizsgálódásaim során kevés feldolgozásra támaszkodhattam. Ugyanazt mondhatom el, amit – több mint 90 évvel ezelőtt – Wenzel Gusztáv *Magyarország mezőgazdaságának története* című művének megírásakor: nem állott rendelkezésemre előmunkálat, a nyersanyagot is jórészt magamnak kellett összegyűjtemen és feldolgoznom.³¹ Az egykorú irodalom – Fischer Kristóf, Lippay János, Mitterpacher Lajos, Pankl Máté, Szentiványi Márton stb.³² – a XVIII. század közepéig csak a trágyázást és a többszöri szántást hangoztatta. Az egyetlen kivétel Liczey János 1707-ben megjelent *Iter oeconomicum* című műve, amelyet segédkönyvül szánt az urbáriumok, összeírások és uradalmi leltárak készítéséhez. Az 1770-es évektől kezdve a szakirodalom az ugartartást pótló trágyázás és a mesterséges rétek létesítése, a szántóföldi takarmánytermesztés felé fordult.³³ A birokormányzatra még a legjobbak – pl. Tessedik Sámuel – is csak kevés figyelmet fordítottak.

Az első egykorú szerző, akinek művéből méríthettem, Nagyváthy János. A magyar gazdatisztról szóló munkájában a természet, tenyésztés, építés, adás-vevés, árendába adás mellett foglalkozik a „rendelés-tevéssel”, a jobbágyokkal való bánással, a felvigyázással, a rendtartással és a számadásokkal, leltárokkal. Munkáját jól egészíti ki Carolus Pfahler Keszthelyen megjelent munkája, a *Jus Georgicum*. Sok vonatkozásban értékes útmutatást ad Frank Ignác *A közigazság törvénye Magyarharbonban* című műve.

Felhasználtam a Magyar Gazdaságtörténelmi Szemlében megjelent uradalmi utasításokat és egyéb közleményeket is. Kormányzati részt is tartalmazó uradalomtörténetet először a Domanovszky Sándor által szerkesztett sorozatban tettek közzé. Az ő érdeme, hogy a megjelent kötetek a birtok külső történetén túl a rajta folyó gazdálkodást és igazgatást is igyekeztek bemutatni. Valamennyi munka levéltári kutatásokon alapult

³¹ *Jármay* 3–4.; *Domanovszky Sándor* bevezetése. *Wenzel* IV.

³² *Bakács* 1947. 143.

³³ *Wellmann* 1961. 214.

és tárgyát időben a politikai történet korszakaitól függetlenül próbálta elhatárolni.³⁴ A birtokkormányzat működésére azonban e sorozat sem fordított figyelmet, megelégedett az uradalmi szint ismertetésével. Feltűnő, hogy a sorozat minden kötetében – nyilván Domanovszky hatására – csaknem ugyanazt olvashatjuk a birtokigazgatásról. E sorozaton kívül nagy haszonnal forgattam a munkámhoz csatolt irodalomjegyzékben felsorolt műveket.

Mindezekben azonban a birtokkormányzatra csak utalásokat találtam, így munkámat túlnyomó részben a levéltári forrásokra alapoztam. Kutató- és hivatali munkám során a vizsgált nagybirtokok kormányzatának csaknem teljes anyaga megfordult a kezemben. Ezért – Varga Endre szavaival³⁵ – elmondhatom, hogy az idézett esetek csak példának tekinthetők, melyekhez még számosat tudnék hozzátenni.

A családi és uradalmi levéltárak közül felhasználtam a Balassa, Bánffy, Barna, Batthyány, Csáky, Dessewffy, Erdődy, az esztergomi primási és főkáptalani, a herceg és gróf Esterházy, a Festetics, Forgách, Grassalkovich, Habsburg, Harruckern, Kállay, Károlyi, Lónyay, Madách (Majthényi), Máriássy, Széchenyi és Zichy családok levéltárainak iratanyagát. Irodalom alapján dolgoztam fel a fejevári örkanonokság (piarista kusstódiátus), a pannonhalmi főapátság, Sopron város, valamint a Hunyady és a Trautsohn nagybirtok kormányzatát.³⁶ Mindezek alapján mintegy 30 nagybirtokkal foglalkozom. Ha hozzáveszem, hogy kezükön volt az ország területének csaknem egyharmada, nyugodtan mondhatom, hogy megállapításaim általánosításokra is lehetőséget adnak.

³⁴ Wellmann 1937. 674.

³⁵ Varga 1974. 10.

³⁶ Részletes felsorolásukat lásd a Függelékben. Ott található a források idézésével kapcsolatos utalás és a levéltári források törzsszámok szerinti jegyzéke.

II. A BIRTOKKORMÁNYZAT ÉS A BIRTOKSZERVEZET FEJLŐDÉSE

Ahhoz, hogy a nagybirtokos földesúr több száz szétszórt birtokrészét, faluját, pusztáját össze tudja tartani, birtokszerte gondosan kiépített szervezetre volt szüksége.¹ Ez a szervezet intézmények és emberek társadalmi csoportja volt, amely a társadalmi munkamegosztás fejlődése által meghatározott célok – az uraság hasznának növelése,² a nagyobb jövedelmezőség³ – érdekében jött létre. Felépítését, működését formális előírások csak részben szabályozták, hierarchikusan felépített funkcionális rendszert alkotott. A feudális nagybirtoknak is megvolt a maga sajátos termelési és igazgatási szervezete, hiszen a munka bármilyen formában – és bármilyen társadalomban – feltételezi az irányítást.⁴ Korszakunkat megelőzően ez a szervezet még nem alkotott rendszert, a szervezeti egységek alaptevékenysége által meghatározott tagolás volt rá jellemző. A kérdés vizsgálatakor ezért van nagy jelentősége annak, hogy a szervezetet ne válasszuk szét a működésétől.⁵

A birtokkormányzati célok megvalósítására létrehozott szervezet tevékenysége térben tagozódott, így – különösen korszakunk előtt – erősen érvényesült a földrajzi elv. Már Wenzel rámutatott arra, hogy a nagybirtok terjedelme, földrajzi és éghajlati helyzete jelentős tényező.⁶ Egy földesúr birtoka feldarabolt tulajdon, szétszórtan fekvő, egyedi javakból tevődött össze. Kivétel, ahol a nagybirtok egy összefüggő területet fogott át, vagy egymás mellett fekvő uradalmakból állt. Ez a szétszórtság hozta magával, hogy korszakunkat megelőzően nem annyira az ágazati vagy szakmai, hanem inkább a területi munkamegosztás érvényesült.

Az uradalmak szervezeti felépítéséről kevés adat maradt fenn. Talán ez vezette Domanovszky Sándort ahhoz a megállapításhoz, hogy „az anyaggyűjtés a mezőgazdaság történetéhez sokkal nehezebb, mint az ipar vagy kereskedelem történetéhez. A mezőgazdaságnak nem voltak olyan szervezetei, mint a céhek, vagy olyan irányítói, mint a városok.”⁷ Ugyanezt ismételte meg Wellmann Imre 1937-ben a Domanovszky-émlékkönyvben megjelent munkájában.⁸ A kutatások mégis azt mutatják, hogy a nagybirtok jelentős szervezettel, korszakunkban már szervezeti rendszerrel rendelkezett. Igen figyelemreméltó, hogy a különböző nagybirtokok kormányzata és szervezete nem mutat nagy eltérést. Ezt kétségtelenül azzal magyarázhatjuk, hogy irányítói

¹ Sinkovics 8.

² Szabad 49.

³ Eckhart 30.

⁴ Gvisianyi 41.

⁵ Magyary 4.

⁶ Wenzel 347.

⁷ Jármay 3–4.

⁸ Wellmann 1937. 670.

kapcsolatban — néha levelezésben⁹ — állottak, figyelemmel kísérték egymás rendelkezéseit.¹⁰ Ez eredményezte azután, hogy az ország két végében fekvő Esterházy hercegi és Károlyi birtokok kormányzata hasonlóságot mutat.

A nagybirtok — a fenti célok megvalósítására — már Mohács előtt kialakította igazgatását és szervezetét. Feladata volt az igazságszolgáltatáson kívül az adószedés, az uradalom és a falvak irányítása, a munka megszervezése.¹¹ A — tartományi nagyságú — birtok központja egy-egy vár volt, élén a várnaggyal. Neki volt alárendelve a fegyvereket vezető tiszt, az udvarbíró, a sáfár, a számvevő, a deák és a kulcsár. Az udvarbíró felügyelt a bírákra, a vámosra és a majorosra, erdőőrökre, gulyásokra, csikósokra, molnárokra, kocsmárosokra stb.¹² Az esztergomi érsekség uradalmainak élén 1489-ben *provisor* és számvevő állt, őket követte rangban a jegyző, a *procurator*, a várnagy, írnok stb., összesen 82 fő. Ha ehhez hozzávesszük az érsekség 64 főnyi személyzetét, viszonylag magas számot kapunk.¹³ Nádasdy Tamás vártartományainak élén praefectusok álltak, gazdasági és birtokkormányzati — tehát nem katonai — funkcióval.¹⁴ A veszprémi püspökség birtokait az udvarbíró vezette, aki egyúttal a püspök kincstárnoka is volt. Alárendeltjei a várnagyok és a tisztartók voltak.¹⁵ Amint a rendelkezésünkre álló néhány adatból is kitűnik, a Mohács előtti magyar nagybirtok szervezete fejlett volt, nyilvánvalóan meg tudta azt a célt valósítani, amelyet létrehozói vártak tőle.

A birtokszervezetnek ez a felépítése csak a török által meg nem szállt területeken maradt fenn. A nagybirtokosok e területekre szorulva irányították tovább uradalmukat. Ez az időszak elsősorban az ország nyugati szélén fekvő nagybirtokoknak kedvezett, itt jöttek létre azok a szervezeti és igazgatási formák, amelyek korszakunkra a többi uradalmak példaképeivé váltak. A németújvári uradalom pl. az egyre gyarapodó Batthyány birtokok központja lett. 1576-ban 66 helységet fogott össze, amelyek négy — strémi, őrségi, horvát és német(újvári) — tartományra (sáfárságra) voltak felosztva. Élén az udvarbíróval négy sáfár és a falusi bírák igazgatták az uradalmat.¹⁶ 1634 és 1648 között a németújvári udvartartás 220 személyből állott.¹⁷ A szalonaki uradalmat az udvarbíró (mindig nemes személy) kormányozta. Három kerület (Rohonc, Szentmihály, németégi tartomány) volt, élén egy-egy sáfárral. Ők feleltek a robotmunkáért, az úrbéri szolgáltatások begyűjtéséért, a jobbágyok szökéséért, a telepítésért, a rendért és a békességért. A falusi bírák minden szombaton a sáfárnál jelentkeztek a következő hétre szóló parancsok átvételére.¹⁸ A majorok személyzete a XVII. század derekán a majorospánból, majorosnéből, szolgálólányból, juhászból, pásztorból és béresből állott.¹⁹ Az esztergomi főkáptalan birtokai két nagy (garamszentbenedeki és esztergomi) birtokkerületre oszlottak, élén a *praefectussal* és a mellérendelt udvarbíróval. A

⁹ Zimányi 1972. 21.

¹⁰ Mérey Klára 1975. 34.; Ravasz 37.

¹¹ Sinkovics 25.

¹² Fügedi 1974. 138–139.

¹³ Fügedi 1960. 552–553.

¹⁴ Komoróczy 30.

¹⁵ Holub 14–18.

¹⁶ Varga 1958. 256.; Bán 25–26.

¹⁷ Zimányi 1968. 45.

¹⁸ Varga 1958. 61.

¹⁹ Zimányi 1962. 31.

praefectusok rendszerint – egy–három évi megbízással – papok voltak. A főkáptalan évente két–három magas rangú személyt – *commissariust* – küldött a praefectus ellenőrzésére.²⁰ A kapuvári uradalomban – a korszakunkat közvetlenül megelőző időben – 1690-ben 50–100 Ft fizetéssel tisztartó, számtartó, kasznár, kulcsár és sáfár működött.²¹

Mielőbb azonban korszakunk birtokkormányzatának fejlődésére térnénk, szükségesnek látszik a fentebb már érintett területi, földrajzi szempont érvényesítése, hiszen – amint arra már Magyary Zoltán is rámutatott²² – az adminisztráció kiépítésének módja szorosan alanyának – a földbirtoknak – viszonyaival függött össze. Nem szándékozom birtoklástörténetet adni – munkámnak ez nem célja, sőt meg is haladja azt –, hanem az uradalmak földrajzi elhelyezkedésével foglalkozom. Elsősorban abból a szempontból, hogy mekkora területet és milyen távolságot kellett a birtokkormányzatnak átfognia az eredményes gazdálkodás biztosítására.

A továbbiakban térképeket közlök a Balassa, Batthyány, Csáky, herceg Esterházy, az esztergomi primás, a fejérvári örkanonokság, Festetics, Forgách, Károlyi, Széchenyi és a Zichy családok kezén levő birtokközpontok földrajzi elhelyezkedéséről. A térképeket – a fejérvári örkanonokság²³ és a Károlyi család birtokainak²⁴ kivételével – magam állítottam össze. Közlésüket szükségesnek tartom a később elmondandók jobb megértése érdekében.

Az első térkép²⁵ a Balassa család birtokait ábrázolja a XVIII. század második felében. Az alábbi birtokok három (Pozsony, Nógrád, Trencsén) megyében feküdtek (*1. térkép*):

Eberhard (Pozsony m.)	Divény (Nógrád m.)
Kékkő (Nógrád m.)	Vágbeszterce (Trencsén m.)

Lényegesen bonyolultabb szervezetet feltételezett a Batthyányak kezén levő birtokállomány. Jellemzője, hogy zömmel dunántúli uradalmakból, illetve uradalmi központokból állott. Ezek megyék szerinti megoszlása a következő (*1. térkép*):

Németújvár (Vas m.)	Enying (Veszprém m.)
Körmend (Vas m.)	Kanizsa (Zala m.)
Rohonc (Vas m.)	Sellye (Baranya m.)
Szőce (Vas m.)	Siklós (Baranya m.)
Inta (Vas m.)	Ludbreg (Kőrös m.)
Bicske (Fejér m.)	

²⁰ Varga 1958. 833.

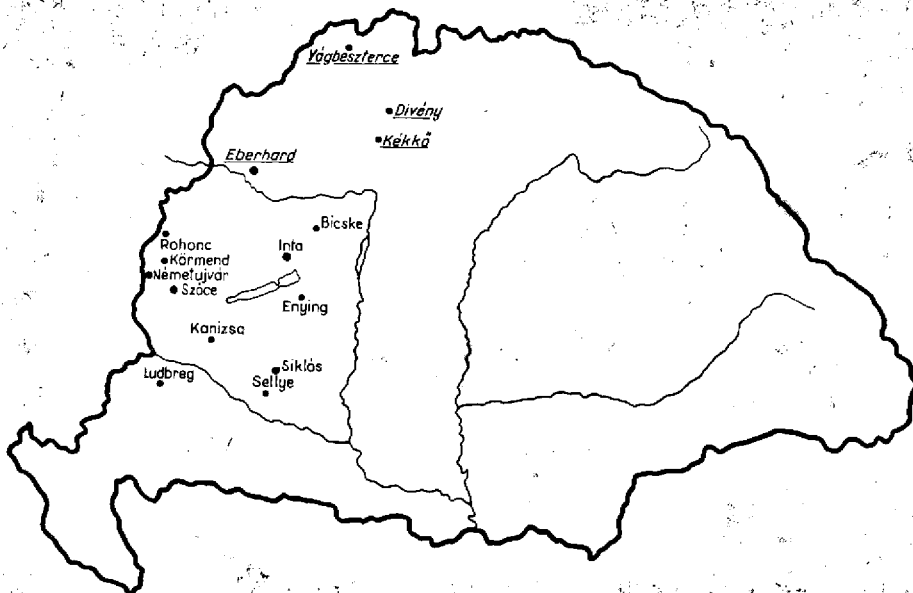
²¹ Merényi 1902/A. 470–473.

²² Magyary 3.

²³ Bojt Térképmelléklet.

²⁴ Éble 1911. Térképmelléklet.

²⁵ A térképeket a szerző állította össze.

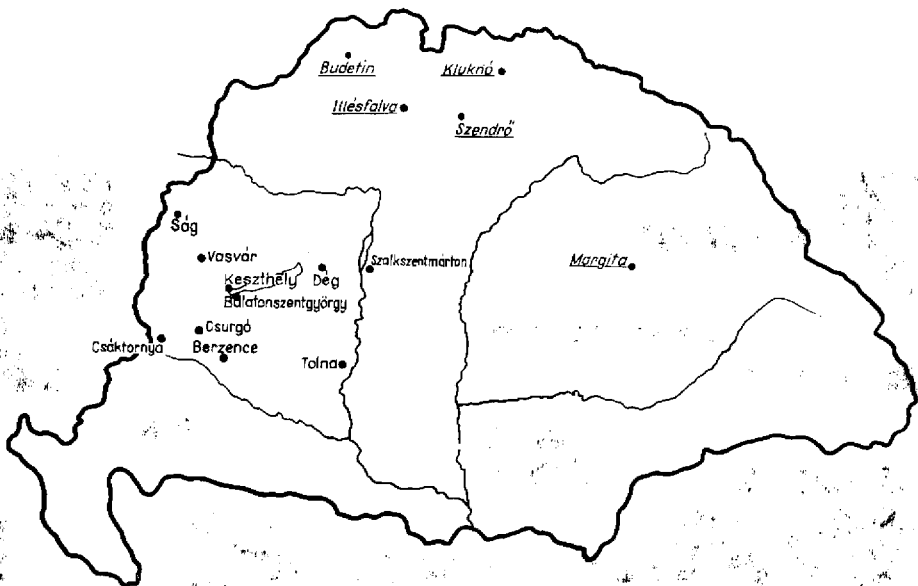
1. A Balassa és a Batthyány család birtokközpontjai

A Csáky család birtokai szétszórtnak fekvtek. Az alábbi birtokközpontok ismeretesek (2. térkép):

Budetin (Trencsén m.)	Szendrő (Borsod m.)
Illésfalva (Szepes m.)	Margita (Bihar m.)
Kluknó (Szepes m.)	

A Festetics család birtokain az alábbi 10 uradalmi központ működött (2. térkép):

Keszthely (Zala m.)	Berzence (Somogy m.)
Csáktornya (Zala m.)	Balatonszentgyörgy (Somogy m.)
Ság (Sopron m.)	Dég (Veszprém m.)
Vasvár (Vas m.)	Szalkszentmárton (Pest m.)
Csurgó (Somogy m.)	Tolna

2. A Csáky és a Festetics család birtokközpontjai

Uradalmi számát és kiterjedtségét tekintve a magyarországi nagybirtokosok között a legelső az Esterházy hercegi hitbizomány volt. Területe – Galgóczi szerint²⁶ – elérte, ha meg nem haladta a württembergi királyságét. Területi tagolódása a következő volt (3. térkép):

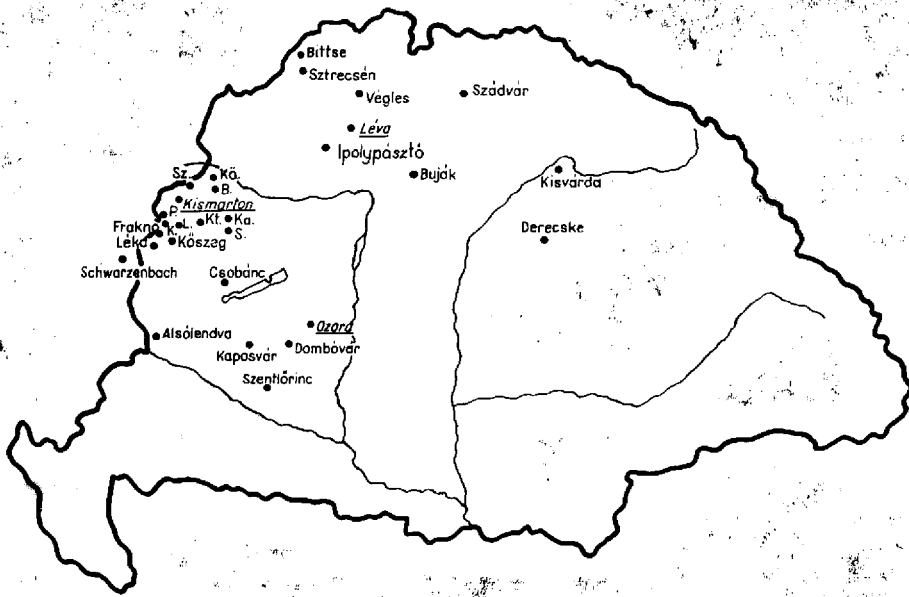
Felső uradalmak

Boldogasszony (Moson m.)	Kőszeg (Sopron m.)
Fraknó (Sopron m.)	Lakompak (Sopron m.)
Kabold (Sopron m.)	Léka (Sopron m.)
Kapuvár (Sopron m.)	Pecsenyéd (Sopron m.)
Keresztúr (Sopron m.)	Schwarzenbach (Alsó-Ausztria)
Kismarton (Sopron m.)	Süttör (Sopron m.)
Köpcsény (Moson m.)	Szarvkő (Sopron m.)

Alsó uradalmak

<i>Lévai kerület</i>	<i>Ozorai kerület</i>
Bittse (Trencsén m.)	Alsólendva (Zala m.)
Buják (Nógrád m.)	Csobánc (Zala m.)
Derecske (Bihar m.)	Dombóvár (Tolna m.)
Ipolypáztó (Hont m.)	Kaposvár (Somogy m.)
Kisvárdá (Szabolcs m.)	Ozora (Tolna m.)
Léva (Bars m.)	Szentlőrinc (Baranya m.)
Szádvár (Abauj-Torna m.)	
Sztrecsén (Trencsén m.)	
Végles (Zólyom m.)	

²⁶ Galgóczi 95.

3. Az Esterházy hercegi hitbizomány birtokközpontjai

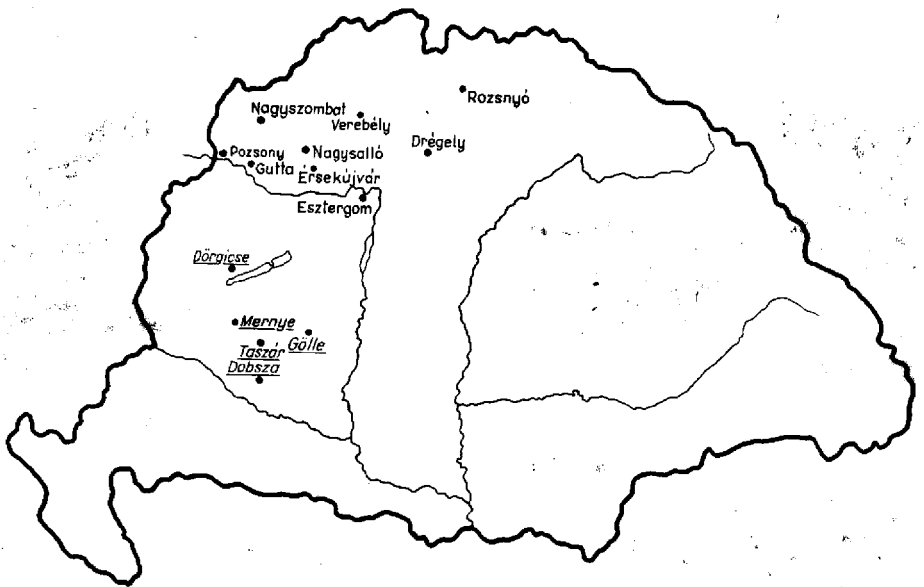
S. = Süttör, Ka. = Kapuvár, Kt. = Keresztúr, P. = Pecsényéd, Sz. = Szarvkő, B. = Boldogasszony,
Kő. = Köpcsény, K. = Kabold, L. = Lakompak

Az esztergomi primási uradalmak 1783 és 1848 között kilenc központtal működtek. Ezek megyék szerinti megoszlása a következő (4. térkép):

Esztergom	Verebély (Bars m.)
Érsekújvár (Nyitra m.)	Nagyszombat (Pozsony m.)
Gutta (Komárom m.)	Pozsony
Drégely (Hont m.)	Rozsnyó (Gömör m.)
Nagysalló (Bars m.)	

A fejevári örkanonokság birtokait öt uradalmi központ igazgatta (4. térkép):

Gölle (Somogy m.)	Taszár (Somogy m.)
Dobsza (Somogy m.)	Dörgicse (Zala m.)
Mernye (Somogy m.)	

4. Az esztergomi primási és a fejérvári érkanonoksági birtokok központjai

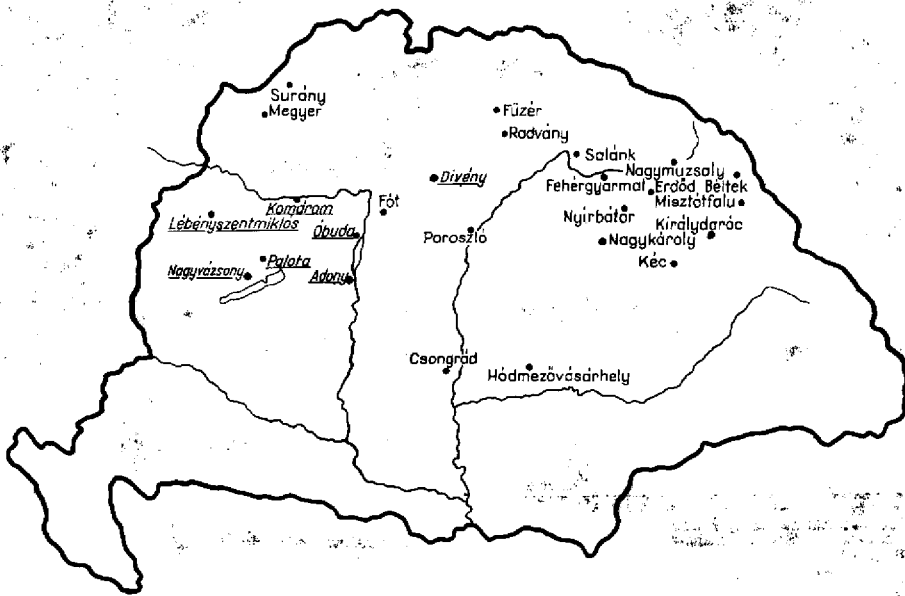
Szétszórtságát tekintve sorrendben az Esterházy hercegi hitbizomány után következő nagybirtok a Károlyiaké volt. 14 uradalmi központjuk a következőképpen helyezkedett el (5. térkép):

<i>Nagykároly</i>		
<i>Nagykárolyi felügyelőség</i>	<i>Alföldi felügyelőség</i>	<i>Surány-megyeri felügyelőség</i>
Nagykároly (Szatmár m.)	Csongrád	Surány-Megyer (Nyitra m.)
Kéc (Bihar m.)	Hódmezővásárhely	Poroszló (Heves m.)
Erdőd és Bétek (Szatmár m.)		Fót (Pest m.)
Királydaróc (Szatmár m.)		
Fehérgyarmat (Szatmár m.)		
Nyírbátor (Szabolcs m.)		
Misztótfalu (Szatmár m.)		
Salánk (Ugocsa m.)		
Nagymuzsaly (Bereg m.)		
Füzér-Radvány (Abaúj m.)		

A Zichy uradalmi központok területi megoszlása a következő volt (5. térkép):

Palota (Veszprém m.)
 Nagyvázsony (Veszprém m.)
 Adony (Fejér m.)
 Lébényszentmiklós (Moson m.)

Divény (Nógrád m.)
 Komárom
 Óbuda

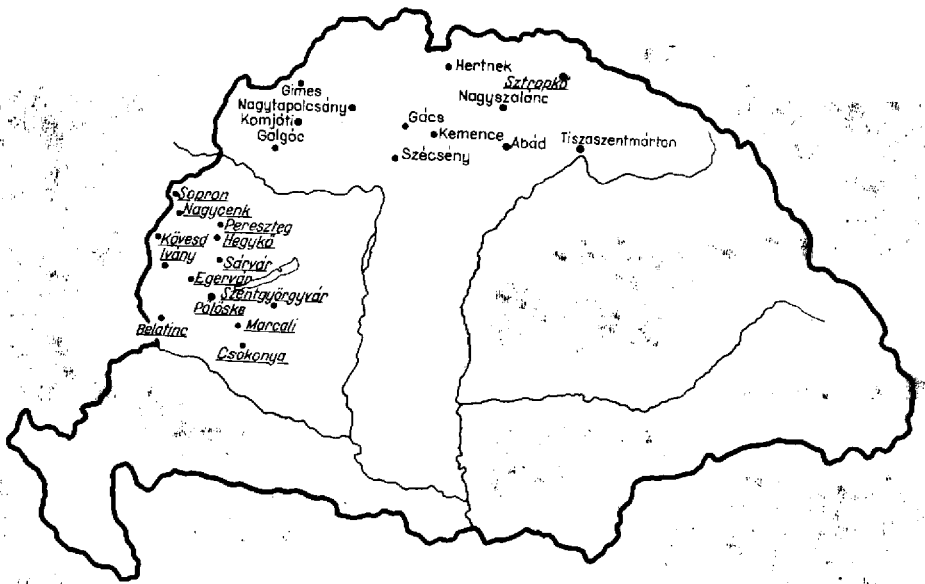

5. A Károlyi és a Zichy család birtokközpontjai

A Széchenyi család birtokközpontjai Somogy (Csokonya, Marcali), Sopron (Hegykő, Ivány, Kövesd, Nagycenk, Pereszteg, Sopron), Vas (Sárvár), Zala (Belatinc, Egervár, Pölöske, Szentgyörgyvár) és Zemplén (Sztropkó) megyékben feküdtek (6. térkép).

Lényegesen kisebb – és így nagyobb számú – központot alakított ki meglehetősen szétszórt birtokain a Forgách család a XVIII. században (6. térkép):

Abád (Heves m.)	Nagytapolcsány (Nyitra m.)
Gács (Nógrád m.)	Hertnek (Sáros m.)
Szécsény (Nógrád m.)	Tiszaszentmárton (Szabolcs m.)
Galgóc (Nyitra m.)	Nagyszalánc (Abaúj m.)
Gimes (Nyitra m.)	Kemence (Abaúj m.)
Komjáti (Nyitra m.)	

6. A Széchenyi és a Forgách család birtokközpontjai

A birtokok nagyságát megállapítani igen nehéz feladat, mégis megkíséreltem egyes birtokok kiterjedését meghatározni. Ennek során az alábbi eredményre jutottam:

Család	Úrbéres ²⁷	Saját ²⁸ kezelésű	Összes
	hold ²⁹		
Batthyány hg.	54 799	110 000	164 799
Batthyány gr.	75 237	150 000	225 237
A kettő együtt	130 036	260 000	390 036
Esztergomi primás	37 847	76 000	113 847
Esterházy hg.	206 821	414 000	620 821 ³⁰
Esterházy gr.	79 355	160 000	239 355
A kettő együtt	286 176	574 000	860 176
Festetics	37 176	74 000	111 176
Hunyady	12 201	70 874	83 075 ³¹
Széchenyi	33 674	166 326	200 000 ³²
Zichy	23 056	46 000	69 056
Károlyi	154 000 ³³	300 000	454 000

²⁷ Az úrbéres birtokviszonyok I. 32.

²⁸ Saját becslés alapján.

²⁹ 1 hold=1200 öl.

³⁰ Ágoston (266.) az egész hitbizományt 1 millió holdra becsülte.

³¹ Mérey Klára 1975. 7.

³² Bakács 1958. 3.

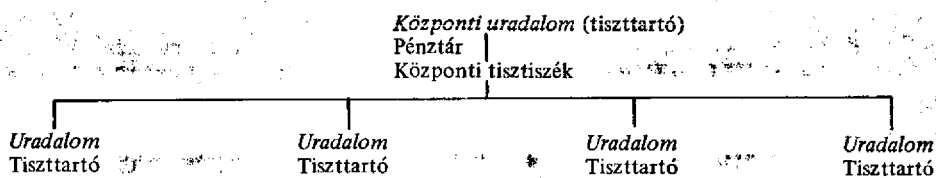
³³ Hóman-Szekfü IV. 423.

A birtokkormányzat és -szervezet 1711 és 1848 közötti fejlődése két nagy korszakra oszlik: 1711–1790 és 1790–1848. A továbbiakban ebben a tagolásban tekintem át a kormányzat és a szervezet alakulását.

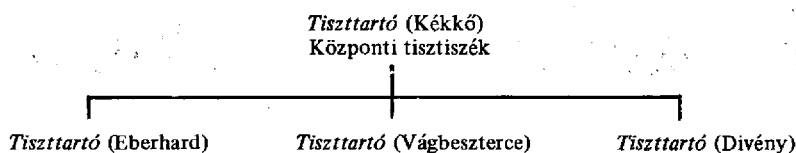
1711–1790

A XVIII. század eleje új időszak kezdetét jelentette a magyar mezőgazdaság és nagybirtok történetében, amely megeremtette a gazdasága és jövedelmei iránt érdeklődő nagybirtokost és a racionális szervezetet. Ez az a korszak, amikor a jelenségek kibontakozását *in statu nascendi* szemlélhetjük.³⁴ A földesurak arra törekedtek, hogy uradalmaik kormányzásában a korábbi századokra jellemző állapotok helyett újak, XVIII. századiak honosodjanak meg, amelyek megfeleltek annak a törekvésüknek, hogy jövedelmeik fő formája a terményjáradék helyett a pénzjáradék legyen.³⁵ A piacra való termelés, a kereskedelmi törekvések tükröződtek a gazdatiszti utasításokban is.³⁶

A korszak első felére – amely 1745–1750-ig tartott – még a korábbi birtokkormányzati szervek továbbélése volt jellemző, megjelent azonban – tisztiszék formájában – a testületi vezetés mint a korszerű igazgatás formája. Az egy nagybirtokos kezén levő uradalmak közül valamelyik kiemelkedett, tiszttartója felügyelni kezdte a többi uradalmakat. A kormányzat modellje 1711 és 1745–1750 között a következő volt:

A XVIII. század első felében csaknem minden nagybirtokon ez a kormányzatszervezet volt általános. Példaként a Balassa család birtokigazgatási szervezetét említem:

³⁴ Wellmann 1937. 686.; 1961. 348.

³⁵ Rúzsás 59.

³⁶ Pach 201.

Az 1740-es évektől kezdve a mezőgazdasági termékek értékesítési lehetőségei, ha ingadozva is, de jócskán bővültek. Nemcsak az örökös tartományok piacainak felvevő-képessége növekedett, hanem az örökösödési háború alatt ismét felduzzasztott hadsereg ellátása is fokozta az eladási lehetőségeket. A háború alatt feldúlt tartományokban engedélyezték a gabona vámmentes behozatalát is. A konszolidálódott viszonyok, a lakosság számbeli gyarapodása, a gazdasági élet élénkülése, a mezőgazdasági árutermelés fejlődése korszerű irányítási formákat követelt.³⁷ A század közepétől kezdve számíthatjuk azt a periódust, mely a kormányzat fejlődésében jelentős változásokat hozott. Megnyilvánult ez abban is, hogy a birtokokat kerületekre osztották (Esterházy, Károlyi, Batthyány, Grassalkovich, Garamszentbenedek stb.), a kerületek élére felügyelők kerültek. Egyes uradalmakban – Károlyi, Batthyány, esztergomi primási – megjelent a jószágigazgató, praefectus mint a jól szervezett birtokigazgatás szerve, a későbbi igazgatóság, kormány stb. előfutára. A testületi szervek ebben a korban is megőrizték korábbi szerepüket. Egyes nagybirtokokon, pl. az Esterházy hercegi hitbizományon, a Károlyiaknál, Csákyaknál, Széchenyieknél létrejött központi tisztiszek hatáskörét és szerepét átvette az uradalmi központi gazdasági bizottság.

Az 1767. évi Urbárium kiadása a birtokkormányzat szervezetében lényeges változást nem hozott. Működését azonban némileg módosította, mivel egyfelől jogbiztosító lépésekre készítette a földesurakat, másfelől megváltoztatta a feudális járadék szedésének módját és mértékét. Az úrbérrendezésben részt vett megyei tisztviselőknek az uradalmak „érdemük szerinti jutalmat” adtak, a közzétett úrbérrendezéshez a tiszték észrevételeket fűztek, de átszervezést csak egyetlen helyen – a Batthyányok siklói, bolyi és üszögi uradalmaiban – okozott, ahol „az uraságot az úrbérrendezés során ért jelentős kisebbedés bepótlására” szervezeti változást hajtottak végre.³⁸ Nem hoztak változást a birtokigazgatásban II. József rövid életű reformjai sem.

Ebben a korszakban a korábbi csekély kormányzati létszám növelésének lehetünk tanúi, amit Szekfű a racionális termelés előfeltételének tart.³⁹ A tisztviselők, alkalmazottak létszáma viszonylag mégsem volt magas. Esterházy herceg fél országot átfogó csaknem egy millió holdját, 30 uradalmi központját, 300 körüli tiszt igazgatta.⁴⁰ A keszthelyi uradalom összes tisztviselője, alkalmazottja (beleértve a szolgálai állományt is) 1784-ben 83 fő volt.⁴¹

A Batthyány, Esterházy hercegi és Károlyi birtokok kormányzata már a kiépült igazgatási szervezetet mutatja:

³⁷ Varga 1974. 16.; Pamlényi I. 344.

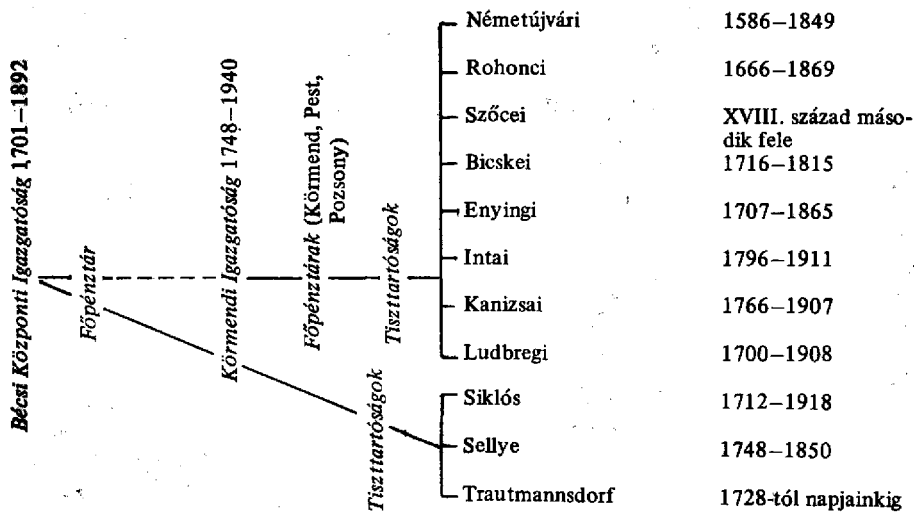
³⁸ P 1321. Frenzl 1768. jan. 19./2–3.; 18.; 29.

³⁹ Hóman–Szekfű IV. 481.

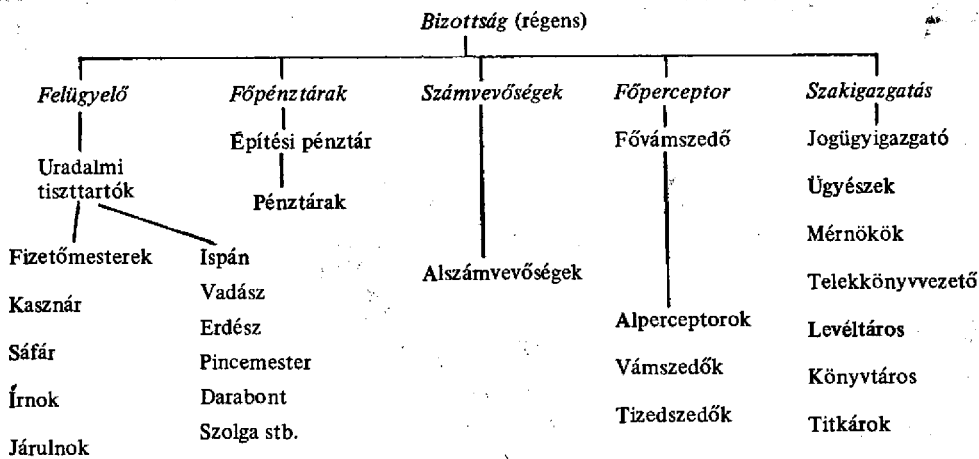
⁴⁰ Ez a gazdatisztek konvenciók táblázataiból állapítható meg. Pl. P 182. Fasc. q. No 11. 1768.

⁴¹ P 276. Számadás 1784.

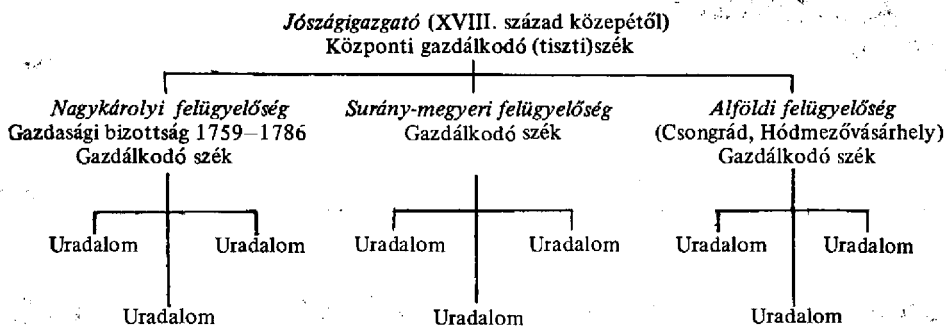
A Batthyány birtokok igazgatási szervezete (XVIII. század második fele)

Az Esterházy hercegi hitbizomány igazgatási szervezete (1743–1793)

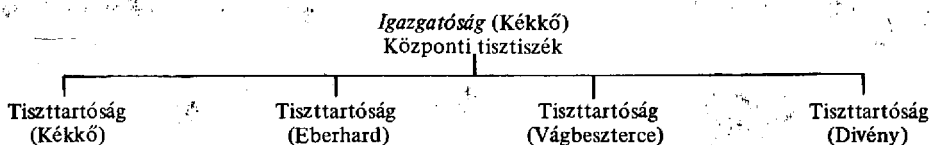
A Károlyi birtokok igazgatási szervezete (1740–1788)

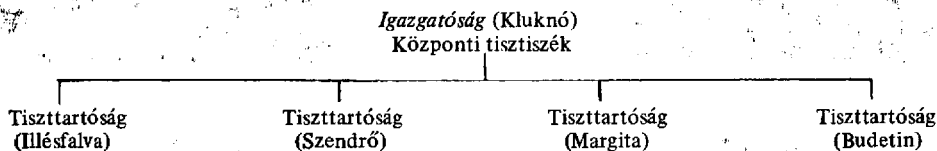
1790–1848

Erre a korszakra a korábban létrejött formák megszilárdulása, további kiépülése jellemző. Kétségtelen szerepet játszott ebben a francia háborúk hozta gabonakonjunkktúra is,⁴² de a fejlődő ártermelés is jobban szervezett, szakszerűbben igazgatót nagybirtokot tételezett fel. Szekfű Gyula egyenesen arról beszél, hogy a nagybirtok a modern üzem berendezésével az egész országnak mintát nyújtott.⁴³ „Az uradalmak jobb szerkesztése”⁴⁴ a kor követelménye volt, aminek a nagybirtok igyekezett is eleget tenni. Elég ha Bright angol utazó 1815. évi megállapítására utalok, aki a Festetics birtokon együtt találta „a hadsereg fegyelmét és a számvitelnek azt a pontosságát, amellyel akár egy nagy kereskedelmi érdekeltség is el lehetne vezetni”.⁴⁵ Az ebben a korszakban belső szakaszhatárt jelentő 1836. évi törvények életbe léptetése lehetőséget nyitott a gazdasági egybekapcsoltság részleges felbontásának kezdeményezésére.

A Balassák birtokain a XVIII. század végétől a központi tiszttartót felváltotta a kékkői igazgatóság, az uradalmak élére tiszttartóság került:

Létrejött az igazgatóság a Csákyak birtokain, ahol az igazgatási szervezet ebben a korszakban a Balassákéval teljesen azonos volt:

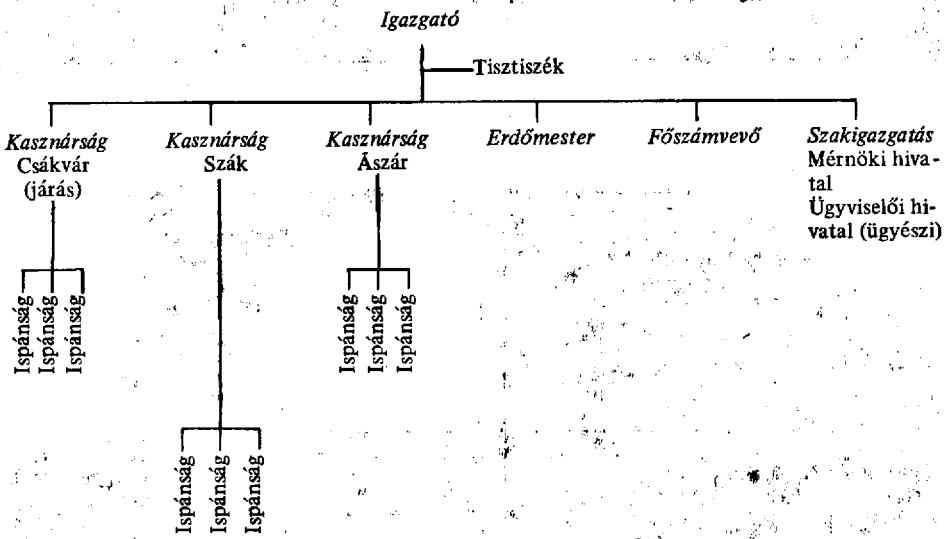
⁴² Mérey Klára a háborús konjunkktúra hatását csekélynek tartja (1962. 35.).

⁴³ Szekfű 313.

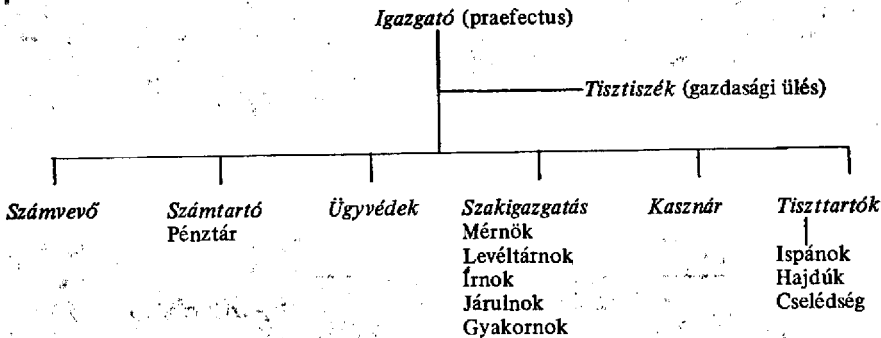
⁴⁴ Gyurikovits 27.

⁴⁵ Szántó 138.

Ebben a korszakban épült ki a csákvári gróf Eszterházy uradalmi központ 1860-ig fennmaradt igazgatási rendszere.⁴⁶

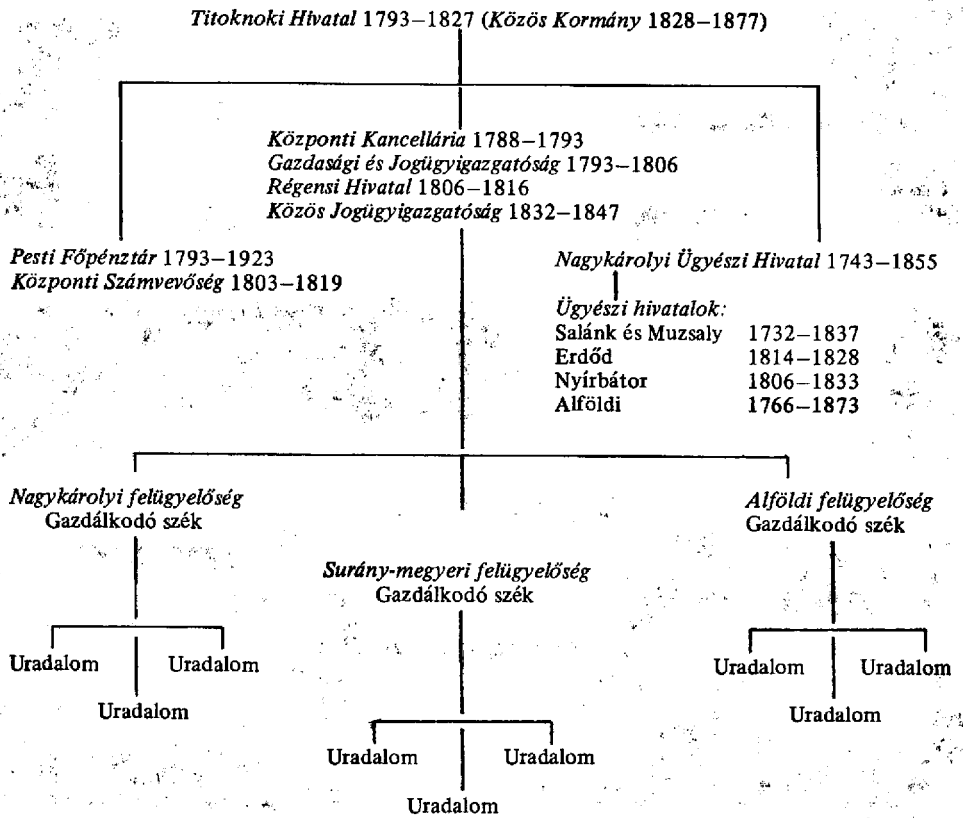
A tata-gesztesi uradalom élén az igazgató (praefectus) állott, mellette működött a tisztiszek, alárendelve a számvevő, a számtartó, az ügyvédek, a szakigazgatási szervek, a kasznár és a tiszttartók. Az igazgatás szervezete a következő volt:⁴⁷

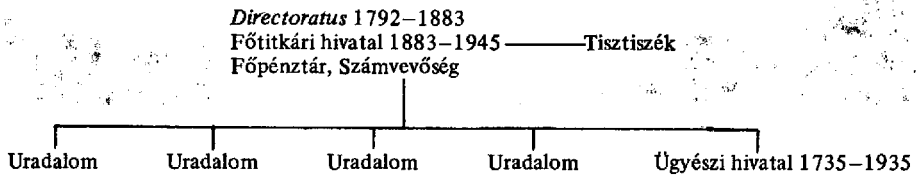
⁴⁶ Für 58. és köv.

⁴⁷ Szabad 46. és köv.

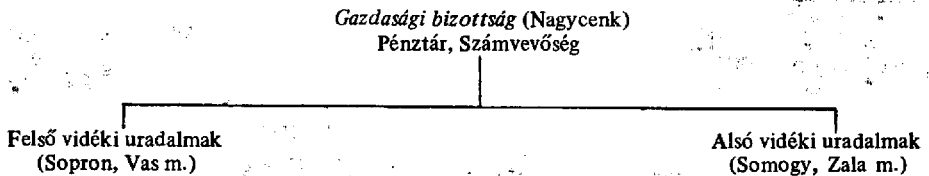
A legnagyobb szervezettséget a szétszórtan – és zömmel az ország keleti felében – fekvő Károlyi birtokok mutatják:

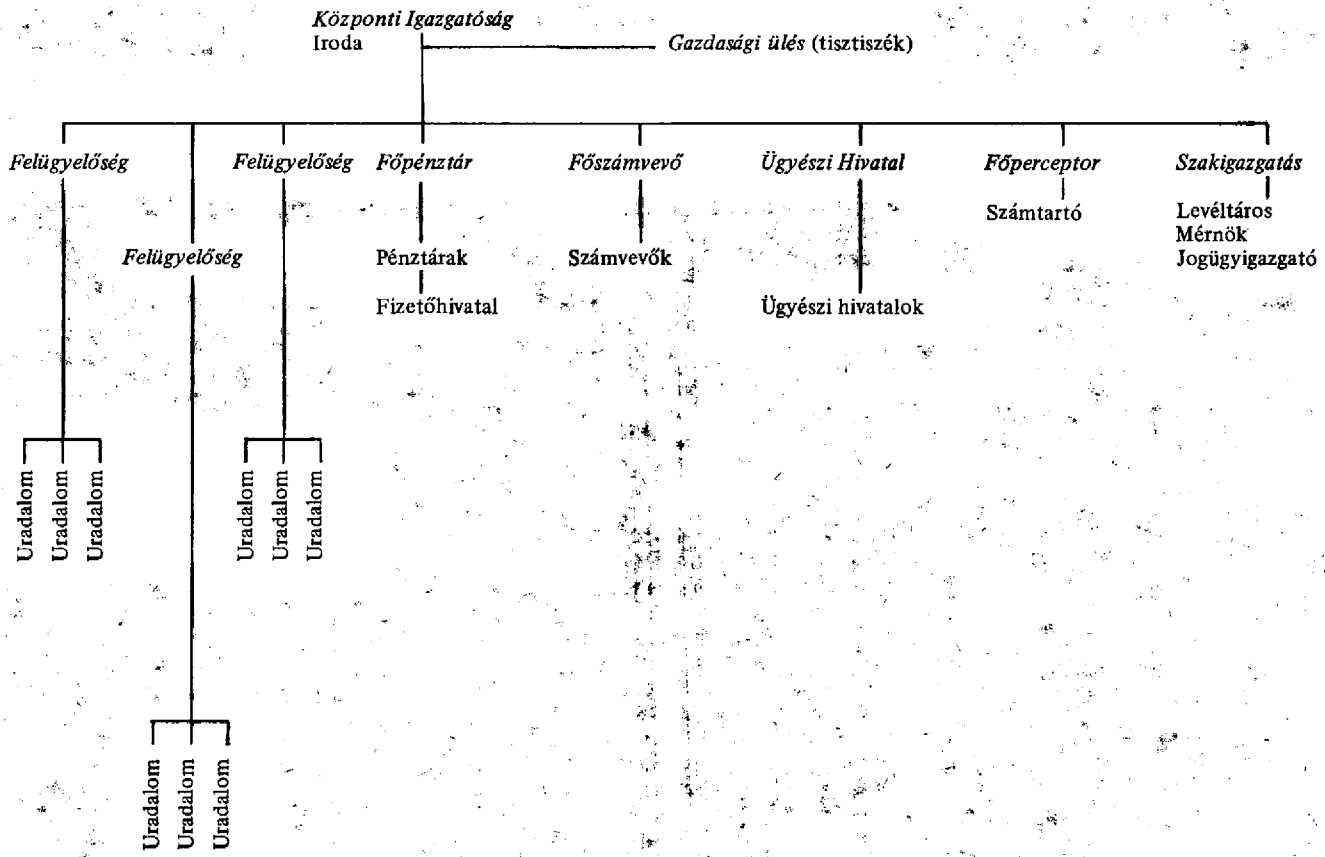

Jóval egyszerűbb volt a dunántúli Festetics birtokok irányítási rendszere:

Hasonló egyszerűséget mutat a Széchenyiek birtokkormányzata is:

Az elmondottak alapján összeállítottam készíttettem sz 1790-1848 közötti négy évtized kormányzati ikerítés szervezeti:!

III. TESTÜLETI IRÁNYÍTÓ SZERVEK

A hazát és a királyt kardjukkal védő, országos főméltóságokat betöltő magyar nagyurak már a Mohács előtti időkben sem a birtokvezetésben, uradalmaik irányításában látták életük célját.¹ Korszakunk előtt – a birtokgazdálkodás és -irányítás bonyolultabbá válásával – a nagybirtokosok egyre inkább tisztjeikre bízták jószágaik vezetését,² akik széles körű mezőgazdasági ismeretekkel és jártassággal rendelkező főtisztek voltak alárendelve.³ Ezt a birtokigazgatást az egyedi, az egyes uradalmak élén álló tisztek általi vezetés jellemezte. Igen érdekes – „mondhatnám paradox”⁴ – jelenség, hogy a feudalizmus hanyatló korszakában kiépült birtokkormányzati rendszerben a testületi szervek jutottak túlsúlyra, alkották a kormányzat gerincét. Az e korban létrejött testületi vezetés – ha változott hatáskörrel és elsősorban birtokgazdálkodási funkciójában is – túlélte a feudális társadalmi-gazdasági rendszert és nem kis szerepe volt a magyarországi nagybirtokrendszer konzerválásában. A birtokkormányzat testületi szervei a következők voltak: 1. családjulás, 2. tisztiszek, 3. gazdasági bizottság (igazgató tanács).

Mindegyikre jellemző, hogy hatalmát a nagybirtoktól, illetve a nagybirtokostól kapta, a birtokkormányzat központi szerveként annak nevében gyakorolta. A családjulás nem egy a testületi irányító szervek közül, hanem azoktól minőségileg eltérő, sőt a közös vagyon igazgatásában földesúri jogokat gyakorolt. A családjulás létrejöttében szerepe volt az ősiség, illetőleg az osztályos atyafiság feudális intézményének. Mint ilyen, rokonságot mutat a nemesi közbirtokosság közgyűlésével.

A családjulás, a tisztiszek és a gazdasági bizottság testületek voltak abban az értelemben, hogy hatáskörüket⁵ több személyből álló együttes gyakorolta. Előnyük volt a tapasztalatok kollektív érvényesülése, a kérdések sokoldalú megvitatása, a szubjektivizmus háttérbe szorulása, valamint a „dikastériális igazgatásmód tekervényeire jellemző lassúsággal” szemben a gyorsabb ügyintézés.⁶ A nagybirtokos elvárta e testületektől, hogy helyette döntsenek fontos kérdésekben. Ennek érdekében üléseiket gondosan előkészítették, munkájuk pedig nem merült ki a döntések meghozatalában, a gyakorlati munkában is részt vettek. E testületi szervek az irányítás legegyszerűbb formáját, a

¹ Sinkovics 13.

² Erre utal a gazdatisztek nagy száma, Galgóczi 176.

³ Wenzel 339–340.

⁴ Berényi 1975. 82.

⁵ Berényi (1966. 427.) szerint hatásköréről csak akkor beszélhetünk, ha ahhoz hatósági jogosítvány kapcsolódik. Magánigazgatásról lévén szó, ezt a megkülönböztetést nem érvényesítem.

⁶ Török 163.

felügyeletet és a munkára való kényszerítést gyakorolták.⁷ Lemérték az uradalmak működése során elért eredményeket, egybevetették a kitűzött célokkal. Feladatuk volt a hiányok feltárása és kiküszöbölése.

I. A családülés

A nemesi birtokos családok – közös ügyeik intézésére – már a XVII. században tartottak összejöveleket. Az első 1626-ból ismeretes, amikor a Thurzó család ülése jelölte ki a gróf Thurzó György-féle hitbizomány első jogos birtokosát, a kezelési elveket és a felosztandó évi jövedelem nagyságát.⁸ E korábbi gyűlések azonban még nem rendelkeztek állandó szervezettel, míg korszakunkban már a családi magánigazgatás központi szerveként jelentek meg. Családülést (*congregatio familiae*, *Familientag*, *Familienversammlung*) kizárólag főnemesi és nemesi birtokos családok tartottak, polgári vagy birtoktalan nemesi családok üléseiről nincsenek adataim.

A családülések szervezetének és működésének legfontosabb forrása a családülési jegyzőkönyv. Családülési jegyzőkönyvet a XVIII. század közepétől vezettek a családok. Az első ismert jegyzőkönyv, a Csáky család biharpüspöki családülésének jegyzőkönyve, 1745 októberéből való.⁹ A jegyzőkönyvek nyelve a reformkorig latin vagy német, attól kezdve magyar. A jegyzőkönyvet általában egész oldalasan vezették, kivéve a Bánffy család jegyzőkönyveit, amelyekbe kéthasábosan írtak: balról a tárgyat, jobbról a végzést.¹⁰

A családülési jegyzőkönyvet kezdetben valamelyik családtag vezette. A XVIII. század végétől találkozzunk külön jegyzőkönyvvezetővel (*vicegerens*).¹¹ Vezethette a jegyzőkönyvet a családigazgató titkára, írnoka¹² vagy a család levéltárnoka.¹³ Előfordult, hogy a jegyzőkönyvvezető ügyeket is referált a családülésen.¹⁴ Barna Mihály, a Csáky család jogtanácsosa, a családülési jegyzőkönyvek egy részét magáé is vitte. Így került több Csáky családülési jegyzőkönyv a Barna család levéltárába.¹⁵

A jegyzőkönyv vezetéséért, illetve a családtagok részére való lemásolásáért az írnok vagy jegyző külön díjazást kapott. A vezetésért 1789-ben 12 Rft-ot, 1840-ben 10 ezüst Ft-ot, 1845-ben 40 Pft-ot.¹⁶ A másolás rendszerint az illető családtag költségére történt: 1840-ben másolatonként 2 Pft-ot, 1845-ben 4 Ft-ot fizettek.¹⁷

⁷ *Gvisianyi* 45.

⁸ *Erdélyi* II. 302–303.

⁹ P 74. Családülés, Fasc. 39. No 1. 1745. okt.

¹⁰ P 14. 1797. ápr. 26.

¹¹ P 92. 1787. júl. 16.

¹² P 14. 1798. jan. 12.

¹³ P 418. 1838. máj. 21. A Harruckern család levéltárnoka, Roth Ignác vezette a jegyzőkönyvet. A Harruckern család Ferenc Domokossal kihalt, a birtokokat 1798-ban felosztották a leányági örökösök között. Harruckern Jozefát Károlyi Antal (1732–1791) vette el. A továbbiak során az örökösök gyűlése – az egyszerűség kedvéért – az általuk használt egykorú elnevezés szerint a „Harruckern család ülése”-ként szerepel.

¹⁴ P 14. 1798. ápr. 30. Kováts János írnok pl. jelentette, hogy az egyik családtag befizette részét a közös fundus pénztárába.

¹⁵ P 72. Családülés, 26. tétel.

¹⁶ P 92. 1789. nov. 3.; P 72. Családülés, 1840. jún. 2.

¹⁷ P 71. 1845. jún. 2.

A jegyzőkönyvet a családülés által megbízott családtag hitelesítette. A Kállay család 1794. szeptember 30-i nagykállói családülési jegyzőkönyvét pl. a következő záradékkal hitelesítették: „ezen végzések mai napon, 1795. február 10. napján helybe hagytattak”.¹⁸ 1839-ben a június 1-i Csáky családülés jegyzőkönyvének hitelesítése során a jegyzőkönyvvezető a záradékba felvette, hogy néhány pontban változást észlelt, illetve felsorolta a megváltoztatott szövegrészeket.¹⁹ 1845. június 2-án az ülésről távozni kényszerült Csáky Tivadar jegyzőkönyvileg bízta meg Csáky Ágostont maga helyett a jegyzőkönyv aláírásával.²⁰ Az 1886. május 24-i nagyváradai Csáky családülés jegyzőkönyvét Baróthy Sándor bihari uradalmi ügyész vezette, hitelesítésre az elnök Csáky Lajost és ifjabb Sándort kérte fel.²¹ Egyes családok a kötet végén *elenchussze*-rően felsorolták az ülések napirendjeit.²²

A jegyzőkönyvekhez a legkülönbözőbb ügyek iratait mellékeltek. A Csáky család jegyzőkönyvei mellett megtalálhatjuk pl. a körmösdpusztai vendégfogadó becslését, a bormérésről szóló jelentést, a földmérőnek adott tiszteletdíjak összegezését, elszámolásokat, a levéltárból hiányzó iratok elenchusát.²³ A Dessewffy család üléseinek jegyzőkönyvei mellett fekszik a nyíregyházi jövedelmek jegyzéke, számadások, a tiszántúli javak örököseinek jövedelemfelosztása, a feljegyzés a nyíregyházi bolt bérleti díjáról, elszámolások a családülések költségeiről stb.²⁴ A Harruckern család ülésjegyzőkönyveihez egyes beszédek, leveleket, a közös családi pénztárból felvett pénzek elszámolását mellékeltek.²⁵ A Kállay család üléseinek jegyzőkönyvei mellett szerződéseket, egyes családtagoknak az üléshez intézett leveleit, a nagykállói előljárárság vásári vita ügyben tett panaszát, a kaszaperi pusztára vonatkozó kérelmét látjuk.²⁶

Néhány család (Bánffy, Majthényi, Máriássy) egyes ügyekre vonatkozó iratokat teljes szövegben nemcsak mellékel, hanem bemásoltatott a jegyzőkönyvbe. Találhatók teljes szövegben mellékelve közös családi számadások (*proventus familiae*), vagyonszétlányok, egyes falvak összeírása, jobbágyok, községek panaszai, perek (*replicák*), *canonica visitatiók* vagy az „összes fontosabb iratok”.²⁷ A Máriássy család a jegyzőkönyvet levezelőkönyvnek is használta, bemásolva a fontosabb leveleket és válaszokat.²⁸ Megtalálható a család jegyzőkönyvében a Máriássy István kirendelt biztos által 1801. január 11-én, a rozsnói piacon, a Sopronba induló insurgensek előtt tartott búcsúbeszéd szövege is.²⁹

A családülés célja a familia szoros szövetségének fenntartása, az egyenetlenségek elhárítása, a család dolgainak előmozdítása volt.³⁰ A családülésnek minden felnőtt

¹⁸ P 343. Családülés, 1794. szept. 30.

¹⁹ P 71. 1839. jún. 1.

²⁰ P 71. 1845. jún. 2.

²¹ P 71. 1886. máj. 24.

²² P 491. I. k.

²³ P 71. 1799. okt. 15./4., 1836. márc. 17/23.

²⁴ P 92. 1787. júl. 16., 1789. márc. 17. A XIX. században minden jegyzőkönyvhöz mellékelve van a Sámuel örökösei tiszántúli javainak jövedelemfelosztása.

²⁵ P 418. 1829. okt. 1./11., 1838. máj. 21./17.

²⁶ P 343. Családülés, 1794. szept. 30., 1840. máj. 26.

²⁷ P 14. 1812. jún. 24.; P 481. XLVII. No 1–12. 1785–1797.; P 491. I. 1746–1795., III. 1805–1810., V. 1833. máj. 27.

²⁸ P 491. I. 1746–1795.

²⁹ P 491. II. pag. 309. 1801. jan. 11.

³⁰ P 14. 1796. febr. 17.

férfi családtag tagja volt, azon megjelenhetett. Gyámi hatalom alatt levő családtagok az üléseken részt vehettek, de sem nem szavazhattak, sem a jegyzőkönyvet nem írhatták alá.³¹ Elhalt családtagok özvegyei csak abban az esetben jelenhettek meg az üléseken, ha a férjük után rájuk szállt jogaikról volt szó. Képviselőjüket azonban más alkalmakkor is elküldhették.³²

A családülésen való megjelenés a legtöbb vizsgált családban a felnőtt férfi családtagok számára kötelező volt. A Bánffy család ülésein először mindig a távollevő családtagok távollétét igazoló leveleket olvasták fel. Igazolatlan távollét esetén az adósság megfizetésének megtagadásáért járó büntetést kellett fizetni.³³ A Lónyay család 1818. szeptember 28-i nagylónyai családülése úgy határozott, hogy – az 1811. évi ülés határozata értelmében – a következő ülésen felelősségre vonja Lónyay Józsefet, ki sem meg nem jelent, sem képviselőt nem küldött.³⁴

A meg nem jelent családtagok megbízottal képviseltethették magukat. A megbízás írásban történhetett. Egyetlen esetet ismerünk szóbeli megbízásra vonatkozólag: a Lónyay család 1816. szeptember 21-i nagylónyai ülésén Lónyay Pál bejelentette, hogy László szóban őt bízta meg képviselével. A családülés határozatilag elfogadta a megbízást, de a jegyzőkönyvben feljegyezték az írásbeli megbízólevél hiányát.³⁵ A megbízóleveleket a családülés kezdetén, napirend előtt kellett bemutatni. Az ülés elnöke felszólította azokat, „kik más képét viselték”, hogy mutassák be megbízólevelüket.³⁶ Az elnöki megnyitó után a megbízottak bemutatták a leveleket, melyeket a jegyzőkönyvhöz mellékeltek. A megbízásokat évente meg kellett újítani.³⁷

A családülés a megjelent családtagok számától függetlenül határozatképes volt. Egyetlen esetet ismerünk, amikor egy családülést a megjelentek kevés száma miatt halasztottak el. Itt is megjegyezte azonban az elnöklő idősb atyafi, hogy „semmi sürgős tárgy nem volt”.³⁸ A Lónyay család egy másik ülésén az elnök viszont azt hangoztatta, hogy „az ülés munkáját nem gátolja, ha egyes családtagok nem jelennek meg”.³⁹ A határozatok a meg nem jelent családtagokra is kötelezőek voltak. Ezt az alapelvet minden családban megtaláljuk, a Csáky és Desseffy családban külön határozattal is hangsúlyozták.⁴⁰

Az üléseken a családtagokon kívül hivatalból jelen lehettek uradalmi kormányzók, képviselők, családi ügyészek, a perek vitelével megbízott ügyvédek is. A Csáky család 1852. június 24-i lőcsei ülésén a jelenlevő családi főügyészt kérték fel a jegyzőkönyv szerkesztésére is.⁴¹ Van példa arra is, hogy az idegenek csak a napirend első felénél (jósággkormányzó és főügyész megválasztása, az elhunyt jogigazgató érdemeinek méltatása, számadásokról, peres ügyekről szóló jelentések) voltak jelen, a napirend második felénél (belső ügyek: hitbizományi alapszabály-tervezet, birtokcsere, vasútépítés,

³¹ P 71. 1839. jún. 1./28.

³² P 71. 1847. jún. 1./41.

³³ P 74. Családülés, 1796. febr.17., 1797. febr. 17.

³⁴ P 451. 1818. szept. 28.

³⁵ P 451. 1816. szept. 21.

³⁶ P 72. 1837. jún. 2.

³⁷ P 451. 1819. febr. 5.; P 71. 1836. márc. 17./23.; P 72. Családülés, 1837. jún. 2.

³⁸ P 451. 1818. szept. 28.

³⁹ P 451. 1828. okt. 1.

⁴⁰ P 92. 1804. máj. 7.; P 71. 1836. márc. 17./23.; P 72. Családülés, 1837. jún. 2.

⁴¹ P 71. 1852. jún. 24./45.

számvizsgáló bizottság jelentése) elhagyták az ülést.⁴² Egyes esetekben a család tisztviselőit meghívóval vagy idézéssel hívták a család ülésére. A Dessewffy család 1787. július 16-i enyickei ülése a következő, novemberi gyűlésre meghívta a tiszántúli javak ügyészét, hogy adjon jelentést a családi ügyek állásáról (*Status familiae causarum*).⁴³ A Bánffy család 1798. április 30-i ülése maga elé idézte a nagyalulsi uradalmi tisztet, és jelentést kért tőle egy határvita ügyében.⁴⁴ Egy esetről tudunk, amikor nem családtag hívás nélkül megjelent a családulésen: Beniczky Adolf cséfai haszonbérelő a Csáky család 1848. június 2-i pesti ülésén. Beniczky tiltakozott az ellen, hogy a cséfai úrbéri perben történt egyezség csorbította az ő haszonbérletét. A család kilenc évre új szerződést kötött vele.⁴⁵

A családulések összehívására – ha arra szükség volt, tehát ha nem volt előre megállapítva az időpont – az elnök, az idősb atyafi (*senior*) volt jogosult. A Csáky család 1841. szeptember 7-i pesti ülésén Csáky Tivadar kifogást emelt, amiért Csáky Imre idősb atyafi családulést hívott össze. Az ülés állásfoglalása szerint Csáky Imrének joga volt az ülést összehívni.⁴⁶ Előfordult, hogy az ülést nem az elnök, hanem a főjogügyigazgató vagy 1853-ban egy megyei törvényszéki közbíró hívta egybe. Ez utóbbi esetben osztályos perről volt szó, amelyben egyezséget próbáltak létrehozni a családtagok között.⁴⁷

A meghívót kezdetben a családi hajdú kézbesítette, később ajánlott levélben hívták meg a családtagokat. Ez utóbbi esetben a feladóvényeket a jegyzőkönyvhöz mellékeltek.⁴⁸ A meghívóval együtt minden családtag megkapta az ülés fontosabb ügyeire vonatkozó iratokat, jelentéseket, számadásokat, napirendet és olykor az elhangzó beszédek is.⁴⁹

A családulés összehívásához hatósági engedély csak a neoabszolútizmus korában kellett. Az engedélyt, amelyet az ülés elején felolvastak, a kerületi főispán adta. A főispán egy szolgabíró vagy a kerületi főnökség titkára személyében biztost küldött az ülésre. A Csáky család 1852. június 24-i és 1853. július 20-i lőcsei családulésén pl. a család levéltárnoka, Gálffy György, ki egyúttal a kerületi főnökség titkára is volt, jelent meg biztosként.⁵⁰ 1855 után újból engedély nélkül ülhetett össze az ülés. Érdekes módon 1855 és 1860 között mégis kevesebb családulést tartottak.⁵¹

A gyakran több napig tartó családulések időpontja a legtöbb családnál előre meg volt határozva. A Bánffy család évente Szent György-napkor, vagy ha szükséges volt, évente többször ülésezett.⁵² A Kállay család évente, a Szent György- és Mihály-napi debreceni vásárok idejére eső csütörtöki napon gyűlt össze.⁵³ A Csáky család kezdetben évente, az 1840-es évektől kezdve évente többször, 1886-tól háromévenként tar-

⁴² P 71. 1883. máj. 31. Hitbizományi ügyekkel a családulés nem foglalkozott. Hitbizományok alapítása, alapszabályaik megvitatása azonban szerepelt az ülések napirendjén.

⁴³ P 92. 1787. júl. 16.

⁴⁴ P 14. 1798. ápr. 30.

⁴⁵ P 71. 1848. jún. 2./44.

⁴⁶ P 71. 1841. szept. 7.

⁴⁷ P 343. Családulés, 1853. jún. 18.; P 71. 1883. máj. 31./8.

⁴⁸ P 71. 1886. máj. 24.

⁴⁹ P 491. 1843. jún. 20.; P 71. 1887. márc. 8./11.

⁵⁰ P 491. 1852. márc. 29.; P 71. 1852. jún. 24./45., 1853. júl. 20./46.

⁵¹ P 71. 1855. szept. 12./47., 1860. júl. 25./48.

⁵² P 14. 1796. febr. 17.

⁵³ P 343. Családulés, 1840. máj. 26.

tott családülést.⁵⁴ A Dessewffy család május és november hónapokban, szükség esetén július hónapban is,⁵⁵ ezzel szemben a Majthényi család csak minden öt évben egyszer ülésezett.⁵⁶ Lehetőleg nem tartottak családülést nagyobb gazdasági munkák – aratás, cséplés⁵⁷ – idején, melyek az összehívást és összeülést akadályozták. A Máriássy család jegyzőkönyvében a következő bejegyzést találjuk: „1848-ik évben, bekövetkezvén már az év elején Európában kitört mozgalmak által Hazánkban változások, s ezek folytában elkezdett Hadjárások miatt a Nemzettség össze nem gyülekezvén, Nemzet-ségi gyűlés egész 1851-ik év május 12-ik napjáig nem tartatott.”⁵⁸ Az események miatt a Csáky család 1848. júniusi ülésének jegyzőkönyvét csak az 1852. június 24-i lőcsei ülésen tudták kihirdetni.⁵⁹

A családülést rendszerint az idősb atyafi udvarházában vagy városi házában tartot-ták. Egyes családok Pesten vagy Bécsben is üléseztek.⁶⁰ A Bánffy és Harruckern családok ott gyűltek össze, ahol a családi levéltárat is őrizték.⁶¹

A családülés minden esetben – még napirend előtt – az előző ülés jegyzőkönyvének felolvasásával kezdődött. Rendszerint a teljes jegyzőkönyvet olvasták fel, megvizsgálva a két ülés között az egyes ügyekben történt intézkedéseket. A jegyzőkönyvhöz a családtagok szóbeli megjegyzéseket fűztek, kiegészítették, illetve aláírták azt.⁶² A Bánffy és a Kállay család ülésein nem az előző ülés teljes jegyzőkönyvét, hanem csak a határozatokat olvasták fel, ellenőrizve ezzel a határozatok végrehajtását. Előfordult, hogy az előző ülésen már jóváhagyott egyezséget a következő ülés újból megvizsgálta és írásbeli jelentést tett azzal kapcsolatban.⁶³

A családüléseknek előre meghatározott, igen változatos napirendjük volt. Az első ismert családülés – a Csáky család 1745. október 12-i biharpüspöki ülése⁶⁴ – napi-rendjén a leányággal folytatott tárgyalás alapelvei, az erdélyi javak pénzügyletei, elzáló-gosítás, visszaváltás, számadások, a Káposztafalva és Murány közti határvita, a bihari javakat érintő újszerzeményi per, a tályai elhagyott osztatlan családi telek, Tornyos-németi, Gönc-Ruszka porcióügye és egy ügyvédi megbízatás megújítása szerepelt. Az ülések napirendi pontjai a XVIII. század végétől egyre szaporodtak. A Dessewffy csa-lád 1788. február 18-i nyíregyházi ülése már 14 napirendi pontot tárgyalt.⁶⁵ A Lónyay család 1813. december 24-i nagylónyai ülésének fő tárgya (a fiúágot illető jószágok és levelek idegen kézre kerülésének megakadályozása) és melléktárgyai (nyo-morult és szerencsétlen családtagok megsegítése, árvák neveltetése, két atyafi egymás közti vitája, urbáriális és úriszéki dolgok) is voltak.⁶⁶

⁵⁴ P 72. Családülés, 1837. jún. 2., 1840. jún. 2.; P 76. Fasc. 699. 1886. Alapítványi okirat.

⁵⁵ P 92. 1787. júl. 16.

⁵⁶ P 481. XLVII. No 1–12.

⁵⁷ P 71. 1853. júl. 20./40.

⁵⁸ P 491. 1851. máj. 12.

⁵⁹ P 71. 1852. jún. 24./45.

⁶⁰ P 71. Fasc. 131. No 1., 10., 39., 40.

⁶¹ P 14. 1796. febr. 17.

⁶² P 92. 1800. máj. 7.; P 481. 1810. szept. 4.; P 451. 1813. dec. 24., 1818. szept. 28.; P 72.

Családülés, 1840. jún. 2.

⁶³ P 14. 1798. jan. 9., máj. 5.; P 343. Családülés, 1840. máj. 26.

⁶⁴ P 74. Családülés, 1745. okt. 12./1.

⁶⁵ P 92. 1788. febr. 18.

⁶⁶ P 451. 1813. dec. 24.

Napirenden kívüli ügyekkel is találkozunk. Ilyen volt pl. a Csáky család 1846. június 3-i pesti ülésén a néhai gróf Csáky Károly főispán özvegyénél levő ékköves kard, vitézkötés és kardkötő visszakövetelése.⁶⁷ Szepes megye főispánságát 1639-ben, az örökös főispánságot 1651-ben Szepes várával Csáky István kapta.⁶⁸ A főispáni díszruhához szükséges kard, vitézkötés és kardkötő tőle származott, de a család tulajdona volt: Csáky Károly halála után özvegye magánál tartotta, illetve a családülés közbelépésére 1847. június 1-én visszaszolgáltatta azokat.⁶⁹ Ugyancsak napirenden kívül üdvözölte az 1889. július 27-i ülés elnöke Csáky Albint „a miniszeri polcon”.⁷⁰

Valamely halasztást nem tűrő kérdés megtárgyalására kisgyűlést (*particularis concursus familiae*) tartottak. Különösen a Máriássy családban volt gyakori a *particularis concursus*.⁷¹ Rendkívüli ülést tartott pl. a Csáky-család 1884. június 25-én Szepes-mindszentben, a bihari javak haszonbérbe adása ügyében.⁷²

Az ülésen az ügyeket az elnök, a családi jogigazgató vagy a családülésre meghívott szaktisztviselő szóban referálta. Előfordult azonban, hogy egyes ügyekről már az ülés előtt írásos feljegyzés készült. A közös birtokok számadásait minden esetben írásos előterjesztés alapján vizsgálták. Az előterjesztéshez a családtagok – azok is, akiknek szavazati joguk még nem volt – észrevételeket fűztek, majd az elnök szavazásra bocsátotta azt. A szavazás nyílt volt, egyedül a Máriássy családnál találkozunk titkos szavazással.⁷³ Egy családtagot egy szavazati jog illetett meg még abban az esetben is, ha az illető egy kiskorú családtagot gyámként képviselt. A második szavazati jogot azért tagadták meg, mivel a gyám idegen, nem családtag is lehetett, annak pedig szavazati jog nem járhat.⁷⁴

A Csáky családban – a többi családhoz hasonlóan – a szavazás személyenként és nem birtokonként történt. Az 1836. március 17-i pozsonyi ülésen Csáky Antal Vince az ágankénti voksolás ellen szólalt fel. Nem tartotta igazságosnak, hogy az egyik ágnek több voksa legyen, mint a másiknak. Szerinte a voksokat a birtokok mennyiségéhez

⁶⁷ P 71. 1846. jún. 3./40. A kard, kardkötő és vitézkötés Csáky István azon képén is látható, amelyet *Málnási Ödön* közölt *Gróf Csáky Imre bíbornok és kora 1672–1732*. (Kalocsa, 1933. 49.) című művében. A kép jelenleg dr. Csáky Móric birtokában van, Bécsben.

⁶⁸ P 71. Fasc. 37. No 6. Bécs, 1639. jan. 26.; Fasc. 40. No 1. Bécs, 1651. nov. 22. Az adománylevél szerint „honorem autem perpetui ac supremi comitis dicti comitatus Scepusiensis praeantelati comitis ac haeredum et posteritatum eiusdem masculini videlicet sexus universis relinquimus et per successores nostros legitimos Hungariae reges relinquimus volumus”. Közölve: *Oklevéltár a Csáky család történetéhez*. I/12. Budapest 1919. 723. Itt említem meg, hogy ezt megelőzőleg, 1638. január 23-án lett ideiglenes joggal Csáky István szepesi főispán. Kevéssel rá (1638. március 25-én) Szepes várát adományul nyervén, ehhez az örökös főispánság csakhamar csatlakozott. 1651. november 22-én Csáky István gróf érdemei különös kiemelésével a Szepes várára szóló adományt az uralkodó mindkét nembeli utódai számára megerősítette. Ekkor adományozta III. Ferdinánd a Csáky család részére – de csak a fiúágra kiterjedőleg – a Szepes megyei örökös főispánságot. Az uralkodónak ez az adománya általában szólt a fiúutódokra, közelebbi meghatározás nélkül. A király a főispáni kinevezésnél nem volt sorrendhez kötve; így az idősebb fiú mellőzésével valóságos főispánnak az alkalmasabbnak talált fiatalabbat is kinevezhette, amint az 1757-ben meg is történt (*Hajnik* 79.).

⁶⁹ P 71. 1847. jún. 1.

⁷⁰ P 76. 1889. júl. 27.

⁷¹ P 491. Családülések iratai.

⁷² P 71. 1884. jún. 25./9.

⁷³ P 491. 1841. máj. 17.

⁷⁴ P 71. 1839. jún. 1./28.

kellene igazítani. A családülés határozata szerint ez azért nem lenne helyes, mert a birtokok változhatnak. „Magyarországon a jogok nem a birtokkal, hanem a személlyel függnék össze” – mondta az ülés elnöke. Csáky Antal Vince fellépése eredménytelen maradt, a Csáky család ülésein továbbra is személyenként és nem birtokonként szavaztak.⁷⁵

A családülések szervezete a XVIII. század végén, a XIX. század elején alakult ki. Korábban tisztségviselőkkel is csak elvétve találkozunk. A Csáky család ülésein 1745-ben még semmiféle szervezet nyomait sem lehet felfedezni, 1774-ben jelent meg az üléseiken elnöklő *director familiae*.⁷⁶ A Dessewffy család 1787. július 16-i enyickei ülésén tisztségviselők – még elnök sem – nincsenek megemlítve.⁷⁷ Ugyanez jellemezte a többi család XVIII. századi üléseit is. A XVIII. század végén, a XIX. század elején kialakuló szervezetnek azonban feltehetőleg a korábbi időben is volt előzménye.

A családülés feje az elnök volt, kit seniornak, idősb atyafinak, egyes családokban pedig családigazgatónak (*director familiae*) is neveztek. Távollétében a korban utána következő családtag – esetleg az aligazgató – vezette az ülést. Abban az esetben, ha a senior megjelent, az elnökséget azonnal átvette, mint pl. a Csáky család 1846. június 3-i pesti ülésén.⁷⁸ Az elnököt a családülés választotta. A Harruckern család 1806. október 1-i pesti ülése a meghalt senior (Steffel Mannsberg) helyére „közakarattal és megegyezéssel újat emelt”.⁷⁹ A Dessewffy család 1840. augusztus 10-i ülésén Ferenc és Miklós nem ismerték el törvényesnek az új elnököt, mivel megválasztásakor ők nem voltak jelen. Az új elnök, János, kijelentette, hogy ha csak egy szikrája lett volna az ellenvetésnek, nem maradna az elnöki székben. De megválasztották, így a családülés tekintélye is azt kívánja, hogy maradjon.⁸⁰ Az új senior igen gyakran a saját elképzeléseit igyekezett érvényesíteni. Az 1830. június 9-i pesti családülésen megválasztott Wenckheim Ferenc kamarás elődje, János, elképzeléseivel szemben már megválasztása után kifejtette elképzeléseit a köztökek, közös jövedelmek felosztásáról, a családi levéltárról (elenchus készítéséről), a közös puszták bérbeadásáról, közös perek viteléről és a vérhatalomról (*jus gladii*).⁸¹

A családülés elnökének hatásköre mindenekelőtt az ülés megnyitása, a megbízólevelek felülvizsgálása volt. Ügvelt a család jogainak érvényesülésére. 1837-ben pl. Szepes vármegye alispánja kérte a Csáky családtól a váraljai vámokra vonatkozó irományokat. A családülés állásfoglalása szerint ez a seniorra tartozott.⁸² Az elnök kormányozta a közös javakat, jövedelmeket, joga volt a közös pénztárból pénzeket kifizetni. A Harruckern család 1808. március 18-i pesti ülése úgy határozott, hogy „az idősb atyafi nemcsak megszolgált, hanem becsületbeli költségeket is tehessen” a közös pénztárból.

⁷⁵ P 71. 1836. márc. 17./23., 1839. jún. 1./28.; P 72. 1840. jún. 2.

⁷⁶ P 73. 1745. okt. 12./2. Az ülésen Csáky Miklós primás elnökölt. A család az 1806. dec. 18-i ülésén is direktornak nevezte az elnököt. P 72. Családülés, 1806. dec. 18.

⁷⁷ P 92. 1787. júl. 16. 1804-ben már van elnök az ülésen, gróf Dessewffy Sámuel, akit a jegyzőkönyv családigazgatónak nevez. (P 92. 1804. máj. 7.) Az 1838. febr. 10-i eperjesi ülésen gróf Dessewffy József a direktor. (P 92. 1838. febr. 10.) 1848-ban már főigazgatót említ a forrás. (P 92. 1845. febr. 26.)

⁷⁸ P 71. 1846. jún. 3./40.

⁷⁹ P 418. 1806. okt. 1./4.

⁸⁰ P 92. 1840. aug. 10.

⁸¹ P 418. 1830. jún. 9.

⁸² P 72. 1837. jún. 2.

Ugyanígy foglalt állást a család 1845. június 5-i pesti ülése is.⁸³ Feladata volt még a seniornak a közös ügyek előadása és szolgálata, a közös perek felügyelete, az ügyészi jelentések tudomásulvétele. Baróthy Pál, a Csáky család ügyésze 1851-ben is adott jelentést, mivel azonban abban az évben családülés nem volt, az elnök vette át és tanulmányozta azt.⁸⁴ A senior hatásköre volt a családi levelestár őrzése és felügyelete.⁸⁵

Egyes családokban, így pl. a Csáky és Máriássy családban, az igazgató az elnöktől független funkciót jelentett. Az igazgató – aki választás útján mindig a családtagok közül került ki – felügyelt a perek állására, a haszonbérekre, bérletekre,⁸⁶ referálta az úriszéki ülésen tárgyalt ügyeket a családülésnek.⁸⁷ A Máriássy család igazgatója ellenőrizte a közös pénztárnokot, őrizte az irományokat és jegyzőkönyveket, a levéltár kulcsait és a család pecsétjét.⁸⁸

Lényegesen nagyobb hatásköre volt a családi jogügyigazgatónak (*familiae causarum seu iurium director*), akit rendszerint a családtagok közül a családülés választott. A választás életfogytig szólt, abban az esetben azonban, ha a jogügyigazgató nem vitte előbbre a közös családi pereket, leváltották. Ez történt pl. 1774-ben a Csáky család ülésén.⁸⁹ A választásnál törekedtek arra, hogy a jogügyigazgató erős, egészséges, fiatal vagy középkorú ember legyen. A Csáky család 1836. március 17-i pozsonyi ülése éltés kora miatt nem választotta meg a jelöltet, mert olyan személyt akartak, aki hosszabb ideig szolgálhatta még a családot.⁹⁰ A meghalt jogügyigazgató érdemeit jegyzőkönyvileg örökítették meg.⁹¹ A lemondott jogügyigazgató, ha a család arra érdemesnek tartotta, jutalmat kapott.⁹²

A jogügyigazgató hatáskörét a következőképpen lehet összefoglalni:

a) A család közös pereinek felügyelete. A perekről a jogügyigazgató a családülésnek jelentett. Így pl. Ladomerszky Imre a Csáky család 1837. június 2-i ülésén a cséfalai úrbéri perről, Máriássy László az 1843. június 20-i ülésén a csetenyei perekről, a Csáky család jogügyigazgatója az 1846. június 3-i pesti ülésen a tábla előtt folyó perekről.⁹³

b) Figyelemmel kíséri, hogy a közös perekhez milyen irományok szükségesek. Azokat beszerzi, eredetiben vagy másolatban az ügyvédek rendelkezésére bocsátja. Ez a funkciója magyarázza, hogy a Csáky család 1886. évi határozata szerint a családi levéltár felügyelete is a jogügyigazgató feladata volt.⁹⁴

c) Jogvédelemről gondoskodik az arra rászoruló családtagok számára. Figyelemmel kíséri, melyik családtagnak van vitás, peres ügye idegen személlyel. A családtagok egymás közti vitáit igyekszik peres úton kívül elintézni.⁹⁵

⁸³ P 72. 1808. márc. 18., 1845. jún. 5./4., 20.

⁸⁴ P 71. 1852. jún. 24./45.

⁸⁵ P 418. 1806. okt. 1./4.

⁸⁶ P 72. Családülés, 1837. jún. 2.

⁸⁷ P 491. 1755. szept. 30., 1832. febr. 20.

⁸⁸ P 491. 1841. máj. 17.

⁸⁹ P 74. Családülés, 1774. okt. 24./2.

⁹⁰ P 71. 1836. márc. 17./23.

⁹¹ P 72. 1806. dec. 18.; P 491. 1862. máj. 21.

⁹² P 71. 1852. jún. 24./45.

⁹³ P 343. Családülés, 1798. febr. 7.; P 72. 1837. jún. 2.; P 491. 1843. jún. 20.; P 71. 1846. jún.

3./40.

⁹⁴ P 74. Családülés, 1774. okt. 24.; P 76. Fasc. 699. Alapítványi okirat 1886.

⁹⁵ P 343. Családülés, 1798. febr. 7.

d) Kapcsolatot tart a család ügyvédjeivel, azokkal levelezést folytat. A levelezésről beszámol a családülésnek.⁹⁶

e) Kiemelten foglalkozik haszonbérleti ügyekkel.⁹⁷

A jogügyigazgató a közös családi pénztárból rendszeres jutalmat kapott. A Kállay család igazgatója pl. 1794-ben évi 600 Ft-ot kellett volna hogy kapjon, de az atyafiak a rájuk eső részt nem fizették be a közös kasszába.⁹⁸ Egy családban, a Csáky családban, találkozunk fő jogügyigazgatóval is (*supremus jurium director*). Az ő hatásköre volt a család ügyvédjeinek kinevezése.⁹⁹

Semmiképpen sem tartoztak a családülés szervezetéhez, de mégis itt kell megemlítenem a közös családi perek vívóit, az ügyvédeket. Annyiban tartoznak a családülés témaköréhez, hogy az ülés választotta vagy nevezte ki őket, ellenőrizte, bírálta el munkájukat.¹⁰⁰

Azokban a családokban, ahol közös javak voltak, a családülés választotta — a családtagok közül — a közös javak kormányzóját. A kormányzó felügyelt a közös jövedelmek beszedésére és elszámolására, különös tekintettel a haszonbérleti díjakra. A hivatalt a kormányzó haláláig viselte.¹⁰¹ A kormányzóhoz kapcsolódó funkció volt a közös családi pénztárnok, aki szintén a családtagok közül került ki. Feladata volt a közös pénztár kezelése, jelentéstétel a családülésnek, a közös kiadások, költségek fedezése. A családi pénztárnok vehetett fel kölcsönt, ha a család közös kiadásai azt indokolták. Funkciója igen jelentős volt, hiszen a család egész közös pénzét a kezében tartotta.¹⁰²

Megemlítendő, hogy a Kállay családban külön családgazdát (*oeconomus familiae*) választottak a családtagok közül. Feladata volt a dézsmaszedés és -behordás, a cséplés, a közös épületek javíttatása, a szükséges anyagok beszerzése.¹⁰³ A családgazda segítője volt a család hajdúja, akit ő fogadott fel. A közös pénztárból fizették; feladata volt többek között a vásári veszekedések megakadályozása. Jelen volt az úriszéken is.¹⁰⁴

A XIX. század elejétől a családülések igen gyakran folyamodtak a bizottsági ügyintézéshez. A több (számvizsgáló, osztályos, gazdasági, úrbéri) bizottság közül kétségtelenül legfontosabb a számvizsgáló bizottság volt, melyet a családtagok közül meghatározott időre a családülés választott. A megbízás lejártakor az ülés új bizottságot választott.¹⁰⁵ A számadások elkészítésének határidejét a családülés határozta meg, a benyújtott számadásokat a számvizsgáló bizottság vizsgálta felül. A revízió eredményéről a bizottság a családülésnek jelentett, tett javaslatot a felmentvény megadására, az észlelt hibák kijavítására.¹⁰⁶ A Kállay családban a számadásokat negyedévenként vizs-

⁹⁶ Uo.

⁹⁷ P 72. 1840. jún. 2.

⁹⁸ P 343. Családülés, 1794. szept. 30.

⁹⁹ P 71. 1808. ápr. 28., 1883. máj. 31./8.

¹⁰⁰ P 343. Családülés, 1794. szept. 30., 1811. aug. 17.; P 71, 1883. máj. 31./8.

¹⁰¹ P 491. 1755. szept. 30.; P 343. Családülés, 1860. máj. 31.; P 71. 1883. máj. 31./8.

¹⁰² P 491. 1843. jún. 20., 1862. máj. 21. A Kállay család 1846-ban Reisner és Társai bécsi

nagykereskedőtől vett fel kölcsönt. A családülés ebből a célból egy családtagot küldött ki Bécsbe. (P 343. Családülés, 1846. ápr. 23., 1851. okt. 11., dec. 7.)

¹⁰³ P 343. Családülés, 1798. febr. 7.

¹⁰⁴ Uo.

¹⁰⁵ P 71. 1886. máj. 24./10.

¹⁰⁶ P 71. 1836. márc. 17./23., 1846. jún. 3./41., 1883. máj. 31.; P 491. 1851. máj. 12.

gálták felül. 1844-ben a számvizsgáló bizottságot „újabb atyfiakkal” kellett megerősíteni.¹⁰⁷

Az osztályos bizottság feladata a hagyatékok felosztása volt. 1796-ban a kállói határban működött ilyen bizottság: szőlőföldeket osztott.¹⁰⁸ 1853-ban a Harruckern család küldött ki osztályos bizottságot a szarvasi osztály felmérésére. A bizottságnak egy mérnök tagja is volt.¹⁰⁹

Az úrbéri bizottság a jobbágyok panaszaiival, a dézsmaszedés ellenőrzésével foglalkozott.¹¹⁰ A Máriássy család 1843-ban bizottságot küldött ki a Kotterbach- és Hultsikpusztákon „elszaporodott zsellérek” összeírására. Az összeírás célja az volt, hogy a család több *censust* szedhessen.¹¹¹

Jelentős volt még a gazdasági bizottság működése. A bizottság biztosította a közös vagyonkezelés összhangját, különös tekintettel a haszonbérletekre és a földtulajdoncserékre.¹¹²

Alkalmi bizottságként megemlíthető a Máriássy család által 1798-ban a Lőcséről Gömör megye felé vezető postaút megállapítására¹¹³ és az 1813-ban a Lónyay család által a folyóvizeknek fausztatás céljából való megtisztítására kiküldött bizottság.¹¹⁴ Bizottságot küldött ki a Kállay család ülése 1816-ban a tiszavarsánypusztai határjeleinek felújítására,¹¹⁵ a Csáky család 1840-ben a királydaróci és kéci perekben egyezség megkötésére.¹¹⁶ Mindezek a bizottságok azonban már kisebb jelentőségűek voltak.

A családules hatásköre igen sokrétű volt. Nehéz ugyanis meghúzni a határt a család közös ügyei és az egyéni, ági problémák között. Ezért az üles hatáskörében nemcsak közös ügyeket találunk. A hatáskör a közös ingatlan és pénzvagyonra, ezzel összefüggésben az úrbéri és kegyúri ügyekre, a közös perekre, a jogszolgáltatásra (úriszék) és a családi levéltárra terjedt ki. A továbbiakban e szerint csoportosítva tárgyalom a hatáskört, illetve a következők fejezetben a családules működését. A családules hatásköre tehát a következő volt:

A) Ingatlan vagyon (jövedelmek).

Közös javak, jövedelmek (elidegenítés, elzalogosítás, visszaváltás, összeírás, közös jövedelmekről számadások, közjövedelmek felosztása, javak igazgatási ügyei, osztatlan javak felosztása).

Regálék (kocsmáltatás, húsmérés, mészégetés, bányászat, vásárok, taxák, rév, regálék megváltása).

Bérletek (közös ingatlanok, regálék, boltok, bérleti szerződések, díj, kaució).

B) Úrbéri, egyházi ügyek (panaszok, kérelmek). Igazgatás.

Úrbéri ügyek (dézsma, dézsmaváltás, taxák, állattenyésztés, legeltetés, erdő, makkoltatás, megváltás, földfoglalás).

¹⁰⁷ P 343. Családules, 1840. máj. 26., 1844. nov. 11.

¹⁰⁸ P 343. Családules, 1796. júl. 30.

¹⁰⁹ P 418. 1853. júl. 11. A mérnök nem volt családtag.

¹¹⁰ P 343. Családules, 1796. júl. 30., 1797. aug. 8.

¹¹¹ P 491. 1843. jún. 20.

¹¹² P 71. 1886. máj. 24. Fasc. 699. Alapítványi okirat 1886.

¹¹³ P 491. 1789. jún. 21.

¹¹⁴ P 451. 1813. dec. 24.

¹¹⁵ P 343. Családules, 1816. jún. 7.

¹¹⁶ P 72. 1840. jún. 2.

- Igazgatás (bíróválasztás, hadiadó beszedése, építési engedélyek, céhek, határkiigazítások).
- Egyházi, kegyúri ügyek (egyházi épületek építése, fenntartása, egyházi személyek fizetése).
- C) Pénzvagyon (költségek).
 Közös pénztár (befizetések, közös fundus, pénztárnok kinevezése, ellenőrzése, számadás felülvizsgálata, közös tőke felosztása, kamatok, kölcsönök).
 Alapítványok (családi ösztöndíjak, szegényház).
 Közös költségek (általános kiadások, fenntartási költségek).
 Közös tisztviselők (kinevezés, fizetés, jelentések, utasítások).
- D) Perek (döntés per indításáról, ügyvédállítás, jelentések, utasítás a per vitelére, perek költségei).
 Családtagok vitái egymással (kiegyezésre való törekvés).
- E) Jogszolgáltatás (úriszék).
 Ellenőrzés (jegyzőkönyv, iratok felülvizsgálata, utasítás, jelentés, úriszék elleni panaszkok).
 Fellebbviteli fórum (büntető és úrbéri ügyek).
 Költségek.
- F) Levéltár (létesítés, fenntartás, dologi és személyi ellátás, működés szabályozása, ellenőrzés, költségek).

A családules hatáskörét – magánigazgatási szervről lévén szó – jogszabályok nem szabályozták. Felügyeleti szerve nem volt; maga gyakorolt felügyeletet a család egyéb igazgatási szervei (úriszék, tisztiszek stb.) felett.

Míndezek közül e helyütt csak a közös ingatlan és pénzvagyonból adódó különleges hatásköröket ismertetem, míg a családules birtokgazdálkodási, közigazgatási és jogszolgáltatási tevékenységét a megfelelő későbbi fejezetekben.

A családules egyik legfontosabb feladata volt a család közös javainak igazgatása, a jövedelmekről készült számadások felülvizsgálata. A közös javak kétféle módon jöttek létre: *a*) a családtagok a közös kiadások fedezésére birtokaik bizonyos (nem nagy) részét közös jószágnak minősítették vagy *b*) valamely hagyományt – rendszerint az esetleges viták meggátlása céljából – nem osztottak fel. Ezen a ponton a családules nagy hasonlóságot mutat a nemesi közbirtokosság közgyűlésével. Az osztatlan testvérek jogától (*condominium*) meg kell azonban különböztetni a közbirtokosságot (*compossessoratus*), bizonyos dolgoknak és jogoknak közös használatát, amit a közös vagyon felosztása után az osztályos atyafiak és jogutódaik – általában háztelkeik arányában – osztatlanul élveztek. Az osztozkodásnál bizonyos dolgok, mint pl. a regálejog, nem voltak feloszthatók, más dolgok, mint pl. az erdők és legelők, igen. A felosztott részek használata azonban más osztályos atyafiak károsodását eredményezhette. Az esetleges viták elkerülésére az osztatlanság tagjainak használatában maradt dolgokból és jogokból való részesedés arányát a nemesi közbirtokosság közgyűlése szabályozta, ellenőrizte, illetve osztotta fel az ebből származó éves jövedelmeket.¹¹⁷

Természetes, hogy a közös javak, illetve azok egy részének elzalogosítása, elidegenítése nem történhetett a családules hozzájárulása nélkül. Így váltotta vissza pl. 200 000

¹¹⁷ A nemesi közbirtokossággal külön tanulmányban foglalkozom. A kérdést bővebben lásd: *Degré* 1976.; *Zlinszky* 533.; *Eckhart* 1946. 343–344.

Ft-ért a Csáky család 1774. október 24-i ülése Margita birtokot, „mivel az a pénz kamatainak kétszeresét jövedelmezi”.¹¹⁸ 1798-ban a Bánffy család ülése elmarasztalta Bánffy Istvánt, amiért a közös jószágoknak minősített birtokrészét elidegenítette. Az állásfoglalás szerint „a családtagok sem cserét, sem eladást nem hajthatnak végre a családtól nyerendő egyetértés nélkül”.¹¹⁹ A Lónyay család 1818. szeptember 28-i nagylányai ülésén az idősb atyafit bízták meg Pöcspetri helység zálogból való visszaváltásával. A Dessewffy család 1818. november 1-i mádi ülése úgy határozott, hogy a mádi szőlőket, mivel nem hoznak elég hasznot, el kell adni.¹²⁰

A közös jószágokat igazgató tisztek a családülésnek nyújtották be számadásaikat. Így tárgyalt pl. a Dessewffy család 1781. november 3-i tállyai ülése a tiszántúli jószágok jövedelméről, illetve rendelte el 1787. július 16-i enyickei ülésén ezen birtokok összeírását.¹²¹ A Bánffy család ülése a számadás idejét s módját is pontosan előírta. Az 1799. április 30-i ülésén a szenteleki közös jövedelmekről jelentettek a tisztek.¹²² A Csáky család 1799. október 15-i hotkóci ülésén a család ügyésze mutatta be a bihari javak összeírását, amit a jegyzőkönyvhöz csatoltak. A Csáky család ülése a számadások felülvizsgálata során tapasztalt hiányokról a számadóktól kötelezvényt kért. Az észlelt hiányok behajtása vagy korrigálása évekig tartó huzavonát jelentett. A család 1839. június 1-i pesti ülése úgy határozott, hogy a cséfalvi, kővági és kisújfalusi Bihar megyei közös jószágok kiadásait nem a közösből, hanem az illető jószágok jövedelmeiből kell elszámolni. Az 1883. május 31-i ülés napirendjén a bihari és szepesi javak igazgatási ügyei szerepeltek (Körös-szabályozás, védművek építése stb.).¹²³ A Máriássy család 1811. február 19-i csépánfalvi ülése a közös márkusfalvi jövedelmekről tárgyalt.¹²⁴ A Harruckern család üléseit megelőzően a senior minden családtagnak megküldte a közös javak számadásait, akik így felkészülve mehettek az ülésre.¹²⁵ A Kállay család 1854. április 12-én tárgyalta meg a farkasaszoói javakról készült számadásokat.¹²⁶ A családülés a számadásokra, amennyiben hiányokat nem észlelt, megadta a felmentést.

A családülés határozta a közös jövedelmek felosztásáról, illetve a felosztási kulcsról. A Csáky család 1837. június 2-i ülése úgy foglalt állást, hogy a jövedelmet „a szokásos kulcs szerint kell szétosztani és kifizetni”. Ugyanez történt a család 1846. június 3-i pesti ülésén is.¹²⁷ Az Erdődy család 1873. október 5-én Zborón tartott ülésének jegyzőkönyvébe a Makovica közös uradalom jövedelme szétosztásának legapróbb részleteit is bejegyezték.¹²⁸

A közös javak, jövedelmek jobb igazgatását szolgálta ezek pontos felmérése. A felmérést minden esetben a családülés határozta el. A Máriássy család 1758. június 22-i márkusfalvi ülése pl. Millendorf földmérőt bízta meg Berzete, Rudna, Körös, Gömör megyei birtokok felméréseivel. Az ülés elé terjesztették a régi és az új térképeket

¹¹⁸ P 74. Családülés, 1774. okt. 24./2.

¹¹⁹ P 14. 1798. jan. 21.

¹²⁰ P 451. 1818. szept. 28.; P 92. 1818. nov. 1.

¹²¹ P 92. 1781. nov. 3., 1787. júl. 16., 1792. máj. 7.

¹²² P 14. 1799. ápr. 30.

¹²³ P 71. 1799. okt. 15./4., 1834. jún. 2./37., 1839. jún. 1./28., 1883. máj. 31./8.

¹²⁴ P 491. 1811. febr. 19.

¹²⁵ P 418. 1812. júl. 22./7.

¹²⁶ P 343. Családülés, 1854. ápr. 12.

¹²⁷ P 72. 1837. jún. 2.; P 71. 1846. jún. 3./40.

¹²⁸ P 107. LXXVI. 1873. okt. 5.

egyaránt.¹²⁹ A Kállay család 1797. augusztus 8-i nagykállói ülése Sexti András mérnököt fogadta fel Nagykovács határának felmérési és felosztási munkáira. Hat napszámot is rendeltek mellé. A felmérés célja a családtagok részének pontos tisztázása volt, mivel „minden birtokos nemes gyökeres joga, hogy tulajdonának igazi hasznát vehesse”.¹³⁰ 1798-ban határozta el a Bánffy család a kalotaszegi közös havasok felmérését. Az ülés pontos utasítást adott a munka elvégzésére is.¹³¹

A felmérés célja gyakran a korábban közösen kezelt javak vagy hagyomány felosztása volt. A felosztási ügyek sokáig elhúzódtak. Csáky Imre hagyományának felosztása 1702–1738 között folyt, de 1804-ben még nem fejeződött be, sőt még az 1806. december 18-i családülésen is szerepelt.¹³² A Bánffy család ülése 1796-ban megállapította, hogy „a közös birtokok és jövedelmek az egyenlenség forrásai. Ezért ezeket multhatatlanul fel kell osztani”. A családülés részletesen intézkedett a felosztásról.¹³³ A Harruckern család 1798. február 4-i bécsi ülése osztotta fel Harruckern György hagyományát. 1804. május 2-i bécsi ülése a néhai Siskovicsné által elzalogosított javakat.¹³⁴

Külön kell megemlékeznünk, mint egyedi esetről, a Bánffy család 1798. január 12-i ülésének határozatáról, amely szerint a szilágysomlyói kincselet egyharmadát a kincstártól kérni kell, mivel azt a közös birtokon találták.¹³⁵

Külön említést érdemelnek a közös jószágokkal kapcsolatos regálejvedelmek, hiszen a közös javak számadásainak felülvizsgálása során a családülés is külön foglalkozott velük. A jegyzőkönyvekben leggyakrabban a kocsmátatás, a húsmérés és a taxák szerepelnek. A Kállay család 1793. február 7-i ülése úgy határozott, hogy a nagykállói doktornak a sörház körüli közös földekből egy szérűskertre valót ad. A családnak a helységben sörháza, csapszéke és pálinkaháza volt.¹³⁶ A Bánffy család ülésének állásfoglalása szerint „a bánfihunyadi és nagyfalusi sokadalmakban minden családtagnak joga van kocsmát tartani”. Az ülés osztotta be, hogy melyik családtagnak melyik vásárban tartson kocsmát.¹³⁷ A család a pálinkafőzésért üstönként 4 Rft 30 kr taxát szedett.¹³⁸ A Lónyay család 1813. december 24-i ülése a nagylónyai mézszárszékkel foglalkozott. A kis- és nagylónyai lakosok kimérés céljából állatot nem vághattak; 1826-ban a családülés határozata alapján az ilyen húst elkobozták.¹³⁹ A Kállay család nagykállói mézszárszéke a kocsmához tartozott. 1864-ben Nagykovács község kérte a családot, hogy vágóhíd céljára adjon 200 négyszöglet a Nagyárenda nevű családi telekből. A családülés a kérés teljesítését megtagadta, mivel „a város vehet, ha eladó telek van. A vágóhíddal azonban a család el lenne ütve a húsmérés gyakorlásától.”¹⁴⁰ Ugyancsak a Kállay család joga volt a nagykállói évenkénti öt vásár tartása is.¹⁴¹ A

¹²⁹ P 491. 1758. jún. 22., 1843. jún. 20.

¹³⁰ P 343. Családülés, 1797. aug. 8., 1816. jún. 7.

¹³¹ P 14. 1798. jan. 12.

¹³² P 71. 1804. márc. 1., 1806. dec. 18.

¹³³ P 14. 1796. febr. 17., 1797. ápr. 27.

¹³⁴ P 418. 1798. febr. 4., 1804. máj. 2./4.

¹³⁵ P 14. 1798. jan. 12.

¹³⁶ P 343. Családülés, 1793. febr. 7., 1794. szept. 30.

¹³⁷ P 14. 1797. ápr. 27.

¹³⁸ P 14. 1801. febr. 6.

¹³⁹ P 451. 1813. dec. 24., 1826. szept. 25.

¹⁴⁰ P 343. Családülés, 1796. júl. 30., 1864. máj. 1.

¹⁴¹ P 343. Családülés, 1794. szept. 30., 1797. szept. 15.

Csáky család 1799. október 15-i ülése döntött a margitai bolt cenzusáról.¹⁴² A Lónyay család 1813. december 24-i ülése úgy intézkedett, hogy meg kell akadályozni az eszenyi lakosok „alattomos átjárását” a Tiszán. A lakosoknak a család kezelésében levő révet kellett igénybe venniük.¹⁴³ A XIX. század második felében a családülés határozta el a regálémegváltást. A Csáky család 1889. július 27-i ülése pl. Csáky Albint bízta meg a regálémegváltási eljárás vezetésével.¹⁴⁴

Előfordult, hogy a közös javakat nem maga a család kezelte, hanem bérbe adta. Ebben az esetben a bérleti ügyekről a családülés döntött. A bérlet tárgya lehetett maga a közös jószág vagy a regáléjövedelem. A családüléseken csaknem mindig szerepeltek bérleti ügyek. A Csáky család 1788. szeptember 11-i ülésén tárgyalták például Körösszeg, 1799. október 15-i ülésén Kenézpuszta, Kis- és Nagytóti, Boldogasszonytelek, Szöcsköd Bihar megyei birtokok bérbeadását.¹⁴⁵ A család 1837. június 2-i ülése megállapította, hogy a csépai, kövági és kisújfalvi bérleti szerződések a következő ülésig lejárnak, ezért még azon az ülésen döntöttek róluk. Az 1845. évi családülés utasította a családi ügyészt, hogy a bérletet tábláztassa be. Az ügyész szerint azonban erre nem volt szükség, mivel a bérlő óvadékokot tett le. Az 1873. június 4-i üléshez a bihari javak bérlője azzal a kérdéssel fordult, hogy megkapja-e további évekre is a bérletet. Az ülés határozata szerint a régi bérlő kapta meg a bérletet, a szerződésen azonban változtatásokat javasoltak.¹⁴⁶

A Harruckern család 1812. július 22-i ülése döntött az apácai puszta bérbeadásáról. A pusztát a békéscsabaiak vették bérbe. Az ülés elrendelte, hogy egy rész minden évben ugarnak maradjon, évente a gyep egy részét is fel kellett szántani. Az 1830. június 9-i ülés határozata szerint a közös puszták bérletének lejárta előtt negyedéssel ki kellett azt hirdetni. Az árverés mindig Szarvason volt, a szerződések három évre szóltak. Az árendát a család tisztviselői szedték be.¹⁴⁷ A Kállay család 1840. május 26-i ülésén szerepelt a kaszaperi puszta bérlete. A pusztát Tótkomlós lakossága akarta bérbe venni. Az ülés úgy határozott, hogy a pusztát a debreceni vásár idején tartott árverésen kell bérbe adni. Az árverést újságban hirdették meg, illetve Tótkomlóst külön értesítették róla.¹⁴⁸

A családülés foglalkozott a regáléjövodelem bérbeadásával is. Leggyakrabban a kocsmát, a sörfőzést, a pálinkamérést és a vásártartást adták bérbe. A bérletet minden esetben újságban hirdették meg. A családülés azonban még bérlet esetén is ügyelt, hogy a bérlő a kocsmában jó bort mérjen.¹⁴⁹ A mézszárszék bérlete rendszerint a kocsmával járt együtt.¹⁵⁰ A családülés foglalkozott kisebb bérleti ügyekkel, pl. boltok bérbeadásával is.¹⁵¹

A családülés hatásköre volt a bérlőt ért veszteség vagy kár esetén a haszonbérleti díj mérséklése vagy elengedése. A Kállay család 1811. augusztus 17-i ülése pl. „a bankócé-

¹⁴² P 71. 1799. okt. 15./4.

¹⁴³ P 451. 1813. dec. 24.

¹⁴⁴ P 76. 1889. júl. 27.

¹⁴⁵ P 71. 1788. szept. 11., 1799. okt. 15.

¹⁴⁶ P 72. Családülés, 1837. jún. 2., 1845. jún. 3., 1873. jún. 4.

¹⁴⁷ P 418. 1812. júl. 22., 1830. jún. 9.

¹⁴⁸ P 343. Családülés, 1840. máj. 26.

¹⁴⁹ Uo.

¹⁵⁰ P 343. Családülés, 1796. júl. 30.

¹⁵¹ P 343. Családülés, 1793. febr. 7.

dulák becének változása miatt” változtatott a bérleti díjakon.¹⁵² A Harruckern család 1838-ban szárazság és jégeső miatt a csorvási bérleti díjat mérsékelte.¹⁵³ A kővági haszonbérliő a Csáky család 1840. június 2-i üléséhez fordult, „mostoha idők miatt némi árenda elengedését” kérve. A kérdést a következő gyűlésre halasztották.¹⁵⁴

A családülés igen gyakran mérsékelte a bérleti díjat abban az esetben, ha a bérliő a családi közös jószágon építkezett, beruházott. 1794-ben Pirgl Máttyás, kállói vendégfogadós „a fogadó körül tett javításokért” 25 Rft jóváírást kapott.¹⁵⁵ 1840-ben a kisújfalvi pusztá bérliőjének, mivel 58 Ft költséggel csapszéket és pincét épített, hátralékos árendáját elengedték. Ugyane pusztá bérliője 1846-ban csőszház és kocsmá építéséért kapott elengedést.¹⁵⁶

A közös költségek fedezésére a családülés közös pénztárt létesített. A pénztár rendszerint úgy jött létre, hogy minden családtag vagy ág évente rendszeresen bizonyos összeget fizetett be. A Bánffy család ülése pl. 1796-ban alapított 10 000 Ft tőkével közös pénztárt. Az összeget a családtagok adták össze birtokuk nagyságától függő arányban, progresszív alapon.¹⁵⁷ A Kállay család 1798. március 1-i ülése megróttá Lászlót és Józsefet, mivel azok – Nagykállóban birtokuk nem lévén – nem fizették be részüket a közös kasszába. A család két (napkori és orosi) lineájának három-három ága áganként 333 Rft-ot volt kötelese évente két részletben, Szent György- és Mihály-napkor, befizetni. Az állandó alaphoz tartozott ezenfelül a nagykállói vásár, szőlőtáxa, bolt, kocsmá, valamint a mezőtúri és a kaszaperi árenda jövedelme.¹⁵⁸

A Harruckern család ülése 1808-ban úgy határozott, hogy a közös fundust azután is fenn kell tartani. Az 1812. évi ülés megállapítása szerint az előző évi *reductio* (*devaluáció*) a közös pénztárt nem sújtotta, mivel abban kevés készpénz volt.¹⁵⁹ A pénztárt a családülés által a családtagok közül választott pénztárnok kezelte. Számadását az ülés vizsgálta felül, illetve hagyta jóvá.¹⁶⁰

A közös tőkét a pénztárnok kamatra kihelyezhette; a hasznot a családülés osztotta fel. A Csáky család ülése 1774-ben 5–6%-os kamatra 6000 Ft kölcsönt adott, a kötelezvényeket a családi levéltárban helyezték el. A család ülése 1841-ben a Dessewffy családnak adott 12 500 Ft-os kölcsönről tárgyalta. Ugyanez az ülés határozott a Csáky István után maradt adósságról is. A családtagok az adósság fizetését maguk között osztották fel. 1848-ban Csáky Zsigmond „szerencsétlen sorsára” hivatkozva 1000 Ft előleget kért a felosztandó tőkéből. A családülés „nem tudott segíteni”, hanem arra szólította fel Zsigmondot, hogy kérésével egyenként forduljon a család tagjaihoz.¹⁶¹ A Harruckern család 1830. június 9-i ülése tárgyalta a köztöke felosztását. Helytelenítette, hogy a közös pénztárból nemcsak atyafiak kaptak kölcsönt, hanem idegenek is. 1845-ben viszont azt olvashatjuk a jegyzőkönyvben, hogy a családtagok a kamatokat nem fizették. Az ülés határozata szerint „rá kell őket szorítani”.¹⁶²

¹⁵² P 343. Családülés, 1811. aug. 17.

¹⁵³ P 418. 1838. máj. 21./17.

¹⁵⁴ P 72. Családülés, 1840. jún. 2.

¹⁵⁵ P 343. Családülés, 1794. szept. 30.

¹⁵⁶ P 72. Családülés, 1840. jún. 2.; P 71. 1846. jún. 3.

¹⁵⁷ P 14. 1796. febr. 17.

¹⁵⁸ P 343. Családülés, 1798. febr. 7., márc. 1.

¹⁵⁹ P 418. 1808. márc. 18./4., 1812. júl. 22./7.

¹⁶⁰ P 491. 1841. máj. 17.

¹⁶¹ P 72. Családülés, 1841. júl. 16.; P 74. 1774. okt. 24./2.; P 71. 1848. jún. 2./44.

¹⁶² P 418. 1830. jún. 9./14., 1845. jún. 5./20.

A családülés gyakorolt felügyeletet a családi alapítványok felett. Így foglalkozott pl. a Máriaassy család 1746. március 1-i ülése a márkusfalvi szegényház javára tett alapítvánnyal,¹⁶³ a Csáky család 1841. július 16-i ülése a család alapítványától függő zemp-léni kórházi seborvosi állás betöltésével. Csáky Petronella az 1886. május 24-i ülésen tett alapítványt Raisz György levéltárnok utódai részére. Az alapítványt a mindenkori levéltárnok kezelte.¹⁶⁴

A közös pénztár létesítésének és fenntartásának célja a közös költségek fedezése volt. Ilyen költségek lehettek mindenképp a per- és útiköltségek. Az nem szorul magyarázatra, hogy a családi közös perek költségeit a családülés a közpénztárból fedezte. A Kállay család 1853. január 13-i ülésén merült fel pl. a gondolat, hogy a függőben levő perek viteléhez több pénz kell. Ezért a családtagok áganként nagyobb összeget ajánlottak fel; a napkori ág pl. a Mezőtúr város által fizetett kamatokat.¹⁶⁵ A család a XVIII. század végén Budára, a közös ügyek előmozdítására, küldött tagjainak 6 Rft napidíjat fizetett.¹⁶⁶ A Harruckern család 1830. évi ülése a „gazdaságosabb útiköltsé- gért” szállott síkra, a Máriaassy család 1843. június 20-i ülése, felülvizsgálva az utazások költségeit, „túlzottnak vagy feleslegesnek” találta azokat.¹⁶⁷

A családülés ügyelt – az öröklési rendet is dokumentáló¹⁶⁸ – leszármazási táblázatok, törzskönyvek vezetése, a családtörténeti monográfiák megírására. A Máriaassy család 1754. június 20-i ülésének tudomására jutott, hogy Komárom megyében egy személy a Máriaassy nevet viselte. Ez ellen az ülés a kancelláriánál, a helytartótanácsnál és Komárom megyénél tiltakozott.¹⁶⁹ Hasonló ügygel foglalkozott a Bánffy család 1798. május 6-án.¹⁷⁰ A Máriaassy család 1804. május 28-i ülése kiadta Jenő részére a család genealógiai táblázatát. Ugyanezen az ülésen a családigazgató 161 Rft-ot fizetett ki a Kaiser Mihály ügyvéd által készített Compendium Historiae Familiae Máriaassy című munkáért. A család történetét, melyet Kaiser a levéltári iratok alapján írt, 500 példányban nyomatták ki, 400 példányt a családtagok között osztottak szét, 100-at a levéltárban helyeztek el.¹⁷¹ A Csáky család 1886. május 24-i nagyvárad-i ülésén a levéltárnok jelentette, hogy a törzskönyv kiegészítéséhez hiányzanak a szükséges adatok. Az ülés felszólította a család tagjait a szükséges adatok közlésére. Az 1889. július 27-i szepesmindszenti ülés úgy határozott, hogy a leszármazási táblázatot 150 Ft költséggel kinyomtatják.¹⁷² A Széchenyi család 1908. május 25-i ülése a család monográfiájának megírásával Bártfai Szabó Lászlót bízta meg. A költségeket a családtagok adták össze. A családülés a készülő munka bírálatával is foglalkozott.¹⁷³

A családi közös vagyont számos egyéb teher (ajándék, hozzájárulás, katonai szolgál- tatás stb.) terhelte. A Kállay család 1793. február 7-i ülése intézkedett a Kardospusz-

¹⁶³ P 491. 1746. márc. 1.

¹⁶⁴ P 72. 1841. júl. 16.; P 71. 1886. máj. 24.

¹⁶⁵ P 343. Családülés, 1853. jan. 13.

¹⁶⁶ P 343. Családülés, 1792. okt. 8.

¹⁶⁷ P 418. 1830. jún. 9./14.; P 491. 1843. jún. 20.

¹⁶⁸ Jó példa erre: *Kállay 1977/A*.

¹⁶⁹ P 491. 1754. jún. 20.

¹⁷⁰ P 14. 1798. máj. 6.

¹⁷¹ P 491. 1804. máj. 28.

¹⁷² P 71. 1886. máj. 24.; P 76. 1889. júl. 27.

¹⁷³ P 623. Családülés, 1908. máj. 25. A család üléseiről l. bővebben *Széchenyi Viktor: Töre- dékek a sárvár-felsővidéki gr. Széchenyi nemzetség történelméből*. Székesfehérvár 1933.

tára kivetett 889 Ft „királyi segedelem” (subsídium) és 35 Ft koronázási ajándék megfizetéséről. A következő évben a családülés két hordó bort küldött ajándékba „magát megmutató helyekre”. A költségeket, a bor árát (20 arany) és a fuvarát a családülés fizette.¹⁷⁴ A Harruckern család 1838. évi ülése az árvízkárosultak segélyezésére és Csanád megye házára adott hozzájárulást.¹⁷⁵ A Csáky család ülése 1865-ben a Csáky István és János országbírókat ábrázoló képeket a Hétszemélyes Tábla nagyeremének díszítésére ajánlotta fel.¹⁷⁶

Külön kell megemlítenünk a család közös birtokára vonatkozó katonai szolgáltatókat. A Bánffy család 1798. január 9-i ülése pl. 50 katona, ló és szarvasmarha „önkéntes hadi segedelem” felosztásáról intézkedett. A családtagok a rájuk eső rész befizetéséről szóló nyugtákat a családigazgatónak küldték meg.¹⁷⁷ A Csáky család 1799. évi ülése 500 pozsonyi mérő zab felosztásáról döntött. 1839-ben a közpénztárból a Nagyvárad–Pest közötti forspontokért á 3 Ft 30 kr-t fizettek.¹⁷⁸

Jelentősen terhelte a közös pénztárt a közös épületek (lakóház, major, borház, malom stb.) építése és fenntartása. A Kállay család ülése 1796-ban megállapította, hogy a nagykállói közös épületek elhanyagolt állapotban vannak. 200 Ft költséget szavaztak meg a javításokra, „mivel később 1000 Ft sem lenne elég”. 1799-ben a vendégfogadóban boltot építettek. Egy későbbi ülés foglalkozott a vendéglő építésén dolgozó kőművesmester követelésével. A végzett munkát mérnökökkel becsültették meg és aszerint fizettek. A családülés engedte meg 1864-ben, hogy a nagyvendéglő falához a szomszéd egy félereszt építsen.¹⁷⁹

Ugyanilyen jelentős helyet foglaltak el a többi család ülésein is az építkezési, fenntartási ügyek. A Csáky család 1794. évi ülése döntött a nagyváradai ház konyhájának szobává való átalakításáról. Az 1848. június 2-i ülés a kövági urasági lakóház és borház javításáról tárgyalt. Ugyanez évben a cséfi bérő „hollandus szélmalom” akart építeni. A családülés zálogképpen négy holdat adott neki erre a célra. Az 1886. évi nagyváradai ülésen jelentette be Csáky Vidor, hogy a szepessümei kastélyból kiköltözik.¹⁸⁰ A Majthényi család ülése a budai major eladását határozta el, a pesti major „reparálása céljából”.¹⁸¹ A Harruckern család a leégett székudvari „közös állapotban volt” malom nem tartotta javításra érdemesnek, hanem 18 000 Ft-ért való eladása mellett foglalt állást.¹⁸² A Lónyay család 1828. október 1-i ülése a lónyai és bányai vendégfogadó, illetve kocsmá építését határozta el. Az ülés elfogadta a tervet, a felépítés határidejét a következő év novemberében szabta meg.¹⁸³

Közös költséget és ügyet jelentett a családi sírbolt fenntartása. A Kállay család 1794. évi ülése a kriptá ajtajának javításáról,¹⁸⁴ a Széchenyi család 1910. június 24-i ülése a soproni sírbolt költségeiről rendelkezett.¹⁸⁵

¹⁷⁴ P 343. Családülés, 1793. febr. 7., 1794. szept. 30.

¹⁷⁵ P 418. 1838. máj. 21.

¹⁷⁶ P 71. 1865. máj. 29.

¹⁷⁷ P 14. 1798. jan. 9.

¹⁷⁸ P 71. 1799. okt. 15./4., 1839. jún. 1./28.

¹⁷⁹ P 343. Családülés, 1796. júl. 30., 1799. ápr. 25., 1840. máj. 26., 1864. máj. 1.

¹⁸⁰ P 71. 1794. szept. 23./2., 1848. jún. 2./44., 1886. máj. 24./10.

¹⁸¹ P 481. XLVII. 1805. ápr. 28.

¹⁸² P 418. 1808. márc. 18.

¹⁸³ P 451. 1828. okt. 1.

¹⁸⁴ P 343. Családülés, 1794. jan. 8.

¹⁸⁵ P 623. Családülés, 1910. jún. 24.

Külön tétel volt a családülések napirendjén a mocsarak kiszárítása, lecsapolása, a csatornázás. A Harruckern család seniora 1812-ben a csatornázást vezető mérnöknek 3000 Ft „honoráriumot” adott. Az ülés szerint „mivel a vizek *regulatioja* az egész familiának különös hasznára szolgált, a familia közös Cassájából e végre fizetett honoráriumok helyben hagyatnak”. A család 1816. évi ülése csatlakozott a megyei birtokosok azon folyamodványához, amelyben a csatornázásra katonai munkások segítségét kérték.¹⁸⁶ A Lónyay család 1813-ban tárgyalta az eszenyi gát építéséről. A Nagylónya–Mogyorós közti töltéseket ui. a Tisza megrongálta, javításra szorultak. 1815-ben merült fel a nagylónyai határban „töltés hányatása”, mivel a határt a Tisza áradáskor elöntötte. A töltést a megyei közmunkák alól feimentett uradalmi lakosok építették.¹⁸⁷ A Kállay család 1840. évi ülése a nagykállói vendéglő csatornájának a megyei csatornával való összekapcsolását kérte.¹⁸⁸

A közös tisztviselők választása, kinevezése, fizetésük (nyugdíjuk) megállapítása a családülésre tartozott. Így tárgyalta a Dessewffy család ülése a nyíregyházi ispán fizetéséről,¹⁸⁹ a Máriássy család a családi hajdúk foglalkoztatásáról és a felügyelő jutalmazásáról,¹⁹⁰ a Bánffy család pedig bécsi ágense fizetéséről.¹⁹¹ A Csáky család ülése az alkalmazottaknak tűzvész, öregség, betegség esetén segílyt adott.¹⁹² A Harruckern család ülése a család táblai ügyvédjének évi fizetését 500-ról 800 Ft-ra emelte. 1808-ban a család közös számvevője 200 Ft nyugdíjat kapott. 1812-ben a régi és új nyugdíjak újból való megállapításáról döntöttek a családtagok.¹⁹³ A Lónyay család instrukciókat dolgozott ki a közös tisztviselők, alkalmazottak számára.¹⁹⁴

A családülés hatáskörébe tartoztak a család közös, elsősorban úrbéri és határperei. Az ülés döntött a per indításáról, állította, felmentette, illetve jutalmazta az ügyvédek, tudomásul vette a perek állásáról szóló jelentéseket vagy megjegyzéseket fűzött hozzájuk. Utasítást adott azok további vitelére, replikára, kiegyezésre, fellebbezésre. Gondoskodott a szükséges iratok beszerzéséről, másolásáról és őrzéséről.

A Bánffy család 1797. április 25-i ülése nehezményezte, hogy a család Kraszna megyei ügyvédje nem adott jelentést a közös perekről. Az 1799. évi ülésen az ügyvéd már jelentett.¹⁹⁵ A Majthényi család 1800. február havi ülése utasította ügyvédjét: szólítsa fel a szolgabíró, hogy az általa elfoglalt inárcsi porciót békés úton adja vissza a családnak. Ha ez nem történik meg, perelni kell.¹⁹⁶ A Kállay család 1821. június 7-i ülése Kállay Péter családi jogügyigazgatót bízta meg, hogy a Farkasasző községre vonatkozó családi jussot királyi adománnyal erősíttesse meg.¹⁹⁷ A Máriássy család 1843. június 20-i ülése döntött a közös birtokok tagosítása ügyében indítandó perekről.¹⁹⁸

¹⁸⁶ P 418. 1812. júl. 22./7., 1816. dec. 17./8.

¹⁸⁷ P 451. 1813. dec. 24., 1815. aug. 23.

¹⁸⁸ P 343. Családülés, 1840. máj. 26.

¹⁸⁹ P 92. 1792. máj. 7.

¹⁹⁰ P 491. 1757. ápr. 19., 1843. jún. 20.

¹⁹¹ P 14. 1808. máj. 19. Az ágens 500 Rft évi fizetést kapott.

¹⁹² P 71. 1799. okt. 15.; P 72. 1841. júl. 16.

¹⁹³ P 418. 1806. okt. 1./4., 1808. jún. 20./6., 1812. júl. 22./7.

¹⁹⁴ P 451. 1813. dec. 24.

¹⁹⁵ P 14. 1797. ápr. 25., 1798. ápr. 30., 1799. ápr. 30.

¹⁹⁶ P 481. XLVIII. 1800. febr.

¹⁹⁷ P 343. Családülés, 1821. jún. 7.

¹⁹⁸ P 491. 1843. jún. 20.

Heves megye 1864-ben 15 550 Ft-ot követelt a Kállay családtól a föld-tehermentesítési alap részére. A családülés az ügyet a túri váltságper ügyvédjének adta át.¹⁹⁹

A Csáky család 1836. március 17-i pozsonyi ülése több peres ügygel is foglalkozott. Többek között úgy határozott, hogy a gölnici perben írt replikát csak akkor írják be a perbe, ha azt az új jogügyigazgató megnézte és jónak találta. A cséfalai úrbérrendezési pert vivő ügyvéd 200 Pft jutalmat kapott, mert a pert az első fokú bíróság előtt befejezte. A pénzt azonban csak akkor fizethette ki a családi pénztárnok, ha a törvényszék az ítéletet jóváhagyta. A fridmani zálogos perben kedvező ítélet született – mondja a családülési jegyzőkönyv –, s eddig sem a bíróság, sem az ügyész jutalmat nem kapott. Az „ítélő alispánnak” 24, a per befejezése után újból 24 aranyat, az ügyésznek 100 Pft-ot szavaztak meg.²⁰⁰ Az 1843. június 2-i ülésen két peres ügy szerepelt: az egyik a cséfalai úrbéri per, a másik a szomolnoki és a tarcali csere ügye. A cséfalai úrbéri perben a megye a család kárára ítélt, a családülés úgy határozott, hogy az udvari kancellárián keresztül az uralkodóhoz fordul. A szomolnoki és tarcali csere ügyében a kincstár a családot *ad viam instantiae* utasította. Az ülés azonban ezt kedvezőtlennek tartotta és úgy döntött, hogy az ügyet a királyi tábla elé, azaz *ad viam juris* viszi.²⁰¹ Az 1848. június 2-i pesti családülés a családi perek lajstromának ismertetésétől eltekintett, mivel „az országgyűlés miatt azokban változás nem következett be”.²⁰²

Az ülés igyekezett a családtagok között felmerült vitás ügyeket peren kívül elintézni, megakadályozva ezzel – ahogyan azt a Bánffy család 1796. február 17-i ülése ki is fejezte²⁰³ –, hogy „a család neve idegen fórumok előtt forogjon. Ezért a családtagok közötti bajoskodást mindig egy másik linea tagjai döntsék el”. Ha a döntés nem felelt meg, akkor választott bírósághoz fordulhattak, csak két ág közti vitás ügyet lehetett a királyi tábla elé vinni. Ugyanezt a határozatot ismételte meg a család 1797. évi ülése: „más családtagok elleni követelést nem *via facti*, hanem a családülés előtt kell érvényesíteni”.²⁰⁴ A Lónyay család ülésének hatáskörében is ott látjuk a „két atyafi egymás közti vitájában való összebékeltetést”. A hibázót az idősebb atyafiak dorgálták meg. Ilyen atyafiak közti vitás ügyek szerepeltek pl. a család 1828. október 1-i ülésének napirendjén. A Kállay család 1856. évi ülésén – egy esetleges osztályos per elkerülése céljából – „békeltető vagyon-felosztás” szerepelt.²⁰⁵

2. A tisztiszek

A kései feudális kori nagybirtok kormányzatának gerincét az uradalmi tisztek – felügyelő, tiszttartó, számvevő, számtartó, kasznár, sáfár, levéltáros stb. – testülete, a tisztiszek jelentette. E testület működése nemcsak az általam vizsgált, 1848-ig tartó korszakot, hanem a nagybirtok történetének egész 1945-ig tartó periódusát átfogja. Az

¹⁹⁹ P 343. Családülés, 1864. máj. 1.

²⁰⁰ P 71. 1836. márc. 17./23.

²⁰¹ P 71. 1843. jún. 2./37. A cséfalai perben végül is a családülés határozata alapján 1848-ban kiegyeztek (P 71. 1848. jún. 2./44.).

²⁰² P 71. 1848. jún. 2./44.

²⁰³ P 14. 1796. febr. 17.

²⁰⁴ P 14. 1797. ápr. 28.

²⁰⁵ P 451. 1813. dec. 24., 1828. okt. 1. A vitát az okozta, hogy a *transactio* alkalmával egyes családtagok nem kaptak rakodó helyet. Az ülés határozata ezt biztosította nekik. P 343. Családülés, 1856. szept. 2.

első általam ismert tisztiszéki jegyzőkönyv 1716-ból a Balassa család kékkői uradalmából, az utolsó 1943-ból a csákvári gróf Eszterházy uradalomból való.²⁰⁶ Tisztiszék nemcsak a világi, hanem az egyházi, korona- és kamarai (a magyaróvári Habsburg) uradalmakban is működött. Mint testületi vezető szerv bekerült a kora kapitalista részvénytársaságok (Murányi Unió 1808, Rimai Coalitio 1810, Gömör megyei Vasművelők Egyesülete 1845) szervezetébe is.²⁰⁷ Annak ellenére, hogy a kései feudális nagybirtok történetének egyik legjelentősebb intézményéről van szó, az irodalom jóformán figyelmet sem szentelt a kérdésnek. Csak az utóbbi időben akadt két szerző, akik ráirányították a figyelmet a kérdésre.²⁰⁸ Kutatásaim arra utalnak, hogy a tisztiszék szervezetének és működésének vizsgálata a nagybirtok történetének néhány fontos kérdését új oldalról világítja meg.

A tisztiszék (tisztí ülés) elnevezése koronként és helyenként változó volt. Kezdetben a *sedes officialis*, *sedes praefecturalis*, *sessio praefecturalis*, *mensa officialis* kifejezésekkel találkozunk. 1745-ben a Csákyak terebesi tisztiszéke *sedes praefecturalis*nak, 1778-ban az illésfalvi szék *mensa officialis*nak nevezte magát.²⁰⁹ A Zichyek palotai széke 1783-ban az *officiolatus dominalis* kifejezést használta.²¹⁰ A *sessio oeconomica* kifejezés a XVIII. század végén jelent meg az esztergomi primási és a nagykárolyi tisztiszéknél.²¹¹ A XIX. század elejétől a *sessio* elnevezés vált általánossá. *Sessio juridico-oeconomica* volt 1804-ben a kékkői tisztiszék, *sessio dominalis* a Csákyak smizsányi széke.²¹² Előfordult az egyszerű *sessio* megjelölés is.²¹³ A keszthelyi tisztiszék – ahogy az egyébként Nagyváthynál is olvasható²¹⁴ – a *sessio officiosa* kifejezést részesítette előnyben,²¹⁵ gazdasági (*oeconomica*) vagy bíraskodási (*juridica*) összetételben. A Balassák kékkői tisztiszéke használta a *consensus* és a *concursum* elnevezést. *Consensus juridico-oeconomicus*nak nevezte magát az 1804. november 10-i, *concursum*nak az 1813. május 14-i ülés.²¹⁶ Előfordult a *conferentia* megjelölés is.²¹⁷ Speciális üléseknél használták a *sedes censuralis* és a *sedes decimalis* kifejezést.²¹⁸ Németül az *Offiziantenstuhl*, *Zensur*, magyarul a gazdasági, közigazgatási vagy törvényes tisztí ülés címmel találkozunk. Az elmondottak alapján a tisztiszék alábbi elnevezései ismeretesek: *sedes officialis*, *sedes praefecturalis*, *sessio praefecturalis*, *mensa officialis*, *officiolatus dominalis*, *sessio oeconomica*, *sessio juridico-oeconomica*, *sessio publico-juridico-oeconomica*, *sessio officiosa*, *sessio dominalis*, *sessio consensus juridico-oeconomicus*, *concursum*, *conferentia*, *sedes censuralis*, *sedes decimalis*, *Offiziantenstuhl*, *Zensur*.

Az elnevezések sokfélesége arra utal, hogy szintjük és funkciójuk szerint többféle tisztiszéket lehet megkülönböztetni. A birtokszervezetben elfoglalt helye szerint a tisztiszék lehetett: központi, kerületi, uradalmi.

²⁰⁶ P 1769. Tisztiszék, 2. 1716. aug. 2.; P 187. II. A. 1943. márc. 16.

²⁰⁷ OL E 323. Fasc. 7.; E 625.5/c.; E 685.; E 693. *sedes oec. Koroknai, Szigetvári*.

²⁰⁸ *Szabad, Für*.

²⁰⁹ P 74. Tisztiszék, 1745. jún. 30.; P 73. 1778. jan. 29./24.

²¹⁰ P 707. Tisztiszék, 1783. ápr. 10.

²¹¹ Arch. saec. Jur. Titulus 41–48. 1789. febr. 2.; P 397. A/4. 1797. márc. 21.

²¹² P 1769. Tisztiszék, 1804. okt. 13.; P 73. 1804. nov. 1.

²¹³ P 74. Tisztiszék, 1810. ápr. 1.

²¹⁴ *Nagyváthy 23*.

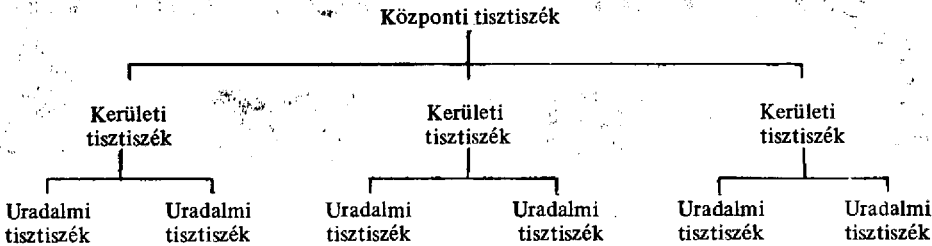
²¹⁵ P 274. Tisztiszék, 1823.

²¹⁶ P 1769. Tisztiszék, 1804. nov. 10., 1813. máj. 14.

²¹⁷ P 286. 1815. jan. 1./1.

²¹⁸ P 162. Prot. Esterháza, 1783. máj. 14.; P 74. Tisztiszék, 1751. nov. 16.

Abban az esetben, ha a nagybirtok kerületekre oszlott, az uradalmiak a kerületi, ezek a központi tisztiszékeknek voltak alárendelve. Jegyzőkönyveiket a felsőbb szintű székhez terjesztették fel, amely a felügyeletet gyakorolta. A tisztiszékek tagozódása ebben az esetben a következő volt:

Funkciója szerint a tisztiszék lehetett: gazdasági, közigazgatási, „törvényes”, cenzurális, dézsma, „elegyes”.

A gazdasági és közigazgatási ülések elnevezése világos, magyarázatot nem igényel. „Törvényes” alatt a jogszolgáltató ülést értették. A községi és uradalmi számadásokat külön szék, a cenzurális számoltatta el.²¹⁹ Különleges ülés foglalkozott a dézsma-ügyekkel, mint pl. a Csákyak 1748. októberi Szőlőskén tartott széke.²²⁰ A tatái és gesztesi uradalomban évente kétszer-négyszer „épületi ülést” tartottak, melyen a számadó tiszték jelentéseit és javaslatait hallgatták meg az épületek karbantartásával és új építkezésekkel kapcsolatban.²²¹ Igen gyakori volt az „elegyes ülés”, melyen gazdasági, közigazgatási, bíraskodási stb. ügyek vegyesen szerepeltek.

A tisztiszék a központi, kerületi vagy uradalmi tiszték gyülekezete volt. A központi szék elnöke mindig a nagybirtokos bizalmi embere, kezdetben a jószágfelügyelő, teljhatalmú megbízott, később – a XVIII. század végétől kezdve – a jószágigazgató, kormányzó, régens, főügyész, jogügyigazgató, praefectus, udvarbíró. Maga a nagybirtokos ritkán jelent meg a tisztiszék ülésén. A vizsgált korszakban a Zichyeknél²²² és Festicseknel²²³ néhány esetben fordult ez elő. Többször megjelent és elnökölt a kékkői tisztiszéken báró Balassa Sándor.²²⁴ Rendszeresen ott volt a szék ülésein a XIX. század elején gróf Csáky Ferenc, később Imre.²²⁵ Ezt a példát azonban a többi nagybirtokos nem követte. A csákvári²²⁶ és a tata-gesztesi²²⁷ tisztiszékektől pl. a gróf évekig távol tartotta magát. A központi széknek tagja volt még a főszámvevő, a főszámartó, a főügyész, a levéltáros, a titkár (jegyző) és esetleg a kerületi felügyelők. Ez utóbbiak – meghívottként – minden olyan központi ülésen részt vettek, mely a kerületükkel foglalkozott.

²¹⁹ Degré szerint ennek határozata ellen panasszal lehetett élni az úriszékhez. *Degré* 114.

²²⁰ P 74. Tisztiszék, 1748. okt. 26.

²²¹ *Szabad* 48.

²²² P 707. Tisztiszék, 1785. febr. 28.

²²³ P 279. Jegyzőkönyv, 1792. nov. 19.

²²⁴ P 1769. Tisztiszék, 1804. okt. 13., nov. 10.

²²⁵ P 74. Tisztiszék, 1809. szept. 29., okt. 2., 15., 21., 1819. okt. 7., 1837. aug. 30.

²²⁶ P 187. 1795. okt. 3.

²²⁷ *Szabad* 46–47.

A kerületi tisztiszékek elnöke a felügyelő (inspector) volt. Ha több kerület közös székét tartott, elnöke egy magasabb szintű tiszt volt, mint pl. a Károlyiak 1836. márciusi hódmezővásárhelyi közös kerületi ülésén a főkormányzó.²²⁸ A szék tagjai voltak a kerületi ügyész, számvevő, számtartó, levéltáros, titkár (jegyző) és az uradalmi tiszttartók.

A legalsóbb szintű – uradalmi – tisztiszék 5–15 főből állott, elnöke a tiszttartó volt. Tagjai a számtartó, az ügyész, a kasznár, a sáfár, az írnok (jegyző). A napirendtől függően meghívhatták az ispánokat, a földmérőket, az erdészeket, a kertészeket, a taksaszedőket, a számadóellenőröket (contraagens) stb. Az esztergomi tisztiszék 1789. februári ülésén részt vettek pl. az ispánok,²²⁹ az 1797. márciusi nagykárolyi széken a helybeli ispán.²³⁰ Rendszeresen meghívták az ispánokat az 1840-es években a tatai tisztiszék üléseire.²³¹

Gyakori vendég volt az esztergomi, nagykárolyi és a tatai szék ülésein a földmérő,²³² a Csákyak ülésein az erdőmester.²³³ A tatai tisztiszék uradalmi építkezési ügyekkel foglalkozó ülésein megjelent az építőmester, az ácsmester és az épület-írnok.²³⁴ Ez utóbbival találkozunk a németújvári tisztiszéken is.²³⁵ Az 1801. decemberi esztergomi tisztiszéken ott volt a számadóellenőr,²³⁶ a Csákyak 1804. novemberi ülésén a vasércbányamester,²³⁷ a Károlyiak 1814. májusi hódmezővásárhelyi gazdálkodó székén a taksaszedő.²³⁸ Ha a napirend több uradalmat érintett, közös (vegyes) ülést (sedes mixta) tartottak, mint pl. a kékkői és divényi uradalmak 1817 januárjában Balassagyarmaton. Az ülésen „a praefectus és director urak” elnököltek.²³⁹

A zavartalan ügyintézés biztosítása – különösen az uradalmi tisztiszékekénél – megkövetelte a hetenkénti ülésezést. Ilyen időközökben gyűlt össze a Balassák, a Batthyányak (körmendi és trautmansdorfi), az Esterházyak (tatai, csákvári, kismartoni), a Festeticsek, Forgáchok, Károlyiak tisztiszéke. Az ülések rendszerint szombaton, az alsóúti²⁴⁰ és az illésfalvi Csáky²⁴¹ tisztiszéknél vasárnap a mise vagy ebéd után voltak. Cenzurális ülést a sárospataki uradalomban évente,²⁴² a Forgách,²⁴³ a Károlyi²⁴⁴ és a tatai²⁴⁵ uradalomban negyedévenként tartottak. Az ülés addig nem oszlott fel, míg az összes ügyet el nem intézték. Az időpontok kitűzésében egyes helyeken némi terv-

²²⁸ P 408. 1836. márc. 27./13.

²²⁹ Arch. saec. Jur. 1789. febr. 2.

²³⁰ P 397. A/4. 1797. márc. 21.

²³¹ P 210. 1843. febr. 25., 1845. szept. 20., 1848. ápr. 1.

²³² Arch. saec. Jur. Titulus 41–48. 1787. márc. 13.; P 408. 1836. márc. 27./13., 1835. dec. 20./118. *Szabad* 46–47.

²³³ P 73. 1778. jan. 29., 1804. okt. 23., 1830. dec. 20.

²³⁴ P 210. 1790. szept. 11., 1796. márc. 12.

²³⁵ P 1322. Tisztiszék, 1789. jún.

²³⁶ Arch. saec. Jur. Titulus 41–48. 1801. dec. 12.

²³⁷ P 73. 1804. nov. 1.

²³⁸ P 397. A/5. 1814. máj. 28.

²³⁹ P 1769. Tisztiszék, 1817. jan. 29.

²⁴⁰ Török 164–165.

²⁴¹ P 73. Fasc. XLVI. No 1/1.

²⁴² *Ravasz* 45.

²⁴³ P 1882. 1830. júl. 11.

²⁴⁴ P 408. 1835. ápr. 15./19.

²⁴⁵ *Szabad* 48.

szerűség is érvényesült. A nagykárolyi 1827. decemberi igazgató tanácsi ülés pl. felmérte, hogy a következő évben hol és mikor kell tisztiszéket tartani.²⁴⁶

A tisztiszékek gyakran hangoztatták, hogy a birtokos megbízásából és nevében intézkedtek. Már az első – 1716. évi – jegyzőkönyvben azt olvashatjuk, hogy „Balassa Sándor kegyelméből” ültek össze az uradalmi tisztek.²⁴⁷ Ugyanezt mondta a német-újvári²⁴⁸ és a palotai²⁴⁹ szék is. A fejevári örkanonokság legfőbb szervének, a gazdasági gyűlésnek az ülésein a kerületi főtisztek az uraság nevében adták át a gazdálkodásra vonatkozó rendelkezéseket.²⁵⁰

Az uradalmak legfőbb irányító szervének tartott, a főúri dilettantizmussal szemben a szakszerűséget képviselő tisztiszék ügyintézését a birtokos alig szabályozta.²⁵¹ A gyakorlatból kitűnően a tisztiszékek „alattvalónak” tekintettek mindenkit, nemest és nemtelent egyaránt, aki az uradalom területén lakott. A „tisztai összeülések” legfőbb célja a nagybirtok gazdálkodásának, igazgatásának és jogszolgáltatásának intézése, különösképpen az uradalmi jövedelmek növelése volt.²⁵² Az egyetlen ismert szabályozás 1841-ből Balassa bárónétól való.²⁵³ Előfordult, hogy a birtokos néhány hatáskört saját rendelkezésére magának tartott fenn. Így pl. gróf Károlyi Antal 1760-ban „minden religiot illető dolgokat”²⁵⁴ vagy gróf Eszterházy a magánpénztárával, a tisztikar személyi összetételével kapcsolatos és a kegyelmi ügyeket.²⁵⁵ Az üléseken 5–200 napirendi pont is szerepelt. Előfordult, hogy akkor is összeültek, ha egyetlen megtárgyalni való kérdés sem volt. Ilyenkor a jegyzőkönyvbe az „occurit nihil” bejegyzés került.²⁵⁶ Az ülésen minden tisztnak szavazati joga volt.

A szék mindig „a földesuraságnak vagy a kormányzónak [értsd jószágkormányzó-ságnak] parantsolati”-nak felolvasásával kezdődött, „akiket egyenesen illetnek, a végrehajtásra tudtára adatnak”.²⁵⁷ Így olvasták fel pl. a károlyi tisztiszéken az uraság rendelkezéseit, a korábbi ülés vagy ülések határozataira tett észrevételeit. Előfordult, hogy a határozatok „absque reflexione” érkeztek vissza.²⁵⁸ A gróf utasításait hirdették ki az ülés kezdetén a Csákyak tisztizékén is.²⁵⁹ Az 1810. szeptemberi kluknói tisztai ülésen olvasták fel a gróf nyilatkozatát arról, hogy nem volt megelégedve a szék munkájával. Még abban az évben „általános pontokat” – amelyek a gazdálkodást szabályozták – hozott tisztjei tudomására.²⁶⁰ Az 1818. évi nagykárolyi kerületi ülés – napirend előtt – az uraságnak a tiszttartók havi jelentéseire tett észrevételeit tárgyalta meg.²⁶¹ A hódmezővásárhelyi gazdaszék napirend előtt intézte el a pénzküitalást.²⁶²

²⁴⁶ P 408. 1827. dec. 28./111.

²⁴⁷ P 1769. Tisztiszék, 1716. aug. 2.

²⁴⁸ P 1322. Tisztiszék, 1732. ápr. 2.

²⁴⁹ P 707. Tisztiszék, 1783. ápr. 10.

²⁵⁰ *Bojt* 92.

²⁵¹ *Szabad* 48–49., 281.

²⁵² P 1769. Tisztiszék, 1840. okt. 9.

²⁵³ P 1769. Tisztiszék, 1841. márc. 17.

²⁵⁴ P 397. A/1. 1760. márc. 6.

²⁵⁵ *Szabad* 45–46.

²⁵⁶ P 74. Tisztiszék, 1810. dec., 1818. júl. 16.

²⁵⁷ *Nagyváthy* 23.

²⁵⁸ P 406. Prot. 1794. júl. 1./795., 1796. ápr. 1./346.

²⁵⁹ P 73. 1804. nov. 1.

²⁶⁰ P 74. Tisztiszék, 1810. szept. 30., okt. 21./1.

²⁶¹ P 407. 1818. ápr. 10./790.

²⁶² P 397. A/5. 1814. máj. 28./329., nov. 19./929.

A napirend következő aktusa az előző ülés jegyzőkönyvének felolvasása volt. „A múlt tisztülésben tett kormányi rendelkezések, a protocolumból újra felolvasatván, a gazdatiszt azoktól, akikre ez, vagy ama rendelés végrehajtása volt bízva, rendre híradást kér: de maga is, mikor kerül az uradalomban, megnézi, hogy úgy ment-e a dolog végre, amint a hírüladás volt.”²⁶³ Előfordult, hogy az úriszék jegyzőkönyvét is felolvasták a tisztiszék előtt, mint pl. az 1812. júniusi körmendi ülésen, mely a jegyzőkönyvet megjegyzés nélkül tudomásul vette.²⁶⁴

A napirend legfontosabb része, a tényleges tárgyalás első pontja a birtokgazdálkodás volt. Két olyan tisztiszékről tudunk, mely a gazdaságiakon kívül más – közigazgatási, jogszolgáltatási – ügyekkel nem foglalkozott. Egyik a Károlyiak nagykárolyi,²⁶⁵ a másik a trautmansdorfi Bathyány hitbizomány volt.²⁶⁶

A gazdasági munkákat a tiszték jelentései vagy a bizottság tagjainak személyes tapasztalatai alapján tárgyalták. E helyütt lehetetlen e hatáskör részletezése, erre a kormányzat működésének ismertetése során – a birtokgazdálkodási fejezetben – kerül sor. Állandó napirend volt a következő heti munkák kitézése, a szükséges munkaerő biztosítása. A primási uradalmi tisztiszék ülésein pedig még a robotjegyzékek is.²⁶⁷ Állandó napirendül szolgáltak a nagy mezőgazdasági munkák, a takarmányozási terv, a pénztár állása és évente egyszer az úrbéri összeírás.²⁶⁸ Ha valami újítást akartak a gazdálkodásban bevezetni, azt megvitatták, tervét elkészítették és végrehajtás előtt az uraságnak bemutatták. Ő mindig azt mérlegelte, hogy az uradalomnak hasznára lesz-e.²⁶⁹

Külön napirendi pontként foglalkoztak a tisztiszékhez – és az urasághoz – érkezett panaszokkal, kérelmekkel. A tisztí ülés a panaszok egy részét a birtokos elé terjesztette, egy részét ad acta tette és csak kisebb részét intézte el. A kérvényeket – kivonatosan – a tisztí ülés jegyzőkönyvébe is bejegyezték.²⁷⁰

A tisztiszéki ülésekről – latin és német, 1792-től a Festeticseknél magyar nyelvű²⁷¹ – jegyzőkönyvet vezettek. A körmendi ülések jegyzőkönyve háromhasábos: az első hasábban (a bal oldalon) van a tárgyalt ügy rövid tartalmi kivonata, a középső hasábban az „alázatos vélemény”, a jobb oldaliban a határozat. Előfordult, hogy a határozatot megváltoztatták, ilyenkor az egész bejegyzést áthúzták.²⁷² A kismartoni tisztiszék minden ügyet jegyzőkönyvezett, és három napon belül a herceg elé terjesztett. A jegyzőkönyv két példányban, félhasábosan készült, az egyik hasábot a határozat részére tartották fenn. Egy példányt a hercegi titkárság, egyet a tisztiszék kapott.²⁷³ A keszthelyi tisztí ülés jegyzőkönyvét három részre hajtották. Az elsőbe írták az ülés napját és a jelenlevők nevét, a másodikba az ügyek számát, a harmadikba a „tárgyak

²⁶³ Nagyváthy 23.

²⁶⁴ P 1322. Tisztiszék, 1812. jún. 23./2.

²⁶⁵ P 406. Prot. 1789., 1790., 1804–1806.; Gazd. ülés, 1805–1806.

²⁶⁶ P 1338. Tisztiszék, VIII.

²⁶⁷ Arch. saec. Jur. Titulus 41–48. 1833. máj. 4., aug. 10., dec. 7.

²⁶⁸ Török 164–165.

²⁶⁹ P 73. Fasc. XLVI. No 1/3.

²⁷⁰ Nagyváthy 24.

²⁷¹ P 270. Jkv. 1792. júl. 6. Reizner János számol be arról, hogy a mindszentalyói uradalomban 1839-től a jegyzőkönyveket szintén magyarul vezették (Reizner 329.).

²⁷² P 1322. Tisztiszék, 1781. okt. 8., 1812. júl. 23./2.

²⁷³ P 108. Fasc. C. No 40. et NB. 1785. instr.

mivoltát". Minden tárgy után üres helyet hagytak, ide írták a végzéseket.²⁷⁴ Az esztergomi primási tisztszék 1808-tól kezdve a jegyzőkönyvet nyomtatott formularé felhasználásával készítette, melynek rovatai: dátum, a tárgy megnevezése és a határozat volt.²⁷⁵ A trautmannsdorfi hitbizomány ülésjegyzőkönyveit 1810-től naplószerűen, a következő nyomtatott rovatokkal vezették: dátum, hivatal (kasznár, tisztartó, főerdész stb.), tárgy, a megtett intézkedés, jelentés (fogat, robot, pénzüsszeg) és megjegyzés.²⁷⁶ A Csákyaknál oldalanként margót húztak, erre írták a dátumot és a sessio sorszámát. Feltüntették, hogy ki elnökölt és kik voltak jelen. Az ügyeket – a könnyebb idézés és megtalálás céljából – folyamatosan számozták. Így pl. ha az első ülés 1–20. számú ügygel foglalkozott, a következő – második – ülésen tárgyalt első ügy a 21. sorszámot kapta. Felvették az érintettek neveit, vagyonát, „hogy könnyebben lehessen határozni az ügyben”. Bevezették a bemutatott és jóváhagyott szerződéseket, jelentéseket, vizsgálatok, helyszíni szemlék anyagát és a terveket.²⁷⁷ A jegyzőkönyv címe – *Prothocollum Sessionum Dominalium in Objectis Juridico-Politico-Oeconomicis* – a tisztszék hármasszámú funkciójára utal.²⁷⁸ Előfordult, hogy egyes ülésekről nem jegyzőkönyv, hanem csak emlékeztető (pro memoria) készült.²⁷⁹ A kékkői tisztszék gyakorlatában találkoztam az ellenőrző (scontro) jegyzőkönyvvel, mely a korábbi ülés határozatainak végrehajtásáról szóló jelentéseket tartalmazta.²⁸⁰

A jegyzőkönyvön kívül egyéb könyveket is vezettek a tisztszék: mint pl. levelezőkönyv, büntetések könyve (*protocollum poenale*) vagy az urasági rendelkezések naplója. A keszthelyi levelezőkönyvben első helyen az urasági rendelkezések vannak, ezt követik az egyes uradalmak és tisztek jelentései vagy a nekik adott utasítások.²⁸¹ A *protocollum poenale* jobb oldalon a tényállást, bal oldalon a határozatot tartalmazza. E mellett feltüntették, hogy ki és mikor hajtotta végre.²⁸² A körmendi tisztszék 1812–1815 között naplót vezetett az urasági rendelkezésekről.²⁸³

Az ügyeket a könnyebb megtalálás és nyilvántartás érdekében számozták. Már a Csákyak ülésjegyzőkönyveinél láttuk, hogy az ülésektől függetlenül futó sorszámozást alkalmazták. A jegyzőkönyvben feltüntették a levéltári elhelyezést is, az iratokon pedig, hogy milyen sessio, milyen szám alatt jegyzőkönyvezték őket. A kancellárián – emlékeztetőként – külön könyvet vezettek az összes, két ülés közötti ügyről, panaszokról, megbízásokról és intézkedésekről. A tisztek könyvet vezettek az ülésen kapott feladatokról és azok végrehajtásáról.²⁸⁴ Ugyancsak folyamatosan számozták az ügyeket a Károlyi tisztszéken is; az 1797. évi kötetben pl. a számok 1-től 1275-ig terjednek.²⁸⁵ A csákvári uradalomban a számozás ülésenként újra kezdődik, de a margón az egész kötetben – az iktatószámhoz hasonlóan – folytatólag mennek a számok.²⁸⁶

²⁷⁴ P 279. Jkv. 1792. júl. 6.

²⁷⁵ Arch. saec. Jur. Titulus 41–48. 1808. márc. 5.

²⁷⁶ P 1338. Tisztszék, VIII. 1810–1812.

²⁷⁷ P 73. Fasc. XLVI. No 1/4–9.

²⁷⁸ P 74. Tisztszék, 1809.

²⁷⁹ P 73. 1706. máj. 8.

²⁸⁰ P 1769. Tisztszék, 1842. máj. 16.

²⁸¹ P 274. Lev.k. 1779.

²⁸² P 74. Tisztszék, Fasc. 15. No 19. Prot. poenale.

²⁸³ P 1322. 27. Tisztszék, 1812–1815.

²⁸⁴ P 73. Fasc. XLVI. No 1/9–10.

²⁸⁵ P 397. A/4. 7. k. 1797.

²⁸⁶ P 187. 152. 1798.

A primási tisztizék a folyamatos számozást részesítette előnyben.²⁸⁷ Ugyanezt a módszert követte a pápai Eszterházy uradalom is. 1816-ban pl. 1–97.; 1817-ben 1–67.; 1818-ban 1–39.; 1819-ben 1–18.; a következő évben 1–14. sorszám található.²⁸⁸ A keszthelyi uradalomban az ügyész havi jelentéseiben állandóan visszatérő kérdés volt az iktatás és ügykezelés. Jelentette, hogy havonta hány iratot iktattak, hány akta volt a szekrényekben és hány volt abból jegyzékelve.²⁸⁹

A jegyzőkönyvet az elnök, egyes helyeken – a személyes felelősség növelésére – az összes résztvevő aláírta. Az elnök írta alá a jegyzőkönyvi kivonat formájában kiadott határozatokat. Ezek végrehajtásáról írásban kellett jelenteni.²⁹⁰

A tisztizék hatásköre, melynek alapján – a későbbi fejezetekben – működését tárgyalom, a következő volt:

A) Birtokgazdálkodás

fenntartás,
úrbéri szolgáltatások, munkaerő-gazdálkodás,
szántóföldi munkák,
növénytermesztés,
állattenyésztés,
haszonvételek, ipari üzemek.

B) Közigazgatás

kapcsolat tartása más hatóságokkal,
adó, katonaillesítés, beszállásolás,
utak, hidak, gátak fenntartása,
falusi önkormányzat felügyelete,
telepítés,
építésügy,
céhügy,
kereskedelemügy,
tűzvédelem,
egészségügy, állategészségügy, kórház, szegényház,
árvaügy,
kegyúri ügyek,
földmérés, telekkönyv (földkönyv),
közrend.

²⁸⁷ Arch. saec. Jur. Titulus 41–48. Jkv.

²⁸⁸ P 1216. Capsa 64. No 265. Jkv.

²⁸⁹ P 279. Iratok 1804. szept. 4./1040., 1826. dec. 18./321–1503.

²⁹⁰ P 1322. Tisztizék, 1813. szept. 25.

C) Jogszolgáltatás

jobbágyok panasza,
az úriszék felügyelete, revíziója, fellebviteli fóruma, —
bíráskodás:

magisztratuális,
büntető,
polgári,
ingatlanforgalom.

Mindez az igen sokrétű hatáskör azt mutatja, hogy a tisztizék a birtokkormányzat legátfogóbb szerve volt.

3. A gazdasági bizottság (igazgató tanács)

A XVIII. század második fele a bizottsági ügyintézés korszaka. Az 1740-es évektől kezdve egymás után alakultak a bécsi udvari kamara — gazdasági, városi stb. — bizottságai, a magyar kancellária és a bécsi udvari kamara közös városi bizottsága.²⁹¹ A helytartótanácsnál ebben az időben kaptak nagyobb szerepet a bizottságok.²⁹² A magyar kamaránál is a század 40–60-as éveire esett a bizottságok alakulása.²⁹³ Egyes történészek e tények alapján „tudatos szervező elgondolásról” beszélnek.²⁹⁴

A gazdasági bizottság (*commissio oeconomica, commissio dominalis, Wirtschaftscommission*) a központi irányítás főtisztjeinek testületeként a XVIII. század közepén, illetve második felében jött létre. Átmeneti szerv volt a központi tisztizék és az igazgatóság, régensi hivatal, kormányzóság között. A tisztizéktől abban különbözött, hogy a birtokos alapítólevéllel hozta létre, meghatározott működési szabályzat szerint dolgozott, élén a birtokos teljhatalmú megbízottjával, akinek hatásköre a későbbi igazgatótól nem sokban különbözött. Gazdasági bizottsági iratok, jegyzőkönyvek három — Esterházy, Károlyi, Széchenyi — nagybirtokról maradtak fenn, néhány adat azonban arra utal, hogy az esztergomi primás, a piarista kusztódiátus és a Csákyak birtokain is alkalmazták a korszerű kormányzatnak ezt a szervét.²⁹⁵

Időrendben az első bizottság az Esterházy hitbizományon jött létre.²⁹⁶ Pál Antal herceg 1743. április 16-án Bécsben kelt utasításában hozta tisztviselői és jobbágyai tudomására, hogy egy bizottságot állított fel, mely „minden előforduló ügygel foglalkozik”. Az összes tiszt engedelmességgel tartozott a bizottságnak, amelynek létrehozását a községekben is kihírdették, hogy a jobbágyok tudják, hová kell — elsősorban

²⁹¹ Kállay 1973. 116–117.

²⁹² Ember 1940. 25., 27.

²⁹³ Nagy 1971. 139.

²⁹⁴ Paulinyi 17.

²⁹⁵ Arch. saec. Jur. Titulus 41–48., 1785. márc. 2.; Szentiványi 350. P 74. Tisztizék, 1810. jan. 1./1., jan. 28./1.

²⁹⁶ A hitbizományokkal e helyütt külön nem foglalkozom. Megemlítendőnek tartom azonban, hogy kutatásaim Erdélyi megállapítását igazolják: az első magyarországi hitbizományt 1542-ben Thurzó Elek alapította (Erdélyi II. 146.). Hitbizományok alapítását az 1687/9. és az 1723/50. tc. szabályozta, kormányzat szempontjából azonban nem különböztek a többi nagybirtoktól.

panaszos – ügyekkel fordulniuk. Az utasítást mind a 29 uradalmi központ tisztartója láttamozta.²⁹⁷ A herceg még abban az évben 15 pontból álló instrukciót adott az újonnan létesült bizottságnak. Pontosán meghatározta a gazdaságra, a jövedelmekre, a közigazgatásra, az adóügyre és a jogszolgáltatásra kiterjedő hatáskörét. Később ez azzal bővült, hogy főtiszteknek kötelessége lett az uradalmak helyszíni szemléje.²⁹⁸

1762-ben a hitbizomány birtokosa Esterházy Miklós József herceg lett. Ez a dátum – elsősorban a régensi hivatal felállításával – a bizottság történetében is változást hozott: ettől kezdve a régensekkel bővült. Feladata továbbra is annak biztosítása, hogy „az összes javak és igazgatásuk jó rendben legyen”.²⁹⁹ A bizottságnak – a hercegi utasítás szerint – a jobbágyok ügyeit a legpontosabban kellett intéznie, hogy megszűnjék a felesleges ide-oda utazgatás és az ebből következő munkakiadás.³⁰⁰

1788-ban Miklós herceg – mivel ügyeinek intézése napról napra nehezebb lett számára – összes gazdaságának felügyeletével és vezetésével gróf Batthyány József Györgyöt bízta meg, aki ezt a hivatalt „nem mint alkalmazott, hanem tisztán barátságból végzi”. Ez az intézkedés nem szüntette ugyan meg a bizottságot, de szerepét csökkentette, mivel a herceg és a bizottság közé egy harmadik személyt állított.³⁰¹

A bizottság 1794-ben szűnt meg, ettől kezdve az összes uradalmat a régensi hivatal irányította. A hercegi utasítások jegyzőkönyvében a gazdasági bizottságot többé nem említik, az utasítások a régenshez vagy a hercegi kancelláriához szólnak.³⁰² Az ügyeket a régens és a hercegi titkárok azonban ezután is testületileg tárgyalták meg.³⁰³

A nagykárolyi gazdasági bizottságot gróf Károlyi Antal hívta életre. Működéséről 1759-től kezdve vannak adataim, a bizottságot létrehozó grófi emlékirat a következő évből való: „Ennek utána minden dolgot a commissio által rendeltem, hogy folyjon.”³⁰⁴ Hatáskörét az összes jószágok igazgatásában, „az uraság összes törvényes dolgaiban”, a publicumot, megyét érintő ügyekben jelölte meg. Minden uradalmi tiszt a bizottságtól függött, ennek jelentett. Károlyi Antal több esetben is intette tisztjeit, hogy engedelmeskedjenek a bizottságnak, „másra semmit se adjanak”. A bizottságot „Tekintetes Commissio”-nak kellett titulálni. A családi birtokok történetírója, Éble Gábor, a bizottságról nem tud.³⁰⁵

A nagykárolyi bizottság 1786-ig működött. Ebben az évben létesült a praefectusi hivatal,³⁰⁶ amely 1788-ban a központi kancelláriának adta át helyét.³⁰⁷

Időben legkésőbbi a gróf Széchényi Ferenc által felállított nagycenki „gazdaságbéli Tekintetes Commissio”. Létezéséről sem a Széchényi Ferencsel foglalkozó nagyszámú feldolgozás, sem a család történetírója nem tud.³⁰⁸ Az 1789 óta működött bizottság keltezetlen „plánuma” az 1790-es évek elejéről való. Ebben Széchényi Ferenc megállapítja, hogy személyesen nem tudta a több vármegyében, egymástól távol fekvő jó-

²⁹⁷ P 108. Fasc. A. No 2.

²⁹⁸ Uo. No 1. 5.

²⁹⁹ P 108. Fasc. C. No 38. et NB.; P 149. Fasc. DDD No 28.

³⁰⁰ P 108. Fasc. C. No 40. et C.

³⁰¹ P 108. Fasc. C. No 40. et C.

³⁰² *Bakács* 1956. 198.

³⁰³ P 108. Fasc. C. No 40. et C.

³⁰⁴ P 397. A/1. 1760. febr. 6.

³⁰⁵ *Éble* I. 1. köv.

³⁰⁶ P 397. Praefectusi hiv. jkv.

³⁰⁷ *Éble* II. 243.

³⁰⁸ *Bártfai Szabó* 1911. II. 452., 541–542. Viszont említi: *Mérey Klára* 1962. 30.

szárait irányítani és ez a gazdaság kárával járt. Az uradalmak egységes vezetése, az eladási árak szabályozása, a javítások bevezetése, a gazdaság folytatása, a tisztek felügyelete lett a bizottság feladata.³⁰⁹ A commissio 1816-ig működött, helyét a *Directio* vette át.³¹⁰

A gazdasági bizottság szervezetét mindhárom nagybirtokos az alapítólevélben szabályozta. Elnöke minden esetben az ő személyes és teljhatalmú megbízottjuk volt. Így a kismartoni bizottság élén 1751-ig Wachtl Kristóf udvari tanácsos, ezt követően gróf Herbeville, 1788-tól gróf Batthyány, illetve a régens állott. A nagykárolyi bizottság elnöke Gáspár Sándor jószágigazgató, a nagycenkié Pap József *plenipotentarius* volt. A bizottság tagjai: a főszámvevő, a főadószedő, a jogügyigazgató, a főszámtartó, a főügyész, a levéltárnok – rendszerint az ülés jegyzője – és az uradalmi titkár. A primási gazdasági bizottságnak a praefectus, a jószágfelügyelő és az ügyész volt tagja. Az üléseken általában öt-hat személy vett részt, de legalább négynek jelen kellett lennie. A megjelenés a tagok részére kötelező volt, a távollétet igazolni kellett. 1772-ben pl. nagykárolyi uradalmi jegyző járt a végére, hogy egyes tisztek miért maradtak távol a sessiótól.³¹¹

Gyakran megjelentek a bizottság ülésein a kerületi felügyelők. Az uradalmak tisztartóit abban az esetben hívták vagy idézték meg, ha az uradalmat érintő fontos kérdést vagy a tisztartó jelentését, számadását vizsgálták meg. Előfordult, hogy az ülésen a földmérő is részt vett. Ha a napirend jogszolgáltatás volt, néha szolgabírák, megyei jegyzők, táblabírók is találhatók a jelenlevők között. Ritkábban megesett, hogy maga a panaszos személyesen jelent meg az ülés előtt. A meghívottak és idézettek megjelenése kötelező volt. Sem a bizottság tagjai, sem a meghívottak külön járandóságot a megjelenésért nem kaptak.³¹²

A bizottság az Esterházyaknál és a Széchenyieknél kéthetente, a Károlyiaknál hetente – szombaton reggel 8 órakor – ülésezett.³¹³ Nyilvánvalóan megyei példára – szükség esetén – az együttes ülésen kívül kisgyűléseket (*commissio particularis*) is tartottak. Akkor hívták össze, ha valamely halasztást nem tűrő ügyben – még az együttes ülés összehívása előtt – intézkedni kellett. A kisgyűlésen hozott határozatokat a következő együttes ülésen referálni kellett.³¹⁴ A bizottság tagjai nem kaptak külön meghívót, hiszen az ülés a hét meghatározott napján volt. A nagycenki bizottság akkor is összeült minden tizennegyedik napon, ha az ünnepre esett.³¹⁵ Ügyeltek arra, hogy uradalmi tiszteket a dologidőn kívül, a karácsonyi szünetben vagy más nyugodt időben hívjanak meg.

A gazdasági bizottság ülésén – amelyet rendszerint a központi uradalom székhelyén tartottak – először az előző ülés határozatait olvasták fel, számonkérve azok végrehajtását. A cenki bizottság – Széchenyi Ferenc utasítására – a gazdasági ügyek előtt tárgyalta a jobbágyok kérelmeit, panaszait.³¹⁶ Egyébként az ülések napirendje a kö-

³⁰⁹ P 623. Gazd. biz. X. 11. cs. No 9.

³¹⁰ P 623. Gazd. biz. Prot. 1816. No 20.

³¹¹ P 397. A/2. 1772. okt. 17./177.

³¹² P 155. Bizottság, 1756. okt. 29–31.; P 397. A/1. 1760. febr. 15., 1772. okt. 17., nov. 28., 1773. szept. 25.; P 623. Gazd. biz. X. 11. cs. No 9.

³¹³ P 397. A/2. 1772. jan. 4./20.

³¹⁴ P 108. Fasc. B. No 14. et B. 1751. ápr./1., 1751. dec./9.

³¹⁵ P 623. Gazd. biz. X. 11. cs. No 9., 1.

³¹⁶ Uo. No 2.

vetkezőképpen alakult: a birtokos utasításai, levelei; tisztartók és más tisztek jelentései; utalványozások; kérelmek, panaszok.

A tárgyalt napirendi pontok száma 1 és 200 között mozgott. Az 1745. február 19-i kismartoni ülés pl. egyetlen témával, a szarvkői bordézmával foglalkozott. Ugyanez a bizottság 1753. január 8–10. között 187 napirendi pontot – nyilvánvalóan kisebb ügyeket is – tárgyalta.³¹⁷

Az ülés akkor volt határozatképes, ha azon legalább négy főtiszt részt vett. A tagok egyenként szavaztak, határozatot csak egyhangúlag hozhattak. A tagok a bizottság döntése nélkül nem intézkedhettek. A kismartoni bizottság jegyzőkönyvébe az ellenvéleményt is bevezették. Előfordult ugyanis, hogy később – esetleg a birtokos – megváltoztatta a határozatot és ilyenkor felhasználhatták az ellenvéleményt.³¹⁸ Ha egy ügyben nem tudtak dönteni, további megfontolás céljából a következő ülésig függőben hagyták vagy a birtokos elé terjesztették.

A bizottság működése során jelentős terjedelmű iratot termelt. Az ülésekről jegyzőkönyv készült, az ügyeket ülésenként egytől kezdődően számozták. A jegyzőkönyv tartalmazza az ülés helyét, idejét, a tárgyalt napirendi pontokat, határozatokat, jelentéseket, a birtokos utasításait. Előfordult, hogy utasításokat, jelentéseket, de néha még nyugtákat, *cartabiancákat* is szó szerint bemásoltak. A cenki bizottság az ülésjegyzőkönyveken kívül három egyéb jegyzőkönyvet is vezetett: minden úrbéri panasz, vizsgálat, felmérés jegyzőkönyve; jobbágyok osztályainak, végrendeleteinek és egyéb maguk közti ügyeknek, árvaik számadásainak a jegyzőkönyve; a gazdaság folytatására, gyarapítására vonatkozó jegyzőkönyv, amely a gróf rendeleteit is tartalmazta.³¹⁹

A beérkezett leveleket, jelentéseket az elnök – néha a jegyző – bontotta fel. A bizottság nevében ugyancsak az elnök kiadványozott. A deák által készített tisztázatot haladéktalanul expedálták.³²⁰

A bizottság dologi kiadásait a központi uradalmi pénztár fedezte. Ilyen volt a postaköltség, papír, viasz, cérna, könyvkötés, nyomdaköltség. A nagykárolyi bizottság 1760-ban Károlyi Antalhoz fordult: „Minthogy a Commissio papiros nélkül nem dolgozhatik, ahhoz spanyol viasz s cérna kívánatik.”³²¹ A számadások, számadási kivonatok egy részét kinyomtatták, a jegyzőkönyveket beköttették. A nagykárolyi ülés 1760-ban pl. 2 Ft 54 kr-t fizetett a könyvkötőnek.³²²

A bizottság felett a birtokos gyakorolt felügyeletet. Hozzá küldték el – bárhol, még ha külföldön tartózkodott is – az ülések jegyzőkönyveit és határozatait. Ezekhez a birtokos észrevételeket fűzött, de a bizottság – a nagyobb jelentőségű személyi, gazdasági, utalványozási, bíraskodási ügyek kivételével – döntéseit a birtokos jóváhagyása nélkül is végrehajtotta. A tagok a birtokoson kívül másnak nem tartoztak felelősséggel.

A gazdasági bizottság hatásköre a tisztiszékéhez volt hasonló, a központi tisztiszékhez közel állott. Hatásköre három nagy területet – birtokgazdálkodás, közigazgatás, jogszolgáltatás – fogott át. A tisztiszék hatáskörétől az különböztette meg, hogy nagyobb szerepet kaptak a kifejezetten irányítási feladatok, melyek már az igazgató tanács, igazgatóság felé mutattak.

³¹⁷ P 108. Fasc. A. No 4. 1745. febr. 19.; P 155. Bizottság, Prot. II. 1753. jan. 8.

³¹⁸ P 108. Fasc. A. No 6.

³¹⁹ P 623. Gazd. biz. X. 11. cs. No 9.

³²⁰ Uo. No 4.

³²¹ P 397. A/1. 1760. febr. 26.

³²² Uo. 1760. márc. 1.

Az igazgatóságok létrejöttével a testületi vezetés szerepe nem csökkent. Párhuzamosan működött egyrészt a központi tisztiszek és az igazgatóság, illetve ez utóbbi irányítása egy testületi szerv, az igazgató tanács kezében volt.

A könnyebb áttekinthetőség kedvéért táblázatot állítottam össze a birtokkormányzat párhuzamosan működő testületi és egyedi szerveiről, illetve arról, hogy melyik testületi szervnek milyen egyedi szerv felelt meg:

Testületi szerv	Egyedi szerv
Családülés	Birtokos
Központi tisztiszek Gazdasági bizottság Igazgató tanács	Igazgatóság Régensi hivatal Jószágkormányzóság
Központi <i>censurális</i> szék	Központi számvevőség
Kerületi tisztiszek	Kerületi felügyelőség
Uradalmi tisztiszek Uradalmi <i>censurális</i> szék	Tiszttartóság Számvevőség

IV. OPERATÍV SZERVEK. SZÁMVITEL

Az ügyintézés egyre jobban növekvő méretei a XVIII. század ötvenes éveitől kezdve szükségessé tették újabb birtokkormányzati szervek, hivatalok létrehozását. Ezek a szervek egyediek voltak, mivel a hatáskört egy személy, a felelős vezető gyakorolta. Hivatalnak tekinthetők, mivel ügyintézési és ügyviteli tevékenységet fejtettek ki, több személyből álló kollektívát alkottak, melynek minden tagja az igazgatást hivatás-szerűen gyakorolta, a működésükhöz szükséges fedezetet az uradalmak bevételeiből biztosították számukra, szervező tevékenységet fejtettek ki és élükön a fentebb említett felelős vezető állott. A birtokirányító tevékenység legcélszerűbb formája – mint az államigazgatásban is – a hivatal volt, ez biztosította leggazdaságosabban a legnagyobb eredményt.¹

A birtokkormányzati tevékenységet kifejtő hivatalokat – a hierarchiában elfoglalt helyük alapján – három csoportra – központi, kerületi, uradalmi – lehet osztani. Központi volt a régensi, titoknoki hivatal, a praefectura, az igazgatóság, a kormányzóság, „a közös kormány”, az ügyészség, a kancellária, a számvevőség, a pénztár, a levéltár. Kerületi hivatalnak számított a felügyelőség, a kerületi számvevőség, a pénztár; uradalmi volt maga az „uradalmi hivatal”, a tiszttartóság (tisztség), a kasznári hivatal (kasznárság), a pénztár, az erdőhivatal, a pincemesteri hivatal, az építészeti hivatal stb. Én e szerveket – mivel egy részük amúgy sem csak egy szinten működött – nem kormányzati szintenként, hanem típusonként tárgyalom. Vagyis beszélni fogok a régensi (titoknoki) hivatalról, az igazgatóságról kormányzóságról, a praefecturáról, az ügyészi hivatalokról, a kancelláriáról és vele kapcsolatban az ügykezelésről, a levéltárról, a kerületi felügyelőségről és a tiszttartóságról. Külön tárgyalom – elsősorban fontosságuknál és nagyfokú szervezettségükénél fogva – a számvittel kapcsolatos hivatalokat: a pénztárt és a számvevőséget. Ezek működésének ismertetése lehetőséget nyújt, hogy betekintést nyerjünk a magyarországi nagybirtok számviteli rendszerébe is.

A *régensi (titoknoki) hivatal* a birtokkormányzat legmagasabb szintű szerve. Már a gazdasági bizottságoknál – pl. az Esterházy hercegi hitbizománynál – előfordult, hogy az elnököt régensnek nevezték, gyakoribbá ez a XVIII. század végétől vált; ettől kezdve számítom hivataloszerű megjelenését is. Igen érdekes módon, három – a herceg Esterházy, az esztergomi prímási és a gróf Károlyi – nagybirtokon csaknem egy időben jött létre a régensi hivatal. 1794-től lehet számítani az Esterházy, 1798-tól az esztergomi prímási² és 1806-tól a Károlyi-féle régensi hivatal létezését. Az Esterházyak régense ekkor Nándory Mátyás, a Károlyiaké Klobusiczky Ignác.³

¹ Berényi 1966. 163.

² Arch. saec. Jur. Titulus 11. Regentionalia.

³ Bakács 1956. 205., 1965. 221.

A hivatal legfontosabb feladata a birtokos utasításainak továbbítása volt, ebből a célból szoros írásbeli és szóbeli kapcsolatban állott a birtokkormányzat egyéb központi, illetve kerületi szerveivel. Vezetője a birtokos bizalmi embere, aki parancsait maradéktalanul végrehajtotta. Legfontosabb feladata a személyzeti igazgatás: közreműködésével történt a legfőbb központi tisztviselők kinevezése. A régensi hivatal továbbította a birtokoshoz a fontosabb jelentéseket, éves mérlegeket, gazdasági terveket. Tevékenységét utasítás nem szabályozta, a gyakorlat alakította ki.

A hivatal vezetője a régens, mellette voltak a központi (hercegi, prímási, grófi stb.) titkárok. Velük közösen vitatta meg a beérkezett iratokat; kialakult véleményükről a birtokost tájékoztatták. Hercegi titkárok természetesen már a régensi hivatal felállítására elött is működtek, mint pl. az Esterházyaknál 1732-től Harsányi János, 1763-tól Jezerniczky Károly.⁴

Gróf Károlyi József 1793-ban állította fel a *titoknoki hivatalt*, ami a család legfőbb központi hivatala lett. Hatásköre kiterjedt a személyi ügyeken kívül a kerületi szervek jelentéseire, az uradalmakból beérkezett panaszokra, kérelmekre, az uradalmi ügyészek jelentéseire. A hivatal 1793-ban már 1404, a következő évben 1795 ügyet intézett el.⁵

Az *igazgatóság, kormányosság* (Güterdirektion, Güterverwaltung) a birtokigazgatás több uradalmat vagy birtokkerületet kormányzó, átfogó egyedi szerve. Foglalkozott az alárendelt szervek összes ügyével, felügyelte a kerületi és uradalmi tiszteket. A legtöbb nagybirtokon – nem lévén régensi, titoknoki stb. hivatal – a kormányzat legfőbb szerve volt. Élén igazgató állott, tagjai a főszámvevő, a főszámtartó, a levéltáros stb. – közül kerültek ki, de rendszerint kisegítőként jegyzők, írnokok – esetleg gyakornokok – voltak beosztva. Az igazgatóság tagjai – igazgató tanácsi ülés-ként – testületi jellegű döntéseket is hozhattak. Ugyanezek a főtiszték alkották a központi tisztiszéket, amely így az igazgatósággal párhuzamosan működött. Egyes nagybirtokon az igazgatóság megalakulását megelőzte a *praefectura* létrejötte. Így pl. a tatai Eszterházy uradalomban 1748-ban,⁶ az esztergomi prímási nagybirtokon 1776-ban⁷ tünt fel a praefectusi hivatal, hogy helyét néhány évvel később az igazgatóságnak adja át.

A Batthyány család levéltáráról készült repertórium a központi igazgatóság kezdő évszámát 1530-ban adja meg.⁸ Ez az évszám azonban nem a központi igazgatóságnak – mint hivatalnak – a megalakulását, hanem az első igazgatási tárgykörű iratokat jelzi. A birtokkormányzat fejlődéséről szóló fejezetben láttuk, hogy az uradalmak, köztük a Batthyány birtokok is, átmentek egy, a központi igazgatási szervek megalakulását megelőző korszakon, amikor a több uradalom közül egy kiemelkedő – rendszerint tiszttartója, udvarbírája útján – gyakorolt felügyeletet a többi felett. A központ a korábbi Németújvár–Rohonc–Szalonakról a XVIII. század közepére Körmendre tevődött át, itt jött létre az 1750-es évek végén (1757 és 1760 között) a központi igazgatóság. Ez látta el az összes magyarországi birtokok igazgatását, felügyeletét: utasította az uradalmak vezetőit, értékelte jelentéseiket, a számvevőség és a főpénztár útján ellen-

⁴ Bakács 1956. 203–204., 207.

⁵ P. 407. Titoknoki hivatal.

⁶ Bakács 1964. 70., 154.

⁷ Arch. saec. Jur. Titulus 39. Prot. 1776.

⁸ Zimányi 1962/A. 80.

őrizte számadásaikat. Felügyeletet gyakorolt az uradalmi fiskálisok felett, beleszólt a perek vitelébe, utasításokat adott az ügyvédeknek.⁹ Munkájáról hetenként jelentett a hercegnek.¹⁰ Ugyancsak hetenként tartottak igazgató tanácsi üléseket, melyek gyakran a központi tisztiszek üléseivel voltak azonosak.¹¹

A Batthyányak — Bécs székhellyel — létrehoztak egy másik központi igazgatóságot is. Ennek megalakulását 1756–1758-tól, a levelezőkönyv és a jelzetes iratok megjelenésétől számítom. Illetékessége nem terjedt ki valamennyi magyarországi birtokra, hanem — az ausztriai birtokok mellett — elsősorban a Baranya megyei (Siklós, Úszögpuszta, Boly) Batthyány Károly által hitbizománnyá alakított uradalmakkal foglalkozott.¹² Néhány esetben egyéb magyarországi uradalmakkal is: 1768-ban pl. a bécsi központi igazgatóság teljhatalmú megbízottja, Frendl főtitest összeállított egy 65 pontos utasítást az összes magyarországi birtok számára. Az utasítást — kiadványozás előtt — a herceg hagyta jóvá.¹³

A Károlyi birtokokon az igazgatóságot időben a praefectusi hivatal előzte meg. 1786–1788-ig a birtokok kormányzása egyes uradalmak szerint, decentralizálva történt. Kiemelkedő szerepet játszott már ebben az időben is a nagykárolyi tiszttartó. 1786-tól kezdve beszélhetünk a praefectusi hivatal létrejöttéről.¹⁴ A hivatal felügyeletet gyakorolt az uradalmak felett, döntött a köztük felmerült vitás ügyekben. Előfutára volt az 1793-ban megszervezett gazdasági és jogügyi igazgatóságnak. Az igazgatóság csaknem naponta, kétnaponta ülésezett, magát „*sessio directionis*”-nak nevezte. Fontos feladata volt az uradalmi jelentések, a kerületi gazdasági ülésjegyzőkönyvek felülvizsgálata. Később az ülések egyre inkább két témakörre korlátozódtak: az uraság rendeleteit közvetítették „lefelé”, a felügyelőségekhez; a beérkezett jelentéseket, kérvényeket stb. felterjesztették az urasághoz.

Hatáskörét egy időre a régeni hivatal vette át, majd 1827-ben a Károlyi család három ága (István, Lajos és György) felosztotta a hatalmas kiterjedésű birtokokat. Az addig egységes kezelésben levő uradalmak egy része az osztály során az egyes ágaké lett. Bizonyos birtokokat (Salánk, Nagymuzsaly, Lápispaták, Vásárhely) azonban közös kezelésben hagytak. Ezek irányítására közös kormányzóságot létesítettek, amelynek legfőbb szerve a Pesten évente összeülő „nemzeti gyűlés” volt. A közös kormányzóság maga is ülésezett, ezeken az összes jószágok igazgatója elnökölésével részt vettek a három ág igazgatói is.¹⁵

A legismertebb igazgatóság (Directio) kétségkívül a Festetics birtokokon működött. Festetics György 1792-ben hívta meg teljhatalmú jószágkormányzónak a kiváló Nagyváthy Jánost,¹⁶ az ő elképzelései szerint szervezték meg a birtokigazgatást. A keszthelyi igazgatóság tagjai voltak: igazgató, felügyelő, számvető, teljhatalmú megbízott, levéltáros, titkár, jegyző és írnok.

Az igazgatóság feladata volt az uraság jogainak törvényes védelme, a gazdatisztek szemmel tartása, serkentése, a bevételek és kiadások számonkérése, az uradalmi hitel-

⁹ P 1322. Levelezés, f.

¹⁰ P 1322. Levelezés, j. Amtsberichte.

¹¹ A jegyzőkönyveket is együtt őrizték, P 1322. Tisztiszek.

¹² P 1321. Lev. k. 1. k.

¹³ P 1321. Frendl. No 36. 1768. jan. 19.

¹⁴ P 397. I. A/1–3. Prot. 1786–1791.

¹⁵ Bakács 1965. 239.; Pl. Derékegyházi közös igazgatósági ülés, P 408. No 20/1836. ápr. 11.

¹⁶ Szántó 138.

pénztár kezelése.¹⁷ Az igazgatóság létrehozásának célja, hogy „a gazdaságbéli rendelkezések, azoknak végrehajtásáról való tudósítás, mind a törvényes dolgokról való gondoskodás egy helyen történjék”. Az igazgató dolgozta ki az uradalmi instrukciókat, negyedévenként megvizsgálta a javakat, felelt azok havi jelentéseire, ellenőrizte a beküldött táblázatokat, tanácskozott a számvevősséggel, serkentette a földmérőt, a „gazdasági tükröket” idejében elkészítette és az uraság elé terjesztette. Munkájában segítségére volt a felügyelő. Utánuk rangsorban a számvevő következett. „Újból kiszámította” az uradalmaktól beérkezett számadásokat, észrevételezte a hiányosságokat, kezelte a hitelpénztárt.

Sokrétű feladata volt a keszthelyi igazgatóság plenipotentiariusának. Ő volt a törvényes dolgok fő intézője, felügyelt az ügyészekre, ügyvédekre, sürgette az ülésekről, úriszékekről szóló jelentéseket, a fontosabb ügyekben „*juridica concertatiót*” tartott, közreműködött az ügyészi instrukciók elkészítésében, évente kidolgoztatta a *series causarumot*, az ügyészeket évente egyszer vizitálta és felügyelt a levéltár munkájára. A director mellett az igazgatóság vezető tagja.

A titkárnak törvénytudónak kellett lennie, ismernie kellett a család legfontosabb dolgait. Segítette a plenipotentiariust az ügyészek, ügyvédek ellenőrzésében, ügyelt az igazgatóságnak adott urasági utasítások végrehajtására, ha fennakadást észlelt, az uraságnak jelentette.

A director vagy titkár által felbontott leveleket az illetékes igazgatósági tag kapta meg. Mindenki a saját tárgyát – esetleg másokkal megtárgyalva – maga intézte, erről sessiót nem tartottak. A beadványra adandó válasz kivonatát az előadó a hátlapra írta. Az *actuarius* gondoskodott a tisztázatról, a jegyzőkönyvezésről és az expedícióról. Olyan ügyeket, melyekhez a gróf döntése volt szükséges, vagy „amelyek nagyobb vitát kívántak” a hetente szerdán tartott igazgatósági ülésre hagyták és „*in pleno concursu*” határoztak.

A Festetics György által alapított *Directoratus* (Directio), majd az utódai alatt működött főkormányzók helyét korszakunk után a főtitkári hivatal foglalta el.¹⁸

A Széchenyi birtokokon viszonylag későn, 1816-ban jött létre központi igazgatóság (Directio). Elődje a Széchenyi Ferenc által életre hívott nagycenki gazdasági bizottság volt. A bizottság 1816. január 30-i soproni ülésén nevezte magát először „Directio”-nak. Ezen az első igazgatósági ülésen egy konvikciós ügygel foglalkoztak. „Ha a tiszt nem akarja megfizetni, akkor az ügyész törvényes úton hajtsa be” – mondták.¹⁹

Jogügyigazgatóság, ügyészi hivatal. Mindkettő a XVIII. század közepétől kezdve terjedt el, közös feladatuk az uradalmak által harmadik személy ellen kezdett és folytatott perek vitele és egyes nagybirtokokon az úriszék felügyelete. Hatáskörüket a birtokos (esetleg a családülés) irányítása alatt gyakorolták. Az Esterházy hercegi hitbizományon az 1770-es évektől kezdve működött jogügyigazgatóság. 1771–1774 között Jeszenák Lajos, 1774–1792 között Adonyi György volt az igazgatóság vezetője.²⁰ A Károlyiaknál 1793-ban alakult meg a gazdasági teendőket is ellátó jogügyi

¹⁷ P 279. Iratok, No 843/912. 1793. nov. 5.

¹⁸ Bakács 1955. 6.

¹⁹ P 623. Gazd. biz. 1816. jan. 30./20.

²⁰ Bakács 1956. 200., 204.

igazgatóság.²¹ 1832 és 1847 között közös jogügyigazgatóság, majd ezt követően nemzeti ügyészség működött.²²

Ügyészi hivatali iratok csak kevés családi levéltárban maradtak fenn. A legteljesebb anyag a Károlyi birtokokról van. Eszerint már a XVIII. század közepén létrejöttek egyes kerületi ügyészi hivatalok, így a salánk–muzsalyi 1732-ben, az alföldi 1766-ban.²³ A nagykárolyi uradalmi ügyészi hivatal iratai között 1743-tól vannak úriszéki iratok (az első *fiscalis dominialis* Gáspár Sándor volt); 1759-től évente rendszeresen két-három úriszékot tartottak. Az ügyészi hivatal 1795-ben kapott utasítást gróf Károlyi Józseftől. Eszerint a kerületi ügyészek feleltek az úriszék előtt folyó ügyek gyors elintézéséért, illetve felülvizsgálatáért (revíziójáért). Ennek érdekében „világosan” elő kellett készíteniük az ügyeket, különös tekintettel a bizonyítékokra. Az úriszéki jegyzőkönyveket nyolc napon belül a jogügyi igazgatósághoz terjesztették fel revízióra. A nyírbátori és a fehérgyarmati ügyészség iratanyaga 1806-tal, a nagykárolyi kerületi ügyészi hivatalé 1807-tel, az erdődié 1814-gyel kezdődik.²⁴

A Festetics család levéltáráról készült repertórium az ügyészi hivatalok iratainak kezdő dátumát 1735-ben adja meg, a legkorábbi jelzetes anyag azonban csak 1819-ben, a „kiszthelyi ügyvédi hivatalé” pedig 1823-ban kezdődik. Valószínűleg ettől az időponttól számíthatjuk az ügyészségnek mint hivatalnak a működését.

Kancellária (ügykezelés). Az uradalmak és központok ügykezelését korszakunk első felében írnokok, jegyzők, napidíjasok, gyakornokok végezték. Hivatalszerűen működő kancelláriákról csak a XVIII. század második felétől beszélhetek.²⁵ A kancelláriák feladata elsősorban közvetítő jellegű volt, eljuttatták a birtokos utasításait az alsóbb szervekhez, illetve ez utóbbiak is rajta keresztül leveleztek, jelentettek stb. az uraságnak. Ellátott a kancellária a birtokos személyéhez kapcsolódó feladatokat is, pl. mint újévi, eljegyzési jókívánságok küldése,²⁶ gratulációk megköszönése, esetleg magánlevelezés stb.

Gróf Károlyi Antal 1788-ban Pesten állította fel a „*cancellaria centralist*”, mely birtokainak első szervezett főhivatala lett.²⁷ A központi kancellária levelezett a nagykárolyi, csongrádi és a surány-megyeri inspektorátusokkal, ez utóbbiak a fontosabb ügyeket a kancelláriának jelentették.

Az Esterházy hercegi hitbizományon 1802-ben jelent meg először a központi kancellária. Vezetője 1802 és 1832 között Karner János, a kancelláriai titkár 1829 és 1869 között Dunkl Antal volt.²⁸

Már a testületi szervekkel kapcsolatban láttuk, hogy a XVIII. század közepétől az üléseken tárgyalt ügyeket jegyzőkönyvezték, illetve – rendszerint ülésenként újrakezdődő – sorszámmal látták el. Az egyedi szerveknél sem volt ez másképp, ahol az *ügykezelés* a központi, kerületi és uradalmi kancelláriák feladata volt. Az ügykezelést rendszerint maga a birtokos vagy az igazgatóság szabályozta, mint pl. 1792-ben a

²¹ Bakács 1965. 220–221.

²² Uo. 242.

²³ P 1532. P 1535.

²⁴ P 1531. 1743. aug. 5. jkv. 1795. Caput I/2. II/2., 6.; *Éble* 1911. 193.

²⁵ A Thurzó és Wesselényi XVII. századi magánkancelláriai ügyintézésről lásd: *Ila* 1946. és 1955.

²⁶ P 1322. Levelezés, g.

²⁷ *Éble* 243.

²⁸ Bakács 1956. 200., 202.

károlyi igazgatóság,²⁹ esetleg spontán alakult ki. A beérkezett leveleket a director, titkár – ritkán maga a birtokos – bontotta fel. A név szerint az uraságnak szóló leveleket a hivatal nem nyitotta fel. A leveleket az actuarius vette nyilvántartásba (jegyzőkönyvezte), ő gondoskodott a tisztek, főtiszték által megfogalmazott elintézés-tervezet letisztázásáról – ezt az írnok, napidíjas, járulnok vagy gyakornok végezte – és expedálásáról.³⁰ Ahol a központi kancellária Pesten volt, mint pl. a Károlyiaknál, ott az iratokat kiadványozásra oda küldték, ami az ügyintézését meglehetősen nehézkessé tette. Ez volt a helyzet a Forgách birtokokon is, ahol 1792-ben az uraság – „a levelezés hamarébb mozdítására” – elrendelte, hogy a leveleket ne csak Budán, hanem Balasagymarton és Szécsényen keresztül is expedálják.³¹

Az iktatás kezdetben ülésenként újrakezdődő, a XVIII. század végétől évente végigfutó sorszámmal, illetve évszámmal (törtszámként) történt. A Károlyi uradalmak hivatalaiban 1788-tól, a többiekben ezt követően jelent meg az iratok nyilvántartása. Az irattermelés nem volt túl nagy. A Károlyi birtokok hivatalaiban pl. a következőképpen alakult:

Hivatal	Év	Ügyiratok száma	Év	Ügyiratok száma
Központi gazdasági kancellária	1789	1859	1790	1789
Titoknoki hivatal	1793 1816	1404 3700	1794 1817	1795 3236
Surányi felügyelőség	1828 1836	306 102	1835	131
Jogügyigazgatóság	1838 1843	100 140	1839 1845	140 400

A Batthyányak bécsi directoratusához benyújtott iratok 1825-ig egyszerű sorszámot kaptak, 1831 és 1846 között beadáskor az iratra rávezették az „Exhib.” vagy „Exh.” rövidítést és e mellé írták a sorszámot. 1847 és 1872 között a segédkönyvül szolgáló levelezőkönyvbe iktatták és másolták be az iratokat.³² A Csákyak 1847. évi „Haupt-protocoll”-jában 154 ügyet írtak be.³³ A Fetetics uradalmak törtszamos jelzeteleése 1848 után is megmaradt. Két „szakaszt”, politikai-törvényes és gazdasági, számvevői, építési tárgyakat, különböztettek meg.³⁴ A tatai birtokigazgatásban 1850-től van iktatott anyag.³⁵

Az iktató- (jegyző-) könyvekhez helyenként külön vagy egybekötött mutatók is készültek, a Festeticseknél szakmutató is volt. A „*notationalis* könyv”-be azt jegyezték

²⁹ P 406. Prot. 1792. szept. 1./1.

³⁰ P 279. Iratok, No 843/912. 1793. nov. 5.

³¹ P 1882. Instr. 1792. dec. 7.

³² Zimányi 1962/A. 71.

³³ P 77. 1847.

³⁴ Bakács 1955. 53.

³⁵ Bakács 1964. 159.

be, hogy ki, mikor, milyen aktákat vagy térképet kapott, illetve hol volt szükség sürgetésre. A keszthelyi igazgatóság titkára a fontosabb és titkosabb tárgyakról, „törvényes jussokról” titkos iktatót vezetett.³⁶ Használták a már többször említett levelező-(másolati)könyvet, utalványozási könyvet és a megyei végzések-átiratok könyvét.³⁷

A legfejlettebb irattározási rendszer a Károlyi és a Festetics központi hivatalokban alakult ki. Mint már említettem, a károlyi központi gazdasági kancellária, majd a gazdasági-jogügyi igazgatóság folyamatos, évente újrakezdődő iktatószámot alkalmazott. Az iratokat – nyilvánvalóan helytartótanácsi mintára – XVI–XXIX. kútfőbe (fonsba) osztották, a fonsokon belül fasciculust és numerust alakítottak ki. Az irattári jelzetet az iktatókönyvbe is bevezették. 1788-ban a kancellária fonsbeosztása 29 kútfővel indult, 1793-tól ez a szám 16-ra csökkent. A fonsbeosztás 1788 és 1793 között a következő volt:³⁸

- I. Összeírások,
- II. Építkezések, becslések,
- III. Bérleti szerződések,
- IV. Jövedelmek, szolgáltatások összeírása,
- V. Hátralékos szolgáltatások kimutatása,
- VI. Jövedelemkimutatások birtokok szerint,
- VII. Összesített jövedelemkimutatások,
- VIII. Alkalmazottak fizetései,
- IX. Utasítások,
- X. Folyamodványok,
- XI. Gazdasági jelentések és azokra adott válaszok,
- XII. Gazdasági ülések jegyzőkönyvei,
- XIII. Mérnöki jelentések,
- XIV. Földesúri utasítások,
- XV. Perek állásáról jelentések,
- XVI. (Üres),
- XVII. Folyamodványok,
- XVIII. Folyamodványok,
- XIX. Terméskimutatások,
- XX. Vegyes iratok,
- XXI. Számvevőszégi észrevételek,
- XXII. Számvevőszégi iratok,
- XXIII. Hátralékok kimutatása,
- XXIV. Hátralékos számadások,
- XXV. Évi gazdasági tervek,
- XXVI. Kegyúri ügyek, katonaság eltartása,
- XXVII. Alkalmazottak felvétele,
- XXVIII. Adósságok,
- XXIX. Perek.

³⁶ P 279. Iratok, No 843/912. 1793. nov. 5./6.

³⁷ Bakács 1955. 59.

³⁸ Bakács 1965. 221–223.

1793 és 1797 között a kútfők száma az alábbi 16-ra csökkent:

- I. Földesúri utasítások,
- II. Gazdasági alkalmazottak jelentései,
- III. Jogi ügyek, ügyészi és levéltárosi jelentések,
- IV. Szerződések,
- V. Pénzjövödelmek kimutatásai,
- VI. Természetbeni jövedelmek kimutatásai,
- VII. Gazdasági ülések jegyzőkönyvei,
- VIII. Alkalmazottak javadalmi kimutatásai,
- IX. Lótenyésztés, állattenyésztés,
- X. Évi gazdasági tervek,
- XI. Folyamodványok,
- XII. Pénztári ügyek, pénzkezelés,
- XIII. Számvevőségi iratok,
- XIV. Hátralékok,
- XV. Udvartartás,
- XVI. Leltárak és állandó jövedelmek összeírása.

1798-tól a következő irattári rendszert alkalmazták:

- I. Földesúri utasítások,
- II. Gazdasági alkalmazottak jelentései,
- III. Jogi ügyek, ügyészi, levéltárosi jelentések,
- IV. Szerződések,
- V. Pénz- és természetbeni jövedelmek kimutatásai,
- VI. Mérnöki jelentések,
- VII. Gazdasági ülések jegyzőkönyvei,
- VIII. Alkalmazottak javadalmi,
- IX. Évi gazdasági tervek,
- X. Folyamodványok,
- XI. Pénztári ügyek, pénzkezelés,
- XII. Számvevőségi iratok,
- XIII. Hátralékok,
- XIV. Leltárak, állandó jövedelmek összeírásai,
- XV. Ló- és állattenyésztés,
- XVI. Udvartartás, vegyes.

A keszthelyi Directoratus – ahol 1805-től az egyes ügyek az iktató- és „ternio”-számból álló törtszamos jelzetet kaptak – az ügyeket tárgykörök szerint terniókba csoportosította. 1805-től három ternio volt:³⁹ a közhatalom gyakorlása (1822-től szétvált: urbáriális, jogszolgáltatás, egyházi), gazdasági ügyek, mérnöki, építkezési ügyek. Ehhez jöttek 1817-től a számvevőségi (1828-tól számvevőségi és pénztár) ügyek;

³⁹ Bakács 1955. 50.

1820-tól az iskolai és a könyvbeszerzési; 1827-től az állatorvosi ügyek. Mindazokban az években, amikor új rendszert vezettek be, az ügyiratokat újra kezdték számozni, tehát ezekben az években a számsor kétszer kezdődik. Ez történt 1846-ban, Festetics László halála után is.

A XVIII. század első felétől kezdve a *levéltár* iránti érdeklődés növekedése tapasztalható. A családi (nemzeti), központi, kerületi és uradalmi levéltárak hivataloszerűen a század közepétől működtek. A herceg Esterházy hitbizományon az 1750-es évektől,⁴⁰ a Károlyiaknál 1769-től,⁴¹ ezt követően a Csákyaknál.⁴²

Esterházy Pál Antal herceg 1750 októberében kelt utasítása szerint „az uradalmak magánlevéltáraiban sok irat van. Meg kell nézni, hogy ezek közül melyek maradnak ott, és melyeket helyezik el a főlevéltárban (Haupt Archiv). E célból az iratokat jegyzékelni kell.”⁴³ 1752 júniusában a kismartoni bizottság megrótta a számvívőséget, amiért nem adta vissza az iratokat a levéltárosnak. A bizottság a „herceg erélyes fellépésével” fenyegette meg a hivatalát.⁴⁴ Valószínű, hogy az iratok ennek ellenére sem kerültek vissza a levéltárba, mert 1754-ben – a számvívőségi igazgató halála után – a bizottság a levéltárost küldte ki az igazgató lakására, az ott található iratok visszavételére és a levéltárban való elhelyezésére.⁴⁵ Nyilvánvalóan ez az eset eredményezte azt a hercegi utasítást, amely az elhalt tisztviselőknél talált iratok levéltári elhelyezéséről intézkedett.⁴⁶ 1754 decemberében a kismartoni bizottság megállapította, hogy iratai olyan mértékben szaporodtak, hogy a *repositoriumot* kinőttek, „zavar (*confusio*) támadt köztük”. Ezért Schmilár levéltáros a „sötét szobában” egy külön szekrényt kapott a bizottsági iratok tárolására.⁴⁷ 1756-tól kezdve a községek szerződéseire vonatkozó összes kérelmeket a levéltárban helyezték el.⁴⁸ Ugyanitt helyezték el az uradalmi határok iratait (*metales*) is.⁴⁹

A Csáky család ülése 1774-ben határozta el, hogy „minden családtag a saját, valamint hiteleshelyi, megyei és városi levéltárban található, a családot érintő iratokat keressen, azokról másolatot kérjen”, illetve elismervény ellenében eredetiben átadjon a családigazgatónak. A családülés azt is beosztotta, hogy melyik családtag melyik levéltárban végezzen kutatást. Csáky György pl. Bécsben az udvari kancelláriai levéltárban kutatott. A családi levéltár felállítását indokolta, hogy a korábbi igazgató alatt sok, a család jogait érintő iromány veszett el.⁵⁰ A családtagok esküt tettek, hogy „az ági levéltárakból minden, a család közjávárt érintő iratot, legalább másolatban, kiadnak”.⁵¹ A kassai ág vonakodott kiadni az iratokat, ezért a következő évi ülés erre külön is felszólította.⁵²

⁴⁰ P 108. Fasc. A. No 5. 1750. instr./9.

⁴¹ Bakács 1965. 10.

⁴² P 74. Családülés, 1774. okt. 24./2.

⁴³ P 108. Fasc. A. No 5. 1750. okt. instr./9.

⁴⁴ P 108. Fasc. B. No 20. et NB. 1752. jún./2.

⁴⁵ P 108. Fasc. B. No 30. et NB. 1754. okt./2.

⁴⁶ P 108. Fasc. C. No 38. et NB. 1770. instr./10.

⁴⁷ P 108. Fasc. B. No 30. et NB. 1754. dec./17.

⁴⁸ P 155. Bizottság, III. 1756. okt./3.

⁴⁹ Uo. 1758. máj./33.

⁵⁰ P 74. Családülés, 1774. okt. 24./2.

⁵¹ P 71. 1836. márc. 17./23.

⁵² P 72. Családülés, 1837. jún. 2.

A Zichyek 1783. áprilisi papkeszi tisztiszéke tárgyalt egy házeladási ügyet. A házról szóló 60 Ft-os kötelezvényt az uradalmi levéltárban helyezték el.⁵³ 1794-ben a Károlyiak levéltárosa az igazgató tanácsi ülésnek mutatta be Nyitra megye *perceptorának*, a megyeri uradalom által kifizetett, *subdivisionalis summáról* szóló nyugtáját. A nyugtát – „*pro statu notitiae*” – az uradalmi levéltárban helyezték el.⁵⁴ Ugyanebben az évben mutatta be „a levéltári hivatal” a Kis Lázárral kötött szerződést, melyet a nagykárolyi felügyelőség kapott meg.⁵⁵

A Bánffy család 1796-ban úgy határozott, hogy „szükséges a közös őrzés és jegyzékelés, ezért minden családtag adja be a közös leveleket a levéltárba”.⁵⁶ A Kállay család ugyanebben az évben úgy döntött, hogy a „következő ülésre mindenki hozza el a család közösségét érintő leveleket, mert ezeket a levéltárban kell elhelyezni”. Az elhelyezés a családi ügyész és a „választott atyafi” feladata volt, akik a családi levéltár gyarapodásáról, az iratok átvételéről a családülésnek jelentettek.⁵⁷

A Máriássy családülés határozata szerint a térképeket a családi levéltárban helyezték el.⁵⁸ Ugyanezt rendelte el a Balassák kékkői tisztiszéke.⁵⁹ 1804-ben a kékkői levéltárba került a család losonci jogait érintő iratok elenchusa.⁶⁰ A Dessewffy család 1811. március 24-i ülése rendelte el a család közös jogait érintő oklevelek, irományok gyűjtését.⁶¹ 1812-ben a Batthyány család körmendi igazgató tanácsi ülése figyelmeztette az ügyészi hivatalt, hogy „Hegedűs urat nyugdíjazták, minden iratot vissza kell kérni tőle és a levéltárban elhelyezni”.⁶²

A levéltár őrizte és megfelelő állapotban tartotta, rendezte az egyre terjedelmesebbé váló családi és uradalmi iratokat, jegyzékeket készített, adatokat szolgáltatott, iratokat szerelt, vezette a család genealógiáját. A tatái uradalomban „bontatlanul megőrizte a lepecsételt családi iratokat, szerződéseket, végrendeleteket”.⁶³ A kismartoni bizottságban a levéltáros jegyzői funkciót is ellátott, postát bontott, illetve a leveleket a bizottság tagjaihoz juttatta.⁶⁴ Ügyeltek arra, hogy ne vonják el a levéltári munkától – elsősorban a rendezéstől –, mert „sok függ a levéltártól”.⁶⁵ 1756-ban a levéltárnok összeállítást készített Eszterházy Dániel ági leszármazásáról.⁶⁶ Kötelességszerűen foglalkozott genealógiával a keszthelyi levéltárnok.⁶⁷

A családülések igen gyakran foglalkoztak levéltári kérdésekkel. A Máriássy család 1746. márciusi csépnálfalvi ülése pl. megbízta az igazgatót, keressen olyan személyt, aki a régi írást olvasni, az iratokat lajstromozni tudja. Az ülés bizottságot küldött ki az iratok *elenchizálására*.⁶⁸ A Dessewffy család 1792. májusi tállyai ülése ugyancsak elha-

⁵³ P 707. Tisztiszék, 1783. ápr. 10./1

⁵⁴ P 406. Prot. No 288. 1794. márc. 16.

⁵⁵ Uo. No 565. 1794. máj. 7.

⁵⁶ P 14. 1796. febr. 17.

⁵⁷ P 343. Családülés, 1796. júl. 30., 1798. febr. 7., 1866. okt. 19.

⁵⁸ P 491. 1804. máj. 28.

⁵⁹ P 1769. Tisztiszék, 1797. jún. 6.

⁶⁰ Uo. 1804. nov. 10./3.

⁶¹ P 92. 1811. márc. 24.

⁶² P 1322. Tisztiszék, 1812. okt. 6.

⁶³ Szabad 52.

⁶⁴ P 108. Fasc. B. No 14. et NB. 1751. ápr./12–15.

⁶⁵ Uo. No 9. 1751. febr. instr./3.

⁶⁶ P 155. Bizottság, II. k. 1756. máj./15.

⁶⁷ P 279. Iratok, No 843/912. 1793. nov. 5./5.

⁶⁸ P 491. 1746. márc. 1., 1824. júl. 6.

tározta az elenchizálást.⁶⁹ Ugyanebből az évből való a Kállay családülés állásfoglalása a levéltár rendezéséről. A munkát Vid László levéltárnok végezte. Az ülés szükségesnek látta az elkészült jegyzékek tisztázására egy írnot alkalmazni, aki oldalanként (32 sor) két garast kapott. A jegyzékelést az 1600-as éveknél kezdték, mivel a folyó perekhez ezek az iratok is kellettek.⁷⁰ A Bánffy család 1796-ban két személyt és egy írnot alkalmazott hasonló munkára. Az 1797. évi ülés a jegyzékelés elhúzódsát azzal magyarázta, hogy nem minden családtag adta be a nála levő iratokat. Az ülés határozata szerint „akik nem adják be, büntetés alá esnek”. 1798-ban a jegyzékelést végző Ágoston Márton jelentett munkájáról, illetve a biztonságosabb elhelyezéshez új ládákat igényelt.⁷¹ A Lónyay család 1813. decemberi ülésén Lónyay Menyhért, a levéltár *conservatora* jelentette, hogy az iratok jegyzéke elkészült, az elenchust kiadják.⁷² A Harruckern család 1830. júniusi pesti ülése is az elenchus elkészítésével foglalkozott.⁷³

Fontos feladata volt a levéltárnak a különböző ügyekhez – elsősorban a perekhez – szükséges iratok keresése, szerelése, esetleg másolat készítése. 1751-ben Esterházy Pál Antal herceg elrendelte, hogy az „idegen perekre idézéskor megkapott iratokat azonnal közölni kell a levéltárral, a szükséges iratok megkeresése céljából”. A levéltár az iratokat közvetlenül az ügyvédeknek adta ki.⁷⁴ 1753 szeptemberében pl. a levéltár a Szent-andrás és Tétény közötti határvitára vonatkozó iratokat készítette elő.⁷⁵ A kismartoni bizottság 1754 októberében 200 Ft-ot utalványozott a kamarai levéltárból kölcsönkapott bujági iratok másolására.⁷⁶ 1757 májusában Schmilár levéltárnok kereste meg a szentmargiti Desper-féle ház- és telekért folyt per iratait, a Jád és Szenna falvakra vonatkozó oklevelet és jelentette, hogy miben állt a néhai gróf Eszterházy József és Ferenc kontra herceg Esterházy Mihály és József per.⁷⁷ Ugyanez év augusztusában a levéltárnok a kamarai levéltárban a Sztrecsén uradalmat, a nagyszombati káptalani levéltárban a Gyulaffy családot érintő iratokat keresett.⁷⁸ 1781 augusztusában a bizottság nem adta ki báró Meskónak a peréhez szükséges iratokat.⁷⁹ 1782 novemberében megbízták Schenk levéltárost, hogy a kismartoni levéltárban őrzött, Csokonya és Hetes községek határügyét érintő iratokról hiteles másolatot adjon.⁸⁰ 1784-ben a kisvárdai ügyész kérte, hogy a vám- és átkelési joggal kapcsolatos, egy Zemplén megyei perhez szükséges iratokat a kismartoni központi levéltárból adják ki. A bizottság szerint „ezek Zemplén megyében is megvannak, ezért eredetiben nem, csak hiteles másolatban lehet kiadni”.⁸¹

⁶⁹ P 92. 1792. máj. 7.

⁷⁰ P 343. Családülés, 1792. okt. 8.

⁷¹ P 14. 1796. febr. 17., 1797. ápr. 28., 1798. ápr. 28.

⁷² P 451. 1813. dec. 9.

⁷³ P 418. 1830. jún. 9.

⁷⁴ P 108. Fasc. A. No 6. 1751. instr./15.

⁷⁵ P 155. Bizottság, II. k. 1753. szept./3.

⁷⁶ P 108. Fasc. B. No 30. et NB. 1754. okt./17.

⁷⁷ P 155. Bizottság, III. k. 1757. máj./8, 10, 11.

⁷⁸ P 108. Fasc. B. No 31. et NB. 1757. aug./6–7.

⁷⁹ P 162. Esterháza Fasc. 2. 1781. aug./98.

⁸⁰ Uo. Fasc. 4. 1782. nov. 5.

⁸¹ Uo. Fasc. 7. 1784. júl./6.

A Kállay család levéltárnoka, Vid László, 1794-ben a debreceni perhez szükséges okleveleket másolta.⁸² A Bánffy család 1796. februári ülésének határozata szerint régi okleveleket csak a levéltárnok által készített másolatban adtak ki.⁸³ 1833-ban gróf Károlyi István utasítására a nemzetségi levéltárból keresték ki a Csongrádot érintő iratokat, mivel a város kérte, hogy Újhelypusztát úrbéri legelőként – tehát ne bérbe – kapja meg.⁸⁴ 1835-ben Rézler György korábbi surányi ispán az alföldi Károlyi uradalmakban eltöltött szolgálatáról kért bizonyítványt. Az ehhez szükséges adatokat a derekegyházi kerületi levéltár szolgáltatta.⁸⁵ Ugyanebben az évben kérte a nemzetségi levéltárból a Károlyiak közös kormánya „a nyíregyháziak megszabadulásukra vonatkozó szerződések iratait”.⁸⁶ 1837-ben a Csákyak családigazgatója vizsgálta meg a pereket, emelte ki belőlük az összes eredeti oklevelet. 1840-ben az egyezséggel végződött két gölnici per Szepes megye levéltárába került. A családi levéltár feladata volt a pereket lemásoltatni, a költségeket a közös pénztárból fedezték, a másolatok a családi levéltárba kerültek.⁸⁷

Mindezek a feladatok a mai értelemben vett levéltári munkához tartoztak. A központi, kerületi, uradalmi levéltárnok azonban – mint főtiszt – ezen kívül számos más munkakört is ellátott, melyek ma már idegenek a levéltártól. Így részt vett a birtokigazgatásban, jogszolgáltatásban, közigazgatásban, gazdálkodásban, pénzügyletekben. Schmilár hercegi levéltárnok pl. 1756-ban a különböző uradalmakban általa lefolytatott vizsgálatokról jelentett a kismartoni *commissiónak*.⁸⁸ 1757-ben a levéltárnokot az egyik malom bírói értékelésére Sopronnyékre küldték.⁸⁹ 1763-ban a hercegi levéltáros a dombóvári úriszéken vett részt.⁹⁰ A kanizsai Batthyány uradalomban Csapó levéltáros vizsgálta ki „az erdőben nagy kárt okozó faeltulajdonítási ügyet”.⁹¹

A károlyi gazdasági bizottság 1772-ben Erdődre küldte Udvarhelyi Ferenc levéltárost, hogy a károlyi kocsmák részére a bort akózza meg.⁹² Ugyanő „tekintette meg a Károlyi mézárszék állapotát” és naplóját (*diariumát*).⁹³ Az 1772. évi *domestica conscriptio* elvégzésére a felügyelők, számtartók, udvarbírók mellett a levéltárnokot is kiküldték.⁹⁴ A körmendi tisztiszékeknek a levéltárnok jelentette a nádasdi juhászatból eladott 157 juh árát (páranként 20 Ft).⁹⁵ 1813-ban Csaplovits Dániel keszthelyi *archivariust* Pestre küldte az igazgatóság. A neki adott utasítás igen tanulságos és jellemző a levéltárnok által végzett munka sokrétűségére. „Február 4-én menjen Pestre, a hitel-pénztárból 5000 Ft-ot vegyen fel és vigyen magával. Adja azt át Röth ügyésznek, a keze alatt levő agentialis cassa számára. Nyugtát kérjen róla. Adja át neki a levelet, valamint az alügyésznek a neki szólót. Értekezzék vele a baracsi pusztá bérbeadásáról.

⁸² P 343. Családülés, 1794. szept. 30.

⁸³ P 14. 1796. febr. 17.

⁸⁴ P 409. No 57/1833. júl. 11.

⁸⁵ P 408. No 89/1835. szept. 14.

⁸⁶ P 408. No 94/1835. okt. 9.

⁸⁷ P 72. Családülés, 1837. jún. 2., 1840. jún. 2.; P 71. 1846. jún. 3./40.

⁸⁸ P 155. Bizottság, III. k. 1756. okt./17.

⁸⁹ Uo. 1757. máj./9.

⁹⁰ P 108. Fasc. C. No 35. 1763. jan./7.

⁹¹ P 1322. Tisztiszék, 1813. febr. 2./10.

⁹² P 397. A/2. 1772. márc. 14./101.

⁹³ Uo. 1772. máj. 2./176.

⁹⁴ Uo. 1772. okt. 17./175.

⁹⁵ P 1322. Tisztiszék, 1812. aug. 12./16.

Privatíve tudja meg, hogy miként forgatja magát a szalkszenzmártoni tiszt és Albrecht pristaldus jurátus. Végrehajtották-e a directio rendeletét, hogy a pesti háznál levő felesleges bútorokat, hordókat adják el? Adja vissza a birtokok *taxatiójáról* szóló nyomtatott instrukciót. Tudja meg, milyen remény van a gyapjú eladására. Egyéb termékeknek mi az ára, különösen a gabonáé? Hozzon néhány lat jófajta dohánymagot a Georgikon számára és próbáljon jó minőségű szepesi lenmagot szerezni. Tudja meg, hogy a minap kapott tankönyveknek mi az áruk. Adjon át 300 Ft-ot az ügyésznek a szalkszenzmártoni uradalomból Ófelségének felajánlott loért. Ha az agentialis cassa számára nem elég az 5000 Ft, még kaphat. Visszajövet minderről adjon jelentést.”⁹⁶

A levéltár őrzési helyét a családülés határozta meg. Gyakori volt, hogy a levéltárat a senior lakhelyén őrizték és halála esetén az új senior lakhelyére szállították át.⁹⁷ Így került pl. a Harruckern család levéltára Gyuláról Szarvasra, majd Körösladányba. Az 1808. márciusi ülés végül úgy határozott, hogy Pestre kell vinni, mivel „ott kellene gyakran az iratok”. A Csáky család 1836-ban ugyanezen megfontolásból szállíttatta levéltárát Pestre. A következő évi ülésen azonban – habár Csáky Zsigmond pesti házáat felajánlotta erre a célra – ez a döntés módosult, „mivel tanácsosabb a lőcsei templom kápolnájában hagyni a levéltárat”.⁹⁸

A családi levéltár kulcsát az idősb atyafi, esetleg a család ágainak egy-egy képviselője őrizte.⁹⁹ A Csáky család szállítás céljára külön levéltári útládákat készíttetett.¹⁰⁰ A Máriássy család ülése 1841-ben elrendelte, hogy „minden haladék nélkül a levéltárhoz már készen heverő vasajtó alkalmaztassék”. Ugyanez az ülés intette meg Máriássy Miklóst, mivel a levéltár vasládáját a benne levő iratokkal nem adta át az igazgatónak. 1843-ban úgy döntött az ülés, hogy levéltárat kell építeni, amely ülésteremből, az archivarius szobájából, a nemzeti hajdú lakásából állott volna. A családülés hozzátartozónak látta a tömlöcöt is.¹⁰¹

A levéltárnokot vagy maga a birtokos, vagy a családülés választotta, illetve eskette meg, gondoskodott javadalmozásáról. A fentebb már említett Udvarhelyi Ferenc, aki 1769-től a Károlyiak első levéltárnoka volt, évi 240 Rft készpénzt és mintegy 500 Ft-nyi természetbenit kapott.¹⁰² A kismartoni bizottság 1782-ben – Schenk levéltáros mellé – egy levéltári járulnokot – egy korábbi uradalmi írnokot – nevezett ki, kancellista fizetéssel: „Ha a gazdaságban valahol elhelyezési lehetőség lesz, figyelembe vesszük” mondták.¹⁰³ A Majthényi család levéltárnoka számára a családülés 1805-ben 100 Ft lakbért és évi 300 Ft fizetést szavazott meg.¹⁰⁴ 1836-ban Raiz Ágoston levéltárnoknak 600 Pft fizetést ajánlott fel a Csákyak ülése, ha a levéltárral együtt Pestre megy. 1845-ben az új levéltárnok, Gálffy György, a családülés előtt tett esküt.¹⁰⁵ A Batthyányak körmendi levéltárnoka a pénztárossal egyenlő fizetést, vagyis 300 Ft-ot,

⁹⁶ P 279. No 25/105. 1813. febr. 3.

⁹⁷ A Hármaskönyv I. 42. cím szerint a birtokjogokat érintő iratokat a legidősebb fiú őrzi.

⁹⁸ P 418. 1806. okt. 1., 1808. márc. 18.; P 71. 1836. márc. 17.; P 72. Családülés, 1837. jún. 2.

⁹⁹ P 343. Családülés, 1798. márc. 1.

¹⁰⁰ P 71. 1836. márc. 17.

¹⁰¹ P 491. 1841. máj. 17., 1843. jún. 20.

¹⁰² Bakács 1965. 10.

¹⁰³ P 162. Esterháza Fasc. 3. 1782. júl./17.

¹⁰⁴ P 485. XLVII. No 14. 1805. ápr. 28.

¹⁰⁵ P 71. 1836. márc. 17./23., 1845. jún. 2./39.

18 vödör bort, 20 mérő búzát, 30 mérő gabonát, három szekér szénát, 24 öl tűzifát és lakást kapott.¹⁰⁶ A Harruckern család nyugalmazott levéltárnoka 1845-ben évi 200 Ft nyugdíjat kapott.¹⁰⁷ A Csáky család nyugalmazott levéltárnokának – Raiz Ágostonnak – az özvegye ugyanez évben 100 Ft szállásbért élvezett. 1852-ben a család levéltárnoka 400 Pft-ot kapott.¹⁰⁸

A nagybirtokkormányzat legjobban szervezett és ellenőrzött ágazata a pénz- és természetbeniek kezelésével, igazgatásával függött össze. Ennek legfontosabb szerve a számvevőség (*exactoratus, officium rationarium, Buchhalterey*) volt. Az uradalmi számadások felülvizsgálata már a korábbi korszakokban is szokás volt, amint azt az Esterházy hercegi levéltárban 1659 óta fennmaradt kismartoni számvevői iratok bizonyítják.¹⁰⁹ Hivatalszerűen azonban csak a XVIII. század közepétől kezdtek a számvevőségek működni. A kismartoni bizottság pl. 1752-ben foglalkozott először a számvevőség munkájával, számon kérte rajta a számadások revízióját.¹¹⁰ 1759-ben a herceg emelte a számvevőség létszámát és a számtisztek fizetését: „Remélem, szorgalmasan dolgoznak, ezt kegyvesztés terhe mellett el is várom tőlük.”¹¹¹ A tatai Eszterházy uradalomban 1766-tól működött számvevőség.¹¹²

A Batthyányaknál csaknem korszakunk elejétől kezdve működött a körmendi számvevőség.¹¹³ 1755-ben igazgatója (*director exactoratus*) Csepreghy Mihály volt.¹¹⁴ Korszakunk végén Körmenden számbíráló szék működött. Egy megyei táblabíró bevonásával az uradalmi számtartók által készített és beküldött számadásokat vizsgálta felül.¹¹⁵

Viszonylag korán, 1748-ban említik a források az esztergomi primási uradalmak számvevőségét (*officium rationarium*), amely ebben az évben az 1745–1748. évi uradalmi számadásokat vizsgálta felül.¹¹⁶ 1745 és 1832 között külön iratsorozat (*exactoralia*) jött létre a számvevőség munkája során.¹¹⁷ A fejevári örkanonokság a XVIII. század második felében hozta létre pesti székhellyel számvevőségét, amelynek a rendfőnök, a plenipotentiarius és egy titkár voltak a tagjai. Az uradalmak tisztjei nem ismerték őket személyesen.¹¹⁸

Viszonylag későn, a XVIII. század végén, jött létre a legjobban szervezett – Károlyi-féle – számvevőség. 1793-ban olvashatjuk először az igazgató tanácsi jegyzőkönyvben, hogy a felügyelőségek által beküldött félévi számadásokat a számvevőség kapta meg.¹¹⁹ A pesti központi számvevőség iratai zömmel a XIX. század elején kezdődnek, 1803-tól vannak rendszeresen censurált számadások. A *centralis exactoratus* iktatott iratai 1815-tel kezdődnek, ebben az évben 120 ügyet vettek nyilvántar-

¹⁰⁶ P 1322. Tisztiszék, 1812. jún. 23./1.

¹⁰⁷ P 418. 1845. jún. 5./20.

¹⁰⁸ P 71. 1845. jún. 2./39., 1852. jún. 24.

¹⁰⁹ Bakács 1956. 196.

¹¹⁰ P 108. Fasc. B. No 26. 1752. jún. Res./17.

¹¹¹ Uo. No 31. et NB. 1759. instr./11.

¹¹² Bakács 1964. 162.

¹¹³ P 1322. Számvevőség, 1710–1913.

¹¹⁴ Uo. 1755. febr. 23.

¹¹⁵ P 1322. Számbíráló szék, 1846.

¹¹⁶ Arch. saec. Jur. Titulus 9. 1748. dec. 18.

¹¹⁷ Uo. Titulus 9. 1745–1832.

¹¹⁸ Bojt 92.

¹¹⁹ P 406. Prot. 1793. júl. 11.

tásba.¹²⁰ 1816-ban már 244, a következő évben 361 ügygel foglalkoztak.¹²¹ A központi számvevőségnek alárendelve kerületi számvevőségek is működtek. Felügyeletüket a központi alszámvevő látta el, a főszámvevő feladata a „superrevízió” volt.¹²² A számvevőségek kötelesek voltak közreműködni bármely uradalmi hivatal felülvizsgálataiban, „a jobb rend és az uradalom biztonsága” érdekében.¹²³ Különösen ügyeltek a „számadási irományok” rendben tartására, előírták, hogy hol tárolják azokat. 1817-től a központi számvevőség az iratok jobb és biztonságosabb elhelyezése érdekében javasolta a nagykárolyi kancellária bővítését.¹²⁴ 1818-ban Dubnitzky János vásárhelyi kerületi számvevő kérte a centralis exactoratumot, hogy „amit feljelentett a kerületi felügyelőről, azt ne adják tovább, mivel összebékültek”.¹²⁵ Ugyanebben az évben a központi főszámvevő írnoka, Báthory Antal, mivel „néhány kivonatokat későbbben készített el, valamint szeles, a rendszabályokkal játszó tetteért” és amiért az uraság lovait a maga dolgában használta, pénzbüntetést fizetett.¹²⁶ A főszámvevő félévénként kimutatást készített az összes uradalmi számvevőség utolsó félévi számadásainak állapotáról, a számvevők munkájáról.¹²⁷ 1819-ben Otrokóczy József főszámvevő adott véleményt „a szelistyei üveghuta újabb helyzetéről és az üveg árulásáról”.¹²⁸ A birtokmegosztás után 1828-ban jött létre a Károlyi nemzeti javak közös számvevősége,¹²⁹ a vásárhelyi közös számtartóság¹³⁰ és a szentesi közös kasznárság.¹³¹

A számvevőség legfontosabb feladata az uradalmi számadók, számtartók által készített, esetleg a kerületi számvevőség által már egyszer felülvizsgált félévi, évi számadások – ezekről alább, a számviteli részben lesz bővebben szó – revíziója. Ebből a célból (újból) alaposan átnézték a számadásokat és mellékleteiket; számításokat végeztek. A birtokkormányzat legfőbb szervei ügyeltek, hogy e revízió rendben folyjon. A kismartoni bizottság pl. 1751-ben felhívta a lévai kerületi számvevőt, hogy az uradalmak számadásait 1749-ig visszamenőleg censurálja.¹³² Ugyanebben az évben a lendvai és csobánci uradalmak számadásait nem a lévai kerületi – mivel az messze feküdt tőlük –, hanem a kismartoni számvevőség revideálta.¹³³ 1757-ben a bizottság jelölte ki a bittsei számadások *censurájának* időpontját, április 18-át. A vizsgálatot Eötvös kismartoni számvevő és Schmiliár levéltáros végezték.¹³⁴ Az 1762. évi hercegi utasítás külön jelentést követelt a számadások revíziójáról, a tisztviselők censurájáról.¹³⁵ 1770-ben a magyarországi számvevőség feladatul kapta, hogy „hamarosan olyan rendbe jöjjön,

¹²⁰ P 412. Iktatókönyv, 1815.

¹²¹ P 412. Prot. 1815–1817.

¹²² P 412. 1817. Instr.

¹²³ P 412. No 16/1816. 1817. Instr.

¹²⁴ P 412. No 89/1817.

¹²⁵ P 412. No 46/1818.

¹²⁶ P 412. No 114/1818.

¹²⁷ P 412. No 98/1819.

¹²⁸ P 412. No 21/1819.

¹²⁹ P 413. 1828–1839.

¹³⁰ P 397. III. C.

¹³¹ P 397. III. D.

¹³² P 108. Fasc. B. No 14. et NB. 1751. ápr./5.

¹³³ Uo. No 14. et NB. 1751. dec./22.

¹³⁴ P 155. Bizottság, 1757. márc./6.

¹³⁵ P 108. Fasc. C. No 38. et NB. 1762. instr./5.

hogy az összes számadást az utolsó évig felülvizsgálja”.¹³⁶ Walch számvevő 1781 augusztusában a commissionnak jelentett a bittsei és sztrecséni uradalmi számadások revíziójáról.¹³⁷ Az 1782. júliusi ülés november 6-ra tűzte ki az alsó uradalmak censuráját.¹³⁸

A kismartoni főszámvevőségen 1784 negyedik negyedében öt számvevőségi írnok (Kandler, Boyé, Zoller, Dupré, Svoboda) az alábbi évekből való számadásokat revideálta:¹³⁹

Uradalom	Késpénz	Anyag	Kaszsnár	Pince	Állat	Majorság	Fa
Fraknó	1781	1781	1781	1781	1781	1781	1781
Cinfalva	1782	—	1782	1782	—	1782	—
Lakompak	—	1782	1782	—	—	—	—
Keresztúr	—	—	1782	—	1782	1782	—
Kabold	1781	—	1781	1781	1781	1781	—
Kapuvár	1781	—	1781	1781	—	1781	—
	1782	—	1782	1782	—	1782	—
Köpcseny	1782	1782	1782	1782	1782	1782	—
Süttör	—	—	—	—	1782	1782	—
Alsólendva	1782	1782	1782	1782	—	1782	—
Lenti	—	—	1781	1781	1781	—	—
Léka	1781	1781	1781	1781	1781	1781	—
	1782	1782	1782	1782	1782	1782	—
Dérföld	1781	—	1781	1781	—	1781	—
Táborpuszta	—	—	1782	1782	1782	1782	—
Kőszeg	1781	1781	1781	1781	—	1781	—
	1782	1782	1782	1782	—	1782	—

Az öt írnok tehát egy negyedév alatt 75 uradalmi, valamint a bécsi ház- és béreltszámadást ellenőrizte. Összehasonlításként megemlítem, hogy más nagybirtokon nem haladt ilyen gyorsan a revízió. A nagycenki gazdasági bizottság 1803. évi kimutatása szerint¹⁴⁰ a számvevőség 1795 és 1801 között csak nyolc — Marcali, Somogyvár, Vissonta, Kálmánca, Gyékényes, Szőkeföld, Köröshegy, Maros — uradalom számadását vizsgálta felül.

A számadásokkal kapcsolatban a számvevőség észrevételeket tett, megállapította a hiányosságokat (*difficultates*), és azok megfizetésében marasztalta el a számtartó tiszteket (*convictio*). A fizetendő összeget „konvikciós pénznek” nevezték. A legrégebb konvikciók — 1710–1712-ből — a körmendi központi számvevőszéktől valók.¹⁴¹ 1731-ben a szigetvári számadó elleni észrevételek egy 70 oldalas füzetet töltöttek meg.¹⁴² A kanizsai tisztizék 1765. november 14-én elrendelte, hogy a számvevő Páhy fizetőmesterrel és Kerndl udvarbíróval a hónap végéig vizsgálja felül a számadá-

¹³⁶ Uo. No 38. et NB. 1770. instr./7.

¹³⁷ P 162. Esterháza, Fasc. 2. 1781. aug./35.

¹³⁸ Uo. Fasc. 3. 1782. júl./84.

¹³⁹ P 182. Fasc. s. No 8. 1784.

¹⁴⁰ P 623. No 454/1803.

¹⁴¹ P 1322. Számvevőszék, 1710–1712.

¹⁴² Uo. 1731.

sokat, és a következő hónapban fizettesse meg a talált hiányokat. Az 1766. decemberi ülés határozta meg a következő évi revízió ütemét.¹⁴³ 1767-ben Vincze János volt diny-nyépusztai számtartó számadásaira tett a revízió 28 oldalas észrevétele,¹⁴⁴ de még jellemzőbb az 1788. évi 29 pontból álló, Horváth József beleznai számtartó számadására tett *difficultas*.¹⁴⁵ Ez utóbbi megérdelmi, hogy közelebről is szemügyre vegyük. A számadás szerint a beleznai uradalomban az őszi és a tavaszi gabonában nagy fogyatkozás volt. „Ezt azonban nem hisszük el, míg nem bizonyítja attestatumokkal. Sokat számolt el vetésre, ezért lett kevés a termés.” Elcsépeztettek 685 kereszt búzát, de csak 44 köből tiszta búza lett belőle. Honnan a fogyatkozás? Nyolc köből zabot kiadásba tettek, de nem indokolták, hogy kik kapták és érdemesek-e, hogy az uraság terhével lovat tartsanak. A báránydézma szerint 390 fejős juhnak kellett volna lenni, mégis csak 35 font vaj szerepelt a bevételek között. A lefejtett 541 akó bor után a számtartó 19 akó söprűt számolt el, az ebből égetett bor 1 akó 25 icce lett. A számvevőség szerint ennél többnek kellett lennie. A 12 kas anyaméh kétszer rajzott ki, így szaporodásnak kellett volna lennie. Észrevételezte a számvevőség, hogy a számtartó az úrbéri censust nem két terminusban (Szent Györgykor és Szent Mihálykor), hanem egyszerre szedte be. Így az uraság később kapott jövedelmet és a jobbágyok is nehezebben fizettek. Nem helyeselték, hogy az uradalom a konvenciókat természetbeniek helyett készpénzzel fizette. „Álmélkodással szemlélte az exactoratus”, hogy sok volt a pénzes – robotosokon kívüli – munkás. De kifogásolták, hogy a majorsági szekerekre hájat tettek („olcsóbb a szekérkenő”). A számtartó a földmérő mérnöknek a napi 2 Ft (vagyis 65 napra 130 Ft) mellé még 39 Ft kosztpénzt is adott. „Ez nem járt neki, a számtartó térítse meg.” Végül kifogásolta a számvevőség az uradalom által vásárolt sokféle vasat, vasközköket, szerszámokat, melyekről külön elszámolást kért. Az 1806–1811. évi számadásokkal a körmendi igazgató tanács is foglalkozott. Megállapította többek között, hogy Eölbey apát az ún. Diós-kúriáért 1812-re 40 Ft bért fizetett, míg 1806 és 1811 között semmit sem. Intézkedtek, hogy a pénz visszamenőleg szedjék be, „hacsak a herceg el nem engedi neki”.¹⁴⁶ 1837 márciusában a körmendi számvevőszék a helybeli uradalom 1822–1825. évi számadásait censurálta. Kifogásolta, hogy túl sok sőt számoltak el a marhák „szóására”, hogy különféle holmikát és eszközöket nem vettek be a leltárba; nem tüntették fel, hogy a levágott széna melyik réten termett; 200 szög árát nem vették be a számadásba. A végeredmény – melyet a számvevő mellett Glavina Lajos levéltárnok is aláírt – 152 Ft konvikció lett.¹⁴⁷

Az Esterházy hercegi hitbizományon 1751-ben találkozunk először a konvikcióval. A kismartoni bizottság évente jelentést követelt, hogy a tiszteknek milyen hátralékaik voltak, és milyen hiányok mutatkoztak a számadásaikkal kapcsolatban.¹⁴⁸ A konvikciós hátralékok behajtásával a kismartoni számvevőséget bízták meg. „Az adókat hallgassa meg, és ha kell, ügyézi segédlettel szólítsa fel őket a fizetés megkezdésére.”¹⁴⁹ 1751 decemberében kötelezte a bizottság Späch György pecsenyédi számtar-

¹⁴³ P 1322. Tisztiszék, 1765. nov. 14./7.

¹⁴⁴ P 1322. Számvevőszék, 1767. okt. 6.

¹⁴⁵ Uo. 1788.

¹⁴⁶ P 1322. Tisztiszék, 1812. okt. 6/21.

¹⁴⁷ P 1322. Számvevőszék, 1837. márc. 30.

¹⁴⁸ P 108. Fasc. A. No 6. 1751. instr./7. Convictions-Extract.

¹⁴⁹ P 108. Fasc. B. No 14. et NB. 1751. ápr./8.

tót, hogy az 1913 Ft-ot – melyben elmarasztalták – a következő év márciusáig fizesse meg, „különben elmozdítják”. Az elmarasztalásban szerepet játszó feljelentőt az uradalom évi 30 Ft fizetéssel valamint természetbeniekkel írnokként alkalmazta.¹⁵⁰

Esterházy Pál Antal herceg 1762-ben leiratot intézett a kismartoni bizottsághoz. Megállapította, hogy bár 1721-ig visszamenőleg felülvizsgálták a számadásokat és sok tisztviselőt marasztaltak el konvikcióban, a „számvevőség ezt nem vette komolyan, nem hajította be”. A herceg utasítására közölték az érintett tisztekkel, hogy ha 14 napon belül nem fizetnek, végrehajtják őket.¹⁵¹ 1782-ben volt a bizottság előtt az a számvevőség által készített kimutatás, hogy melyik tisztet censurálták, illetve marasztalták el konvikcióban.¹⁵²

Ismert volt a konvikció az esztergomi primási uradalmakban is. 1778-ban pl. Ormosdy István pozsonyi udvarbíró négy vödör borban, 117 tutajfában, 146 darab deszkában, gabonaszállítási költségben, 30 öl tűzifában és hat öl szénában marasztalták el.¹⁵³ Rembeczky János bazini tizedsedő 1780-ban a 108 Ft konvikcióból 81 Ft-ot fizetett meg.¹⁵⁴

1793-ban a mándoki kasznár a Forgáchok tisztiszéke előtt adott magyarázatot arra, hogy miért nem egyezett számadási kivonata a leltárral: „Oka, hogy más objektumokról is szól, így lehetetlen az egyezés.”¹⁵⁵ A Károlyiak 1795. júliusi igazgató tanácsi ülése az 1789–1792. évi számadásokban észlelt hiányokról tárgyalt. Az észrevételeket a számvevő szó szerint felolvasta.¹⁵⁶ Ha a számadásokban nem találtak hiányt, vagy a tiszt a konvikciót kifizette, feloldozást (*absolutiót*) kapott.¹⁵⁷

A központi, kerületi és uradalmi kézpént kezelő hivatal a *pénztár* volt. Ide kerültek a beszedett kézpénzjövodelemek, az eladott termények, állatok ára, a bérleti díjak, a kamatok, de a pénztárak folyósították a tisztviselők, alkalmazottak kézpénzjáródságát – urasági, központi tisztiszéki, bizottsági utalványozásra –, fizettek ki kézpénzkiadásokat, kamatokat stb. Gyűjtőpénztár funkciót is betöltöttek, amennyiben az alóbb szintű pénztárak kézpénzmaradványait a felsőbb szintű pénztárba fizették be.

Időben az első – 1733. évi – főpénztári számadások az Esterházy hercegi levéltárban találhatók. A kismartoni főpénztár 1759-től évente mérleget (*Summarischer Extract*) készített a kézpénzbevételekről és -kiadásokról.¹⁵⁸ E mérlegek 1759 és 1784 között lehetőséget adnak a hercegi hitbizomány kézpénzgazdálkodásának rekonstruálására, esetleg jövodelemzőségére vonatkozó néhány következtetés levonására is. 1762 decemberében a kismartoni bizottság megállapította, hogy a dombóvári és ozorai tiszttartók nem tudták elvégezni a gabona, bor, kukorica, méz, káposzta, disznó, bárány és más természetbeniek összeírását, mivel a kézpénzjövodelemek beszedésével voltak elfoglalva. A commissio ezért jónak látta egy fizetőmester (Rentmeister, pénztáros) alkalmazását. Az első pénztáros a dombóvári kasznár, Takács György lett. Helyére a csobánci sáfár, az ő helyére az írno került. A dombóvári tiszttartó előzetes becslése

¹⁵⁰ Uo. 1751. dec.14–15.

¹⁵¹ P 108. Fasc. C. No 33. 1762. jan. 4.

¹⁵² P 162. Esterháza, Fasc. 3. 1782. júl./83.

¹⁵³ Arch. saec. Jur. Titulus 9. No 16/M. 1778. okt. 3.

¹⁵⁴ Uo. No 20/K. 1780. jún. 7.

¹⁵⁵ P 1882. 1793. jan. 17./1.

¹⁵⁶ P 406. Prot. 1795. júl. 21.

¹⁵⁷ Török 167.

¹⁵⁸ Bakács 1956. 217.

szerint „a pénztáros fizetésének két-háromszorosát is behozza”.¹⁵⁹ 1782-ben a lajtapordányi pénztáros a főpénztárból kért előleget, hogy a tiszti fizetéseket folyósítani tudja. A bizottság megállapítása szerint azonban a pénztárban 1600 Ft maradvány volt. Így az előleget nem engedélyezték, „sőt év végén a fizetõmestereknek kell valamit befizetni a főpénztárba”.¹⁶⁰ Ugyanebben az évben a bittsei fizetõmester a bizottságtól 300 Ft-ot kért. 1770 és 1777 között a hercegnõ részére Bittsérõl és Sztrecsénrõl – a készpénz szállítása mellett – ingóságokat vitt, és ezzel a fenti összeget takarította meg. A bizottság 100 Ft-ot adott neki.¹⁶¹ 1784-ben a lévai fizetõmester (Pucz) arra hivatkozva, hogy szállása „tûzveszélyes, vizes, minden elrothad, az uradalmi pénztár sincs ott biztonságban”, egy másik szállást kért. A bizottság állásfoglalása szerint „fontos, hogy a pénztár biztos helyen legyen”.¹⁶² Ugyanebben az évben a kapuvári fizetõmester elõadta, hogy „nehéz állása van, fizetésében mégis elmarad a többi fizetõmestertõl. Nem kap lóporciót és fuvart sem, pedig nehéz az uradalmi pénzeket behajtani.” A hercegi commissio szerint indokolt volt a fizetéskülönböség, mivel „a kismartoni nehezebb állás”. Fuvart azonban adtak neki.¹⁶³

A körmendi főpénztár mûködését 1735-tõl számítom, ettõl az évtõl maradtak fenn számadások is.¹⁶⁴ A pénztárhoz két kulcs volt, egyiket az udvarbíró, másikat a fizetõmester õrizte. A havonta befolyt pénzeket õk ketten számolták meg és helyezték el a pénztárban. A havi maradványokat a siklósi főpénztárba küldték.¹⁶⁵ A bevételeket és kiadásokat naplóba vezették be.¹⁶⁶ A naplókba elõleg pénzeket nem írhattak be.¹⁶⁷ A diáriumokat a számvevõség, a központi tisztiszek, esetleg az igazgató vizsgálta felül, azokat havonta egyszer pontosan terjesztették fel.¹⁶⁸

A keszthelyi tisztiszek 1779-ben utasította a soproni tisztartót, hogy a pénztárat leltározza, „a valódi állapotot jelentse, a diáriumot minél elõbb küldje be”.¹⁶⁹ A Festetics uradalmakban az alábbi pénztárak mûködtek:¹⁷⁰

keszthelyi hitelfőpénztár	1782–1855
árvapénztár	1784-tõl
nyugdíjpénztár	1813-tõl
grófi árvapénztár	1816-tõl
letéti cassa	1837-tõl
soproni árvapénztár	1815-tõl
főpénztár	1811-tõl

¹⁵⁹ P 108. Fasc. C. No 34. 1762. dec./2.

¹⁶⁰ P 162. Esterháza, Fasc. 3. 1782. júl./31.

¹⁶¹ Uo. Fasc. 4. 1782. nov. 18.

¹⁶² Uo. 1784. júl./54.

¹⁶³ Uo. 1784. júl./14.

¹⁶⁴ Zimányi 1962/A. 80.

¹⁶⁵ P 1321. Főpénztár, No 20. 1768. jan. 19./20.

¹⁶⁶ P 1322. Számvevõszék, 1800. szept. 1./1–3.

¹⁶⁷ P 1322. Tisztiszek, 1812. aug. 12./5.

¹⁶⁸ Uo. 1812. szept. 9./3.

¹⁶⁹ P 274. Lev. k. 1779. jan. 9.

¹⁷⁰ Bakács 1955. 98–99.

A Károlyi birtokon 1782-ben jött létre a nagykárolyi és a megyeri, 1783-ban a vásárhelyi, 1786-ban a bécsi pénztár, 1793-ban a pesti főpénztár, mely helyét 1828-ban (az 1878-ig működő) pesti közös főpénztárnak adta át.¹⁷¹ Számadások 1782-től, pénztárnaplókönyv 1793-tól, gyámok elszámolásai 1808-tól vannak. A pesti főpénztár 1800 és 1811 között évente 10–30, 1812 és 1817 között évente 100–200 ügyet jegyzőkönyvezett.¹⁷² A főpénztár 1828-tól főkönyvet, 1837-től naplót vezetett.¹⁷³

Az esztergomi primási birtokokon Scitovszky idejéig (1849–1866) uradalmi pénztárak működtek. Ekkor főpénztárt és kerületi gyűjtőpénztárakat szerveztek.¹⁷⁴

A központi, kerületi és uradalmi pénztárak mellett birtokosi magánpénztárak is működtek. Ilyen volt pl. Károlyi Antal magánkasszája, mely 1763. augusztus 1. és december 31. között 15 554 Ft-ot vett be és 15 204 Ft-ot adott ki. Közvetlenül ebbe a pénztárba folyt be készpénz egyes tisztartóktól, de ebből fizették a portóköltiséget, a kamatokat, a festő tiszteletdíját és a nyugdíjakat.¹⁷⁵ A magánpénztár 1812-ben még működött.¹⁷⁶ Ugyancsak magánpénztárt tartottak fenn a tatai uradalomban, amelyből elsősorban az udvartartás költségeit fedezték.¹⁷⁷

A felsőbb szintű pénztárak figyelemmel kísérték a pénztárak készpénzállományát (*Cassastand*) és gondoskodtak a maradványok befizetéséről. 1751 áprilisában a kismartoni bizottság kért kimutatást a pénztárak készpénzállományáról.¹⁷⁸ A készpénzfizetéseket valamelyik felsőbb kormányzati szerv vagy maga a birtokos utalványozta. 1753-ban pl. az Esterházy hercegi *commissio* rendeletére a kismartoni pénztár kifizette a ferences templom javítási költségeit.¹⁷⁹ 1791-ben az alszámvevő a bujáki pénztárban 3805 Ft készpénzt talált, ami 508-cal volt kevesebb, mint amennyinek lennie kellett volna.¹⁸⁰ 1799 első negyedében az ozorai kerületi pénztár a kismartoni főpénztárba 37 262 Ft-ot fizetett be. Az összeg az ozorai, a dombóvári, a kaposvári és a szentlőrinci uradalom bevételeiből, a kaposvári kórházi tőke kamataiból és behajtott konvikciós pénzekből tevődött össze.¹⁸¹

1799 első negyedében a lévai kerületi pénztárból az alábbi pénzeket fizették be a kismartoni főpénztárba¹⁸² (lásd 78. old.).

1792 augusztusában a Festeticsek hahóti uradalmi pénztárában 578 Ft készpénz volt; a várható 72 Ft-tal együtt szeptemberben 650 Ft-ot fizetett be a keszthelyi pénztárba.¹⁸³ 1802 májusában az igazgatóság az épületekre jóváhagyott 10 000 Ft-ból 3000 Ft-ot utalt ki. A pénzt a uradalmi pénztáros és a kasznárság adjunktusa a hitel-pénztárból vette fel.¹⁸⁴ 1805-ben a kövesdi pénztáros 500 Ft-ot kért a generális cassá-

¹⁷¹ Bakács 1965. 73., 254.

¹⁷² P 411. Prot. 1805–1817.

¹⁷³ P 414. d. Főpénztár.

¹⁷⁴ Arch. saec. Jur. Titulus 8. Cassalia 1800–1849.

¹⁷⁵ P 396. 1764. jan. 6.

¹⁷⁶ P 411. No 3/1812.

¹⁷⁷ Szabad 45–46. Ha a gróf Csákvárott tartózkodott, költségeit készpénzzel fizette. P 187.

No 840/1798.

¹⁷⁸ P 108. Fasc. B. No 14. et NB. 1751. ápr./1–2.

¹⁷⁹ P 155. Bizottság, 1753. szept./11.

¹⁸⁰ P 182. No 44/1791. márc. 12.

¹⁸¹ P 170. No 182–183/1799.

¹⁸² P 170. No 176/1799. ápr. 2.

¹⁸³ P 279. Iratok, 1792. aug. 25.

¹⁸⁴ P 274. Tisztartóság, 1802. máj.

Uradalom	Nyugta	Készpénz	Összesen
	forint		
Léva	175	7 035	7 210
Buják	2063	2 603	4 666
Ipolypásztó	7	3 218	3 225
Szádvár	2916	3 093	6 009
Végles	15	6 392	6 407
Derecske	—	—	—
Kisvárd	—	—	—
Összesen	5176	22 341	27 517

ból, mivel „a pénz kifogyott: inkasszálni most semmiből sem lehet, pedig a téglásoknak, kőműveseknek, mészre kellene a pénz”.¹⁸⁵ A körmendi igazgatóság 1812 júniusában nyugtázta a fizetőpénztárból a hercegi főpénztárba befizetett 4200 Ft-ot.¹⁸⁶ Az esztergomi igazgatóság 1815-ben utasította a tisztségeket, hogy az esztergomi vagy a budai pénztárba „a pénzt csak hű emberekkel küldjék”.¹⁸⁷ Az uradalmi pénztárakból a házi szükségleten felül maradt pénzeket havonta – de legalább negyedévenként – az esztergomi pénztárba fizették be.¹⁸⁸

Hasonló gyakorlatot követtek a Károlyiak pénztárai. 1802-ben pl. a nagykárolyi pénztárból a pesti főpénztárba vittek 1370 Ft készpénzmaradványt,¹⁸⁹ 1804-ben a főpénztárból 8316 Ft-ot fizettek ki „a grófnő nyugtájára”,¹⁹⁰ 1805-ben „az örökösök szükségleteire” és a bécsi kert fenntartására 2000–2000 Ft-ot utaltak ki.¹⁹¹ Dombrády Antal poroszlói tiszttartó 1815-ben 10 640 Ft-ot,¹⁹² a vásárhelyi felügyelőség 119 284 Ft-ot,¹⁹³ Schvoy Emánuel surány-megyeri számadó 14 700 Ft-ot¹⁹⁴ fizetett be a főpénztárba az uradalmi jövedelmekből. A pesti főpénztárba egy hónap alatt, 1816. március 16. és április 15. között, 219 934 Ft folyt be, a kiadás 26 672 Ft volt. A fennmaradt 193 262 Ft-ból 140 459-et visszautaltak az uradalmi pénztárakba. A maradvány így 52 803 Ft volt.¹⁹⁵ A pesti főpénztár kimutatása szerint a nagykárolyi pénztár 1817-ben 99 152 Ft-ot fizetett be.¹⁹⁶ Az orosházi uradalmi pénztárban 1827-ben a pénztári számadások lezárása után 3000 Ft-ot a szénási építési költségekre tartottak vissza, a pesti közös kormány rendeletére mégis a pesti főpénztárba fizették be.¹⁹⁷ 1835 szeptemberében a pesti közös főpénztár készpénzállománya 72 005 Rft

¹⁸⁵ P 623. Gazd. biz., 1805. aug. 18./524.

¹⁸⁶ P 1322. Tisztiszék, 1812. jún. 23./12.

¹⁸⁷ Arch. saec. Jur. Titulus 8. Fasc. A. No 99. 1815. júl. 24.

¹⁸⁸ Uo. No 1069. 1818. jún. 10.

¹⁸⁹ P 411. No 22/1802.

¹⁹⁰ Uo. No 33/1804.

¹⁹¹ Uo. No 7/1805.

¹⁹² Uo. No 64/1815.

¹⁹³ Uo No 112/1815.

¹⁹⁴ Uo. No 142/1815.

¹⁹⁵ Uo. No 50/1816.

¹⁹⁶ Uo. No 75/1817.

¹⁹⁷ P 408. No 101/1827.

volt.¹⁹⁸ A közös kormány gondosan tanulmányozta a pénztárak készpénzállománnyáról szóló havi jelentéseket és ahol maradványt talált, a pesti közös főpénztárba fizettette be.¹⁹⁹

A magyar nagybirtokos családok hitelügyleteivel Bakács István átfogóan foglalkozott,²⁰⁰ így e kérdést e helyütt csak érintem. Tudnunk kell, hogy az ügyleteket nagyrészt az uradalmi, kerületi és központi (fő-)pénztárak bonyolították le. 1751-ben pl. a kismartoni bizottság elrendelte, hogy a főpénztár vezessen jegyzőkönyvet a kölcsöntőkék visszafizetéséről és visszakapásáról. A kifizetett kötelezvényeket a levéltárban helyezték el. A kölcsönök állásáról a herceget folyamatosan tájékoztatták.²⁰¹ A pénztár gondja volt, hogy az esedékes kamatokat időben megfizesse, a visszakapott pénzeket bevételjeze.²⁰² A bizottság igyekezett a kamatfizetést úgy megosztani az uradalmi pénztárak között, hogy a főpénztár ne legyen túlságosan megerhelve.²⁰³ A bizottság elnöke 1754 decemberében 5 százalékos kamatra 8000 Ft kölcsönt vett fel Weinberg Katalintól, egy 6 százalékos másik kölcsön kifizetésére. Így egy százalékos kamatot megtakarítottak.²⁰⁴ Ugyanakkor a bánfalvi pálosoktól felvett 43 000 Ft kamatát 5 százalékra szállították le. „Mivel a levéltárban több nyugtát találtak, célszerű új kötelezvényt adni a pálosoknak a herceg aláírásával” – mondta a bizottság.²⁰⁵ A herceg a saját bevételeiből 5 százalékos kamatra 10 000 Ft-ot adott a pénztárnak, az esztergomi káptalantól kapott 17 000 Ft-os kölcsön részbeni visszafizetésére.²⁰⁶ 1757-ben Picka Mihály nagybaromi postamester 1000 Ft-ot követelt Canal grófnőnek a hercegi pénztárban kamatra elhelyezett 16 666 Ft-jából. A kismartoni bizottság a követelést elismerte; a pénzre tilalmat rendelt el.²⁰⁷ Ugyanebben az évben halt meg a somfalvai mézárós, akinél 4000 Ft volt kölcsön az uradalmi pénztárból. A hercegi commissio a mézárós bécsújhelyi követelését zároltatta erre a célra.²⁰⁸ A csákvári gróf Eszterházy uradalomnak 1812-ben 116 000 Ft-ja volt kint kamatra.²⁰⁹

Károlyi Antal személyes titkára, Geöcz Ferenc, már 1760-ban felhívta gazdája figyelmét a hitelügyletekre vonatkozó iratokra. A család kiterjedt hitelügyleteire utal az a külön iratsorozat, melyet a hitelezők ábécérendjében hoztak létre.²¹⁰ A károlyi gazdasági bizottság is foglalkozott kölcsönügyletekkel, kamatok fizetésével.²¹¹ A Károlyiak 1793. szeptemberi igazgató tanácsi ülése utasította a nagykárolyi felügyelőset, hogy 55 000 Ft-ot kamatra helyezzen ki.²¹² 1803-ban – a grófnő megbízásából – a pesti főpénztár 7500 Ft-ot fizetett ki gróf Haller Antalnak.²¹³ 1804-ben Kegel-

¹⁹⁸ P 408. No 95/1835. szept.

¹⁹⁹ P 408. No 121/1835.

²⁰⁰ Bakács 1965/A.

²⁰¹ P 108. Fasc. A. No 6. 1751. Instr./23.

²⁰² P 108. Fasc. B. No 14. et NB. 1751. ápr./13.

²⁰³ Uo 1751. dec./4.

²⁰⁴ Uo. No 30. et NB. 1754. dec./21.

²⁰⁵ Uo. 1754. dec./15.

²⁰⁶ Uo. 1754. dec./20.

²⁰⁷ Uo. No 31. et NB. 1757. jan./1.

²⁰⁸ P 155. Bizottság, III. 1757. márc./20.

²⁰⁹ P 187. 1812. júl. 1./6.

²¹⁰ Bakács 1965. 70.; P 393.

²¹¹ P 397. A/1. 1760. febr. 23., márc. 24.

²¹² P 406. Prot. No 1213. 1793. szept. 13.

²¹³ P 411. No 20/1803.

vich Károly özvegyének 44 425 Ft tőkét fizettek vissza, valamint a teljes összeg után 9485 Ft kamatot.²¹⁴ 1816-ban Faulwetter uradalmi építőmester 6 százalékos kamatra, félévi felmondással, 2000 Ft kölcsönt kapott.²¹⁵ 1832-ben a károlyi jogügyigazgatóság a kerületi táblánál adott be keresetet Szirmay Lajos ellen, „aki nem akart fizetni”. Az adóslevél eredetijét a főpénztár magánál tartotta, a másolatot tábláztatták be.²¹⁶ 1835-ben a közös kormány utasítására több kötelezvényt Bécsben értékesítettek, a többit a pesti főpénztár kísérte meg eladni.²¹⁷ A Károlyiak 1836 áprilisában Derekegyházán tartott közös igazgatósági ülése rendeletére a főpénztár az összes adósságról kimutatást készített.²¹⁸

A Festeticsek 1791. decemberi igazgatósági ülése pénzügyletekről, benyújtott és kifizetett követelésekről stb. tárgyalt, de foglalkozott tőkék kihelyezésével, felmondással, felvételével, adósságokkal, követelésekkel, kötelezvényekkel a keszthelyi központi tisztiszek is.²¹⁹

Számvitel. A pénzt és anyagot kezelő tisztek számadás, nyilvántartás, leltár vezetésére voltak kötelezve. A számadások vezetése uradalmanként változó volt. A legtöbb helyen félévenként, évenként készítették el, és a főbb tételeket összesítve előbb a bevételeket, majd a kiadásokat adták meg. A XVIII. század közepétől kezdve egyre inkább mellékleteket is csatoltak. 1735-től próbálkoztak számadásmintákkal, 1805-től egyes uradalmak nyomtatott számadási kivonat formulárét használtak.²²⁰

Esterházy Pál Antal herceg 1743-ban utasította kismartoni bizottságát: ügyeljen, hogy a számadásokat a tisztek rendben vezessék, a jövedelmeket megfelelő módon kezeljék.²²¹ A tisztek évente lezárták és a számvevőséghez küldték számadásait.²²² 1751-től kezdve a bizottság negyedévi számadási kivonatokat is követelt a hozzávaló mellékletekkel együtt. A kerületi felügyelők szedték össze az uradalmi kivonatokat és – ellenőrzés után – juttatták el Kismartonba.²²³ A számvevőség jelentette, ha valamelyik tiszt késett a számadással; ezek büntetést kaptak.²²⁴ 1757-ben megállapította a commissio, hogy a számtartók a számadásokat nem vezették rendesen, nem csatolták a hozzávaló iratokat. Utasította a számvevőséget, hogy a jövőben rendetlen számadásokat ne fogadjon el.²²⁵ 1758-tól kezdve az alacsonyabb beosztású tisztek negyedévi számadásai nem kerültek többé a bizottság elé, a számvevőségnél maradtak.²²⁶ Ugyanez év májusában a számvevőség bepanaszolta az alsó uradalmi tiszteket, mivel számadásaikat nem kellő időben küldték be. A bizottság 100 dukát büntetés

²¹⁴ P 411. No 13/1804.

²¹⁵ P 411. No 29/1816.

²¹⁶ P 409. No 19/1832.

²¹⁷ P 408. No 117/1835. dec. 4.

²¹⁸ P 408. No 20/1836. ápr. 11.

²¹⁹ P 279. Iratok, 1791. dec. 27.; P 274. 1818–1823.

²²⁰ P 707. Utasítások 1735.; P 708. 1805. okt. A számviteli fogalmaknál Nagyváthy meghatározásait vettem alapul. Itt jegyzem meg, hogy a számadások nem mindig tarthatnak a hitelességre teljes igényt. A számadók azonban esküt tettek, „hites alkalmazottak” voltak, így a számadásokból kibontakozó abszolút kép nem hamis (*Wellmann* 1937. 678.).

²²¹ P 108. Fasc. A. No 1. 1743. instr./3.

²²² Uo. No 5. 1750. okt. 23./5.

²²³ P 108. Fasc. B. No 14. et NB/6.

²²⁴ P 108. Fasc. A. No 6. 1751. instr./6.

²²⁵ P 155. Bizottság, III. k. 1757. máj./1.

²²⁶ Uo. 1758. máj./20.

terhe mellett szólította fel őket.²²⁷ A számadásokban használt címek (rovatok) esetlegesen, mai használatra csak átcsoportosítás után alkalmasak.²²⁸

A kanizsai tisztszék 1766-ban az ellenőrzött pénztári számadásokat az uraság elé terjesztette.²²⁹ A Batthyány uradalmakban gyakori volt, hogy a számadásokat – a számvevőségi ellenőrzés után – maga a herceg revideálta. Ez történt pl. több alkalommal 1793 és 1797 között Batthyány József kardinális részéről. 1802-ben az enyingi számadásokkal kapcsolatban a herceg megjegyezte, hogy az olyan munkákat, amelyek szerszámot vagy építőanyagot nem igényelnek, az „épületek” rovatba kell írni.²³⁰ 1812-ben a körmendi igazgató a herceg elé terjesztette az összes uradalom negyedévi számadási kivonatainak egyik példányát. A másik az akta mellett maradt.²³¹ Az igazgató tanácsi ülés a herceg által látott számadásokat az uradalmaknak visszaküldte. Rendszerint pótlólag számlákat, szerződéseket, árverési jegyzőkönyveket kértek be tőlük.²³² Az előző évi számadásokat mindig március 15-ig kellett beküldeni.²³³

A Károlyiak gazdasági ülése 1773-ban felszólította a tiszteket, hogy minél előbb küldjék be „a kicsévelt életről, a bor töltelékről, szalmáról és a majorsági szénákról” a számadásokat.²³⁴ Előfordult, hogy a pesti főpénztár egyes mesteremberek mellékelt számláit, a nekik kifizetendő pénzek összegét módosította.²³⁵ 1812-ben pl. Bincz György bécsi könyvárústól új jegyzéket kértek.²³⁶ 1817-től a központi számvevőség a számtartóktól havi táblázatokat követelt.²³⁷ A számadások egységes vezetése érdekében formulárékat adtak ki,²³⁸ az összesítést a „törvényes bizonyság által” alá kellett írni.²³⁹

A Csákyak kluknói tisztszéke február közepéig küldte be az uradalmi számadásokat és mellékleteiket. A negyedévi számadási kivonatokot a gróf után küldték Pestre.²⁴⁰ A Széchenyiek cenki bizottsága „keményen meghagyta az uradalmi számadóknak”, hogy – akár számlák nélkül is – küldjék be azokat, a mellékleteket utólag is csatolhatták.²⁴¹ 1811-ben Bán József lövői ispán nem küldte be időben számadását. A cenki bizottság elbocsátással büntette. Az ispán kegyelemért folyamodott. Előadta, hogy gyermeke még tanul, megígérte, hogy többet nem fog előfordulni. A bizottság szolgálatát megszüntette, „mert az olyas tiszteket, aki több sürgetés után is a számadásait be nem adja, rendes gazdának és embernek tartani nem lehet”.²⁴²

A piarista kusztódiátus birtokain 1812-ben a számadást az alábbi 11 főrovat szerint készítették:²⁴³

²²⁷ Uo. 1758. máj./21.

²²⁸ Szabad 51.

²²⁹ P 1322. Tisztszék, 1766. ápr. 4./1.

²³⁰ P 1328. Iratok, 1802. szept. 7. – P 1327. Iratok, 1793–1797.

²³¹ P 1322. Tisztszék, 1812. júl. 23./4., 1812. aug. 12./14.

²³² Uo. 1813. febr. 2./20.

²³³ P 1322. Számvevőség, 1835. jún. 15.

²³⁴ P 397. A/2. 1773. okt. 9./35.

²³⁵ P 411. No 15–21/1811.

²³⁶ P 411. No 10/1812.

²³⁷ P 412. No 308/1817.

²³⁸ P 412. No 4/1815.

²³⁹ P 412. No 210/1818.

²⁴⁰ P 74. Tisztszék, 1810. okt. 21./13–14.

²⁴¹ P 623. Gazd. biz. 1808. márc. 24./157.

²⁴² Uo. 133/1811.

²⁴³ Szentiványi 351–352.

„szalmabéli gabona (tisza búza, rozs, zab, hajdina keresztben megadva), szembéli gabona (ugyanaz pozsonyi mérőben megadva), borok, konyhára való és más termékenységek, különféle materiálék (vas- és építőanyagok, deszka, mész), birkák (öreg, tokló, bárány), sörtések (öreg, südő, malac), szarvasmarha és takarmány, robot, csibe, tojás, méhek, marha- és birkabőrök, készpénz (Ft, kr).”

Az alcsúti uradalomban egy – a mérleghez hasonló – főszámadást is vezettek, ami a tiszta jövedelmet mutatta meg. Év végén „rövid felvetés” készült, mely a következő évi várható jövedelmeket és kiadásokat tartalmazta.²⁴⁴

Az anyagokról, természetbeniekről sokféle nyilvántartást, leltárt, naplót vezettek. Nagyváthy János könyvében ennek teljes felsorolása található:²⁴⁵ magtár, eleségtár, pince, tenyészet, erdő, készítmények.

A kismartoni hercegi bizottság 1757-ben elrendelte, hogy az uradalmi magtárból és pincéből a kezelő tudta és a naplóba való bevezetés nélkül semmit se vegyenek ki, tegyenek be. Ebből a célból a magtárakra, pincékre két zárat és kulcsot csináltattak, egyet a kasznár, egyet a kezelő részére.²⁴⁶ 1795-től negyedévenként leltárat vettek fel a csákvári kastélyról és a kertészetről. A szükséges dolgokat Pesten vagy Fehérvárott szerezték be.²⁴⁷ A hercegi hitbizományban 1823 és 1848 között az alábbi leltárakat vezették:²⁴⁸

bécsi, kismartoni, fraknoi katonai felszerelések, fegyverek, a soproni palota bútorai, berendezési tárgyai, könyvek jegyzéke, gyarapodása, a tisztii és személyzeti lakások, hivatalok és mellékhelyiségek, konyhák berendezése, tűzoltó- és egyéb anyagok, pottendorfi képek és órák, a bécsi hercegi konyha, cukrászat, családtagok ingóságai, bécsi mosókonyha (fehérenemű), juhászati könyvek, mappák, kellékek, bécsi Praterbeli ház (asztalnemű, porcelán, üveg, konyhaedény, fehérenemű).

²⁴⁴ *Török* 163–164., 168.

²⁴⁵ *Nagyváthy* 22.

²⁴⁶ P 108. Fasc. B. No 31. et NB. 1757. jan./5.

²⁴⁷ P 187. 1795. okt. 3/11.

²⁴⁸ *Bakács* 1956. 219–223.

A Batthyányak bicskei tiszttartósága 1771-es gazdasági leltárában a sörfőzőházzal és malomról, a nagy vendégfogadóról, a pékségről, a vízimalomról, a németegyházi kocsmáról, a tehenészettről, a kertészettről, a pincéről, a vadászati eszközökről, a lisztkészletről, a gazdasági eszközökről (vas- és fémszerszámokról) és a kasznári hivatalról (zsákok, mérők, mértékek, edények) adott számot.²⁴⁹ A leltárból megállapítható az uradalmi hivatalok berendezése is:

kancellária: egy fiókos asztal, egy másik asztal, három támlásszék, egy kancellári szekrény puhafából az iratok tárolására,
pénztár: egy fiókos asztal, három támlásszék, egy másik asztal,
tisztai ebédlő: három asztal, 14 szék, egy szekrény, hat pohár,
két sőtartó, lámpák, tartók stb.

A Károlyi uradalmakban a leltározás a hivatalt átvevő új tisztek feladata volt.²⁵⁰ 1803-ban került pl. a főpénztár elé az elárverezett lovak, istállóbeli ingóságok, 1806-ban a pesti kert leltára.²⁵¹ A leltárak alapján rendelte el 1812-ben a főpénztár, hogy a muzsalyi timsógyárba hét mázsa rezet vigyenek.²⁵² 1814-ben a gyárból 506 mázsa timsót Pestre szállítottak.²⁵³ 1817-ben a főpénztár hívta fel a figyelmet a csatornakészítésből visszamaradt rézre, amelyet edényjavításra használtak fel, „hogy az állásban tönkre ne menjen”.²⁵⁴

Külön pince- és kádárelszámolásokat vezettek az esztergomi primási uradalmakban.²⁵⁵ A nagycenki gazdasági bizottság 1792. márciusi ülésének napirendjén volt „az uradalmak körül találtatott projectumok”, állatok, épületek, szolgálati lakások stb. leltára.²⁵⁶ A bizottság a pajtabírák számadásainak mellékleteit gyanúsnak találta, ezért a tiszttartók a helyszínen ellenőrizték a hiányosságokat. Észrevételeiket a pajtabírói számadások hátoldalára írták.²⁵⁷ A Csákyak illésfalvi tisztszéke az összes természetbeniek forgalmazását 27 000 Ft-ért a helybeli zsidóknak engedte át.²⁵⁸ Az előszálláspusztai uradalomban az ispánok vezették a naplókát a természetbeniekről és az anyagokról.²⁵⁹

A pénzutasítványozás – a birtokon kívül – a főbb kormánysszervek, az uradalomban esetleg a tiszttartó joga volt. A dombóvári tiszttartó „kiadásokat csak speciális megbízásra” tehetett, a megbízásokat negyedévenként a kismartoni pénztárban nyújtotta be.²⁶⁰ A kismartoni bizottság 1750-ben megszüntette azt a „visszaélést”, hogy a tisztek különböző címeken kiadásokat számoltak el, pénzzel rendelkeztek. A bizottság jónak tartotta, hogy a tiszteknek havi scontrójuk legyen, amelyben saját kiadásait

²⁴⁹ P 1327. Iratok, 1771.

²⁵⁰ P 397. A/1. 1760. jan. 24.

²⁵¹ P 411. No 18/1803., No 25/1806.

²⁵² P 411. No 11/1812.

²⁵³ P 411. No 61/1814.

²⁵⁴ P 411. No 130/1817.

²⁵⁵ Arch. saec. Jur. Titulus 9. 1773.

²⁵⁶ P 623. Gazd. biz., No 1792/III. 24.

²⁵⁷ Uo. 1811. szept. 6./627.

²⁵⁸ P 73. No 30. No 776. 1812. márc. 8.

²⁵⁹ Farkas 1965. 189.

²⁶⁰ Merényi 1898. 84.

feltüntetik, és melyet a pénztárban mutatnak be kifizetésre.²⁶¹ Előfordult, hogy a herceg cartabiancát adott a bizottság szabad rendelkezésére, nagyobb – előre nem tervezhető – kiadásokra.²⁶²

A kismartoni bizottság gyakran utalványozott ülésein nagyobb összegeket. 1751 decemberében pl. összesen 1527 Ft-ot utalt ki napidíjakra, telekkönyvezésre, a hitbizomány két országgyűlési küldöttének – Jeszenáknak és Torkosnak – (805 Ft-ot), vizsgálatokra stb.²⁶³ 1753 januárjában 946, szeptemberében 272, 1755 decemberében 843, 1756 októberében 1426, 1758 májusában 744 Ft utalványozása volt napirenden.²⁶⁴

A Batthyányaknál a körmendi és a bécsi központi igazgatóság vagy tisztiszek, illetve a főpénztár utalványozott készpénzkifizetést. 1768-ban pl. a bécsi igazgatóság nevében Frenzl plenipotentiarius utasította a siklósi főpénztárt pénz kifizetésére.²⁶⁵ A Széchenyi uradalmakban egész kis összegű kiadásokhoz – pl. jobbágyoknak nyújtandó kölcsönök, lécszeg vásárlása, kovácsmunkák stb. – is a bizottság előzetes jóváhagyását kérték.²⁶⁶ A Csákyaknál a pénztalványokat az igazgatóság vizsgálta felül, illetve érvényesítette. Az utalványokat a tizttartó számolta el.²⁶⁷ A Károlyiak pesti főpénztára 1800-ban utalványozta a nemesi felkelés részére Budán vásárolt hadiszerek, egy más alkalommal a vásárhelyi sörfőzőházhoz való kútcsovek (850 Ft) árát, tanulmányi segélyeket stb.²⁶⁸

Számadások, pénztári elszámolások, mérleghez hasonló készpénzegenlegek – különösen összefüggő sorokban – kevés családi levéltárban maradtak meg. Ennek oka egyrészt az, hogy maga a birtokos, illetve a vezető kormányzervek sem követelték összesítést, mérleget, néha még havi összesítést sem. Másrészt a censurált számadásokat, ha a tisztek a felmentést megkapták, illetve a konvikciót megfizették, bizonyos idő után kiselejtezték. Elsősorban példaként közlök – nagyrészt saját összeállításban – néhány számadást és (az egyszerűség kedvéért mérlegnek nevezett) készpénzegenleget a Batthyány, Dessewffy, Esterházy hercegi, Festetics és Zichy birtokokról.

²⁶¹ P 108. Fasc. A. No 5. 1750. okt. 23./7.

²⁶² P 108. Fasc. B. No 14. et NB. 1751. ápr./3., dec./20; No 30. et NB. 1754. okt./6.; P 155.

Bizottság, 1753. jan./19.

²⁶³ P 108. Fasc. B. No 14. et NB. 1751. dec./32.

²⁶⁴ Uo. No 30. et NB. 1755. dec./21.; P 155. Bizottság, II. k. 1753. jan./18., szept./10.; III. k.;

1756. okt./12., 1758. máj./23.

²⁶⁵ P 1321. Főpénztár, 1768. jan. 19.

²⁶⁶ P 623. Gazd. biz., 1804. ápr. 16/242., 1805. dec. 31./60.

²⁶⁷ P 74. Tisztiszek, 1810. okt. 21./18.

²⁶⁸ P 411. No 6/1800., 20/1808., 2/1809., 52/1817.

A körmendi Batthyány főpénztár mérlegei, 1746–1778²⁶⁹

Év	Bevétel	Kiadás	Maradvány
	forint		
1746	115 148	86 174	28 974
1750	100 839	49 468	51 371
1751	51 916	56 835	– 4 919
1752	130 767	109 946	20 821
1753	120 446	87 630	32 816
1754	139 614	131 166	8 448
1755	112 704	129 847	– 17 143
1756	127 194	150 608	– 23 414
1757	149 544	64 175	85 369
1758	138 943	180 624	– 41 681
1759	216 537	185 336	31 201
1761	164 705	120 118	44 587
1763	240 735	212 492	28 243
1764	173 939	68 260	105 679
1765	205 319	191 684	13 635
1772	104 548		
1774	90 286	76 676	13 610
1778	73 107	65 062	8 045

A bécsi Batthyány főpénztár mérlegei, 1752–1758²⁷⁰

Év	Bevétel	Kiadás	Maradvány
	forint		
1752	93 632	76 233	17 399
1753	98 255	83 100	15 155
1754	67 711	63 813	3 898
1756	123 668	106 485	17 183
1757	52 622	18 832	33 790
1758	85 613	51 194	34 419

²⁶⁹ P 1322. Főpénztár, Status universalis cassae 1746–1778.

²⁷⁰ P 1321. 1752–1758.

*A bicskei Batthyány tiszttartóság bevételi és meliorációs kimutatása,
1771–1794²⁷¹*

Év	Készpénz- befizetés a fő- pénztárba	Uradalmi beszerzés	Természet- beniek be- szerzése	Házak, szőlők, állatok vétele	Tokaji szőlő- műve- lés	Épületek, csator- nák	Össze- sen
	forint						
1771	3 225	404	478	—	—	2 915	7 022
1772	3 000	1 421	105	385	—	3 400	8 311
1773	1 034	10	—	—	—	2 818	3 862
1774	7 714	—	—	—	—	1 394	9 108
1775	3 920	22	—	—	—	98	4 040
1776	5 975	20	158	—	—	533	6 686
1777	3 355	46	686	—	—	2 002	6 089
1778	4 690	558	—	138	100	1 296	6 782
1779	10 962	348	—	777	—	2 810	14 897
1780	11 180	160	—	297	—	3 093	14 730
1781	16 339	617	—	869	—	1 379	19 204
1782	10 611	362	1 470	162	—	3 904	16 509
1783	18 164	193	—	144	365	2 020	20 886
1784	11 620	328	—	498	395	2 424	15 265
1785	17 760	892	1 812	1304	227	3 059	25 054
1786	19 000	681	—	—	209	2 481	22 371
1787	20 000	411	1 289	74	262	1 334	23 370
1788	25 000	574	5 500	—	609	483	32 166
1789	20 000	2 076	—	302	267	5 756	28 401
1790	25 557	1 915	—	1577	969	1 958	31 976
1791	4 761	1 452	188	—	297	13 016	19 714
1792	16 777	3 419	3 255	—	943	6 045	30 439
1793	20 000	7 482	225	—	282	6 301	34 290
1794	12 000	10 370	64	—	590	4 765	27 789
Össze- sen	292 644	33 761	15 230	6527	5515	75 284	428 961

Az enyingi Batthyány uradalom jövedelmei, 1795–1800²⁷²

Év	Forint
1795	53 545
1796	64 677
1797	55 000
1798	51 000
1800	56 216

²⁷¹ P 1327. Summarischer Extract, 1771–1794. Megközelítőleg 12 000 hold.

²⁷² P 1328. Számadások, 1795–1800. Megközelítőleg 9000 hold.

A mezőkomáromi Batthyány uradalom jövedelmei, 1776–1779²⁷³

Év	Forint
1776	34 588
1777	43 542
1778	43 509
1779	47 106

A mezőkomáromi magtár elszámolása, 1794²⁷⁴

Pozsonyi mérő	Búza	Kétszeres	Árpa	Zab
Bevétel	5520	5329	2092	9386
Kiadás	1460	5282	219	4295
Status	4060	47	1873	5091

A fehértói Dessewffy uradalom termény-, állat- és készpénzszámadása, 1783²⁷⁵

Búza, rozs, zab, tengeri

	Búza		Rozs		Zab		Csöves tengeri		Szemes tengeri	
	köböl	véka	köböl	véka	köböl	véka	köböl	véka	köböl	véka
Bevétel	222	2	667	1	326	2	174	3	64	2
Kiadás	187	1	592	1	285	1	64	1	55	1
Maradvány	135	1	75	–	41	1	110	2	9	1

Len, köles, borsó, lencse

	Kendermag		Len		Köles		Borsó		Lencse	
	köböl	véka	köböl	véka	köböl	véka	köböl	véka	köböl	véka
Bevétel	2	1	–	1	7	1	3	–	3	3
Kiadás	1	1	–	–	6	1	3	–	3	3
Maradvány	1	–	–	1	1	–	–	–	–	–

²⁷³ P 1328. Mezőkomáromi számadások, 1776–1779. Megközelítőleg 8000 hold.

²⁷⁴ Uo. 1794.

²⁷⁵ P 86. Számadások, 1783.

Szarvasmarha

	Ökör	Öreg	Harmadfű- ötödfű	Tavalyi	Idei	Összesen
Bevétel	12	22	42	6	-	82
Kiadás	-	7	3	1	2	13
Maradvány	12	15	39	5	-	69

Juh

	Öreg	Harmadfű	Tavalyi	Idei	Összesen
Bevétel	62	41	43	102	248
Kiadás	10	17	6	34	67
Maradvány	52	24	37	68	181

Sertés

	Öreg	Harmadfű	Tavalyi	Idei	Összesen
Bevétel	19	-	15	55	89
Kiadás	5	-	8	9	22
Maradvány	14	-	7	46	67

Széna, méh, méz, zsákok

	Széna	Méh	Méz	Zsák
	öl	kas	icce	db
Bevétel	93	60	10	108
Kiadás	60	41	10	52
Maradvány	33	19	-	56

Kézpénz

	Forint
Bevétel	1891
Kiadás	2234
Hiány	- 343

A kismartoni Esterházy hercegi uradalom mérlegei, 1734–1755²⁷⁶

Év	Bevétel	Kiadás	Maradvány
	forint		
1734	23 122	22 864	258
1741	33 944	27 080	6864
1745	30 372	30 391	- 19
1749	32 535	32 535	-
1755	33 137	31 411	1726

Az Esterházy hercegi uradalmak mérlegei, 1750–1775²⁷⁷

Uradalom	Bevétel	Kiadás	Maradvány	A főpénztárba befizetve
	forint			
Fraknó	598 420	240 633	357 787	365 610
Pecsenyéd	264 117	65 972	198 145	197 525
Kismarton	819 699	1 061 151	- 241 452	5 466
Szt. Margit	155 629	63 434	92 195	91 631
Cinfalva	97 524	24 365	73 159	72 774
Szarvkő	575 294	174 612	400 682	409 179
Keresztur	311 752	137 939	173 813	174 135
Lakompak	559 397	238 505	320 892	322 903
Kabold	226 888	59 859	167 029	165 554
Schwarzenbach	89 620	73 763	15 857	29 633
Léka	499 999	121 489	378 510	376 248
Dérföld	33 966	14 230	19 736	19 694
Kőszeg	508 517	1 471 144	- 962 627	360 323
Kapuvár	922 792	305 283	617 509	612 191
Süttör	147 971	132 421	15 550	20 410
Boldogasszony	879 620	141 631	737 989	744 546
Köpcsény	530 670	406 302	124 368	201 993
Lendva	853 669	199 234	654 435	654 486
Nempti	363 694	47 774	315 920	316 691
Léva	1 047 445	286 135	761 310	748 238
Buják	728 623	164 008	564 615	549 744
Pásztó	380 166	81 827	298 339	295 875
Végles	365 601	162 715	202 886	196 299
Derecske	386 159	40 451	345 708	345 614
Árva, Lietava	9 690	-	9 690	9 690
Csobánc	206 821	56 937	149 884	147 940
Ozora	840 276	203 935	636 341	622 626
Dombóvár	1 003 453	139 104	864 349	847 878
Kaposvár	530 977	113 969	417 008	415 441
Szádvár	184 180	75 868	108 312	101 419
Bittse	796 348	363 055	433 293	577 241
Sztrecsén	376 446	99 350	277 096	262 583
Szt. Lőrinc	296 469	68 703	227 766	225 501
Összesen	15 591 892	6 835 798	8 756 094	10 487 081

²⁷⁶ P 182. Számadások, 1734–1755. Megközelítőleg 45 000 hold.

²⁷⁷ Uo. Summarischer Hauptextract. Uradalmak, 1750–1775.

A kismartoni Esterházy hercegi főpénztár mérlegei, 1759–1846²⁷⁸

Év	Bevétel	Kiadás	Maradvány
	forint		
1759–1769	5 463 773	5 354 918	108 855
1770	541 301	436 883	104 418
1771	650 874	535 478	115 396
1772	811 600	620 380	191 220
1773	1 078 182	928 874	149 308
1774	852 861	711 912	140 949
1775	781 600	657 222	124 378
1776	639 724	550 568	89 156
1777	731 154	656 886	74 268
1778	620 337	478 263	142 074
1779	790 916	562 933	227 983
1780	767 454	550 557	216 897
1781	757 256	554 439	202 817
1782	763 858	511 132	252 726
1783	947 178	747 651	199 527
1784	693 961	473 506	220 455
1785	788 564	540 984	247 580
1786	974 203	649 580	324 623
1788	1 147 092	768 908	378 184
1789	1 173 996	797 061	376 935
1790	1 357 011	1 097 726	259 285
1811	—	2 293 953	—
1834	4 510 615	4 296 860	213 755
1840	4 995 117	4 592 532	402 585
1846	6 504 323	5 771 926	732 397

A keszthelyi Festetics uradalom állandó jövedelmei, 1784–1785²⁷⁹

Megnevezés	1784	1785
	forint	
Úrbéres census	1073	1079
Robot megváltása	453	524
Egyéb szolgáltatás megváltása	140	131
Mészárszékbérlet	348	334
Házbérlet	1890	1950
Juhok bérleti díja	2480	2800
Malombérlet	1728	1713
Halászat bérlete	62	65
Pálinkaüstök után	108	108
Faizás	600	600
Vegyes	312	343
Káposztaföldbérlet	128	141
Összesen	9322	9788

²⁷⁸ Uo. General Casse, 1759–1790.; Hauptzählamt, 1811., 1834., 1840., 1846.

²⁷⁹ P 276. Számadások, 1784–1785. Megközelítőleg 2000 hold.

Az úrbéres census részletezése

Hely	Forint
Keszthely mezőváros	501
polgárváros	63
Rezi	108
Győrök	42
Szentandrás	15
Egregy	32
Sármellék	8
Szántó	153
Szőlős és Lak	54
Válás	31
Alsózsíd	66

A keszthelyi udvari gazdasági költségek, 1809–1812²⁸⁰

Megnevezés	1809–1810	1810–1811	1811–1812
	forint		
Élelmiszer, tűzifa, gyertya, ruhanemű	15 710	22 319	25 446
Konvenciók	2 180	3 100	7 207
Fuvarok	14	228	322
Patikaszerek	70	60	106
Ajándékok	450	522	1 260
Útiköltségek	465	468	410
Írószerek	—	25	25
Postapénz	114	145	186
Nyugdíjalap	—	132	418
Mesteremberek	4 360	5 922	9 141
Napszámosok	460	1 124	3 331
Különfélék	1 000	1 200	186
Rendkívüli	200	300	40
Összesen	25 023	35 545	48 078

Az élelmiszerek között felsorolva: „borok (champaniai, burgundiai, malaga, rajnai, bordói, ménesi, tokaji, muraközi, mader), likőrök (vanília, maraschino, rozoli), rum, szilvapálinka, borecet, savanyú víz, liszt (Mund, zsemle, cipó, feketeárpa, korpa, zab, darált kukorica), nyersalma, birsalma, körtvély, lasponya, mandula, mogyoró, gesztenye, szömörcsök, vargánya, gomba, tekenyős béka, rák, csik, fogas, viza, pármái és svájci sajt, kávé, csokoládé, citrom, narancs, holland tea, salami, sardella, citrónád, szerezsendió, sáfrány, macaroni, pignoli, pisztátzi, most” stb.

²⁸⁰ P 279. Iratok, No 7/51. 1813. jan. 16.

A lébényszentmiklósi Zichy uradalom mérlegei, 1715–1784²⁸¹

Év	Bevétel	Kiadás	Maradvány
	forint		
1715	1436	1436	–
1716	1983	2023	–40
1717	3237	3355	–118
1718	3500	3188	312
1719	3845	3750	95
1720	3508	3738	–230
1722	3609	3242	367
1723	2369	2804	–435
1724	1717	1747	–30
1725	2195	2219	–24
1726	4410	4496	–86
1734	734	737	–3
1735	1726	1558	168
1736	2570	2574	–4
1737–38	3311	3226	85
1739	1419	1416	3
1740–41	1965	1880	85
1784. I. félév	11 437	10 462	975

Az adonyi Zichy uradalom számadása, 1770²⁸²

Gabona

	Bevétel	Kiadás	Maradvány
	pozsonyi mérő		
Tiszta búza	1179	902	277
Kétszeres	3475	1335	2140
Árpa	2491	1193	1298
Zab	2130	1286	844
Köles	73	55	18
Kukorica	405	168	237
Kendermag	9	4	5

Bor

	Somlai	Fehér	Vörös	Ecet
	akó			
Bevétel	66	18	241	12
Kiadás	7	18	224	5
Maradvány	59	–	17	7

²⁸¹ P 707. Lébény-szentmiklósi számadások, 1715–1741.; P 708. No 2113/1/1784. Megközelítőleg 3000 hold.

²⁸² P 707. Adony, számadások, 1770. Megközelítőleg 2500 hold.

Élelmiszer

	Bevétel	Kiadás	Maradvány
	font		
Só	3631	3516	115
Füstölt hús	528	367	161
Szalonna	345	202	143
Háj	60	43	17
Vaj	5715	707	5008
Sajt	144	118	26
Faggyú	325	325	—
Kása	10	10	—
Korpa	45	45	—

Baromfi és „termény”

	Bevétel	Kiadás	Maradvány
	darab		
Kappan	66	10	56
Csibe	60	43	17
Tojás	255	255	—
Széna, öl	125	90	35
Szalma, öl	81	81	—
Kő, öl	20	—	20
Nád, kéve	1 800	—	1 800
Tégla	60 800	—	60 800

Állatok

	Bevétel	Kiadás	Maradvány
	darab		
Bika	25	13	12
Tehén	114	52	62
Úszó	34	3	31
Tinó	104	65	39
Ökör	55	17	38
Sertés	53	53	—
Kos	41	21	20
Ürű	650	191	459
Nőstényjuh	1077	206	871

Bőrök

	Bevétel	Kiadás	Maradvány
	darab		
Bika	9	7	2
Üsző	24	22	2
Tinó	30	30	—
Ökör	1	1	—
Juh	377	304	73

Készpénz

	Forint
Bevétel	17 560
Kiadás	17 182
Maradvány	378 Ft

*A nagyvázsonyi (Zichy) központi pénztár számadási kivonata 1816. július, december*²⁸³

Dátum	Bevétel	Kiadás	Maradvány
	forint		
1816. július	4551	1709	2842
1816. december	8032	3440	4592

A számadásokkal kapcsolatban választ kell adnunk arra a kérdésre, hogy mennyi pénzt fordított a nagybirtok a kormányzatra, illetve, hogy a kiadott összegek milyen hányadát vitte el a birtokigazgatás. Kormányzati költségnek tekintem a fizetéseket, nyugdíjakat, útköltségeket, napidíjakat, az irodai és a postai kiadásokat.²⁸⁴ Ezek, a racionálisabb kezelés és elszámolás csalhatatlan kísérő jelenségeként korszakunkban nyertek nagyobb súlyt.²⁸⁵

A tisztviselők és alkalmazottak fizetésével a következő fejezetben foglalkozom részletesen, e helyütt csak azt vizsgálom, hogy az uradalmak a kiadások hány százalékát fordították erre a célra. A Batthyány uradalomban 6–12, a kismartoni központi uradalomban 30–40, az összes Esterházy uradalomban 1–3, a keszthelyi uradalomban 11, a lébényszentmiklósi Zichy uradalomban 5–22, a Somogy megyei uradalomban

²⁸³ P 708. No 2110/a/816. júl.

²⁸⁴ Ellentétben *Fügedivel*, aki csak a kancelláriai és kiküldetési költséget számítja ide (Esztergomi érsekség 521–522.).

²⁸⁵ *Wellmann* 1937. 713.

11 százalék az igazgatási költség.²⁸⁶ Ez az arány mindenképpen igen alacsony és arra utal, hogy – elsősorban jól szervezett, képzett, fizetett és kis létszámú központi kormányzattal (ezt a kismartoni uradalom magas százalékaránya is mutatja) – kis ráfordítással igyekeztek az irányítás gazdaságosságát biztosítani.²⁸⁷

Az irodai költségek papír, spanyol viasz, pergamen, zsineg, cérna stb. vásárlásából, nyomtatási és postaköltségből adódtak. A kismartoni bizottság 1753 januárjában pl. a registratúra számára két font spanyolviaszt, a következő évben pergament vásároltatt.²⁸⁸ 1760-ban a nagykárolyi gazdasági bizottság a perceptorhoz fordult: „Mint-hogy a commissio papiros nélkül nem dolgozhatik, ahhoz spanyol viasz és cérna is kívántatik.” Egy kötés „jó féle, egy kötés alább való papirost, fél font spanyol viaszt és hét garas ára cérnát” igényeltek. Ugyanakkor könyvkötésért 2 Rft 54 kr-t, postaköltségre 8 Rft-ot fizettek ki. A könyvkötőtől 1 Rft 29 kr-ért két „Principiá”-t és öt kalendáriumot vásároltak. A számadások kinyomtatásához külön „jó és széles nagy papirost” kértek.²⁸⁹ 1768-ig a Batthyány uradalmi hivatalok évi 20 Ft-ot kaptak papírra és írószerre. Az úrbérrendezés során és után azonban (a sok robotpapír miatt) ez az összeg már nem volt elég. A bécsi igazgatóság rendelkezése az összes papírt és írószert egy tételben vették meg, a számvévóségen tárolták és adták ki az uradalmaknak.²⁹⁰ 1791-ben a keszthelyi directoratus Alsó-Ausztria térképét szerezte be.²⁹¹ A cenki gazdasági bizottság 1805. június 30-i ülésén a kövesdi ispán 1 Ft 30 kr-ról szóló papírszámlát nyújtott be utalványozásra.²⁹² A kluknói tisztizék 1810 októberében 20 „koncz” (egy köteg) papírt utalt ki a tiszteteknek „levelezésre”.²⁹³

A cenki gazdasági bizottság külön szerződést kötött a marcali postaexpeditorral, aki köteles volt „az uraság dolgában megforduló mesteremberekkel, pénzes munkásokkal, jobbágyokkal szépen, csendesén és minden szelédséggel bänni”.²⁹⁴ A továbbiakban – a rendelkezéseimre álló számadások alapján – saját összeállítású táblázatot közlök a Batthyány, Esterházy, Festetics és Zichy uradalmak igazgatási költségeiről, illetve arról, hogy kiadásaik hány százalékát fordították erre a célra.

²⁸⁶ Mérey Klára 1962. 101.

²⁸⁷ A városoknál ez az arány lényegesen magasabb: kiadásaik több mint egyharmadát fordították hivatali költségekre (Kállay 1972. 104.).

²⁸⁸ P 155. Bizottság, II. k. 1753. jan./14.; P 108. Fasc. B. No 30. et NB. 1754. dec./16.

²⁸⁹ P 397. A/1. 1760. febr. 26., márc. 1., 6., 15., 23.

²⁹⁰ P 1321. Lev. k. 1768. jan. 19./32.

²⁹¹ P 279. Iratok, 1791. dec. 30.

²⁹² P 623. Gazd. biz. 1805. jún. 30./462.

²⁹³ P 74. Tisztizék, 1810. okt. 21./17.

²⁹⁴ P 623. Gazd. biz. 1812. aug. 13.

Egyes Batthyány uradalmak igazgatási költségei, 1809–1813²⁹⁵

Uradalom	Év	Összes kiadás	Fizetések	Útiköltség,apidíj	Irodai költség	Posta	Százalék
Bicske	1770						
	I. n. é.	3 005	13	95	—	40	4,9
Körmen di főpénztár	1778	65 062	—	315	—	—	—
Enying	1796	74 402	4 470	451	63	17	6,7
Mezőkomárom	1798	62 736	5 128	464	—	24	7,3
Enying	1800	137 914	17 342	286	46	—	12,8
Körmen di főpénztár	1818						
	I. n. é.	12 885	4 976	—	—	—	38,8

Az 1818. első negyedévi összegben a drágulási pótlék is benne van.

Egyes Esterházy uradalmak igazgatási költségei, 1734–1797²⁹⁶

Uradalom	Év	Összes kiadás	Fizetések	Útiköltség,apidíj	Irodai költség	Posta	Százalék
Kismarton	1734	22 864	8 623	862	—	—	41,5
	1741	27 080	8 062	224	43	—	30,8
	1745	30 391	11 445	807	89	—	40,7
	1749	32 535	11 533	427	—	—	36,8
	1755	31 411	12 799	—	—	—	40,7
Felső kerületi uradalmak	1762.						
	III. n. é.	60 916	6 768	—	7	—	11,1
Alsó kerületi uradalmak	1762.						
	III. n. é.	65 123	2 757	—	1	—	4,2
Szádvár	1797	4 937	290	—	—	2	6,0

A lébényszentmiklósi Zichy uradalom igazgatási költségei, 1734–1784²⁹⁷

Év	Összes kiadás	Fizetések	Útiköltség,apidíj	Százalék
1734–1736	4 869	1090	—	22,7
1784. I. félév	10 462	495	24	5,0

²⁹⁵ P 1322. Főpénztár, Summarischer Extract, 1778.; Számvevőszék 1818.; P 1327. 1770.; P 1328., 1796., 1798., 1800.

²⁹⁶ P 182. Számadások, 1734–1762.; P 170. No 131/798.

²⁹⁷ P 707. Lébenyszentmiklós, No 1. 1736.; P 708. No 2113/a/1784.

Az összes Esterházy hercegi uradalom igazgatási költségei, 1759–1790²⁹⁸

Év	Összes kiadás	Fizetések	Nyugdíjak	Százalék
	forint			
1759–1769	5 354 918	58 517	–	1,1
1770	436 883	7 165	5 937	3,0
1771	535 478	7 100	6 028	2,5
1772	620 380	7 393	6 312	2,2
1773	928 874	9 338	6 218	1,7
1774	711 912	8 564	5 538	2,0
1775	657 222	10 357	5 631	2,4
1776	550 568	10 341	5 360	2,9
1777	656 886	10 377	4 352	2,2
1778	478 263	9 666	5 040	3,1
1779	562 933	7 381	4 140	2,0
1780	550 557	8 062	4 344	2,3
1781	554 439	6 445	4 759	2,0
1782	511 132	6 289	4 681	2,2
1783	747 651	6 289	4 285	1,4
1784	473 506	6 289	4 447	2,3
1785	540 984	6 289	4 261	2,0
1786	649 580	5 374	4 416	1,5
1788	768 908	6 384	4 329	1,4
1789	797 061	6 634	4 383	1,4
1790	1 097 726	6 533	6 900	1,2
Összesen	18 185 861	210 787	101 361	1,7

A keszthelyi Festetics uradalom igazgatási költségei, 1809–1813²⁹⁹

	1809–1810	1810–1811	1811–1812	1813. február
	forint			
Összes kiadás	25 023	35 545	48 078	4821
Konvenciók	2 180	3 100	7 205	106
Útiköltség	465	468	410	3
Írószer	–	25	25	–
Postaköltség	114	145	186	–
Nyugdíj	–	132	418	260
Százalék	11,0	11,0	17,0	0,8

²⁹⁸ P 182. Summarischer Hauptextract 1759–1790. Itt jegyzem meg, hogy Esterházy Pál Antal herceg 1755 első félévében 53 577 Ft-ot adott ki a „spanyol követség” költségeire. Utódja, Miklós herceg, 1763-ban 30 000 Ft-ot a „nagykövetség” költségeire. Ez azt mutatja, hogy a követség költségeinek nagy részét maguk fedezték. Esterházy Miklós a „konvenciók” között számoltatta el a zenészek évi 10–12 000 Ft-os járandóságát. A főpénztári számadások szerint ugyanennyit költött évente lovakra és „gombostűpénz”-re. Ez utóbbi, évente visszatérő pénzüsszeget női személyek kapták kiadásaiuk fedezésére.

²⁹⁹ P 279. Iratok, No 7/51, 74/223.

A birtokkormányzat történetének legjobban kidolgozott része a személyi állományhoz kapcsolódik. Ez az a kérdés, amelyhez a legtöbb, könnyen hozzáférhető forrás – instrukciók, fizetési jegyzékek, *status personalis* stb. – található. Ezek közül – teljesen ötletszerűen és összefüggéseikből kiragadva – számosat publikáltak pl. a Magyar Gazdaságtörténelmi Szemlében, de ezeket a forrásokat vette alapul a Domanovszky-féle birtoktörténeti sorozat több kötetének a kormányzatról szóló fejezete is.¹ Munkámban – e kérdéseket nem akarván ismételni – figyelmemet elsősorban a személyzeti igazgatás kérdéseire – jogkör, alkalmazás, követelmények, szakképzettség, előléptetés stb. – fordítottam. Vizsgáltam az uradalmi tisztviselők társadalmi helyzetét, valamint – megfelelő csoportosításban – személyre vettem a tisztviselői, alkalmazotti és cselédségi állományt.

A személyzeti jogkör gyakorlása, a megfelelő munkaerő kiválasztása, alkalmazása, besorolása, képzése, minősítése, az utánpótlás biztosítása nem tartozott a kormányzat szakfeladatai közé, saját működési feltételeinek biztosítása érdekében foglalkozott vele.² A jogkört a birtokos a testületi irányító szervekre ruházta, csak a főtisztek, valamint a pénzt és természetbenieket kezelő tisztek alkalmazásába szólt bele.³

Az alkalmazás folyamodásra – esetleg ajánlásra – történt. 1756-ban pl. megürült a lendvai uradalom ügyései állása. A kismartoni bizottság több jelentkező közül – ajánlás alapján – Neubár Józsefet nevezte ki.⁴ A következő évben Dóczy Ádám, a tihanyi apátság ügyésze, a csobánci ügyései állásra pályázott. Kérelmében arra hivatkozott, hogy szülei évekig szolgálták a hercegi házat. A hercegi commissio válasza szerint „kérelme későn érkezett, de más esetben figyelembe vesszük”.⁵ A hercegi alkalmazásba való bejutás nem volt könnyű, amint azt Liszt Ferenc nagyatyjának és apjának példája is mutatja, akik csak többszöri próbálkozás után nyerték el az áhított uradalmi állást.⁶ Gombás István gyulakeszi lakos 1782-ben apja erdészként végzett hú szolgálatára hivatkozva kérte a méhészfelügyelői állást. Előadta, hogy a jelenlegi felügyelő öreg és részeges, nyugdíján kívül fizetést is élvez. A bizottság a fizetést elvette tőle és Gombásnak adta.⁷ Ugyanebben az évben gróf Balassa Ferenc herceg Esterházytól kérte, hogy Borsiczky nevű ügyészét ne bocsássa el szolgálatából. Az ügy a bizott-

¹ Bakács; Berlász; Merényi; Ravasz; Tholt.

² Berényi 1966. 505.; Berényi 1975. 86.

³ P 108. Fasc. A. No 1. 1743. instr./4.; No 5. 1750. okt. instr./12. a.; Fasc. B. No 9. 1751. febr. instr./1.; No 31. et NB. 1759. instr./4.; P 73. No 21. 1809. jún. 25.

⁴ P 155. Bizottság, III. k. 1756. okt. 14.

⁵ Uo. 1757. márc. 8.

⁶ Hárlich 1934. 3–4., 6–7.

⁷ P 162. Fasc. 4. Esterháza, 1782. nov./29.

ság elé került, amely nagyon jellemzően úgy intézkedett, hogy – mivel egy derecskei szerződés elintézése Balassától függött – az ügyész addig maradjon hivatalában, míg Balassa az ügyet elintézte. Azt válaszolták tehát, hogy Borsiczkyt a herceg el akarta ugyan bocsátani, de Balassa közbenjárására megmaradt hivatalában.⁸

Festetics Pál 1768-ban, apja halála után, azért alkalmazott új tiszteket a régiék helyébe, hogy jövedelmét növeljék: „Remélem, hogy azok talicskán tolják a pénzt az uraságnak” – mondta.⁹ Az állásokért „alázatos térd és fejhajtó szegény szolgája” aláírású kérvényekkel pályáztak.¹⁰ 1812-ben Hárossy Antal szombathelyi káptalani másodjegyző a körmendi igazgatóságnál kért alkalmazást. Kérését – a bizonyítványokkal együtt – az igazgató tanácsi ülésen szó szerint felolvasták, illetve a többi kérelemhez csatolták.¹¹ A felvételnél az uradalmak mérlegelték a kérelmező megbízhatóságát, jámbor életét, vagyoni helyzetét – olyan állásba pl., ami pénzkezeléssel függött össze, csak vagyonos személyt vettek fel, aki a kauciót le tudta tenni.¹² A XVIII. század második felétől egyre inkább szakképzettséget is követeltek.

Az uradalmakat vezető gazdatisztek képzettsége a XVIII. században – de még a következő század elején is – nem annyira az iskolázottságon, mint inkább a gyakorlaton, a föld népének évszázados tapasztalatain alapul.¹³ Ez magyarázza meg azt, hogy a birtokkormányzatban nem annyira az elmélet, mint inkább a gyakorlat érvényesülését látjuk. Az uradalomba felvett gyakornok, végigjárva a számlétra fokait, munkája során sajátította el azokat az ismereteket, melyeknek birtokában idővel a gazdaság vezetője lehetett. Előfordult az is, hogy a gyakorló ifjakat más foglalkozással terhelték meg, akik így szakmai ismereteket nem sajátíthattak el.¹⁴ Jogi ismereteket nem is követeltek tőlük. 1798-ban pl. a dombóvári Esterházy hercegi uradalom 13 tisztviselője közül egyedül a számtartó írnok volt jártas a magyar és a német jogban. A véglesi, bittsei, sztrecesni uradalomban egy tiszt sem volt a jogban jártos.¹⁵

A birtokkormányzat kiépülése, a testületi irányítási rendszer érvényesülése egyre inkább megkövetelte, hogy a tisztek képzettsége és képessége közötti különbség csökkenjen.¹⁶ A francia háborúk konjunktúrája meggyorsította a tőkefelhalmozást a nagybirtokon, „a mezőgazdaság csodálatos módon felvirágzott”.¹⁷ A tisztek elméleti és gyakorlati képzése céljából – Tessedik Sámuel szarvasi próbálkozása után – jött létre a Georgikon, a magyaróvári tanintézet, illetve a Batthyányak rohongi birtokán 1839–1840-ben működő gazdasági intézet.¹⁸ A Georgikonban kezdettől fogva nagy szerepet játszott a gróf keszthelyi gazdasága. A hároméves gazdasági tanfolyam első tárgya a Nagyváthy által összeállított *Utasítás a gróf Festetics György jószágai igazgatásában követendő eljáráshoz* című munka volt.¹⁹ A magyaróvári intézet tanrendjén igazgatási tárgy nem is szerepelt, ha csak a gazdasági könyvvezetés nem számítható

⁸ Uo. 1782. nov./12.

⁹ Szabó Dezső 171.

¹⁰ P 279. Iratok, 1792. márc. 26.

¹¹ P 1322. Tisztiszék, 1812. aug. 12./2.

¹² P 108. Fasc. A. No 1. 1743. instr./4.

¹³ Wellmann 1937. 694.

¹⁴ Mérei Gyula 29.

¹⁵ P 170. No 187/1799, 170/1799. Conduit Tabellen.

¹⁶ Berényi 1966. 166.

¹⁷ Szántó 137.

¹⁸ Galgóczi 148–149.

¹⁹ Szabó Dezső 280.

annak.²⁰ A tanintézeteket végzett tiszteket dicsérte ugyan az egykorú irodalom,²¹ a kérdés azonban távolról sem volt megoldva, hiszen a legtöbb nagybirtok továbbra is a régi módon képezte tisztjeit.

1824-ben a *Tudományos Gyűjteményben*²² megjelent *Egy gondolat a gazdaságbéli tisztviselőknek neveléséről* című névtelen munka szerint sok uradalomban a tisztek nevelése „minden cél nélkül való és hibás” volt; „a keszthelyi Georgikonban és a magyaróvári hercegi gazdasági intézetben végzett ifjakat a szokásos régi Schlendriába rekesztjük”. Gyakori volt még ekkor is, hogy az iskola elvégzése után felvett ifjakat 10–12 évre az uradalmi kancelláriába helyezték, ahol „nem a gazdaság külső művelésével foglalkozott, hanem betűket és számokat csinált”. Sokkal előnyösebb volt egyes uradalmak gyakorlata, ahol a fiatalokat két-három évre a kerületi tisztek mellé állították. Az uradalmak próbálkoztak tisztjeik továbbképzésével. A tatai uradalom pl. 1825-ben tisztjei részére – továbbtanulás céljából – öt példányt vásárolt Angyalffy Mátyás *Gazdaságbéli munkák* című könyvéből.²³ Széchenyi István gróf gazdatisztjei a környék gazdáit és tisztjeit oktatták az új eszközök használatára, a korszerű földművelési eljárások elsajátítására.²⁴ A birtokigazgatás azonban még a Magyar Gazdasági Egyesület által pártfogolt „hasznos gazdasági ismeretek” között sem szerepelt.²⁵

1841-ben Balogh János káplár felsőbb ajánlással a keszthelyi igazgatóságához fordult gazdatiszti állásért. Gróf Festetics Lászlónak az ügyvel kapcsolatos állásfoglalása az egész alkalmazási rendszerre fényt vet. Baloghot – mivel Georgikont nem végzett – nem javasolta gazdatisztnak. A jó bizonyítvánnyal ellátott katonákat csak vicegazdának – később gazdának –, porkolábnak, pajtabírónak vették fel. Ha a kiszolgált altiszt filozófiai iskolát végzett és a georgikoni tanulmányokat magáévá tette, ispán is lehetett belőle. A jó magaviseletű kiszolgált közkatonát pandúrnak, hajdúnak, erdőpásztornak, kerülőnek, béresnek, majoros kocsisnak alkalmazták. Az uradalom különösen Szent Mihály-napkor, mikor rendszerint sok katonát bocsátottak el, vett fel ilyeneket szolgálatába.²⁶

Korszakunk végén, 1855-ben, Galgóczi Károly adott áttekintést arról, hogy az uradalmak honnan vették tisztjeiket. E szerint csak a magyaróvári és a bellyei uradalom követelt intézeti végzettséget, a többi uradalmak gyakornoki-írnoki alkalmazás és gyakorlati képzés útján maguk nevelték ki tisztjeiket. A debrői Károlyi uradalomban pl. a leendő gyakornokoktól „bölcészeti iskolai tanulmányokat” követeltek, s a tisztek gyermekeit előnyben részesítették. Gróf Széchenyi István pölöskei uradalmában az igazgatóság választott a jelentkező ifjak közül. Az írnoknak felvett – leendő tisztek – azonnal fizetést kaptak. A pécsi káptalan uradalmi kész tiszteket alkalmaztak. Gróf Zichy Mihály szentmihályi uradalma a jelesebb uradalmak megismerése céljából, néhány hónapig utaztatta a gyakornokokat.²⁷

A tisztviselőktől elsősorban az uraság és az uradalom iránti hűséget követelték meg. A számadási rendszer alapja is ez, hiszen pontos betekintés hiányában csakis a tiszt-

²⁰ Galgóczi 151.

²¹ A martzali gazdaság 1822. 81.

²² A gazdaságbéli tisztviselőknek neveléséről 41.

²³ Szabad 53–54.

²⁴ Mérei Gyula 73.

²⁵ Galgóczi 154–155.

²⁶ P 279. Iratok, 1841. júl. 2/697.

²⁷ Galgóczi 179–182.

viselők hűségére hagyatkozhattak.²⁸ Szorgalmasnak kellett lenniük és a gazdaságot jól vezetniük.²⁹ Ha e két követelménynek nem feleltek meg, elbocsátották őket.³⁰ A jobbággyokkal emberségesen kellett bánniuk, feleslegesen nem terhelhették őket, túl szigorú eljárást nem alkalmazhattak velük szemben.³¹ Ez azonban nem a tisztviselői állománynak a földesúr és a jobbággyok közé való beékelődését,³² mint inkább a földesúri akarat maradéktalan kiszolgálását és továbbvitelét jelentette. A jeles gazda, Nagyváthy János, aki 1790-ben a francia eszmék hatására még a jogegyenlőségről értekezett, a gazdatisztek számára 1821-ben kiadott művében már a tisztek tennivalójának tartja „a jobbággyal jó dolgának megértését”. Ez azonban nem hidalhatta át a jobbággy–földesúr ellentétet.³³

A birtokos ellenőrizte tisztjei magánéletét, jámborságot, vallásos érzületet követelt. Esterházy Miklós udvari rendtartásában pl. az első helyen szerepelt a tisztek naponkénti miselátogatása.³⁴ A tatai és a gesztesi uradalom is nagy gondot fordított a magánélet ellenőrzésére.³⁵ Az Esterházy hercegi bizottság még azt is megtiltotta, hogy tisztviselői az uradalmat elhagyják.³⁶

A gyakornoknak, járulnoknak felvett ifjak a szolgálati időtől függő számléltrán haladtak felfelé: először írkokok, majd sáfárok, kasznárok, tiszttartók, illetve a legjobbak felügyelők lehettek. Ez azt jelentette, hogy ha valaki 18–20 éves korában uradalmi szolgálatba állott, 44–45 éves korára felügyelő lehetett. Természetesen az előrehaladás azon is múltott, hogy milyen arányban ürültek meg tishti állások. Ha nem volt üresedés, 23 évig is írkok maradhatott az illető, mint pl. 1798-ban a véglesi tiszttartó írkok, a dombóvári számtartó és a kasznár írkok.³⁷ Az előrehaladást mutatja pl. hogy 1752-ben a lenti írkokból lett a helybeli sáfár, 1762-ben a lékai írkokból a kismartoni sáfár, 1782-ben a lévai írkokból a véglesi sáfár.³⁸ Előfordult, hogy az írkok, 8–10 évi hű szolgálat után, maga kérte az előléptetést.³⁹ Mérey Klára ír arról, Somogy megyében sem volt ismeretlen, hogy írkokból tisztek lettek.⁴⁰ A tatai uradalomból van példa arra, hogy az írkok, a sáfári fokozatot átugorva, rögtön igmándi kasznár lett.⁴¹ Kasznár különben – előléptetés útján – a sáfárból lett, mint pl. 1758-ban a fraknoi sáfárból keresztúri kasznár vagy 1762-ben a kismartoni sáfárból lékai kasznár.⁴² 1782-ben a meghalt ozorai felügyelő helyére a dombóvári tiszttartó került. A felügyelőt – a régens akadályoztatása miatt – a központi számvevő iktatta

²⁸ P 108. Fasc. C. No 40. et NB. 1786. instr./2.

²⁹ P 108. Fasc. B. No 13. 1751. máj. instr./2.

³⁰ Uo. No 31. et NB. 1757. aug./5.

³¹ Uo. 1759. instr./17.

³² Bakács 1936. 292–293.

³³ Szabó István 70.

³⁴ Dőry 224.

³⁵ Szabad 54.

³⁶ P 108. Fasc. B. No 14. et NB. 1751. ápr./14.; P 155. Bizottság, III. k. 1758. aug./7.

³⁷ P 170. 170/1799, 187/1799.

³⁸ P 108. Fasc. B. No 20. et NB. 1752. jún./60.; Fasc. C. No 34. 1762. dec.; P 162. Fasc. 4. Esterháza, 1782. nov./19.

³⁹ P 162. Fasc. I. Esterháza, 1780. máj./96.

⁴⁰ Mérey Klára 1962. 69.

⁴¹ P 210. 1796. márc. 12./4.

⁴² P 155. Bizottság, 1758. máj./30.; P 108. Fasc. C. No 34. 1762. dec./3.

be.⁴³ Van példa arra is, hogy uradalmi szolgálatból máshová léptek át. Így pl. Szlavy Pál derecskei adminisztrátort 1756-ban „a kir. ügyészségre léptették elő”.⁴⁴ A szükségtelen személycseréktől – ezt „*transmutatio*”-nak nevezték – óvakodtak.⁴⁵

Az uradalmi tisztek az uralkodó osztály középső vagy alsó rétegéhez tartoztak, saját hasznukról sem megfélemlézve, annak érdekeit képviselték.⁴⁶ Különösen felső rétegük készpénz- és természetbeni fizetéssel magasan, középső rétegük jól dotált volt. Így érthető a nagy versengés ezekért az állásokért.⁴⁷ A nagyobb uradalmakban, ahol a tiszteket megbecsülték, egyes családok tagjai nemzedékeken keresztül töltötték be hivatalokat. Így pl. a primási uradalmakban a Rédlyek, Vimmerek, a nyitrai püspöki uradalomban a Boróczyak, a gróf Almássy uradalmakban a Márkyak, Szekérek, József nádor alcúti és kisjenői uradalmában a Szkalák, Kraliczok.⁴⁸

Társadalmi helyzetüket tekintve a tisztek nagyrészt a kisnemesek, a főtiszték a középnemesek közül kerültek ki; III. Károly több gazdatisztet nemesített.⁴⁹ A sáros-pataki uradalom tisztviselői mind nemes emberek voltak.⁵⁰ A kisnemesi Jobbágy család több tisztviselőt is adott a Batthyányoknak, a család generációkon keresztül irányító szerepet töltött be az igazgatásban.⁵¹ Míg a nagybirtokosok „főiskolája” a királyi udvar, a kisebb nemességé a nagybirtokosi udvar volt. A kisebb birtokosok fiai jövőjüket itt alapozták meg.⁵²

A gazdatiszték közül, illetve családjaikból több jelentős egyéniség is kikerült. A terebesi uradalom ügyészeként kezdte pályafutását Kossuth Lajos. Gazdatiszt volt a Hunyadyak ürményi igazgatója, Appel Károly, később Grassalkovich Antal és Esterházy hercegek tanácsadója. Bartosságh József a Batthyány és Eszterházy uradalmak tisztje; Brúneck József a gróf Károlyiak jószágigazgatója; Fabricius László a keszthelyi uradalom tisztviselője; Klauzál Imre (Gábor öccse), akinek nagy szerepe volt a rohonci gazdaképző intézet létrehozásában; Wittmann Antal, aki a magyaróvári tanintézetet kezdeményezte. De gazdatiszt volt a már többször említett Nagyváthy János is. Gazdatiszti családból származott Vas Gereben, Vajda János, Vörösmarty Mihály, Liszt Ferenc, Méhely Lajos stb.⁵³

A korszakunk végén 4958 családot kitevő tiszt, valamint egyéb személyi állományt sokféleképpen lehet csoportosítani.⁵⁴ Sinkovics – a középkori nagybirtokról szólván – földesúri (várnagy, gazdatiszt, vámszedők, sáfárok, erdőőrök) és népi (bíró, vajda, esküdtek, hegymester, pásztorok) csoportról beszél.⁵⁵ Komoróczy a következő rangsort állapítja meg Nádasdy Tamás XVI. századi nagybirtokán: provisor – számtartódeák – porkoláb – *castellanus* – ispán.⁵⁶ Wellmann a tisztviselőket és alkalmazottakat

⁴³ P 162. Fasc. 3. Esterháza, 1782. júl./70.

⁴⁴ P 155. Bizottság, III. k. 1756. máj./8.

⁴⁵ P 108. Fasc. B. No 31. et NB. 1759. instr./4.

⁴⁶ H. Balázs 12.

⁴⁷ Fabricius 27.

⁴⁸ Uo. 40.

⁴⁹ Uo. 29.

⁵⁰ Ravasz 44.

⁵¹ Zimányi 1959. 93.

⁵² Ágoston 223.

⁵³ Fabricius 30–33., 36.

⁵⁴ Galgóczi 75.

⁵⁵ Sinkovics 10.

⁵⁶ Komoróczy 39–40.

öt csoportra osztja: *aulici* (udvarmester, szakács, inas, kertész, nyugdíjasok stb.), *fundationales* (plébános, káplán, tanító stb.), *officiales* (a birtoktalan nemesek közül kikerült tisztek), *oekonomici* (esetleg a parasztok közül kikerült alkalmazotti réteg) és *servitores* (szolgák, cselédség stb.).⁵⁷ Fabricius Endre két csoportot – központi és kerületi-uradalmi – különböztet meg.⁵⁸ Ravasz János a sárospataki uradalomban 1719-ben és 1733-ban „alkalmazottnak” minősíti a tiszttartót, számtartót is.⁵⁹ Bojt Lajos a fejevári örkanonokság birtokain a XIX. század elején officialisokat (tisztviselek, fiskális, írnok, sajkás, plébános, iskolamester) és servitorokat (béres, erdőkerülő, méhész, birkás, kanász, kocsis, kézműves stb.) különböztet meg.⁶⁰

Véleményem szerint a nagybirtokkormányzat központi, kerületi és uradalmi *tisztviselekből*, uradalmi és kegyúri *alkalmazottakból* és *szolgákból* (általános, állattenyésztés, rendészet, iparosok, udvartartás) állott. A továbbiakban ezt a beosztást veszem alapul a funkciók ismertetésénél.

Tisztviselelek

	Általános	Pénzügyi	Szakigazgatási	Ügykezelési
Központi	régens praefectus igazgató kormányzó jogügyigazgató	főszámvevő főszámtartó főpénztáros	ágens mérnök levéltáros telekkönyvvezető doktor baromorvos erdőmester muзикus könyvtáros	titkár írnok
Kerületi	felügyelő	számvevő számtartó pénztáros		írnok gyakornok
Uradalmi	tiszttartó kasznár sáfár kulcsár ügyész	fizetőmester számtartó pénztáros	mérnök	írnok gyakornok járulnok

⁵⁷ Wellmann 1933. 118.

⁵⁸ Fabricius 39–40.

⁵⁹ Ravasz 50. és köv.

⁶⁰ Bojt 95.

Alkalmazottak:

Uradalmi: ispán, majorgazda, pajtamester, erdész, erdőispán, lignorum distractor, lovászmester, pincemester, massae magister, vámszedő, taksaszedő, tizedsedő, dézs-
más, mocsárgazda, gyárnok.

Kegyúri: plébános, káplán, iskolamester, segédtanító, orgonista, egyházfi.

Szolgák

Általános	Állattenyésztés	Rendészet	Iparosok	Udvartartás
Béresgazda	gulyás	porkoláb		udvarmester
Béres	csordás	hajdú	hajósmester	gondnok
Vincellér	juhász	huszár	pintér	vadász
Vadász	tehenész	darabont	kádár	solymász
Méhész	kanász	kapus	kovács	lovász
	vadkanász		kéményseprő	kertész
Szolga	ökrös	bakter	sörfőző	
Szolgáló	csikós	mezőőr	kőműves	inas
	lovász	erdőőr	boltos	szolga
Csatlós	kocsis	hegyőr	fogadós	komornyik
Postahordó	taligás	szőlőcsősz	molnár	szobalány
Fullajtár	kordés		salétromos	szakácsné
				kocsis
				mosóné
				pék
				kéményseprő
				fűtő
				söprögető
				őr
				kapus
				huszár
				hajdú

I. Tisztviselők (officiales)

Jószágkormányzó, jószágigazgató (director, praefectus, gubernator, Güterverwalter, Güterdirektor), a nagybirtokkormányzat legfelsőbb szintű vezetője, a földesúr teljes jogú helyettese. Elnevezése a XVII. században jelent meg.⁶¹ Az egész „jószág vezérlése” rajta fordult meg, utasításokat dolgozott ki a tisztek számára, az uradalmakat negyed-évenként látogatta, jelentéseiket megvizsgálta, azokra válaszolt. Különösen ügyelt a vetésforgó meghatározására, az építkezésekre, a termények eladására, a takarmányozási rendszerre, a földmérő munkájára.⁶² A Festetics uradalmak *Gazdasági Tükörét* ő állította össze.⁶³ Összehívta az úriszéket, elnökölt a tisztiszek ülésein.

⁶¹ Maksay 830.

⁶² Török 162.

⁶³ Szántó 138.

Egyes nagybirtokokon a kormányzat feje a régens volt. Így pl. az esztergomi primási uradalmak tisztartói a régensnek voltak alárendelve, neki jelentettek.⁶⁴ A veszprémi apácák birtokait — amelyeket a győri jezsuita kollégium kapott meg — a XVIII. században a kollégium rektora — mint régens — irányította. A tisztartók jelentésekre évente négyszer Győrbe mentek. Külön beszámoltak a szántóföldek bevetéséről és a büntetéspénzekről. A kollégiumba szállított bor, gabona, méz, disznó és egyéb jövedelemből ötödrészt kaptak a régensről.⁶⁵

Birtokai irányítására herceg Esterházy Miklós 1794-ben régensi hivatalt hívott létre. Ez vette át a megszűnt gazdasági bizottság hatáskörét, ettől az évtől kezdve az utasítások, levelek a régenshez vagy a hercegi kancelláriához címezve érkeztek.⁶⁶ Az összes beérkezett levelet, jegyzőkönyvet, kérvényt, jelentést a régens és a két hercegi titkár testületileg tárgyalta meg, illetve határozott róluk. A régens a hét meghatározott két-három napján és órájában a hercegnek jelentett, ha az Kismartonban tartózkodott. A régens távollétében a két hercegi titkár egyedül is tárgyalt és jelentett ügyeket Esterházy Miklósnak. A gazdasági széklet a régens hívta össze.⁶⁷

Trautsohn herceg 1730-ban küldött teljhatalmú megbízottat a sárospataki uradalomba Kubóczy János személyében, aki korábban az esztergomi érseki uradalmak számvevője volt.⁶⁸ Ezt követően alakult ki a praefectusi intézmény, melyet többek között Szirmay Miklós, Ottlyk Zsigmond, Szögyény János, Tahy István töltött be. A praefectus szerepe különösen fontos volt, hiszen az uradalmak irányítása a kezében volt. Hatásköre annyiban kisebb a plenipotentiarisnál, hogy a havi számadásokat a herceghez továbbította felülvizsgálatra. Hatáskörébe tartozott a gazdasági terv elkészítése, a nagyobb beszerzések engedélyezése, a tisztartók és számtartók heti jelentéseinek ellenőrzése, szerződések kötése. Részt vett a megyegyűléseken.⁶⁹

A Zichy birtokokon 1753-tól kezdve találkozunk a praefectussal. Feladata volt a jószágok ellenőrzése, irányítása, a *melioratiók* figyelemmel kísérése. A tisztektől átvette a negyedévi számadásokat, ellenőrizte az összeírásokat. Ügyelt, hogy „a szegénységre a megye vagy más ne vessen terhet”⁷⁰

A fejevári örkanonokság uradalmainak élén a plenipotentiaris, administrator vagy főkormányzó állt (ugyanaz a funkció, különböző elnevezésekkel).⁷¹ Az esztergomi főkáptalan garamszentbenedeki birtokkerületét a XVIII. század második felében, két-, hároméves megbízással a praefectus irányította, aki mindig káptalani tag volt.⁷² A piarista kusztódiátus birtokain 1809-ben jelent meg az első kormányzó, Bolla Antal, aki a rendfőnök bátyja volt. Helyettese a segédkormányzó (*adjunctus administratoris*) volt. Mindketten a rend tagjai közül kerültek ki.⁷³ Kormányzó vezette a zirci apátság előszállási uradalmát is.

⁶⁴ Arch. saec. No 27. Z. 1754. Urbárium.

⁶⁵ *Hárich* 1928. 15–16.

⁶⁶ P 155. Bizottság, Prot. 1794.

⁶⁷ P 108. Fasc. C. No 40. et NB.

⁶⁸ *Ravasz* 39.

⁶⁹ Uo. 38.

⁷⁰ P 707. Utasítások, No 1. 1753. márc. 28.

⁷¹ *Bojt* 92–93.

⁷² *Gerendás* 60–62.

⁷³ *Szentiványi* 82., 93., 101.

A Károlyi uradalmak irányítója a XIX. század elejétől a birtokigazgató volt. 1827-ben pl. a közös kormány „kerül levélben” tudatta a nagykárolyi, nyírbátori és orosházi tisztartósággal, hogy „Erdélyi Károlyt Károlyi György Óméltósága birtokigazgatónak kinevezte”.⁷⁴

A tatai és gesztési uradalmak életének irányítása a direktor és a praefectus, 1834-től az utóbbi kezében volt, aki két tisztiszéki ülés között szóban értekezett a helybeli, írásban a többi tisztekkel. Tevékenységéről levelezőkönyvet vezetett, évente több száz ügyet intézett el. Képviselte a földesúri hatalmat, elnökölt az úriszéken. Az ügyészek az ő utasítására indítottak eljárást a jobbágyok ellen. Alkudott a bérlőkkel, terményvásárló kereskedőkkel, pénzt utalványozott, megszabta a szántás, erdőgazdálkodás, állattenyésztés menetét és az ipari, kereskedelmi, hitelüzleti tevékenységet. Utasításai végrehajtását személyesen vagy kíségetői útján ellenőrizte. Ghyczy Ádám, aki 1827-től volt tatai és gesztési praefectus, 1822-ben tette le jogi vizsgáit. Ezt követően a bálolnai kincstári uradalom ügyésze volt egészen 1827-ig. Komárom megyei vezető középirtokos családból származott.⁷⁵

Az igazgató, kormányzó mellett kíségető apparátus működött. Ezek lehettek segéd-kormányzók, aligazgatók, titkárok, valamint adminisztratív személyzet: írnokok, járulnokok. Gyakornokok alkalmazása ezen a szinten ritka, mivel ezeket inkább kerületi vagy uradalmi szinten tanították. A kormányzói, igazgatói tevékenység ugyanis megkívánta a gyakorlott és képzett segédeket. Az igazgató a XVIII. század második, a XIX. század első felétől kezdve a létrejött igazgatóságok feje.

Felügyelő (inspector, Inspektor, Aufseher). A birtokkerület vezetője, a kormányzó, igazgató segítője. Negyedévenként meglátogatta az uradalmakat, jelentéseiket felülvizsgálta és a felső vezetéshez továbbította. Az uradalmak rajta keresztül érintkeztek a kormányzóval, igazgatóval, esetleg a birtokossal. Felügyelők működtek az Esterházy hercegi, a Batthyány, a gödöllői Grassalkovich, a piarista kusztódiátus, a Károlyi és a Festetics uradalmakban.

A felügyelőt az Esterházy hercegi birtokokon 1729-ben említik először, amikor Esterházy József herceg halála után özvegye kodifikálta a dombóvári uradalom számára készült rendtartást, „melyet Egry László gazdasági felügyelő következetes és körültekintő munkálkodása és tervszerű javaslatai alapján” állítottak össze.⁷⁶ 1754 decemberében a kismartóni bizottság figyelmeztette a lévai inspektort, hogy hajtssa végre a korábbi ülés határozatait.⁷⁷ 1757 augusztusában a commissio az ozorai felügyelő jelentésével foglalkozott.⁷⁸

A piarista kusztódiátus birtokkerületeinek élén a kerületvezető (felügyelő) állt, mellé rendelték az ellenőrt; kíségetői a deák, írász (írnok) gyakornok és a segédtsizt.⁷⁹

A gödöllői Grassalkovich uradalom első tisztviselője (főtisztje) a felügyelő volt. Wellmann Imre megállapítása szerint hatalma csaknem akkora, mint a régensé vagy praefectusé. Ő állapította meg és hajtotta végre az üzemtervet, ellenőrizte a jövedelmeket, az értékesítést, a beneficiumok árverését, az épületek állapotát, a különböző

⁷⁴ P 408. No 1/1827.

⁷⁵ Szabad 46., 50.

⁷⁶ Merényi 1898. 78.

⁷⁷ P 108. Fasc. B. No 30. et NB. 1754. dec./25.

⁷⁸ Uo. No 31. et NB. 1757. aug./9. és köv.

⁷⁹ Szentiványi 101–102.

javításokat. Meglepetésszerűen vizsgálta felül a pénztárat, a magtárat és a kocsmákat. A mezei munka és a számadások részleteibe nem ártotta be magát. Munkájában az írrok segítette.⁸⁰

A Festetics birtokok felügyelői a jószágkormányzó segítőitársai voltak. Elkísérték negyedévi birtoklátogatásaira, együttműködtek a jelentések és táblázatok felülvizsgálataiban, az azokra adott válaszok szerkesztésében, a számvevő által ellenőrzött számadások revidálásában.⁸¹ Az 1826. szeptember 3-i keszthelyi igazgató tanácsi ülés pl. a csurgói tiszttartóságban folytatott felügyelői vizsgálat anyagát tárgyalta.⁸²

A felügyelő irányította a kerületi felügyelőségek (számvevő, számtartó, pénztáros, írrok, gyakornok) munkáját.

Számvevő (exactor, rationum exactor, Buchhalter). Rangban a kormányzó és az igazgató után következő központi; a felügyelő után következő uradalmi főtisztviselő. Feladata a megfelelő szintű alárendelt tisztek – elsősorban a számtartók, a pénztárosok – számadásainak felülvizsgálata, észrevételek tétele, hiányosságok megállapítása. Néhány esetben közreműködtek urbáriumok, összeírások készítésében.⁸³ A nagyobb uradalmakban számvevőségek, esetleg központi számvevőségek működtek, vezetőjük a számvevő, illetve főszámvevő volt, aki magas fokú gazdasági-pénzügyi ismeretekkel rendelkezett.

A kismartoni hercegi bizottság 1743 júliusában – a sok munka miatt – szükségesnek tartotta egy alszámvevő (Vice Buchhalter) alkalmazását. A hivatal jelentőségét mutatja, hogy erre a posztra a kismartoni tiszttartót állították. A számadások revízióján kívül más munkát nem végezhetett, még a főszámvevő megbízására sem.⁸⁴ Ennek ellenére a számvevő még 1751-ben is úgy el volt halmozva munkával, hogy a tűz-, zivatarkárok számadását nem tudta összeállítani. A bizottság utasította, hogy ezt a munkát is végezze el.⁸⁵ 1753-ban az alszámvevő a commissiótól kért – de nem kapott – haladékot a censurák elvégzésére.⁸⁶

A nagykarolyi bizottság 1760-ban megengedte Zimán Ferenc számvevőnek, hogy taksafizetés nélkül és háborítatlanul lakjon az uradalom házában.⁸⁷ A nagykanizsai tisztszék 1765-ben a távollévő számvevő házáat másnak adta át szállásra.⁸⁸ A számvevő kifogásolta, hogy a kanizsai számtartó a naplókönyvbe nem vezette be a bevételeket és kiadásokat, nem egyeztetette a havi számadási kivonatokkal, nem leltározta a magtárban levő bort és faggyút.⁸⁹ Az előző évi számadásokat évente március 15-ig kellett a számvevőhöz beküldeni.⁹⁰

Az esztergomi primási uradalmak tisztszéke 1780 júniusában tárgyalta Herczer János számvevő észrevételeit Rembeczky János bazini tizedszedő előző évi számadásai-

⁸⁰ Wellmann 1933. 119.

⁸¹ Szántó 138.

⁸² P 279. Iratok, No 280/1452. 1826. szept. 3.

⁸³ Maksay 831.

⁸⁴ P 108. Fasc. A. No 3. 1743. júl.

⁸⁵ P 108. Fasc. B. No 14 et. NB. 1751. dec./2.

⁸⁶ P 155. Bizottság, II. k. 1753. jan./20.

⁸⁷ P 397. A/1. 1760. jan. 5.

⁸⁸ P 1322. Tisztszék, 1765. nov. 14./12.

⁸⁹ Uo. 1800. szept. 1.

⁹⁰ Uo. 1835. jún. 15.

ról.⁹¹ A garamszentbenedeki birtokkerületben a számvevő a praefectus után,⁹² a piarista kusztódiátus birtokain a segédkormányzó után⁹³ következett. Mindig a rendtagok közül került ki.

A gödöllői Grassalkovich uradalomban a számvevő – mivel nem állt a felügyelő hatalma alatt – az „*extraserialis* tisztviselők” közé tartozott. Ő volt a pénzügyek legfőbb vezetője, ügyelt az adósságok törlesztésére, a számadások felülvizsgálására, a hiányok behajtására.⁹⁴ A sárospataki uradalomban az egyik legfontosabb tisztviselő volt. Megvizsgálta az uradalmak számadásait, összeállította a kifogásokat és észrevételeket, gondoskodott a hiányok beszedéséről.⁹⁵

A Csákyaknál 1809-től a számvevő egyúttal felügyelő is lett. Különös gondot fordított az uradalmi vashámorokban termelt vas értékesítésére és az erdők kezelésére.⁹⁶ A tatai és gesztesi uradalmakban működő két számvevő a legfontosabb tisztviselők közé tartozott. Az alábbi számadásokat vizsgálta felül:⁹⁷ a kebelbeli számadók uradalmi számadásanyaga; jobbágyközségek, bírák elszámolásai; bérlők elszámolásai; jobbágykibecsültetés vagy örökségmegosztó eljárás esetén az aktívák-passzívák megállapítása.

Az alcsúti uradalomban a számadások ún. fővizsgálata évente egyszer, decemberben történt. Egy számvevő tiszt a helyszínen végezte, összehasonlítva a számadási tételeket „a valóságos álladalommal”. A számvevő a gabonát átmérette, a felesleget bevételbe, a fogyatkozást kiadásba iratta.⁹⁸

Tiszttartó (provisor, Verwalter). Az uradalom első embere, a gazdálkodási-igazgatási tevékenység szervezője és vezetője. Legfontosabb feladata a földesúri jövedelmek növelése.⁹⁹ Közreműködött az urbáriumok és összeírások készítésében, felelt a szolgáltatások behajtásáért. A gyakorlati gazdasági teendőket az ispánok segítségével irányította. Istenfélő életet kellett élnie és a tiszteket, alkalmazottakat is arra szorította. Egy korszakunkat jóval megelőző – Thurzó Szaniszló 1614. évi – utasítás szerint legfőbb feladata a földek idejekorán való megganéjőztatása volt, „hogy a gabonának annál bővebb és jobb termése legyen és abból is a mi jövedelmünk inkább szaporodjék”.¹⁰⁰ Bíraskodási tevékenységet is kifejtett, amely a tisztiszéki jogszolgáltatás kiterjesztésével jelentősen csökkent. Helyenként udvarbírónak vagy várnagynak nevezték, ez feladatkorán mit sem változtatott. Ő volt a tisztségnek is nevezett uradalmi hivatal vezetője. Korszakunk végétől kezdve egyes uradalmakban intézőnek (intézőségnek) is nevezik.

Az Eszterházyak ungvári udvarbírója felügyelt a vetésre, a betakarításra, a rétekre, az erdőkre, a bérletekre, a malmokra, a puskapormalomra, az állattenyésztésre, a mézsárszékere, az épületekre, a fizetésekre, az uradalom hatáira és a kereskedésre.¹⁰¹ Az

⁹¹ Arch. saec. Jur. Titulus 9. No 20/K. 1780. jún. 7.

⁹² Gerendás 65.

⁹³ Szentiványi 93.

⁹⁴ Wellmann 1933. 199.

⁹⁵ Ravasz 39–40.

⁹⁶ P 73. No 21. 1809. jún. 25.

⁹⁷ Szabad 51.

⁹⁸ Török 168.

⁹⁹ Maksay 831.

¹⁰⁰ Fabricius 15.

¹⁰¹ Utasítás, 1668. 146. és köv.

alsólendvai tiszttartó megtiltotta az istenkáromlást, a szitkozódást, ellenőrizte a bőjt megtartását, a hűsvágási tilalmat.¹⁰² Herceg Esterházy Pál nádor megkövetelte tiszttartóitól, hogy szorgalmatosak legyenek a jövedelmek növelésében, az épületeket tartsák rendben, a szőlőket, földeket, réteket idejében munkáltassák meg, szedés-aratás idején maguk is lássanak munkához, ügyeljenek az uradalom határaitra. Pénzt vagy természetbenieket csak nyugtára adhattak ki.¹⁰³ 1712-ben a derecskei uradalom jobbágyaival kötött úrbéri szerződés szabályozta a tiszttartó feladatkörét is. A jobbágyoktól kapott szállást (Nagyváradon), valamint zabot, abrakot, szénát, bort, búzát és vaját. Behajtotta a taksát, a beszedett adóról számadást készített, a pénz egy részét az uraságnak küldte. 1736-tól ő állította a három jelöltet a falusi bíróválasztáshoz, illetve hagyta jóvá a megválasztott bírót. Gyakori volt, hogy a jobbágyok nem hozzá, hanem közvetlenül a kismartoni tiszttartóhoz, illetve később a gazdasági bizottsághoz fordultak.¹⁰⁴ A hercegi commissio 1743-ban az összes uradalmi tisztviselőt a tiszttartóknak rendelte alá. Megkövetelte, hogy istenfélők legyenek, rossz hírbe ne keveredjenek és összes hivatali kötelességüknek eleget tegyenek.¹⁰⁵ 1751-ben a bizottság megállapította, hogy a provisorok nem viseltek kellő gondot a *subaltern* tisztviselőkre. Jelentéseikben ettől kezdve ki kellett térniük ezek magaviseletére, és hogy „milyen rosszat tudtak meg róluik”. „Ha a tiszttartó nem visel gondot az alárendeltre és ebből kár származik, neki kell megtérítenie” – mondták.¹⁰⁶

A károlyi bizottság 1760-ban utasította a daróci udvarbíró, hogy „ügy intézze dolgát, hogy karácsony előtt ide jöhessen; az uraság parancsára templomi szolgálat ellátására”.¹⁰⁷ A Forgách uradalmak tiszttartói ügyeltek az épületekre, „hogy azok ne pusztuljanak, hanem inkább épüljenek, gyarapodjanak”.¹⁰⁸ A várpalotai tiszttartó szedte be – nyugta mellett – az összes – várostól, falutól, pusztától, sörfőző háztól, kocsmáktól, malmoktól származó – jövedelmeket. A beszedett pénzekekről ellennyugtát is kért, amit magánál tartott.¹⁰⁹

A primási uradalmak tiszttartói ügyeltek az „isteni dolgokra, büntetendő cselekedetekre, a templomokra, egyházakra”, de elsődleges feladatuk volt a javak igazgatása, megőrzése és rendben tartása, az uradalmi jövedelmek kezelése.¹¹⁰ A garamszentbenedeki birtokkerület uradalmainak első tisztviselője ugyancsak a tiszttartó.¹¹¹ A piarista kusztódiátus gazdasági üzemeit irányító főtiszt a jószágkormányzó által jóváhagyott terveket hajtotta végre, ennek alapján szervezte az uradalmak termelését.¹¹²

A gödöllői uradalmak tiszttartója gyakorlati gazdasági teendőkkal foglalkozott. A számtartó felett állt, az ispánok segítségével vezette a gazdálkodást. Pontosan felügyelt a munkára, az eszközökre, anyagokra. Kisegítője egy íródeák volt.¹¹³ A sárospataki

¹⁰² Alsólendva 97.

¹⁰³ Merényi 1902/A. 473–474.

¹⁰⁴ Szendrey 1968. 24–27.

¹⁰⁵ P 108. Fasc. A. No 1. 1743./1.

¹⁰⁶ P 108. Fasc. B. No 14. et NB. 1751. ápr./9.

¹⁰⁷ P 397. A/1. 1760. dec. 17.

¹⁰⁸ P 1882. 1752. aug. 2./30.

¹⁰⁹ P 707. No 1. 1753. márc. 28.

¹¹⁰ Primási utasítás, 388. és köv.

¹¹¹ Gerendás 66.

¹¹² Szentiványi 101.

¹¹³ Wellmann 1933. 120.

uradalom tisztartói kidolgozták a gazdálkodás tervezetét és munkabeosztását. A személyzet ügyeit is intézték, de a praefectus tudta nélkül senkit sem bocsáthattak el.¹¹⁴

Igen tanulságos egy pillantást vetnünk azokra a tárgykorokra, amelyekről a Batthyány, a Károlyi és a Festetics birtokok¹¹⁵ tisztartói jelentéseiket írták. A Batthyányaknál az alábbi témákról „kívántatott circumstantialis információ”: a felmérés állása, térképek; bérleti díjak, bérletek; bor-, sör-, pálinkamérés; töltések, gátak javítása; állattenyésztés és forgalom; tisztviselők, alkalmazottak magatartása.

A Károlyi uradalmak tisztartói az alábbi tárgyokról küldtek „gazdaságos tudósítást”:

„földművelés, szántás, vetés,
trágyázás, betakarítás, hordás,
kapálás, széna, sarjú (betakarítás),
aratás, szalma feltakarítása,
nyomtatás, csűrök felmérése, gabona magtárba hordása,
szőlők és gyümölcsösök művelése,
szüret,
dohány, tengeri, kolompár tenyésztés,
különbéle dézsmálatok,
zöldseges kertek és egyéb ültetvények művelése,
tűzi-, öl-, szerszám és épületbéli fák,
nád és gyékény készítése,
mindennemű fák szállítása,
épületek reparációja,
vályog- és téglaegetés,
épületbéli fa és vas materiálék szállítása,
megtárok és pince állapotja,
megtári és kulcsári szerek szállítása,
sótransport,
méh-kelencék, méhek gondozása,
juhok, sertések, szarvasmarhák, lovak állapotja és szaporítása,
göböl marhák és egyébféle lábos állatok hizlalása,
irtások, majorság, táblák, erdők, rétek környülállása,
szőlők és kertek bekerítése,
vízlecsapolás, töltések, kanális ásások,
sör- és pálinkafőzés folyamatja,
vevések, eladások, licitációk,
korcsmák állapotja, italok mérése,
gabona folyó ára,
hidak és utak reparációja.”

¹¹⁴ *Ravasz* 40–41.

¹¹⁵ P 1328. Számadások, 1773. ápr.; P 279. Iratok, 1813. márc. 5./184.; P 407. No 790/1818. márc. 31.

A Festetics uradalmak tisztartói az alábbi kérdőpontokra válaszoltak az igazgatóságoknak:

„a cselédek magaviselete,
a gazdaság körül mi történt?
a számadások körül mi történt?
a spájz körül van-e elég élelem?
kocsik és más eszközök javítása,
mekkora volt a konyhaköltség?
a borok jól műveltetnek-e?
lovak, ökrök, tehének, baromfiak, istállók, abrak,
úrberi kappanok, csirkék, tojások,
miből van hiány?
milyen mellékleteket csatolt a jelentéséhez? ”

Számtartó (rationista, Rentmeister, Rechnungsführer). Az uradalmi készpénz és természetbeni számadások vezetője, ezért néhány – pl. az alsólendvai („számadó szolgál”),¹¹⁶ a vasvári¹¹⁷ és az alcsúti¹¹⁸ – uradalomban *számadónak* is nevezték. Ha jó munkájával kiérdemelte, idővel tisztartó, udvarbíró is lehetett belőle, mint pl. Krasznay Miklós az erdődi Károlyi uradalom számtartója, aki 1729 és 1738 között udvarbíróként szolgált.¹¹⁹

Az Esterházyak ungvári uradalmában a számtartó felügyelt a vetésre és betakarításra, a rétekre és erdőkre, a malmokra és a mészárszék bérletére.¹²⁰ Ellenőrizte a szántást-vetést, a szőlőmunkákat és a kaszáztatást, sőt beszedte a bírságot is.¹²¹ A kismartoni hercegi bizottság 1757-ben Weszely Mátyást, az addigi lendvai kasznárt nevezte ki számtartónak.¹²² 1763-ban a süttöri uradalmat – a tisztartói állás üreedésben lévén – a számtartó igazgatta. Ez azonban csak zökkenőkkel sikerült, hiszen a pénz, gabona- és természetbeni számadások vezetése mellett az uradalom igazgatására alig maradt ideje.¹²³

A gödöllői uradalomban az összes pénzjövedelmek a számtartóhoz futottak be, a kiadásokat ő utalta ki. Ő hajtotta be a jobbágyoktól az adókat; gondoskodott róla, hogy ne maradjanak hátralékban. Bizonyos gazdasági ismeretekkel rendelkezett. Kisegítője az írnok volt, aki – ha megfelelő gyakorlatra szert tett – emelkedhetett a ranglétrán.¹²⁴ A sárospataki uradalomban – ha az állás nem volt betöltve – a számtartó látta el a kulcsári feladatokat is. Havonta egyszer maga készített számadást, évente a tisztartóval közösen. A konvenciókat a tisztartó jelenlétében negyedévenként kifizette, gondoskodott a termények értékesítéséről, a pincéket, raktárakat gyakran látogatta.¹²⁵

¹¹⁶ *Merényi* 1895. 339.

¹¹⁷ P 274. Lev. k. 1779. márc. 6.

¹¹⁸ *Török* 165.

¹¹⁹ *H. Balázs* 177.

¹²⁰ Utasítás, 1668. 146. és köv.

¹²¹ Alsólendva 97.

¹²² P 108. Fasc. B. No 31. et NB. 1757. aug./4.

¹²³ P 108. Fasc. C. No 36. 1763. márc./3.

¹²⁴ *Wellmann* 1933. 119–120.

¹²⁵ *Ravasz* 42.

Az esztergomi primási uradalmakban a számtartó mellett egy-egy *contraagens* is működött.¹²⁶ Az alsúti uradalomban két számadó volt, akik tisztartói utalványozás nélkül semmit sem adhattak ki. Ügyeltek a terményekre, borra, marhára, egyéb tárgyakra, anyagokra és az uradalmi pénztárra.¹²⁷ Szabad György a számtartót „az uradalom pénztárosának” nevezi,¹²⁸ mivel ő kezelte a napi kiadásokat és bevételeket, illetve elszámolást készített. Ez azonban csak akkor áll, ha az uradalomban vagy a kerületben, központban nem volt külön pénztáros.

A *pénztáros* (perceptor, Perzeptor) rangban a számvevő után következett.¹²⁹ Kezelte az uradalom, kerület vagy központ készpénzbevételeit és -kiadásait, ellátta az uradalmak hitelügyleteit, fizette a tisztviselők, az alkalmazottak és a szolgák készpénzjárandóságait, bevételte a büntetés pénzeket. A magasabb szintű, elsősorban központi pénztáros, akit főpénztárosnak is neveztek, évenként készpénz mérleget készített az uradalmak bevételeiről és kiadásairól. Ilyenek készültek pl. az Esterházy hercegi vagy a Festetics uradalmakban. Igen megbízható embernek kellett lennie; alkalmazásakor magas kauciót követeltek tőle, így ezt az állást csak vagyonos ember kaphatta meg.

Kasznár (frumentarius, Kastner). A gazdálkodással közvetlenül összefüggő tisztség, feladata a szemes termény átvétele az ispánoktól és megőrzése a magtárakban. Felhasználásukról pontos számadást vezetett. Amennyiben a gabonából pálinkát főzött az uradalom, abban is közreműködtek.¹³⁰ Átvették és őrizték az úrbéri szolgáltatásként szedett gabonát is.

Az alsólendvai uradalomban a kasznárt a „szolgák” közé sorolták.¹³¹ A dombóvári kasznár a gabonát hetente egyszer megforgattatta, a vermekbe került terményekről külön nyilvántartást vezetett.¹³² A garamszentbenedeki birtokkerületben a XVIII. század első felétől különült el a három vezető tisztviselő — a tisztartó, a számtartó és a kasznár — munkaköre.¹³³ A sárospataki uradalomban szerepe 1740-ben kezdődött. Kétféle számadást vezetett: pénz, állat, takarmány, nyersanyag, szerszám és termény, gabona, bor, illetve ezek eladása.¹³⁴

A bujáki gazdasági ülés 1798-ban úgy látta, hogy a helybeli és a mikolai kasznárt ki kell cserélni. A cserét a kerületi felügyelő javaslatára herceg Esterházy hagyta jóvá.¹³⁵ 1849-ben gróf Eszterházy a következő szavakkal bocsátotta el állásából a tatai uradalmi kasznárt: „Ruysz Ferenc kasznáromnak alkalma lévén szolgálatomban annyira meggyarapodni, hogy szerzeményéből tisztességesen élélhet; felteszem, hogy nyugdíjért folyamodni nem fog.”¹³⁶

A kasznár kiegészítője a pajta- vagy csűrbíró, illetve a pajtamester volt. Ő végezte a közvetlen gazdasági teendőket, felügyelt a cséplésre, a gabona forgatására stb. A károlyi gazdasági bizottság 1774-ben Baranyay László helybeli csűrbíró helyébe Abos

¹²⁶ Arch. saec. Jur. Titulus 41–48. 1801. dec. 12.

¹²⁷ *Török* 165.

¹²⁸ *Szabad* 51.

¹²⁹ *Szentiványi* 93.

¹³⁰ *Szabad* 53–54.

¹³¹ *Merényi* 1895. 339.

¹³² *Merényi* 1906. 95–96.

¹³³ *Gerendás* 70.

¹³⁴ *Ravasz* 43.

¹³⁵ P 170. No 130/798. 1798. febr. 2.

¹³⁶ *Szabad* 229.

Antalt tette.¹³⁷ A mándoki Forgách uradalomban 1793-ban neveztek ki a kasznár mellé egy pajtabíró.¹³⁸ 1843-ban Varga Károly tatai boltos kérte a tisztiszéket, hogy pajtamesternek alkalmazza. A válasz szerint „többen vannak olyan uradalmi kebelbeli egyének, akik az uraság szolgálatjára inkább számot tarthatnak, ezért kérését nem lehet teljesíteni”¹³⁹

A kasznárnak az ügykezelésben az írnok segített.

A *sáfár* (*saffnerus*, *Schaffer*) alacsonyabb rangú uradalmi tisztviselő. Feladata elsősorban élelmezési, ellátási kérdésekkel függött össze.¹⁴⁰ Külön kulcsár nem létében őrizte a borospincék kulcsát is, és felügyelt az éléskamrára.

A kismartoni bizottság 1751 decemberében — a kapuvári tiszttartó előterjesztésére — hozzájárult, hogy az új írnokot sáfárrá léptessék elő.¹⁴¹ Ugyanekkor a bujági uradalomhoz tartozó Bagon a felesleges sáfári állást a bizottság megszüntette.¹⁴² 1753 januárjában a Cinfalván lefolytatott vizsgálat megállapította, hogy a sáfár egy tehenet engedély nélkül uradalmi takarmányon tartott. A bizottság megfizettette vele az elfogyasztott takarmányt.¹⁴³

A Csákyaknál a sáfár — akit „felvigyázónak” is neveztek¹⁴⁴ — rendszeresen részt vett a tisztiszéki üléseken.¹⁴⁵

Egyes uradalmakban a borjövédlem felügyeletét a *kulcsár* (*claviger*, *Schaffner*) végezte. A dombóvári uradalomban ő írta össze a kilenced borokat, gondoskodott a bor tisztántartásáról, borral, sörrel, pálinkával látta el az uradalmi kocsmákat: hetente jelentette a számtartónak, hogy hova, mennyi italt adott ki.¹⁴⁶ A károlyi gazdasági bizottság 1760-ban a salánki uradalomba rendelte kulcsárnak Lencsés Lászlót. Figyelmeztették, hogy „szófogadó és serény” legyen a borok kezelésében.¹⁴⁷ A sárospataki uradalomban a kulcsár ügyelt a bortermelésre, átvette az úrbéri borjövédelmeket, kezelte és raktározta a borokat, számadást készített róluk. Ha az állás üres volt, a feladatkört a számtartó látta el. Egyes uradalmak szóhasználatára — sáfár nem lévén — a terményjövédelmet kezelő tisztet is kulcsárnak nevezte. A tatai és a kismartoni uradalomban külön pincemester is volt.¹⁴⁸

Az uradalmak *szakigazgatási* tisztviselői közé tartozott az ügyész, az ügyvéd, a földmérő, a telekkönyvezető, a levéltáros és az ágens.¹⁴⁹

Az *ügyész* — rendszerint a XVIII. század közepétől létrejött ügyészi hivatalok, ügyészségek tagja — a földesúri joghatóság alá tartozók büntető és peres ügyeiben járt el, illetve előkészítette azokat tárgyalásra. A kívülállók ellen kezdeményezett perekben az uradalmat képviselte. Tagja volt a censurális széknek, gyakran kapott instrukciót a

¹³⁷ P 397. A/2. 1774. ápr. 9./51.

¹³⁸ P 1882. 1793. jan. 17./12.

¹³⁹ P 210. 1843. febr. 25./3.

¹⁴⁰ *Maksay* 831.

¹⁴¹ P 108. Fasc. B. No 14. et NB. 1751. dec./101.

¹⁴² Uo. 1751. dec./12–13.

¹⁴³ P 155. Bizottság, II. k. 1753. jan./17.

¹⁴⁴ P 73. 1809. jún. 25./21.

¹⁴⁵ P 74. Tisztiszék, 1829. jan. 7., márc. 8.

¹⁴⁶ *Merényi* 1906. 96–97.

¹⁴⁷ P 397. A/1. 1760. jan. 5.

¹⁴⁸ *Ravasz* 42.; *Maksay* 820.; *Szabad* 52–53.; P 162. Fasc. 2. 1781. márc.

¹⁴⁹ Ez alatt magánigazgatási (birtokkormányzati) szakigazgatást értek.

birtokostól vagy valamelyik felsőbb szintű birtokkormányzati szervtől. A birtokköz-pontban főügyész, illetve *jogügyigazgató* működött. Feladata az uradalmak jogainak védelme, a más bíróságok előtt folyó perek és az ügyvédek felügyelete. Egyes nagybirtokok nemcsak esetenként bíztak meg, hanem állandó jelleggel is alkalmaztak ügyvédet. Így pl. 1757 augusztusában a kismartoni hercegi bizottság Szlávy Pál korábbi derecskei *administratort*, évi 100 Ft fizetéssel, hercegi ügyvédeknek vette fel Pestre.¹⁵⁰

Különös jelentőséget kapott a *geometra* munkája a különböző földmérések, úrbéri regulációk, mocsarak lecsapolása (vízrendezés) alkalmával. A XVIII. század közepétől jelent meg az uradalmi apparátusban. A kismartoni uradalom 1753-ban pl. Hayden János Mihály földmérőnek, aki a telekkönyvet is vezette, 169 napra, a szarvkői és szentmargitai uradalmakban töltött idejéért 84 Ft 34 kr-t fizetett.¹⁵¹ A fejevári örkanonokság uradalmában a földmérőt az „extraseriális tisztviselők” közé sorolták.¹⁵² A gödöllői uradalomban elsősorban erdőfelmérést végzett.¹⁵³

A *levéltáros* (*archivarius*, *Archivar*) központi szaktisztviselő. A levéltár rendben tartása, kezelése, jegyzékelése mellett számos egyéb teendőt is ellátott: uradalmi vizsgálatokat folytatott le, számadásokat vizsgált felül, pereket készített elő. A tisztiszek tagjaként részt vett a birtokok irányításában, illetve a jogszolgáltatásban. A levéltár működéséről az előző fejezetben részletes képet adtam.

Az *agens* (*agens*, *Agent*) egészen különleges feladatot látott el. A nagybirtokkormányzatnak szüksége volt ugyanis bizonyos bécsi, pozsonyi, budai információkra, amelyek a gazdálkodás menetét is befolyásolhatták. Ebből a célból az említett helyeken ügynököket tartottak. Ilyen volt pl. 1791-ben Nemes György, aki a keszthelyi uradalomnak küldött rendszeres jelentéseket a bécsi eseményekről, a magyar testőrségben várható nyugdíjazásokról stb. 1792-ben egy másik, Sekell nevű bécsi ügynök a neki járó havi pénzt kérte.¹⁵⁴ A Károlyiak pesti főpénztára 1802-ben 4684, 1803-ban 6743, 1809-ben 6000 Ft-ot utalt át a bécsi ügynöknek. Az összegek rendeltetését — az utolsó tétel („in Gallorum expensas”) kivételével — nem adták meg.¹⁵⁵

Jelentett az ügynök a perek állásáról, az uradalom által beadott kérelmek elintézéséről. Így pl. az Esterházy hercegi hitbizomány bécsi ágense — Baumgarten Zsigmond — az osztrák bíróságok előtt folyó perekről, Joelson Károly ügynök a bécsi házak, az ausztriai uradalmak, az újfalui szénbánya és a timsógyár ügyeiről vagy Gyurikovics Mátyás udvari ágens a bécsi hatóságokkal kapcsolatos ügyekről. A tatai és gesztesi uradalomban a négy ügyvéd mellett két ágens volt, ezek azonban inkább joggyakor-noknak tekinthetők.¹⁵⁶

A nagy kiterjedésű uradalmi erdők igazgatása az *erdőmester* (*magister sylvarum*, *Forstmeister*) feladata volt. 1752-ben a fraknói erdőmester a hercegi bizottság előtt tett panaszt, hogy lakása vizes, bútorai tönkremennek. A *commissio* engedélyezte, hogy 29 Ft értékben a padlót, ajtókat, ablakokat és a kályhát megcsinálják.¹⁵⁷

¹⁵⁰ P 108. Fasc. B. No 31. et NB. 1757. aug./3.

¹⁵¹ P 155. Bizottság, II. k. 1753. jan./20.

¹⁵² *Bojt* 95.

¹⁵³ *Wellmann* 1933. 119.

¹⁵⁴ P 279. Iratok, 1791. dec. 26., ápr. 27.

¹⁵⁵ P 411. No 13/1802., 12/1803., 10/1809.

¹⁵⁶ P 117–119. 1799–1830.; *Szabad* 51–52.

¹⁵⁷ P 108. Fasc. B. No 20. et NB. 1752. jún./17.

1757-ben a bujági tiszttartó – a bizottság utasítására – instrukciót állított össze az erdőmester részére.¹⁵⁸ 1763-ban – a tiszttartó javaslatára – megszüntették a kőszegi erdőmesteri állást.¹⁵⁹ A Csákyak 1778. évi illéshalvi tisztszékén az erdőmester is részt vett, mivel több napirendi pont az erdők rendjével foglalkozott.¹⁶⁰ A tatari uradalomban az erdő mestert „erdőlovagnak” hívták.¹⁶¹ Ugyanitt külön „ignorum distractor” működött.¹⁶²

A Csákyak smissányi uradalmában találkoztam a „massae magister” tisztséggel, aki a vasércbánya és -hámor felügyelője volt (massae ferreae magister). Megjelent pl. az 1804. novemberi tisztszéki ülésen, ahol a témába vágó napirendi pont is szerepelt.¹⁶³

A tiszttviselők legalsóbb kategóriája, ahol minden tiszttviselő pályafutását kezdte, az *írnok, járulnok, gyakornok (scriba, Kanzelist, accessista, Accessist, practicans, Praktikant, Diurnist)* volt. Intézték az uradalmi, kerületi és központi hivatalok nagyarányú irat- és számadástermelését. 1752-ben a kismartoni bizottság a herceg észrevételére magyarázatot adott, hogy miért volt szükség két írnok kinevezésére: „egyiket a főszámvevő ajánlotta, a másikat a hercegi anya, ezzel azonban nincs a számvevő mindenben megelégedve”.¹⁶⁴ 1757-ben a bizottság bekérte a tiszttartóktól az összes írnok adatait (születés, kor, nyelvtudás, minősítés, viselkedés, kapacitás).¹⁶⁵ 1784-ben Kerbovics András volt kismartoni kasznári írnok – 10 évi szolgálatára való hivatkozással – kérte, hogy vegyék vissza állásába. A bizottság szerint „elbocsátása óta sem viselte jól magát, amit egy fiatalembertől elvárnánk. Ezért szerencséjét máshol keresse.”¹⁶⁶

A keszthelyi uradalomban a kasznár mellé rendelt deák a *sóresignatiót* is készítette.¹⁶⁷ A gyakornokokról a tiszttartók havonta jelentettek az igazgatóságoknak.¹⁶⁸

A károlyi igazgató tanács 1794-ben Dobos János helyére írnoknak Salgóczy Istvánt nevezte ki. Az ő helyére egy napidíjast vettek fel.¹⁶⁹ Az 1812. augusztusi körmendi tisztszék javasolta, hogy a kanizsai uradalmi írnokot léptessék elő igazgatósági írnokká (Directions Kanzelist). A következő ülés ezt módosította: felhívta az összes tisztség figyelmét, hogy mindenki, aki latinul, magyarul és németül tud (ez utóbbiban fogalmazni is) megpályázhatja az állást.¹⁷⁰ 1827-ben Praznovszky György, orosházi tiszttartó kérte a Károlyiak közös kormányát, hogy fia, aki már két éve ingyenes gyakornok volt, „systematisált fizetést” kapjon.¹⁷¹ Ugyanebben az évben kérte Báthory István nagykárolyi diurnista, hogy külső munkák esetén kosztpénzt kapjon. Az elintézés szerint „a koordinációk alkalmával döntenek a kérdésről”.¹⁷²

¹⁵⁸ Uo. No 31. et NB. 1757. jan./16.

¹⁵⁹ P 108. Fasc. C. No 36. 1763. márc./1.

¹⁶⁰ P 73. No 4. 1778. jan. 29.

¹⁶¹ P 210. 1849. márc. 3.

¹⁶² P 210. 1796. márc. 12.

¹⁶³ P 73. No 18. 1804. nov. 1.

¹⁶⁴ P 108. Fasc. B. No 20. et NB. 1752. jún./1.

¹⁶⁵ Uo. No 31. et NB. 1757. jan./9.

¹⁶⁶ P 162. Esterháza, Fasc. 4. 1784. júl./7.

¹⁶⁷ P 274. Tiszttartóság, 1779. nov.

¹⁶⁸ P 279. Iratok, 1804. júl. 31./913.

¹⁶⁹ P 406. Prot. No 1314. 1794. dec. 27.

¹⁷⁰ P 1322. Tisztszék, 1812. aug. 12./1.

¹⁷¹ P 408. No 12/1827.

¹⁷² P 408. No 21/1827.

A németújvári¹⁷³ és a tatai¹⁷⁴ uradalomban épületírnok (*aedilis scriba, Bauschreiber*) működött. Feladata az építkezésekkel kapcsolatos ügykezelés volt, ha a napirend azt igényelte, tisztiszéki ülésre is meghívták.

Speciális írnoki munkát végzett az *acturius*. Feladata volt a tisztiszéki, bizottsági, igazgató tanácsi ülések jegyzőkönyveinek vezetése, de végzett iktatási, jegyzékelési munkát is.¹⁷⁵

A tisztviselők készpénzből és természetbeniekből álló fizetése elérte a középbirtokos nemesség felső rétegének jövedelmét. A természetbeni lehetett gabona, széna, fa, bor, sör, szalonna, tűzifa stb., illetve marhatartás, földhasználat. A járandóságot negyedévenként fizették;¹⁷⁶ a készpénzt a pénztáros, a természetbenieket a számtartó, esetleg a kasznár. A konvenciók földeket a tisztiszék mérte ki, a munka növekedésével emelhetette a konvenciók föld nagyságát is. Külön kedvezmény volt, ha az uraság a földet fel is szántatta, illetve a termést hazahordatta a tiszt részére.¹⁷⁷

Egyes uradalmak korlátozták a tisztek magángazdálkodását. A fertőszentmiklósi uradalomban pl. a tisztek nem vezethettek saját gazdaságot,¹⁷⁸ a dombóváriban nem legeltethették és tarthatták marháikat az uraság állatai között.¹⁷⁹ A kismartoni uradalom tisztjei – elkobzás terhe mellett – nem tarthattak a megengedettnél több szárnyast vagy állatot. Utazásaikhoz előfogatot nem kaptak.¹⁸⁰ 1757-ben a kismartoni bizottság tudomására jutott, hogy a tiszttartók és tisztek a tilalom ellenére a maguk számára előfogatot követeltek. A *commissio* körlevélben figyelmeztette őket, hogy ez „nagy büntetés terhe mellett tilos”.¹⁸¹ A Csákyak kluknói tisztiszéke tiltotta, hogy a tisztek a robotot saját céljaikra használják.¹⁸² A megengedettnél több állatot ők sem tarthattak.¹⁸³

Egyes nagybirtokokon – Batthyány, Esterházy, Festetics, magyaróvári Habsburg, Károlyi – a tisztek, készpénzfizetéseik alapján, osztályokba voltak sorolva. A kifizetéseknél a kerületi pénztárak igyekeztek az egyes uradalmakat külön kezelni. A kismartoni bizottság pl. 1754-ben elrendelte, hogy a főpénztár az uradalmak fizetéseit külön rovatokon számolja el.¹⁸⁴ A készpénzfizetések megállapításánál figyelembe vették a végzett munka minőségét, így előfordulhatott, hogy ugyanazon uradalmon belül az azonos munkakört betöltők fizetése különböző volt.¹⁸⁵ A készpénzfizetésekből a Batthyány uradalom 1812-ben „osztály és személyzeti adót” (*Klassen- und Personalsteuer*) vontak le.¹⁸⁶ 1815-ben a Festetics uradalmak tisztjei drágasági pótlékot kaptak. A vörsi számtartó pl., akinek évi fizetése 150 Ft volt, 40 Ft-ot.¹⁸⁷

¹⁷³ P 1322. Tisztiszék, 1789. jún.

¹⁷⁴ P 210. 1790. szept. 11.

¹⁷⁵ Szántó 193.

¹⁷⁶ Wellmann 1933. 121.

¹⁷⁷ P 1322. Tisztiszék, 1823. okt. 25.; P 187. 1845. ápr. 12./40.

¹⁷⁸ Merényi 1896. 101–102.

¹⁷⁹ Merényi 1898. 88.

¹⁸⁰ P 108. Fasc. B. No 14. et NB. 1751. ápr./6., 17.

¹⁸¹ P 155. Bizottság, III. k. 1757. máj./6.

¹⁸² P 74. Tisztiszék, 1810. okt. 21./1.

¹⁸³ Uo. 1810. okt. 21./3.

¹⁸⁴ P 108. Fasc. B. No 30. et NB. 1754. okt./15.

¹⁸⁵ P 406. Prot. 1793. febr. 9./96.

¹⁸⁶ P 1322. Tisztiszék, 1812. szept. 9./13.

¹⁸⁷ P 286. 1815. jan. 1./1. Itt szeretnék utalni arra, hogy a fizetések emelkedő tendenciáit látva, gondolnunk kell az állandó áremelkedésre is.

Egyes uradalmak a tiszteknek az eladott termények, állatok után százalékot fizettek. Ezt a rendszert követte pl. Széchényi Ferenc,¹⁸⁸ valamint gróf Serényi putnoki és gróf Sándor Móric biai és bajnai uradalma. A kifizetett százalék 1855-ben évi 200–300 Ft különjövédelmet biztosított a tiszteknek.¹⁸⁹ Hasonló fizetéskiegészítés volt az uradalmon kívüli tevékenységért felvett napidíj, amely uradalmak és a tisztség nagysága szerint változott.

A legnagyobb és legjobban szervezett Esterházy hercegi hitbizomány gazdasági bizottsága gyakran foglalkozott a tiszti fizetésekkel. 1754 decemberében pl. a lendvai ügyész konvencióját – más ügyészek szintjére – négy öl fával emelték.¹⁹⁰ 1756-ban az írrok – egy uradalmi jelentés leírásáért – 8 Ft *discretiót* kapott.¹⁹¹ 1763-ban a kismartoni felügyelő írnoke újévre 6 dukátot,¹⁹² 1784-ben a jogügyigazgató írnoke – különböző írásbeli munkáiért, levelezésért, beadványok írásáért – 24 dukátot kapott.¹⁹³

Egyes – hercegi és grófi – Esterházy uradalmak tisztjeinek készpénzfizetése 1690 és 1855 között az alábbiak szerint alakult:¹⁹⁴ (lásd: 118. old.)

Joseph Haydn „Kappelmeister” 1790-ben 782 Ft 30 kr készpénz mellett az alábbi járandóságot kapta: egyenruha (170 Ft értékben), 4 mérő búza, 12 mérő rozs, 3/4 mérő árpa, 300 font marhahús, 50 font só, 30 font zsír, 36 font gyertya, 18 vödör bor, 2 disznó és 12 öl tűzifa.

A kórusban 14 énekes volt, ezek fejenként 600–1000 Ft-ot kaptak, természetben azonban csak tűzifát és gyertyát.¹⁹⁵

A többi uradalomról nehéz átfogó képet kialakítani, mivel a készpénz- és természetbeni járandóságok nagy ingadozást és eltérést mutatnak. Mégis megkíséreltem néhány – jellemzőnek tartott – uradalom tisztjeinek fizetési táblázatát összeállítani. Ezek a Balassák kékkői, a Csákyak, a fejérvári örkanonokság, a keszthelyi Festetics, a mándoki Forgách, a garamszentbenedeki és a mindszentalgópusztai uradalom. Hangsúlyozom, hogy a táblázatban csak a készpénzfizetések szerepelnek. Ezekon kívül az uradalmak a legkülönbözőbb természetbenieket adták tisztjeiknek. Ez lehetett: bor, búza, rozs, lencse, borsó, árpakása, köles, hajdina, só, tehénhús, faggyú, birka- vagy tehénvaj, szalonna, hízó süldő, nyári marhatartás, szekér, széna, kukorica-, káposzta-, kenderföld, őszi-tavaszi alá való föld, rét stb.

A készpénzfizetések 1752 és 1844 között a fenti uradalmakban a következőképpen alakultak:¹⁹⁶

¹⁸⁸ *Fabricius* 37.

¹⁸⁹ *Galgóczi* 183–184.

¹⁹⁰ P 108. Fasc. B. No 30. et NB. 1754. dec./12.

¹⁹¹ P 155. Bizottság, II. k. 1756. máj./12.

¹⁹² P 108. Fasc. C. No 35. 1763. jan./12.

¹⁹³ P 162. Esterháza, Fasc. 4. 1784. júl. 16.

¹⁹⁴ *Merényi*, 1902/A, 470–473.; P 108. Fasc. B. No 30. et NB. 1754. dec./11.; P 108. Fasc. C. No 36. 1763. márc. 1.; P 182. Fasc. t. No 27. 1771. márc. 27.; P 162. Esterháza, Fasc. I. 1780. máj./94.; P 182. Fasc. y. No 8. 1782.; P 182. Fasc. q. No 2. 1790. okt. 2.; *Galgóczi* 185.; *Szabad* 51.; P 187. 1845. ápr. 12./6.

¹⁹⁵ P 182. Fasc. q. No 2. 1790. okt. 2.

¹⁹⁶ P 1770. Alkalmazottak, 1802., 1818., 1844. No VII.; P 73. No 21. 1809. jún. 25.; *Bojt* 95–97.; P 276. 1784. Status personalis.; P 1882. Instr. Mándok, 1752. aug. 2.; *Gerendás* 63.; *Fabricius* 29.

Megnevezés	Kapuvár, 1690	Kismarton, 1754	Kőszeg, 1763	Kismarton, 1771	Kismarton, 1780	Ozora, 1782	Kismarton, 1790	Tata, 1830- as évek	Tata, 1845	Szered, 1855
	pengőforint									
Régens	—	—	—	—	—	—	2200	—	—	—
Praefectus	—	—	—	—	—	—	—	6000	—	—
Felügyelő	—	400	—	500	—	560	650	—	—	—
Számvevő	—	300	350	—	600	600	—	—	300	269
Tisztartó	100	150	150	—	200	150	—	—	250	600
Számartó	100	100	100	—	—	150	—	—	200	269
Pénztáros	—	—	—	200	250	170	—	—	—	—
Ügyész	—	100	—	150	200	155	—	—	—	—
Kasznár	36	100	80	100	100	110	—	—	—	160
Sáfár	—	50	20	—	—	40	50	—	—	—
Mérnök	—	—	—	250	200	300	—	—	150	—
Doktor	—	—	—	—	130	150	—	—	—	—
Erdőmester	—	—	80	—	100	92	—	—	200	—
Titkár	—	—	—	70	80	—	100	—	—	—
Írnok	—	20	20	30	35	—	35	—	40	—
Karmester	—	—	—	782	—	—	782	—	—	—

Megnevezés	Balassa uradalom		Csáky uradalom		Fejérvári örkanonokság		Festetics uradalom Keszthely 1784	Forgách uradalom Mándok 1752	Garamszent-benedeki uradalom 1796	Mindszent-algyőpusztai uradalom 1775
	1802	1818	1844	1809	1768	1815				
Igazgató	380	400	—	—	—	—	—	—	—	—
Felügyelő	—	—	—	200	—	—	—	—	—	500
Tisztartó	150	250	150	200	195	200	250	73	—	—
Ügyész	100	300	100	150	100	—	300	—	200	—
Számvevő	—	—	—	200	—	—	—	—	—	—
Számartó	100	200	100	150	325	—	100	50	—	200
Kasznár	80	100	100	80	—	40	60	80	—	150
Sáfár	—	12	30	50	—	—	—	—	—	—
Pénztáros	80	—	—	—	—	—	200	—	—	—
Levél-táros	—	—	—	—	—	—	25	—	—	—
Írnok	30	50	50	40	—	—	—	20	—	—

Korszakunk végére a készpénzfizetések növekedését látjuk. Az uradalmak közötti különbségek azonban ekkor is megmaradtak.¹⁹⁷

1855	Batthyány uradalom		Hunyady uradalom	Inkey uradalom	Károlyi György uradalma	Sándor Móric uradalma	Zichy uradalom
	Körmend	Enying	Kéthely	Iharosberény		Bia, Bajna	Szentmihály
pengő forint							
Felügyelő	—	—	—	—	1500	3000	—
Tisztartó, intéző	700	650	260	810	1000	600	300
Számvevő	—	—	260	650	—	800	—
Számtartó	600	350	200	475	—	—	—
Kasznár	—	—	—	—	700	—	—
Ügyész	—	—	300	—	—	—	—
Mérnök	—	300	120	—	—	—	—
Orvos	—	200	120	—	—	—	—
Baromorvos	—	—	120	—	—	—	—
Erdőmester	—	—	120	400	800	—	—
Írnok	—	200	60	166	200	250	—

Az uradalmak tisztjeik hűségét és odaadását igyekeztek azzal is jutalmazni, hogy öreg korukra nyugdíjat biztosítottak. Ez azonban csak tisztekre — esetleg az alkalmazottakra — vonatkozott, a munkában megrokkant parasztok öreg napjaikra semmit sem kaptak. Ez alól néhány szegényházi elhelyezés, kegydíj vagy alamizsna jelentett kivételt, amit a megfelelő fejezetben tárgyalok.

Tiszti nyugdíjról az első említést az Esterházy hercegi hitbizománynál találtam. A kismartoni bizottság 1753 szeptemberében felszólította a fraknoi tisztartót, hogy a következő újévkor „mondjon le állásáról és élvezze a keresett nyugalmat”.¹⁹⁸ 1782-ben a pásztói kasznár özvegye a „kegyesen megállapított nyugdíjat” Lévára kérte kiutalni.¹⁹⁹ A Moson megyei Gálos mezőváros jegyzőjének özvegye ugyanebben az évben kérte, hogy férje utáni — aki az uradalom részére írásbeli munkát végzett — természetbeni járandóságát még egy ideig kapja. Ezt a bizottság meg is engedte.²⁰⁰ 1784-ben Intibus György volt bittsei erdőmester kérte, hogy — mivel betegségéből felgyógyult — vegyék vissza korábbi állásába. A bizottság azonban nem volt „meggyőződve, hogy állapota állandó, ezért elégedjék meg a nyugdíjjal, melyet a herceg kegyesen adott” — írták neki.²⁰¹ 1786-ban a hercegi uradalmakban összesen 7255 Ft nyugdíjat fizettek ki.²⁰²

¹⁹⁷ Galgóczi 182–186.

¹⁹⁸ Az állami tisztviselők nyugdíjáról: *Csizmadia* 1958. 66.; P 155. Bizottság, II.k. 1753. szept./7.

¹⁹⁹ P 162. Esterháza, Fasc. 3. 1782. júl./62.

²⁰⁰ Uo. Fasc. 4. 1782. nov./26.

²⁰¹ Uo. Fasc. 4. 1784. júl./13.

²⁰² P 182. Fasc. q. No 1/D. 1786.

Az erdődi tisztartó özvegyének nyugdíjkérelmét a károlyi bizottság az urasághoz terjesztette fel.²⁰³ Ugyanezt tette a nyugdíjkérelmekkel a cenki gazdasági bizottság is.²⁰⁴ A Festetics család külön uradalmi nyugdíjalapot tartott fenn. Mérey Klára közlése szerint az alapból 1814 és 1826 között 6 százalékos kamatra összesen 4000 Ft-ot adtak kölcsön.²⁰⁵ A Károlyi uradalmak kiszolgált tisztjei 1835-ben összesen 3640 Ft nyugdíjat kaptak.²⁰⁶

A tatai uradalomban a kiérdemesült tisztek földhasználatot vagy ingatlant kaptak. Szabad György közléséből tudjuk, hogy Bezerédy Ignác uradalmi főkormányzó pl. 1812-ben az 1924 holdas Ménfőpusztát kapta *inszkripcióként*, „három nemzedék használatára”.²⁰⁷ Barcza Ádám igazgató 1834-ben 1000 ezüst Ft évi nyugdíjat, valamint egy pápai házat és kertet kapott örökös tulajdonul. Ghyczy Ignác praefectus 1848-ban már csak egy tóvárosi lakóház ingyen használatát kapta.

Károlyi György uradalmaiban – korszakunk végén – a tiszti nyugdíjakat a szolgálati idő alapján meghatározott osztályokba sorolták. Az alábbi három osztály volt.²⁰⁸

- I. 40 éves szolgálat után („a gyakornoki-írászi” hivataltól kezdve) a nyugdíj az utolsó évi fizetés és a deputatum. Ha a tisztt 35 évi szolgálat után beteg lett, ebbe az osztályba sorolták.
- II. 25 évi hivatal után a nyugdíj az utolsó évi fizetés és a *deputatum* fele.
- III. 15 évi hivatal után a nyugdíj az utolsó évi fizetés egyharmada.

Ha a tisztt ennél kevesebb szolgálat után beteg lett, „kegyelem útján” kapott nyugdíjat. Az özvegyek férjük nyugdíját kapták, ha az halálakor még aktív volt, ha nyugdíjas, annak felét. Ha a férj 15 évi szolgálat előtt halt meg, az özvegyeket a III. nyugdíjosztályba sorolták. A fiú árvák 60 Pft-ot, a lányok 30-at kaptak. A fiúkat – bölcsészeti kurzus elvégzése után – az uradalom alkalmazta. A Batthyány uradalmakban a tiszti árvák nevelésére külön segélyt adtak.

A körmendi uradalomban nyugdíjintézet nem volt, de előfordult, hogy cselédek is részesültek minimális összegű nyugdíjellátásban. A gróf Serényi-féle putnoki uradalomban „érdem után” adták a nyugdíjat. Gróf Sándor Móric biai és bajnai uradalmában nyugdíj „csak kegyelemből lehetett”, de gyakorlatilag minden tisztt és özvegy kapott.²⁰⁹

²⁰³ P 406. Prot. 1793. febr. 9./94.

²⁰⁴ P 623. Gazd. biz. No 224/1805.

²⁰⁵ Mérey Klára 1962. 94.

²⁰⁶ P 408. No 100/1835. márc. 15.

²⁰⁷ Szabad 51.

²⁰⁸ Galgóczi 182–183.

²⁰⁹ Uo. 183–184.

2. Alkalmazottak (oeconomici)

Éles határvonal választotta el őket a tisztectől. Talán az ispán kivételével már nem is a kormányzat, hanem az alsóbb szintű (subaltern) végrehajtás fogalomköréhez tartoztak. Az említett ispánon kívül uradalmi alkalmazott volt a majorgazda, a pajtamester, az erdész, a lovászmester, a pincemester, a vám- és taksaszedő, a dézsmás, különleges feladatkörrel a „mocsárgazda” és a „gyárnok”. Közéjük tartozott a plébános, káplán, iskolamester, orgonista stb. is, ezeket azonban inkább (uradalmi) kegyúri alkalmazottnak nevezném. Fizetésük az uradalmi konvenciók listákon szerepelt.

Az alkalmazotti kategóriából részletesebben az *ispánnal* (*spanus, Gespan*) foglalkozom, mint a birtokirányítás legalsó fokú közegével. Az ispán már nem officialis, hanem a legmagasabb rangú oeconomicus, aki gyakran a parasztok közül kerül ki.²¹⁰ A gazdasági munkák közvetlen irányítója, az allódiium vezetésének fontos tényezője.²¹¹ Közvetlenül irányította a béreseket, robotosokat és bérmunkásokat, nyilvántartotta és ellenőrizte a hetente esedékes vagy elvégzett munkákat.²¹²

A Forgáchok mándoki tisztszéke 1793-ban elbocsátotta a zsurki ispánt, „ki az itálban elmerült, magát rosszul viselte, úgyhogy semmi hasznát sem vették”.²¹³ A piarista kusztódiátus birtokain az ispánt a legkisebb rangú beosztott tiszték közé számították.²¹⁴ 1812-ben a „löllei” ispán a somogyvári ispáni állásért könyörgött. Előadta, hogy „erkölcsös, szorgalmas, a számadásokat jól vezeti, a gazdaságot tökéletes megelegedéssel űzi”. Kérte, hogy ha nem is helyeznék Somogyvárra, tegyék vissza az első osztályú ispáni fizetési osztályba, ahonnan – nem tudja miért – a másodikba tették vissza. A cenki bizottság a döntést a kerületi felügyelőre bízta: „Ha elégedett a kérelmezővel, áthelyezheti.”²¹⁵

Az előszállási uradalom kormányzója azokat az ispánokat, akik hamis jelentéseket küldtek, elbocsátással fenyegette meg.²¹⁶ 1813-ban arra kötelezték őket, hogy az istállóban égő mécsesekbe saját pénzükhöz vegyenek olajat, mivel az előző évben – Előszálláspuszta és Kisvenyimpuszta kivételével – az uradalmak nem vetettek elegendő napraforgót, és így az olajütőkbe sem tudtak sajtólásra magot küldeni.²¹⁷ 1827-ben a Károlyiak közös kormánya, az uraság parancsára, elbocsátotta Praznovszky Sándor encsenci ispánt. A bátori tiszttartóság számadást íratott vele, a gazdaságot a bátori kasznár vette át; a további rendelésig ő „pótolta” Praznovszkyt.²¹⁸ 1835-ben Rézler György a közös kormánytól kért bizonyítványt az alföldi uradalmakban ispánként eltöltött szolgálatáról. A kormány az adatokat a derekegyházi kerületi uradalmi levéltárból szerezte be.²¹⁹ A tatai és gesztesi uradalmakban – a hűség, engedelmesség, pontosság mellett – az ispán feladata volt.²²⁰

²¹⁰ Wellmann 1933. 120.

²¹¹ Maksay 834.

²¹² Ravasz 47.

²¹³ P 1882. 1793. jan. 17./10.

²¹⁴ Szentiványi 101–102.

²¹⁵ P 623. Gazd. biz. 1812. ápr. 9./331.

²¹⁶ Farkas 1965. 151.

²¹⁷ Uo. 152.

²¹⁸ P 408. No 64/1827.

²¹⁹ P 408. No 89/1835.

²²⁰ Szabad 53.

heti jelentést adni,
napi feljegyzést vezetni, azt a heti kivonatba belevenni,
az állatokról heti jelentést adni (egészségi állapot, szaporodás,
elhullás, kényszervágás, melléktermékek mennyisége),
a héten esedékes vagy elvégzett munkákat nyilvántartani,
negyedévenként számadást adni,
a jobbágyok munkavégzését ellenőrizni.

Miután egyes városoknak – Sopron, Debrecen, Székesfehérvár stb. – is voltak saját vagy bérelt birtokaik, az ispáni funkcióval itt is találkozunk. Debrecen már 1682-ben alkalmazott gazdatisztet, aki a polgárok háza utáni földeket és kaszálókat kiosztotta, ügyelt a földek művelésére.²²¹ A soproni városi ispán közölte a tanács intézkedéseit a községgel, irányította a falusi bíró és az esküdtek választását, elkészítette a szükséges leltárakat és becsléseket, bérbé adta a város birtokait, szerződést kötött azok bérlőivel.²²² Az ispán egyéb városokban ellenőrizte a jobbágyfalvak úrbéri szolgáltatásait – elsősorban a robotot –, közreműködött a urbáriumok kidolgozásában és foglalkozott a jobbágyok panaszaival.²²³

Az ispán – a többi alkalmazotthoz hasonlóan – készpénz- és természetbeni járandóságot, egyes uradalmakban, pl. a Károlyiaknál, nyugdíjat is élvezett.²²⁴ A fejevári-órkanonokság ispánjai 1768-ban a 90 Ft készpénzen kívül húsz mérő búzát, két mérő árpát, húsz mérő zabot, egy mérő lencsét, egy mérő borsót, száz font húst, egy disznót, négy kocsi szénát, hat urna bort kaptak.²²⁵

Igen nehéz feladat az ispánok és egyéb alkalmazottak uradalmankénti jövedelmét összehasonlítani, mert – különösen a deputátákban – igen nagy eltérések és alapvető különbségek vannak. Az alábbiakban közlök egy összehasonlító táblázatot:²²⁶ (lásd: 123. old.)

3. Szolgák (servitores)

A subaltern kategórián belül külön réteget jelentettek a szolgák. Az uradalmak maguk is ügyeltek e megkülönböztetésre.²²⁷ Mint arra Pach Zsigmond Pál rámutatott, a XVII. században észlelhető a majorsági szolgák, cselédek, béresek számának csökkenése.²²⁸ Korszakunkban viszont ezzel ellentétes folyamatot figyelhetünk meg: növekedett egyrészt a különböző – rendszettel összefüggő – felvigyázók, csőszök, örök, másrészt az udvartartással összefüggő szolgák száma. Az utóbbi a főúri fényűzéssel, az előbbi azzal függött össze, hogy az osztályharc viszonyai között a tagosítatlan határok az uradalmak mind több embert vettek igénybe a jobbágyok határhasználatának

²²¹ *Fabricius* 23.

²²² *Jenny* 29.

²²³ *Kállay* 1972. 44.

²²⁴ P 379. A/5. 1797. márc. 23./305.

²²⁵ *Bojt* 96.

²²⁶ P 1770. Alkalmazottak, 1802., 1818.; *Galgóczi* 182., 184–186.; *Merényi* 1902. 470–473.; P 182. Fasc. Y. No 8. 1782.; *Bojt* 96.; P 276. E.I. 1784.; P 1882. 1793. jan. 17./10.; *Fabricius* 29.

²²⁷ P 132. Tisztiszek, 1812. szept. 9./13.

²²⁸ *Pach* 235.

	Balassa uradalom, Vágbeszterce		Batthyány ura- dalom, Kör- mend	Esterházy uradalom			Fejér- vári őrka- nok- ság	Festetics ura- dalom, Keszt- hely	Forgách ura- dalom, Mán- dok	Hunyady ura- dalom, Két- hely	Inkey ura- dalom, Iharos- Berény	Károlyi György ura- dal- ma	Mind- szental- gyópusz- tai ura- dalom	Zichy ura- dalom, Szent- mihály
				Kapu- vár	Ozora	Sze- red								
	1802	1818	1855	1690	1782	1855	1768	1784	1793	1855	1855	1855	1855	1855
Ft		Pft	Ft	Ft	Pft	Ft	Ft	Rft	Pft	Pft	Pft	Pft	Pft	
Ispán	15	15	350	20	50	120	90	30	26	120	275	600	80	90
Majorgazda	25	20	–	20	30	–	–	20	15	–	–	–	–	–
Pajtmester	–	–	–	–	15	–	–	23	10	–	–	–	–	–
Erdész, erdő- ispán	25	60	300	16	23	152	–	25	15	120	400	300	–	–
Pincemester	–	–	–	–	15	–	–	30	20	–	–	–	150	–
Vámos	–	–	–	–	80	111	–	25	15	–	–	–	–	–
Mocsárbiztos	–	–	–	–	90	–	–	–	–	–	–	–	–	–

korlátozására.²²⁹ Fizetésüket negyedévenként kapták, az uradalmon kívüli szolgálatért napidíj járt nekik. A tized alól nem voltak mentesek.²³⁰

A szolgai kategória öt csoportját különböztetem meg:

- általános (béresgazda, béres, vincellér, vadász, méhész, szolga, szolgáltató, csatlós, postahordó, fullajtár),
- állattenyésztési (gulyás, csordás, juhász, tehenész, kanász, vadkanász, ökrös, csikós, lovasz, kocsis, taligás, kordés),
- rendészeti (porkoláb, hajdú, huszár, darabont, kapus, bakter, mezőőr, erdőőr, hegyőr, szőlőcsész),
- iparosok (hajómester, pintér, kádár, kovács, kéményseprő, sörfőző, kőműves, boltos, fogadós, molnár, salétromos),
- udvartartás (udvarmester, gondnok, vadász, solymász, lovasz, kocsis, kertész, inas, szolga, komornyik, szobalány, szakácsné, mosóné, pék, kéményseprő, fűtő, söprögető, őr, kapus, huszár, hajdú).

A *béresgazda* a legtapasztaltabb béres („előmunkásféle”) volt.²³¹ A béresek között külön kategória volt a szítás vagy rostás (cribrator), aki a kicsépelte gabonaszemek tisztítását végezte.²³² Rostálást nők is végeztek: a károlyi gazdasági bizottság pl. 1760-ban elbocsátotta Oláh Klára magtári rostálónőt. 1 Rft 8 kr fizetési hátralékát a perceptor fizette ki neki.²³³ A kisbéresek alkalmazása előnyösebb, mivel fizetésük a béreseknel egyharmaddal kevesebb volt.²³⁴ 1812-ben ezért tervezte a tisztiszék a körmendi uradalomban hét béres elbocsátását és helyükre kisbéresek felvételét.²³⁵ A béresek gyakran fordultak a tisztiszéken keresztül a földesúrhoz béremelésért, helyzetük javításáért. Ez azonban nem járt eredménnyel.²³⁶

A kismartoni bizottság 1751-ben szükségesnek látta írni tudó *vadászok, erdészek, erdőkerülők* alkalmazását, akik az összeírást is elvégezték.²³⁷ A következő évben a lendvai igazgató kérésére, a commissio egy vadászt küldött a Mura melletti erdőkbe.²³⁸ 1757-ben a korábbi solymász a kismartoni nagyobb kocsmában volt bérlő.²³⁹ 1782-ben a bizottság a kaposvári erdész-vadász konvencióemelés iránti kérelmét azzal utasította el, hogy „ha a jelenlegi fizetése és ruházata nem megfelelő neki, állását felmondhatja”.²⁴⁰ Ugyanez év novemberében Sustala István ipolyásztói erdőkerülő

²²⁹ Szabad 61.

²³⁰ Iványi Béla 281. és köv.; P 162. Esterháza, Fasc. 2. 1781. aug./90.

²³¹ Ravasz 47.

²³² Maksay 821.

²³³ P 397. A/1. 1760. febr. 5.

²³⁴ P 623. Gazd. biz. 1804. márc. 25./196.

²³⁵ P 1322. Tisztiszék, 1812. okt. 6./16.

²³⁶ Szabad 58.

²³⁷ P 108. Fasc. B. No 14. et NB. 1751. dec./40.

²³⁸ Uo. No 20. et NB. 1752. jún./64.

²³⁹ P 155. Bizottság. III. k. 1757. márc./14.

²⁴⁰ P 162. Esterháza, 1782. júl./67.

özvegye „tekintettel ura hű szolgálatára, valamint arra, hogy egy süketnéma gyermeke van, vagyona nincs”, a „kilencedik osztálynak megfelelő” nyugdíjat kért.²⁴¹ 1795-ben a csákvári tisztiszek előtt tett esküt a Magyaralmásra fogadott vadász, majd a fővadász felvette a status personalisba.²⁴² A kluknói tisztiszek 1809-ben elbocsátotta Kandnik Ondát, „mivel nem őrizte az erdőket”.²⁴³ A körmendi tisztiszek elbocsátással fenyegette meg 1812-ben a ludbregi erdészt, ha a hátralékos erdei jövedelmeket nem szedi be.²⁴⁴

A károlyi bizottság rendeletére 1760-ban a perceptor a három *fullajtárnak* egy-egy pár csizmát csináltatott.²⁴⁵ 1778-ban Szmolen János *méhész* egy évi szolgálat után kérte a Csákyak illésfalvi tisztiszekét, hogy konvencióját emelje fel. Az ülés válasza: „...előbb szorgalmáról tegyen bizonytságot, azután emelünk neki”.²⁴⁶

A kismartoni bizottság 1752-ben a kőszegi uradalomból a fiatal svájci teheneket Kozárra hajtatta és ott „egy különleges gondozót” rendelt melléjük, aki az állatokat „jól tartsa, legeltesse, tisztítsa”.²⁴⁷ 1754-ben a commissio új szerződést kötött a *juhászokkal*, mivel a királyi összeíráskor juhaikat is dikára vették fel. „A juhászok azonban ebből szokták pótolni, ha az urasági juhok között hiány van” – ezért 18 birka tartását engedélyezték nekik.²⁴⁸ A bittsei juhászok 1757-ben fejenként tizenkét Ft-ot, két mérő búzát, öt mérő árpát és bárányonként külön két Ft-ot kaptak. A konvenciót a számvédelem és az uradalom tartotta nyilván.²⁴⁹

A károlyi bizottság 1760-ban elbocsátott két *lovászt*, „mivel nincs többé rájuk szükség”. A perceptor fejenként 3 Rft 24 kr-t fizetett ki nekik.²⁵⁰ Ugyanekkor Bernard szekérmestert 11 lóval Vásárhelyre küldték. Vele ment hét hajdú és egy lovasz is, tizenegy uradalmi és hét városi hajdú katonai lovat vittek magukkal. Tíz napra az alábbi költséget kapták az uradalomtól:²⁵¹ szekérmester 2 Rft 50 kr, hajdúk 8 Rft 10 kr, lovakra 18 Rft és lovasz 1 Rft 30 kr, összesen 30 Rft 30 kr.

1792-ben az iványi Széchenyi uradalom *kanásza* – a búzán, a rozson és a lencsén kívül – 16 Ft-ot, a négy *csordás* naponta 24 kr-t kapott.²⁵² A kluknói tisztiszek 1810-ben a konvenció állatgondozóknak a sörfőzőházból fél öl fát engedélyezett.²⁵³ 1812-ben a hídvégi juhász kérte, hogy emeljék fel a konvencióját. A körmendi tisztiszek ülés szerint „az élelmiszerárak csökkennek, így kérése nem indokolt. A száz uradalmi juh mellett 18 sajátot tarthat. De ha kiderül, hogy ennél többet tart, elkobozzák tőle.”²⁵⁴ Egyetlen számadó *kondást* – Herczeg Mihályt – ért az a megtiszteltetés, hogy Éble Gábor a debrői uradalom történetéről szóló munkájában említi, illetve közli családjának leszármazását, mint „az első paraszt-genealógiát”.²⁵⁵

²⁴¹ Uo. 1782. nov./39.

²⁴² P 187. 1795. okt. 3./10.

²⁴³ P 74. Tisztiszek, 1809. okt. 1./8.

²⁴⁴ P 1322. Tisztiszek, 1812. okt. 6./8.

²⁴⁵ P 397. A/I. 1760. márc. 1.

²⁴⁶ P 73. No 4. 1778. jan. 29./20.

²⁴⁷ P 108. Fasc. B. No 20. et NB. 1752. ápr./12.

²⁴⁸ Uo. No 30. et NB. 1754. dec./14.

²⁴⁹ P 155. Bizottság, II. k. 1756. máj./7.; III. k. 1757. máj./15.

²⁵⁰ P 397. A/I. 1760. febr. 2.

²⁵¹ Uo. 1760. febr. 22.

²⁵² P 623. No 27./1792.

²⁵³ P 74. Tisztiszek, 1810. márc. 11./5.

²⁵⁴ P 1322. Tisztiszek, 1812. okt. 6./10.

²⁵⁵ *Éble* 1909. 47.

Az uradalmak alkalmazásában sokféle *kézműves* dolgozott. Konvenciójuk csekély készpénzből és főként természetbeniekből állott. 1757-ben az ozorai ménes kovácsa a kismartoni bizottságnál tett panaszt, amiért a neki járó ruhát már két éve nem kapta meg. A bizottság utasította a felügyelőt: 50 Ft-ot adjon neki, „ha kevesebbel nem éri be”. A többiek, akik szintén nem kapták meg a ruhájukat, 20 Ft-ot kaptak.²⁵⁶ A ménes kovács özvegye 1758-ban „pro semper” 30 Ft-ot kapott.²⁵⁷ Az illésfalvi tisztiszék 1778-ban felvette Gergel Mihályt ácsinasnak. „Kap 2 rajnai forintot, enni a mesternél fog. Három évig dolgozzék, utána az inasságból felszabadul.”²⁵⁸ 1781-ben a zsolnai kéményseprő – a kémények számának növekedésére hivatkozva – a hercegi bizottságtól konvenciója emelését kérte. A bizottság a felügyelőt bízta meg a kémények összeírásával.²⁵⁹ Az 1812. októberi körmendi tisztiszék az uradalmi titkár javaslatára a kovács konvencióját – igen magasan – 300 Ft-ban, négy öl fában, egy kocsi szénában, háromszáz kosár szénben, szabad lakásban és kertben állapította meg. A bognár – a szén kivételével – ugyanezt kapta. A mesterségükhöz szükséges fát, vasat szabadon kapták, saját akaratuk szerint használhatták fel. Mindezt viszonzásképpen csak a kisebb javításokat végezték, a lópatkolásért, külön tárgyak készítéséért az uradalom olyan árat fizetett, mint a többi mesternek. A munkákról naplót vezettek, melyet havonta a tiszttartó ellenőrzött, illetve az uradalmi hivatal „utána számolt”.²⁶⁰ Az uradalmi munkát előnyben kellett részesíteniük az egyéb megbízásokkal szemben.

Külön beszélek a subaltern-kategória egy speciális rétegéről, az uradalmi *hajdúkról* (hajdones, Haiduken). Az ő feladatuk volt, hogy a parasztot munkára hajtsák, a hátralekók behajtásában közreműködjenek, a tiszttartót szemleútjain kísérik, az uradalmi börtönt őrizték.²⁶¹ A legtöbbször parasztsorból származó hajdúknak három csoportja különböztethető meg:²⁶² házi katonaság (a jobbágyok ellen), hivatali (küldönc, ajtónálló), gazdasági (robotmunka ellenőrzése, erőszak).

A korábbi századokban parancsnokuk a várnagy (kapitány, castellanus), aki az uradalom gazdasági ügyeit is irányította.²⁶³ Korunkra a castellanus egyre inkább az udvartartás gondnokai teendőit látta el; a hajdúk vezetője a káplár (satrapa),²⁶⁴ aki semmiképpen sem azonosítható a majorossal.²⁶⁵

A kismartoni bizottság 1751. decemberi ülése engedélyezte, hogy a darabontokat felruházzák. „Kivéve a volt gránátost, mivel az már fel van öltöztetve.”²⁶⁶ 1780-ban Dalmata Antal volt ozorai porkoláb kérte a commissiót, hogy adjanak neki „kegyes ellátást”, mivel látása romlik, nem tudja már falusi jegyzői szolgálatát ellátni. Hivatkozott azokra az ütlegekre, melyeket Ozorán a parasztok felkelésekor elszenvedett. Miután ezt a felügyelő is igazolta, a porkolábból lett falusi jegyző a nyolcadik osztály-

²⁵⁶ P 108. Fasc. B. No 31. et NB. 1757. aug./14.

²⁵⁷ P 155. Bizottság, III. k. 1758. máj./25.

²⁵⁸ P 73. No 4. 1778. jan. 29./11.

²⁵⁹ Esterháza, Fasc. 2. 1781. aug./67.

²⁶⁰ P 1322. Tisztiszék, 1812. okt. 6./17.

²⁶¹ Wellmann 1933. 120.; Ravasz 47.

²⁶² Szabad 54–55.

²⁶³ Maksay 812–820.

²⁶⁴ Éble II. 308.

²⁶⁵ Maksay 832

²⁶⁶ P 108. Fasc. B. No 14. et NB. 1751. dec./92.

nak megfelelő nyugdíjat kapott.²⁶⁷ 1782-ben a bittsei darabont özvegyének nyugdíj iránti kérelmét azzal utasították el, hogy „férje iszákossága által nem szerzett érdeme-
ket”.²⁶⁸ Az illéfalvi tisztiszék egy 20 évig az uradalmat szolgáló hajdú özvegyének temetésre 2 Rft-ot adományozott.²⁶⁹ 1794-ben a surányi tiszttartóság jelentette a károlyi tisztiszéknek, hogy az uradalmi hajdú a megyei számvevőségre akar kerülni. Az ülés határozata: „... ha nem tudják ott foglalkoztatni, el kell küldeni; fizetését ki-
adni”.²⁷⁰

A kluknoi tisztiszék 1809-ben az öt uradalmi hajdúnak – „mivel jól viselik magu-
kat” – egy Ft emelést adott. Az öt közül egy a kasznár, egy az igazgató, három a tiszttartó mellett teljesített szolgálatot. A folkmári két hajdú közül egyik mindig a tiszttartó szolgálatára állt.²⁷¹ 1810-ben „az uraság akaratából” a szentannai uradalom-
ból elbocsátottak egy hajdút. A ruhát és övet a kasznár vette vissza tőle.²⁷² A Csákyak hajdúi csak nagyobb ünnepek, vásárok alkalmával hordhatták a kiadott libériát, mely-
nek kihordási ideje három év volt.²⁷³ Konvenciójuk kiméréséről a tisztiszék intézke-
dett.²⁷⁴

A hajdúk egy része – kastélyhajdú, darabont, huszár – az udvartartáshoz tartozott. A csákvári tisztiszék 1798-ban pl. a meghalt Czeller Ádám helyére az udvari kocsi-
tette meg kastélyhajdúnak. „Az elhalt ruháját, melyet még nem hordott, megkapja. Új ruha készítését függőben kell tartani” – mondták.²⁷⁵ Broderics körmendi huszár özvegye – négy neveletlen gyerekkel – nemhogy a kért kegydíjat nem kapta meg, de elvették tőle azt a 9,5 hold földet is, melyet ura művelt, és melyért 316 Ft-ot fizetett, „mivel nem tudja megművelni”.²⁷⁶ 1812-ben a ludbregi uradalomban megürült egy darabonti hely. Az addigi kastélydarabontot helyezték oda és az igazgatósági huszárból lett kastélydarabont.²⁷⁷

Az udvartartáshoz ezenkívül még sokan – házi szolga, kertész, pohárnok, mosóné stb. – tartoztak. 1753-ban a soproni Esterházy ház *szolgája* „usque dies vitae” nyugdíj-
ként nyolc mérő gabonát kapott.²⁷⁸ 1757-ben a kismartoni *taligás* – hercegi kegye-
lemből – pozsonyi háziszolga lett.²⁷⁹ 1762-ben a hercegi bizottság az új pozsonyi „Hausmeister” fizetését – „amely magasabb, mint amit megszolgált” – elődje szintjére szállította le.²⁸⁰

A kőszegi tiszttartó a hercegi bizottságnak mutatta be a kastély kertészeivel tíz évre kötött szerződést, amely szerint lakást és évi 40 Ft-ot kapott; amiért 40 db fát kellett évente ültetnie. A bizottság a szerződés időtartamát öt évre csökkentette azzal, hogy

²⁶⁷ P 162. Esterháza, Fasc. 1. 1780. máj./74.

²⁶⁸ Uo. Fasc. 3. 1782. júl./55.

²⁶⁹ P 73. No 4. 1778. jan. 29./18.

²⁷⁰ P 406. Prot. No 1046. 1794. dec. 10.

²⁷¹ P 74. Tisztiszék, 1809. okt. 1./5–6.

²⁷² Uo. 1810. dec. 18./1.

²⁷³ Uo. 1810. szept. 2./9.

²⁷⁴ Uo. 1810. okt. 21./4.

²⁷⁵ P 187. 1798. dec. 11./910.

²⁷⁶ P 1322. Tisztiszék, 1812. okt. 6./9.

²⁷⁷ Uo. 1812. okt. 6./7.

²⁷⁸ P 155. Bizottság, II. k. 1753. szept./5.

²⁷⁹ P 108. Fasc. B. No 31. et NB. 1757. jan./15.

²⁸⁰ P 108. Fasc. C. No 34. 1762. dec./5.

50 fát ültessen, „mivel a korábbi kertész csak 16 Ft-ot kapott és a gyümölcsöt természetben szállította az uradalomnak”.²⁸¹ 1763-ban a bécsi „vörös ház” kertésze kérte felmentését és a munkájáért járó bérét. A bizottság a felmentést megadta és javasolta a hercegnek, hogy „mértányos lenne a kérés teljesítése, mivel a kertész korábban annak a kertnek hozamát élvezte, amely most a lovasiskola építése miatt megszűnt”.²⁸² A kanizsai tisztiszek a Grazból érkezett új kertészt a homokkomáromi tisztii ebédelőben szállásolta el.²⁸³

A károlyi gazdasági bizottság 1760-ban elbocsátotta Szatmári Pál *pohárnokot*. Évi fizetése – 3 Rft 36 kr – arányos részét kiadták neki.²⁸⁴ A csákvári uradalomban Obertl Antal lovas katona felesége mosta – mint „*mosóné*” – az uraság ruháját. A gróf ottlétekor „válogatás nélkül” mosott, ezért erre az időre konvencióján felül 26 Ft-ot kapott, hogy „segítséget tarthasson”.²⁸⁵ A Batthyányak 1813. szeptemberi igazgató tanácsi ülése azt mérlegelte, hogy „Latzi megkaphatja-e a libériát”.²⁸⁶

²⁸¹ P 108. Fasc. B. No 20. et NB. 1752. ápr./14.

²⁸² P 108. Fasc. C. No 36. 1763. márc./6.

²⁸³ P 1322. Tisztiszek, 1765. nov. 14./2.

²⁸⁴ P 397. A/1. 1760. febr. 6.

²⁸⁵ P 187. 1798. márc. 15./848.

²⁸⁶ P 1322. Tisztiszek, 1813. szept. 25./8.

VI. BIRTOKGAZDÁLKODÁS

A nagybirtok — és benne a birtokkormányzat — létének értelme a gazdálkodás volt. A birtokirányítás három ágazata — birtokgazdálkodás, igazgatás, jogszolgáltatás — közül az irányító szervek a legnagyobb figyelmet az elsőre fordították. Természetszerűleg következett ez abból, hogy a birtokos éppen e célból hozta őket létre, ezért ruházta rájuk hatalmának egy részét is. A birtokkormányzat működésének célja, eredményességének mércéje a nagybirtok gazdálkodásának jó megszervezése volt.

A birtokgazdálkodást több oldalról — gazdaságtörténet, agrártörténet, technikatörténet stb. — is meg lehet közelíteni. Jelen tanulmány tárgya a birtokkormányzat tevékenysége, így a gazdálkodást is erről az oldalról közelíti meg. Azt vizsgálja, hogy a kormányzati — ezek közül is az irányító — szervek milyen gazdálkodási kérdésekkel, és hogyan foglalkoztak. Nem célja a magyarországi nagybirtok-gazdálkodás egészét ismertetni, mely e tanulmány kereteit meghaladná.

A kormányzati szervek gazdálkodási tevékenysége az alábbi feladatkörök köré csoportosítható: 1. fenntartás, 2. úrbéri szolgáltatások, a munkaerő biztosítása, 3. szántóföldi munkák, talajjavítás, 4. növénytermesztés, 5. állattenyésztés, 6. haszonvételek, ipari üzemek.

1. Fenntartás

Már az előző fejezetben is láttuk, hogyan igyekezett a birtokkormányzat korszerű, a növekvő követelményeknek megfelelő birtokszervezetet létrehozni. Ez a tevékenység is a szervezés körébe tartozott. E helyütt azonban nem erről a birtokszervezésről, hanem a mezőgazdasági üzem mindennapi munkájához szükséges — fenntartás, építkezések, kézművesek irányítása, munkaeszközök beszerzése, udvartartás — ellátásáról szövegek.

A birtokokhoz nagyszámú épület, mindenekelőtt maga a kastély a melléképületekkel, a majorban a különböző tisztek és alkalmazottak lakóépületei, tehén-, ökor- és lóistálló, magtár, sör- és pálinkafőzőház, a falvakban a jobbágyoknak és taksásoknak bérbe adott házak, malmok, kocsmák, vendégfogadók, a falvakon és majorokon kívül a szerűskert, présház, juhészter, méhes, tégláégető kemence, csószházak, erdészházak stb. tartoztak.¹ Mindezeket az épületeket „nemcsak konzerválni, hanem növelni” is a birtokkormányzat feladata volt. Így intézkedtek már korszakunk elején az alsólendvai, dombóvári és erdődi uradalmaknak adott utasítások.²

¹ Wellmann 1933. 115–116., 1937. 691–692.

² Merényi 1895. 339. 1898. 84.; Kárffy 268–272.

A feladatkör jelentőségét mutatja pl., hogy 1752 februárjában Esterházy Pál Antal herceg – Nápolyban, ahol nagykövetségként működött – személyesen foglalkozott vele. A hozzáküldött tisztiszéki jelentésekből azt állapította meg, hogy az uradalmak túl sokat foglalkoztak építési, épületfenntartási ügyekkel. Elrendelte, hogy minden építkezés, javítás csak az ő aláírásával történhet, anélkül érvénytelen volt. A szükségtelen épületeket – a javítási költségek megtakarítása céljából – megszüntette. Figyelmeztette a tisztiszéket, hogy az utasítást – büntetés terhe mellett – szigorúan tartsa be, csak okvetlenül szükséges és gazdaságos építkezést engedélyezzen. A tervrajzot, költségvetést előzetesen gondosan mérlegelték. A herceg foglalkozott utasításában néhány konkrét ügygel, pl. a fehéregyházi leégett kúria újjáépítésével (ahol egy 421 Ft értékű szín javítását kifogásolta) és a bujáki pince építésével. „Igen elgondolkoztató – írta a herceg –, hogy egy völgyfalui épületfal, mely két éve készült, beomlott. Elő kell állítani a kőművest, aki építette és be kell hajtani rajta a költségeket.”³ Ugyanez év májusában a herceg kifogásolta, hogy a gazdatisztek összes beadványai építési engedély kérésére vonatkoztak.⁴ 1752-ben észrevételezte, hogy Fraknó várában – az ő engedélye nélkül – új számvevőséget rendeztek be. A főszámvevő a herceg szóbeli beleegyezésére hivatkozott, írásbeli engedélyt azonban nem tudott produkálni.⁵ 1759-ben a herceg még mindig arról írt, hogy a főpénztár sok pénzt vitt el építkezésekre. „A szükséges építkezéseket nem egyszerre, hanem fokozatosan kell elvégeztetni, hogy a jobbágyok ne menjenek tönkre bele.”⁶ Csak az 1786. évi utasítás enyhített ezen a szigoron: az 50 Ft-on aluli javításokat a kismartoni bizottság hatáskörébe utalta.⁷ A hercegnek az építkezések iránti figyelmét indokolta, hogy a hitbizományos által az ősi vagyonban tett javítások, építkezések, felszerelés – mint szerzemény – az illető szabad rendelkezésébe került. A herceg azonban ennek ellenére sem akart nagy terhet magára vállalni.⁸

Nem maradtak el az építkezések iránti figyelemben – különösen a XVIII. század második felében – a többi nagybirtokok sem. Csaknem minden tisztiszéki, bizottsági, igazgató tanácsi ülés foglalkozott ilyen kérdésekkel. Az 1772. évi nagykárolyi gazdasági ülés pl. a károlyi pénztárhoz tartozó uradalmakban létesítendő – kocsmá, mészárszék stb. – épületek értékét 4197 Ft-ban szabta meg.⁹ Az esztergomi tisztiszék 1786. november 7-i ülésén az uradalmakhoz tartozó épületek javításáról tárgyalt. Egyes épületekről pótlólag felvilágosítást kért a tiszttartóktól. Az 1798. májusi ülésen – hasonló napirenddel – részt vettek a munkát végző kőműves- és ács mesterek.¹⁰

A keszthelyi tisztiszék rendelkezése az uradalmakban tervezett minden építkezés rajzát és költségvetését az igazgatósághoz kellett felterjeszteni. „Ez a munkát is meggyorsítja, mert nem a kezdéskor kell a jóváhagyásra várni” – írták.¹¹ A Széchenyi birtokokon a tisztek a cenki bizottságnak jelentették, hogy milyen építkezés, javítás

³ P 108. Fasc. B. No 6. 1751 után/13.

⁴ Uo. No 13. 1751. máj. 18./1.

⁵ Uo. No 26. 1752. jún. Res./18.

⁶ Uo. No 31. et NB. 1759. Instr./8.

⁷ P 108. Fasc. C. No 40. et C. 1786. júl. Instr./3.

⁸ Erdélyi II. 307.

⁹ P 397. A/2. 1772. ápr. 25.

¹⁰ Arch. saec. Jur. Titulus 41–48. 1786. nov. 7., 1798. máj. 5.

¹¹ P 274. Tisztartóság, 1799. júl. 30.

történt, milyen megbízást hajtottak végre.¹² A Csákyak 1809. októberi kluknói tisztiszéke az uradalmakban található faépületekkel foglalkozott.¹³ A Károlyi uradalmakban a „szoros munka idejének bekövetkezése előtt” végezték el a reparációkat.¹⁴ Az 1836. évi körmendi számbírók szék megtiltotta, hogy az építkezések után maradt bontási anyagot elárverezzék, „ha az az uradalomban még valamire használható” volt. Az uradalomhoz tartozó lakóépületekben a kisebb tatarozás a lakók dolga volt, a pénztár az ilyen javításokat nem fizette ki.¹⁵

Az építkezések között kiemelt helyet foglaltak el a kastélyépületek. Az 1751. áprilisi bizottsági ülés a kismartoni kastélykert munkáira – szolgálkkal együtt – két fogatot rendelt Lakompakról és Keresztúrról. Arra az időre, míg ott dolgoztak, a fizetőhivatal konvenciójukon felül napi 7 krajcárt fizetett nekik.¹⁶ Ugyanez év decemberében engedélyezték a kismartoni tiszttartónak, hogy szállására téli ablakot csináltasson. A köpcsényi kastély vihar által okozott kárainak javítására 48 Ft-ot utalványozott a commissio, de a keresztúri kastélyban esedékes javításokat a tavaszra halasztotta.¹⁷ 1752-ben Zinner mérnököt bízták meg, hogy a kőszegi kastély javításáról költségvetést adjon. A herceg rendelkezése a mérnök minden egyéb esedékes javítást megvizsgálta.¹⁸ Ugyanez évben került sor a kismartoni kastély muzsikáló órájának javítására. A munkát egy bécsi órás mester végezte. Elszámolása szerint óralapot, holdgolyót, mutatókat épített be, valamint a „walcert muzsikáló részt” javította.¹⁹ A kastély előtti jégveremben gyakran – nemcsak olvadáskor – összegyűlt a víz. A mérnök pumpa beszerzését javasolta, mellyel a vizet kiszivattyúzhatták volna. A bizottság jónak látta egy csatornát ásatni a majorsági udvaron keresztül egészen a városi árokig.²⁰ 1758-ban – a gazdaságosságra hivatkozva – lebontották a schwarzenbachi kastély emeleti részét és a földszinti részből tiszti lakásokat alakítottak ki.²¹ 1780-ban a kismartoni bizottság a hegyesdi vashámorból 40 mázsa rácsvasat hozatott az eszterházi színházi épület céljára. A vas árát az eszterházi építési pénztár a főpénztárba utalta át.²² A következő évben a kastély kertjében vízvezetékét építettek, melyhez a faanyagot Nagy régens hozatta.²³

A nagykárolyi gazdasági bizottság 1760-ban 4 Rft-ot fizetett ki az órás mesternek a kastély toronyórájának javításáért. Ugyanez évben készült a grófné számára almárium. Az ehhez szükséges három font enyvet, egy konc aranyos papírt a számtartó szerezte be. Képipró Györgynek táblafestésért 4 Ft-ot fizettek.²⁴ 1772-ben a gazdasági ülés utasítására Bernard építőmester „hevenyében javította meg” a kaplonyi konventben levő családi kriptát, hogy „a hibák elhanyagolása miatt később ne legyen nagyobb

¹² P 623. Gazd. biz. 1808. máj. 22./268.

¹³ P 74. Tisztiszék, 1809. okt. 21.

¹⁴ P 407. No 790. 1818. ápr. 10.

¹⁵ P 1322. Tisztiszék, 1836/4.

¹⁶ P 108. Fasc. B. No 14. et NB. 1751. ápr./9.

¹⁷ Uo. 1751. dec. 45–46., 89. -

¹⁸ Uo. No 20. et NB. 1752. aug./4.

¹⁹ Uo. 1752. aug./13.

²⁰ Uo. 1752. aug./13.

²¹ P 155. Bizottság, III.k. 1758. máj./28.

²² P 162. Esterháza, Fasc. 1. 1780. máj./71.

²³ Uo. Fasc. 2. 1781. aug./97.

²⁴ P 397. A/I. 1760. febr. 6., márc. 25., 31.

javítás szükséges”.²⁵ 1793-ban a nagykárolyi vár javítása szerepelt az igazgató tanácsi ülés előtt.²⁶

1798-ban volt napirenden a csákvári kastély építése. A helybeli tisztiszek megállapította, hogy a helyszínen és Bogláron elegendő kő és téglát állott rendelkezésre. A zsindelet a száki uradalmi raktárból, a követ Etyekről hozták. A kastélyból a színházba vezető folyosó kőműves és kőfaragó munkái 108 Ft-ba kerültek. Az építkezésen – szerződés alapján – Jankovszky bécsi „képíró”, Rausner győri fazekas, Pauer tatai üveges, valamint a csákvári lakatosok dolgoztak. 1798 decemberében derült ki, hogy az új épülethez nem készült árnyékszék. A tisztiszi ülés elrendelte, hogy az istálló végében, a fakamra mellett, ássanak – illetve köveztessenek ki – egy gödröt, hogy „a mocskot legyen hová hordani”. Az udvarban két „formális secretumot” ástak, dupla ülőkével.²⁷

A Batthyányak nagykanizsai tisztiszéke foglalkozott a homokkomáromi kastély javításával. Elrendelte, hogy abban a részben, „ahol a lakások fognak lakni, a vakolatot és bolthajtásokat addig bontsák meg, hogy a stukatúr előjőjön”.²⁸ 1807-ben a herceg Enyingre érkeztekor „nem tetszéssel állapította meg, hogy a villa még mindig nem készült el”.²⁹ 1812-ben az enyingi kastély és vadaskert kerítésének javítása szerepelt a körmendi tisztiszek előtt. A kerítés tövises fából készült. Az ülés felhívta az uradalom figyelmét, hogy „a munkát nem aratás idején, hanem tavasszal kell elvégeztetni”. Ugyanez évben foglalkoztak a körmendi villa falainak és tetőzetének reparációjával.³⁰ 1813-ban – az udvarbíró halála után – kőműves vizsgálta meg és leltározta a németújvári kastélyt. Jelentése szerint a portrészobából nyolc darab elefántcsont figura hiányzott. Az igazgató tanácsi ülés szerint azonban ezért „nem lehet az elhunytat felelőssé tenni”.³¹

A kastélyépületeken kívül a kormányzati szervek a legkülönbözőbb gazdasági épületek fenntartásával foglalkoztak. 1751-ben pl. a kismartoni bizottság engedélyezte, hogy a pordányi és csornai pajta tetejét náddal javítsák meg, mivel zsindelezésre a tetőzet nem volt megfelelő. A következő évben a kőszegi magtár reparációja volt napirenden, hogy „a gabonát jobban lehessen őrizni”.³² 1792-ben jelentették a keszthelyi tisztiszeknek, hogy a kőművesek a csurgói pincét megcsinálták. „A ház födeléről lefolyó esőmosást most kisebb költséggel lehetne megcsináltatni, mint ha a kár nagyobb lenne” – mondták.³³ Ugyancsak az esőcsatornákról határozott az 1810. évi kluknói tisztiszek: elrendelte, hogy az két héten belül legyen kész.³⁴ A szék egyezett meg a siroki mesterrel 1000 darab zsindelet készítéséről (à 4 Rft 30 kr).³⁵ A cenki gabonamagtár és szénapajta építéséről a cenki bizottság kötött szerződést.³⁶ 1834-ben a kékkői tisztiszi ülés rendelte el, hogy a podluzsányi pajtakapura és moslékosvályúra

²⁵ P 397. A/2. 1772. márc. 14./102.

²⁶ P 406. Prot. 1793. febr. 9./93/1.

²⁷ P 187. 1798. máj. 26./859., dec. 11./900–901., 903.

²⁸ P 1322. Tisztiszek, 1766. ápr. 4./5.

²⁹ P 1328. Fogalm. 1807. aug. 5.

³⁰ P 1322. Tisztiszek, 1812. júl. 23./15., 17.

³¹ P 1322. Tisztiszek, 1813. febr. 2.

³² P 108. Fasc. B. No 14. et NB. 1751. dec./106.; No 20. et. NB. 1752. ápr./6.

³³ P 279. Iratok, 1792. jún. 15.

³⁴ P 74. Tisztiszek, 1810. szept. 2./10.

³⁵ Uo. 1810. máj. 5/1.

³⁶ P 623. Gazd. biz. 1804. júl. 22./524.

való fát a kasznár Losoncon vásárolja meg. Együttal utasította a számtartót, hogy a vételárat az uradalmi pénztárból fizesse ki.³⁷ A Csákyak 1837. augusztusi tisztizéke szerint a meszesödörben kevés volt a mész, ezért hozatni kellett Sperndorfból. Szabályozták, hogy építkezéshez négy colos deszkát használjanak, hogy a vastagabb fa a falat szét ne nyomja.³⁸

Kiemelten foglalkoztak kutak fenntartásával. 1751 decemberében pl. a kismartoni bizottság 48 Ft-ot utalványozott ki a vihar által tönkretett, beomlott köpcsényi kút javítására.³⁹ 1779-ben a keszthelyi tisztizék előtt volt a kéméndi uradalomhoz tartozó páli major kútjának ásása és a szepetki kúthoz kávak készítése.⁴⁰ 1789-ben a németújvári tisztizék kifogásolta, hogy az udvari kút láncá még mindig nem készült el. „Igyekezni kell vele” – mondták.⁴¹ 1798-ban a csákvári kastély mellett a házas zsellérek saját költségükön kutat építettek. Az uradalom a kútágast a bokodi birkamajor kertjében levő kútról, a kútgémet a fenyőerdőből ingyen adta hozzá.⁴² 1810-ben a kluknoi tisztizék az uradalmi kút kerekével foglalkozott.⁴³ 1826-ban Bittermann József keszthelyi lakos a helybeli igazgatóság előtt tett panaszt az uraság emberei ellen, akik az ő házában levő kutat használták. Az igazgatóság a következő levéllel fordult az úriszékhez: „A kutat mindig használták az uradalom tisztviselői, kik a szomszédban laktak. Ajtót is csináltattak, hogy könnyebben használhassák. Kérjük, a vizálykodás megelőzésére, az úriszék ítélje meg, hogy tovább is használhassák.”⁴⁴

Fontos volt az udvartartásban, ellátásban szerepet játszó sütőkemencék karbantartása. 1765-ben pl. a nagykanizsai tisztizék rendelte el, hogy a vadaskerti összeomlott sütőkemencét egy héten belül javítsák meg.⁴⁵ 1772-ben a nagykarolyi gazdasági ülés Bernard építőmestert bízta meg a várbeli sütőkemencék reparációjával.⁴⁶ 1820-ban a tatai pékház tetejének lécezése megromlott. A tisztí ülés az épületírnokra bízta gazdaságos megjavíttatását.⁴⁷

Különleges feladatként jelentkezett néhány nagybirtokon a fürdők fenntartása. A források két ilyenről tudósítanak: a herceg Esterházy birtokon levő Sérc és a gróf Festetics-féle Hévíz fürdőről. 1760-ban a sérci fürdőház két lakószobából, konyhából, éléskamrából, két fürdőszobából, 12 fürdőkádból, kis kertből, színből és istállóból állott. Építése 1750 Ft-ba került. A kismartoni bizottság szerint „a fürdőház jó helyen fekszik, bérbe lehet adni”.⁴⁸ 1792-ben a keszthelyi igazgatóság a Hévízen épített „fürdőház útjának csinálására, árkolására”, 885 öl föld megmozgatására 103 Ft-ot engedélyezett. A keszthelyi tiszttartóságnak 1802-ben jelenteni kellett, hogy gondoskodtak-e a víz napenkénti tisztításáról, a „fürdősbeli pénzek beszédésének ellenőrzéséről”.⁴⁹

³⁷ P 1769. Tisztizék, 1834. okt. 9./8.

³⁸ P 73. 1837. aug. 30./44.

³⁹ P 108. Fasc. B. No 14. et NB. 1751. dec./56.

⁴⁰ P 274. Lev. k. 1779. jún. 14., 21.

⁴¹ P 1322. Tisztizék, 1789. jún./8.

⁴² P 187. 1798. márc. 15./852.

⁴³ P 74. Tisztizék, 1810. febr. 11./7.

⁴⁴ P 279. Iratok No 307/1447. 1826. dec. 3.

⁴⁵ P 1322. Tisztizék, 1765. nov. 14./9.

⁴⁶ P 397. A/2. 1772. febr. 29./78.

⁴⁷ P 210. 1820. júl. 22./16.

⁴⁸ P 182. Fasc. v. No 9. 1760.

⁴⁹ P 279. Jkv. 1792. nov. 19.; P 247. Tiszttartóság, 1802. máj.

A mesteremberek számláit az uradalmi – néha a központi – szervek alaposan elemezték. A kismartoni bizottság arra biztatta a tiszttartókat, hogy ne fogadják el minden észrevétel nélkül a kézművesek számláit. „Duplájára emelkednek a költségek, mert csak egy olyan tiszttartó volt, aki a számlákat nem fogadta el, hanem ellenőrizte azokat” – írták pl. 1751-ben.⁵⁰ Ugyanebben az évben a bizottság ellenőrizte és hagyta jóvá a kismartoni tiszttartó által benyújtott nyerges, kovács, bogárnár és asztalos számlákat,⁵¹ 1756-ban a boldogasszonyi magtár építésére vett 12 000 darab téglát.⁵²

A Károlyiak gazdasági ülése 1772-ben elrendelte, hogy az uraság számára dolgozó mesterembereknek könyvecskéjük legyen, amibe a tisztek a végzett munkát beírhatták. A fizetés a bejegyzések és nem a számlák alapján történt.⁵³ A kluknói tisztiszék 1809-ben megszabta a kőművesek napszámberét is: a pallér 54, a legények 45 kr-t, télen 36, illetve 30 kr-t kaptak. Az ácsok napszámberé 16–18 garas volt. Az uradalomnak dolgozók – a munka befejezése előtt – büntetés terhe mellett, más munkát nem vállalhattak.⁵⁴

A mesteremberek – panasz esetén – a tisztiszékhez fordultak. Ezt tette pl. Mantl Ferenc rohonci asztalos, aki 1781-ben a körmendi tisztiszéknél kereste azt a 70 Ft-ot, ami neki az uradalomban végzett munkáért járt.⁵⁵ 1812-ben ugyanez a tisztiszék a kőműves, az ács és a pallér napszámberét 1 Ft 48 kr-, a legényekét 1 Ft 36 kr-, a segéd munkásokét 24–36 kr-, a kerti munkásokét 30 kr-ban szabta meg. Jellemző, hogy az ülés a szabályozással nem volt elégedett, csökkentendőnek tartotta a béreket.⁵⁶ A következő évben Christ János kovács kérte, hogy adjanak neki uradalmi munkát, mert 100 Ft fizetéséből nem tudott megélni. Az ülés válasza: ha „a kocsmá melletti uradalmi kovácsműhely árverésekor ő fogja a legtöbbet felkínálni, az uradalmi munkáknál is figyelembe veszik”.⁵⁷

1847-ből fennmaradt a tatai és gesztesi uradalom épületeinek javításáról az épület-számadó által készített számadás. Eszerint a tatai uradalomban 7714, a gesztesiben 3077 Ft-ot fordítottak – az alábbi részletezés szerint – erre a célra⁵⁸:

	Tatai uradalom	Gesztesi uradalom
Cserép zsidely	34 090 db	14 112 db
Gömbcserép	723 db	344 db
Mész	575 mérő	265 mérő
Pallér napszám	862 nap	350 nap
Legény napszám	2 584 nap	1 060 nap
Egyéb napszám	1 800 nap	700 nap
Értéke Ft-ban	7 714	3 077

⁵⁰ P 108. Fasc. B. No 14. et NB. 1751. ápr./3.

⁵¹ Uo. 1751. dec./42.

⁵² P 108. Fasc. B. No 30. et NB. 1756. márc./11.

⁵³ P 397. A/2. 1772. jan. 4./34.

⁵⁴ P 74. Tisztiszék, 1809. dec. 3., 1810. ápr. 8./2., júl. 8./1, okt. 7./4.

⁵⁵ P 1322. Tisztiszék, 1781. okt. 8./4.

⁵⁶ Uo. 1812. aug. 12./8.

⁵⁷ Uo. 1813. febr. 2./27.

⁵⁸ P 210. 1847. máj. 15./23.

Nagy terhet rótt az uradalmakra a — nagyrészt bérből adott — kocsmák, vendégfogadók, malmok, tégláégetők stb. fenntartása és esetleges építése. Ezekkel a megfelelő helyen, a haszonvételekkel kapcsolatban foglalkozom.

Nem alakult ki egységes gyakorlat a gazdálkodáshoz szükséges eszközök beszerzése terén. Egyes helyeken az irányító szervek apró ügyekkel foglalkoztak, más helyeken még a nagyobb beszerzések is elkerülték a figyelmüket. 1751-ben pl. a kismartoni bizottság intézkedett, hogy a köpcsényi majorsági kocsihoz nyolc új kereket vegyenek és vasaltassanak meg. „A régi kerekekről a vasat le kell szedni és más célra megőrizni” — mondták.⁵⁹ A károlyi gazdasági bizottság 1760-ban vasások beszerzését rendelte el a helybeli vasárustól.⁶⁰ A hódmezővásárhelyi gazdálkodó szék a termés betakarítására a vásárban 30 zsákot, 12 ásót, 50 lapátot, 100 keréktalpat, 10 bográcsot, 50 jármot, 48 vasvillát vásároltatott.⁶¹ A keszthelyi tisztizék a csurgói uradalom részére 1798-ban egy dupla vassereblyét csináltatott, amelynek formáját az uradalmi mérnök írta elő.⁶² 1802-ben az igazgatóság úgy rendelkezett, hogy a gyakran előforduló fa-, vas- és egyéb szerek, eszközök külföldi vásárlásáról jegyzéket kérjenek, illetve lepecsételést és aláírást céljából az igazgatóságnál mutassák be.⁶³ A tatai tisztizék, a költségek kímélése végett, szorgalmazta a burgonyának „maschinákkal való művelését”.⁶⁴

A kormányzati szervek felügyelték az — egyébként a sáfár hatáskörébe tartozó — udvari étkeztetési ügyekre. Ez különösen a nagykárolyi bizottságnál volt szokás. 1760-ban pl. kérésére engedélyezték Szabó István hajdúnak, hogy a tisztiek konyhájában egyen.⁶⁵ A sáfárnak adott utasítás szerint a konyhában senkinek sem lehetett külön asztala, „mindenki, tiszti és szolga, ugyanazt a kenyeret és ételt egye”.⁶⁶ A számadásban nemcsak azt tüntették fel, hogy hány embernek, hanem azt is, hogy hány kutyának adtak enni. Három emberre két icce bort számoltak, „a káplánok ihatnak, amennyit akarnak”.⁶⁷ 1760-ban utasították a nagykárolyi kasznárt, hogy élelmezés céljára lencsét, borsót adjon ki. A daróci udvarbírótól teknősbékát, rákot kértek a karácsonyi böjtre. „Ha a tóból a teknősök elszöktek, szerezzen helyettük másokat.”⁶⁸ A börvelyi tisztitől 2000 szép csigát, valamint csíkot kértek.⁶⁹ Tékozolni akkor sem volt szabad, ha idegenek jöttek az uradalomba.⁷⁰ A kluknoi tisztizék pl. előírta, hogy a szolgabíró és az esküdtek ebédre — borral együtt — 2 Ft-ot, vacsorára 1 Ft 30 kr-t kaphattak. A gróf ezeket a kiadásokat negyedévenként maga ellenőrizte.⁷¹

⁵⁹ P 108. Fasc. B. No 14. et NB. 1751. dec./57.

⁶⁰ P 397. A/1. 1760. márc. 19.

⁶¹ P 397. III. A/2. 1814. máj. 28./352.

⁶² P 274. Tiszttartóság, 1798. jan. 10.

⁶³ Uo. 1802. máj.

⁶⁴ Szabad 73.

⁶⁵ P 397. A/1. 1760. márc. 1.

⁶⁶ Uo. 1760. márc. 11.

⁶⁷ Uo.

⁶⁸ Uo. 1760. dec. 17.

⁶⁹ P 397. A/2. 1772. febr. 21./66.

⁷⁰ Iványi Béla 281. és köv.

⁷¹ P 74. Tisztizék, 1810. okt. 21./10.

2. Úrbéri szolgáltatások, a munkaerő biztosítása

A birtokkormányzat a földesúri kizsákmányolást legnyíltabban az úrbéri szolgáltatások behajtásával szolgálta. Ezek közül korszakunkban – a majorsági gazdálkodás kiterjesztésével – előtérbe került a növekvő munkaerőigények kielégítése, ami a robotterhek fokozására irányuló törekvéseket eredményezte. A kormányzati szervek igyekeztek a rendelkezésre álló – robot, béres és napszám – munkaerő megszervezésével a nagybirtok zavartalan munkáját biztosítani. Már korszakunk előtt azt olvashatjuk a kapuvári uradalomnak adott utasításban, hogy a tiszttartó szántás, vetés, szőlőmunkák idején a végzendő munkákról egy héttel előbb tudósítsa az uraságot, hogy a jobbágyokat más munkára ne irányítsák.⁷²

A kismartoni hercegi commissio a robotbehajtás szabályozására törekedett. 1743. júliusi ülésén tárgyalta a láncsérűfalui házasszellek negyedtelkesek elleni panaszát. A 60 szellér amiatt panaszkodott, hogy a fuvarrobot, a papi földek megművelése nem egyenlően volt felosztva. A negyedtelkesek házához 8 1/8 hold, a szellérékéhez 1 1/2 hold tartozott, a robotterhek mégsem ennek megfelelő arányban viselték. A bizottság rendeletére a terhek közösen kell viselniük, ennek módját a tiszttartó dolgozta ki.⁷³ A panaszból a commissio levonta azt a következtetést, hogy a robotterhek viselésében nem volt minden rendben. Utasította a tiszttartókat, hogy „jelentsék, hogyan lehet rendet teremteni ez ügyben”.⁷⁴ 1752-ben elrendelték, hogy a tisztek a jobbágyoktól tiltott robotot és előfogatot ne követeljenek. Ennek megelőzésére az uradalmi hivatalokban nyilvántartást vezettek és minden robotot a falusi bírónál írásban jelentettek.

A nagykarolyi gazdasági bizottság felhívta a tisztek figyelmét: „vigyázzanak, ki dolgozik jól és ki kárral”.⁷⁵ 1760-ban arra adtak utasítást, hogy a két ökrös vagy két lovas – akár jobbágy, akár taksás – napszámot csak fél napnak számolják el.⁷⁶ 1792-ben a természetbeni vagy megváltott robotot már az urbárium szerint minősítették.⁷⁷

A keszthelyi tisztiszék 1779-ben azt állapította meg, hogy a tisztek rosszul „applicáltak a robotot, azért van még sok béres”. Ezeknek számát csökkenteni akarták.⁷⁸ A kluknói tisztiszék 1809. évi rendeletére a tiszttartó a robotra kirendelt jobbágyokat előző nap értesítette, hogy élelmet tudjanak maguknak előkészíteni.⁷⁹ A korszakra igen jellemző, hogy éppen a legkorszerűbben gazdálkodó Széchenyi és Hunyady uradalmak jobbágyai tettek panaszt a királynál a robottal való túlterhelésük miatt.⁸⁰ A panaszok eredményezhették, hogy 1832–1833-ban a tatai tisztiszék kénytelen volt utasításba adni: a tisztek a jobbágyokat „tél és vég nélkül ne hajtogattassák”.⁸¹

⁷² *Iványi Béla* 281. és köv.

⁷³ P 108. Fasc. A. No. 3. 1743. júl./23.

⁷⁴ P 108. Fasc. B. No 14. et NB. 1751. ápr./18–19.

⁷⁵ P 397. A/1. 1760. márc. 11.

⁷⁶ Uo. 1760. jan. 24.

⁷⁷ P 406. Prot. 1792. szept. 4./8.

⁷⁸ P 274. Lev.k. 1779. márc. 6.

⁷⁹ P 74. Tisztiszék, 1809. okt. 1./7.

⁸⁰ *Mérey Klára* 1975. 29.

⁸¹ *Szabad* 213.

Az uradalmak több száz főnyi robotosának munkabeosztása szervezettséget és tervszerűséget követelt.⁸² Már fentebb – a kismartoni bizottsággal kapcsolatban – láttuk, hogy a robotról az uradalmi hivatalok – a falusi bírók közreműködésével – nyilván-
tartást vezettek. A robotcédulákat a bíró tartotta nyilván és számolt el velük negyed-
évenként a tisztséggel. Ezek az elszámolások azután a tisztszék vagy a gazdasági bizotts-
ság elé kerültek.⁸³ 1792 januárjában volt pl. a keszthelyi tisztszék előtt a vasvári
uradalomban az előző év utolsó hónapjában elvégzett munkák jegyzéke. Ezek az aláb-
biak voltak⁸⁴:

majorbéli erő által: pajtához vesszőhordás, tűzifahordás, földtö-
méshez vízfordás, szalmahordás,
jobbágyok által: vesszőhordás a marhákkal az új pajtához,
„gyalogság” (gyalogrobotosok) által: vesszővágás a pajtához,
kútjavítás, kapufavágás, a számtartó is-
tállójának földése, a sörháznál levő is-
tálló földése, kerekék javítása.

1792 januárjára a következő munkákat tervezték:

vasvári gazdaság:

majorbéli erő által: favágás, -hordás, vízfordás,
jobbágyok által: az új pajta kapuinak felállítása, jégvágás és
-hordás,

oszkói gazdaság:

a majorkertek részére vessző készítése, hordása, az érett mur-
vát és polyvát a tói rétre hordják, a kész gabonát a győrvári
magtárba viszik,

győrvári ispánság:

magtárba viszik a gabonát, az erdőről fát vágnak és hordanak,
mizdói ispánság:

a kúthoz fedél, a majorban karók készítése, a gabonát a győr-
vári magtárba viszik.

A keszthelyi tisztszék 1798. februári ülésén szintén a robottáblázatok felülvizsgálata
és jóváhagyása volt napirenden.⁸⁵

A cenki gazdasági bizottság 1803 júniusában a csokonyai uradalomban szükséges
robot összeírását vitatta meg.⁸⁶ A Csáky uradalmak tisztjei – a tisztszék utasítására –

⁸² Maksay 36.

⁸³ P 108. Fasc. B. No 26. 1752. jún. Res./10.

⁸⁴ P 279. Iratok, 1792. jan. 15.

⁸⁵ P 274. Tisztartóság, 1798. febr. 6.

⁸⁶ P 623. Gazd. biz. 1803. jún. 16./503.

naplót vezettek a robotról. Beírták a robotszükségletet, valamint a tényleges ráfordítást és teljesítést.⁸⁷ A tisztartók hetente készítettek robotablázatokat, amelyeket a tiszti ülés vizsgált felül. A robotösszeírások is a szék elé kerültek.⁸⁸ A kékkői tisztiszék ugyancsak heti elszámolást követelt a robotról, „még ha éjjel-nappal is készítik azt a tisztartók”. Az ülés részletes utasítást adott – még a rovatokat is meghatározva – a számadások készítéséről.⁸⁹

A Batthyány uradalmak heti nyilvántartást – jegyzőkönyvet – vezettek a robot teljesítéséről. Eszerint pl. az alábbi munkákat végezték.⁹⁰

Kerület	Időszak	Munka megnevezése	Robot	
			gyalog	marha, ló
			nap	
Körmend	1831. szept. 12–18.	parlag, tarlóhántás sarjú-, lóherkaszálás építőanyag-hordás őhercegségének tiszr urakat hordozták	– 12 – – –	12 – 16 6 6
	1832. február 19–25.	trágyát hordott göbölök mellett karót vágott várban szobát mosott földmérő urat Szombathelyre vitte	– 12 59 14 –	18 – – – 10
Nádasd	1832. május 27–június 2.	búzát gyomlált erdei rétet tisztogatott juhokat úsztatta, gyapjút szedett a vágásból öl fát hordott az ispánt a kerületbe vitte	24 32 31 – –	– – – 26 10

Az esztergomi tisztiszék 1833. januári ülése a primási uradalmak robotjegyzékeit tárgyalta meg; meghatározta az uradalmak előtt álló közvetlen munkafeladatokat.⁹¹

A szervezett munkabeosztáson kívül a kormányzati szervek konkrét robotügyekkel is foglalkoztak. A nagykanizsai tisztiszék pl. 1765-ben egy kétüléses fuvart küldött Rohoncra az uraság elé.⁹² 1772-ben a károlyi gazdasági ülés rendelt ki gyalogrobotosokat a somospusztai kertész mellé. A munkásoknak maléval kevert búzából süttettek kenyeret.⁹³ A kismartoni bizottság a községi uradalmi szőlős- és gyümölcsöskertet robottal kerítette be, mert így az ölenként csak a kő árába, azaz 30 kr-ba került.⁹⁴ A

⁸⁷ P 74. Tisztiszék, Fasc. 15. No 73., 75. 1809.

⁸⁸ Uo. 1810. okt. 21./12., 20.

⁸⁹ P 1769. Tisztiszék, 1833. szept. 22.

⁹⁰ P 1322. Tisztiszék, 28. 1831–1832.

⁹¹ Arch. saec. Jur. Titulus 41–48. 1833. jan. 5.

⁹² P 1322. Tisztiszék, 1765. nov. 14./5.

⁹³ P 397. A/2. 1772. márc. 21./125., ápr. 11./159.

⁹⁴ 162. Esterháza, Fasc. 4. 1784. júl./25.

keszthelyi tiszti ülés 1798-ban robotosokat rendelt ki, hogy a lacikonyhához fát vigyenek, a majorból a földet elhordják, és homokot szállítsanak Fenékpusztára.⁹⁵ A kluknói tisztszék 1809-ben a folkmári és a háromi jobbágyokat kép napi rőzseszedésre vezényelte. A cséplőktől postaszolgálatot is követelt.⁹⁶ A hódmezővásárhelyi ülés osztotta be szőlőkapálásra és -kötözésre, sör és bor hordására az orosházi robotosokat.⁹⁷

A tatai tisztszék az uradalmi réteket nem a megszokott robotbeszámítás alapján kaszáltatta, hanem – nyilasokra osztva – teljesítményt követelt. Aki rosszul kaszált, annak a robotnapját büntetésként levonták; 1829-ben pl. 76 napot vontak így le.⁹⁸ A kékkői tiszti ülés rendelkezése a robotokat minden különbség nélkül gazdaságbeli munkákra fordították.⁹⁹

A robottal kapcsolatos kérelmek elbírálása a tisztszék, illetve a gazdasági bizottság elé került. Így mérsékelte pl. 1760-ban a károlyi bizottság egy szakaszi jobbágy özvegyének robotját, „tekintettel árvái neveletlen állapotára”. Ugyanez történt Barta Mihály erdődi jobbágy özvegyével, „mivel gyermekei még hasznosak lesznek”.¹⁰⁰ Ugyanebben az évben kérték az erdődi svábok robotjuk mérséklését. A károlyi commissio szerint nem voltak túlterhelve: „Nem kell többet dolgozniok, mintha maguknak tennék.”¹⁰¹ A kismartoni hercegi bizottság 1781-ben elengedte a Kosch árvák robotját, amit egyébként sem tudtak teljesíteni.¹⁰² 1784-ben Bulik Éva özvegyasszony folyamodásában kérte a bizottságot, hogy – tekintettel 70 éves korára és arra, hogy hat lova és kilenc tehene döglött meg – robotját engedjék el. A válasz: „Az uradalom nem köteles kárát figyelembe venni, mégis két évre a robot felét elengedjük.”¹⁰³

A csákvári tisztszék rendelkezése fizették ki 1798-ban készpénzben azokat a helybeli jobbágyokat, akik robotkötelezettségükön felül dolgoztak.¹⁰⁴ A cenki bizottság engedélyével 18 napi robotját készpénzben válthatta meg egy kövesdi özvegy.¹⁰⁵ Nem engedélyezték ugyanezt 1813-ban Szabó Ferenc csokonyai jobbágyinak, „mivel elegendő ereje van arra, hogy a robotot természetben végezze”.¹⁰⁶ Ugyanebben az évben elengedték egy öreg és tehetetlen csokonyai jobbágy robotját, valamint egy szellérét, akit szélütés ért, „mostani nyavalás állapota idejére, míg más segítséget nem kap”.¹⁰⁷

1827-ben a péri jobbágyok a nagykárolyi igazgató tanácsához fordultak: előadták, hogy 20 éve fél sessios birtokaik után 70, vagyis úrbéri tartozásaikon felül 18 napot szolgáltak. Kérték a fölös 18 nap alóli feloldozást. Kérésüket a kerületi ügyész intézte el.¹⁰⁸ Ugyanebben az évben egy szaniszlói jobbágy kérelmét azért nem teljesítették, „mert a robotra szükség van”.¹⁰⁹

⁹⁵ P 274. Tisztartóság, 1798. febr. 6.

⁹⁶ P 74. Tisztszék. 1809. okt. 2./8., 1810. febr. 11./5., jún. 17./5.

⁹⁷ P 397. III. A/2. 1814. aug. 6./547.

⁹⁸ Szabad 229.

⁹⁹ P 1769. Tisztszék, 1833. szept. 25.

¹⁰⁰ P 397. A/1. 1760. febr. 15., 26.

¹⁰¹ Uo. 1760. febr. 27.

¹⁰² P 162. Esterháza, 1781. aug./95.

¹⁰³ Uo. 1784. júl./11.

¹⁰⁴ P 187. 1798. máj. 26./860.

¹⁰⁵ P 623. Gazd. biz. 1809. márc. 12./197.

¹⁰⁶ Uo. 722. X./1813/2.

¹⁰⁷ Uo. No 722. X./1813/3–4.

¹⁰⁸ P 408. No 56/1827.

¹⁰⁹ P 408. No 83/1827.

A tatai uradalomban 1831-ben öregek, betegek tömegesen kértek felmentést a robot alól. A tisztiszek vagy elutasította a kéréseket, vagy könnyebb munkára osztotta be őket.¹¹⁰ 1837-ben az ülés megkísérelte 50 dénárra csökkenteni „az előre szolgált robotok” díját. A községek tiltakozására megadták a 60 dénárt, a következő években azonban újból 50 dénárt fizettek.¹¹¹ A száki uradalomban 1845-ben a fölös robotszolgáltatért járó 688 Ft-ból 291 Ft-ot uradalmi tartozásokra visszatartottak és az uradalmi pénztárba fizettek be. Ugyanakkor egy bokodi özvegyasszony 12 napi robotját nem engedték el, mivel „sem alkatára, sem érdemeire nézve nem érdemli meg a kedvezményt”.¹¹²

Korszakunk végén különös erővel jelentkezett a munkaerőhiány. A birtokkormányzat – elsősorban a tisztiszek – nem elégedett meg ennek tudomásulvételével, hanem erőfeszítéseket tett enyhítésére. Az aratás, cséplés, nyomtatás zömét továbbra is a jobbágyok, zsellérek végezték, de egyre inkább részes szerződések alapján. Előkészület volt ez arra az időre, amikor a jobbágyság mint osztály munkaereje nem állott már többé rendelkezésre. Ezért növekedett a gazdasági cselédség száma, a munkaeszközök beszerzése.¹¹³ Egyre inkább nőtt a ledolgozó munkaerő, a részesművelés, a részesföldjuttatás, a bérmunkások alkalmazásának a szerepe.¹¹⁴ A kérdés túlélte korszakunkat, hiszen Galgóczi 1855-ben megjelent művében is a munkaerőhiány miatt panaszkodott.¹¹⁵

A roboton kívül a birtokkormányzati szervek egyéb úrbéri szolgáltatásokat is szereztek. Már korszakunk előtt azt olvashatjuk a kapuvári uradalomnak adott utasításban, hogy a „jövedelmeket a tiszttartó az urbárium szerint, nyugta mellett szedje”.¹¹⁶ Az alsólendvai instrukció a jövedelmek szedéséről, növeléséről intézkedett.¹¹⁷

Különösen nagy gondot fordított a kérdésre a kismartoni hercegi bizottság. A tisztektől szigorúan megkövetelte a jövedelmek időben való beszedését, ellenkező esetben a hátralékot ők fizették meg.¹¹⁸ 1751-ben a kismartoni tiszttartót és az alszámvevőt küldték Oszlop községbe: vizsgálják meg, miért van a község hátralékban a földesúri szolgáltatásokkal. Ugyanezen az ülésen a bizottság engedélyezte, hogy a fraknoi tiszttartó a jobbágyoktól bort is elfogadjon, mivel azok „mást fizetni nem tudnak”.¹¹⁹ 1753 januárjában a commissio Szárazvám község lakóinak 200 Ft-ot engedett el előző évi szolgáltatásaikból.¹²⁰ 1754-ben Széleskút, Feketeváros és Oszlop községeknek jelentős hátralékuk volt. A bizottság úgy intézkedett, hogy ha „a községek jó bort tudnak adni, azt kell tőlük elfogadni”.¹²¹ Ugyanakkor Nagyhöflány, Kishöflány és Szentgyörgy községek ún. Verehr-Wein-jének (a herceg tiszteletére adott borának) a

¹¹⁰ Szabad 187., 227.

¹¹¹ Szabad 241., 243.

¹¹² P 187. 1845. ápr. 12./9., 16.

¹¹³ Mérey Klára 1975. 41.

¹¹⁴ Szabad 297.

¹¹⁵ Galgóczi 388.

¹¹⁶ Iványi Béla 281. és köv.

¹¹⁷ Merényi 1895. 330.

¹¹⁸ P 108. Fasc. A. No 3./15.

¹¹⁹ P 108. Fasc. B. No 14. et. NB. 1751. dec./48.

¹²⁰ P 155. Bizottság, II.k. 1753. jan./13.

¹²¹ P 108. Fasc. B. No 30. et. NB. 1754. okt./22.

felét — az időjárás miatt szenvedett kárra való tekintettel — elengedték.¹²² A következő évben a bűdöskútiak pénz- és gabonahátralékát erővel hajtották be.¹²³ 1762-ben Lakompak község kérésére — az árvízre való tekintettel — elengedték azt a 41 öl fát, amit a szokásos 32 ölön felül az uradalom tőlük követelt.¹²⁴ 1781-ben a bizottság megállapította, hogy a kapuvári uradalomhoz tartozó Garta nem került úrbéri szabályozásra, tehát a régi szokás szerint adózott, vagyis házanként három forintot fizetett. Gyakori volt, hogy egy-egy házban több lakás is létesült, így az összeg többfelé oszlott. A bizottság elrendelte, hogy a jövőben ilyen építkezéseket csak a terheket vállaló kötelezvény ellenében engedjenek meg.¹²⁵

A károlyi gazdasági bizottság elrendelte, hogy az összes uradalmakban a 3 Rft taksán felül mindenki még egy garast fizessen évente. Egy meszely vaját 7 kr-ért, 12 tojást 6 kr-ért, egy tyúkot 3 polturáért, egy nagy robotot 15 garasért lehetett megváltani.¹²⁶ Az esztergomi tisztiszék 1765-ben megtiltotta, hogy a tisztek tudta és jóváhagyása nélkül „tiszttartói járulék vagy más címen” juttatásokat követeljenek. A felügyelő ügyelt arra, hogy egyik uradalmat se terheljék túl.¹²⁷

1783-ban Papkeszi község és a szomszédok panaszt tettek a házat és földjét elhanyagoló Almási Pál féltelkes jobbágy ellen. A palotai tisztiszék utasította, hogy házat tartsa rendben, földjét művelje, adóját fizesse.¹²⁸ 1794-ben a Károlyiak igazgató tanácsa az úrbéri szolgáltatásokból jelentős engedményeket adott.¹²⁹ A cenki bizottság 1808 októberében utasította a felső vidéki uradalmak tisztjeit, hogy a hátralékokat szedjék be. Október 15-ig a makkbért is be kellett fizetni.¹³⁰ 1809-ben a kluknői tisztiszék elé idéztek három helybeli jobbágyot. Megintették őket, hogy vezessék jobban gazdaságukat és időben fizessenek.¹³¹ 1813-ban a körmendi uradalomhoz tartozó halogyai és nádasdi jobbágyok kérték, hogy a zsírt 21 kr-ért számolják el nekik. A tisztiszék szerint „ezt megérdemlik, mert kötelezettségükön felül végeztek robotot”.¹³² 1814-ben a hódmezővásárhelyi gazdasági ülés elengedte Horváth Mihály 27 Ft-os háztaksa hátralékát. A taksaszedő visszaadta neki az e miatt lefoglalt zálogot.¹³³ 1827-ben a Károlyi igazgató tanács elutasított egy szaniszlói lakost, ki öregségére és aggságára hivatkozva *ad dies vitae* az úrbéri szolgáltatások elengedését kérte.¹³⁴

A kilencedet és tizedet a dombóvári és erdődi uradalomban már korszakunk elején utasítás szerint szedték.¹³⁵ 1748-ban a homonnai lakosok a helybeli tisztiszék előtt tettek panaszt urbáriumon kívüli terheik miatt. Csáky grófnő arra az évre elengedte a

¹²² Uo. 1754. okt./23.

¹²³ Uo. 1755. dec./26.

¹²⁴ P 108. Fasc. C. No 34. 1762. dec.

¹²⁵ P 162. Esterháza, Fasc. 2. 1781. aug./15.

¹²⁶ P 397. A/1. 1760. jan. 21./1–3.

¹²⁷ Arch. saec. Prot. No 29. 1765.

¹²⁸ P 707. Tisztiszék, 1783. ápr. 11./6.

¹²⁹ P 406. Prot. 1794. dec. 27./1328–1334.

¹³⁰ P 623. Gazd. biz. 1808. okt. 12./541.

¹³¹ P 74. Tisztiszék, 1809. okt. 2./4.

¹³² P 1322. Tisztiszék, 1813. febr. 2./21.

¹³³ P 397. III. A/2. 1814. jún. 4./350–539.

¹³⁴ P 408. 1827/34., 52.

¹³⁵ Kárffy 272., Merényi 1905/A. 90.

terményük után fizetendő tizedüket.¹³⁶ 1750-ben a Csákyak tisztszéke „hatalmat adott Úveges Józsefnek, hogy a Deák nevű grófi szőlő egy részét földnek fordíthassa és szabadon bírhasa”. A dézsma alól azonban ő sem volt kivétel.¹³⁷

A kismartoni bizottság kevésbé foglalkozott tized- és kilencedügyekkel, néhány jellemző eset azonban ismeretes. 1757-ben pl. a boldogasszonyi jobbágyoknak megengedte, hogy a tizedből kivegyék aratórészüket.¹³⁸ A következő évben utasította a kismartoni tiszttartót, hogy gróf Wurmbbrand szőlője után – aki vonakodott azt megfizetni – a tizedet erőszakkal hajtsa be.¹³⁹ 1781-ben a beküldött számadásokból a commissio azt állapította meg, hogy a jobbágyok egy része a telke után nem fizetett sem kilencedet, sem készpénzmegváltást. „Ez kárt okoz az uradalomnak, ezért a hivatalok között körözni kell az erre vonatkozó rendelkezést.”¹⁴⁰

A károlyi bizottság 1772-ben az írnot, a tiszttartót, a jegyzőt, az ügyészt, a gazdát és az udvarbírókat küldte ki dézsmálásra az uradalmakba.¹⁴¹ A csákvári tisztszék 1795-ben felhívta a tisztek figyelmét, hogy a dézsmából elmaradt – és a múlt télen vagy tavaszon kölcsönzött – gabonát szedjék be.¹⁴² A kluknói tisztszék a kasznár feladatává tette: jelentse a grófnak, ha a hátralékot nem tudták behajtani.¹⁴³ A tatai tiszti ülés 1816 májusában – „itt lévén a bárány dézsma ideje” – elrendelte, hogy a kerületi tisztek írják össze és dézsmálják a bárányokat. A készpénzváltás bárányonként 4 Ft volt. A dézsmát a bérlőktől is beszédtek.¹⁴⁴ A hódmezővásárhelyi gazdálkodó szék az orosháziak bárányainak kilencedelésére a sámsoni ispánt küldte ki.¹⁴⁵ 1836-ban a vásárhelyi közös kerületi ülés intézkedett a helybeli báránydézsma behajtásáról. A szentesi bortized megvételt ugyanakkor felfüggesztették.¹⁴⁶ 1837-ben a szári jobbágyok azt kérték, hogy a tatai uradalom legalább a külön szolgáltatásokról mondjon le, akkor hajlandók a kiszabott gabonadézsmát beszolgáltatni. A tisztszék nem volt hajlandó engedményre, mert „az Uraság elég áldozatot téssen az által, hogy a dézsma szemül adását megengedvén, a szalmát nálok meg hagyja, mellynek fejében kívánta azon tsekély favágást és hordást, melyet ők eddig is tettek; kívánságától az uraság nem állhatván el”¹⁴⁷

A kismartoni hercegi bizottságnak a legtöbb gondot a források által Gwóhrnek nevezett földbér okozta. Elsősorban a telekkönyvezés, a földek felmérése során számos olyan telekre bukkantak, amelyek után addig adót nem fizettek. Már 1719-ben a fertőszentmiklósi uradalom rendezésére kiadott utasítás a tiszttartó kötelességévé tette annak megállapítását, hogy mennyi jobbágytelken kívüli adómentes földállomány volt. A felmérés ezeknek adózásra szorítása céljából készült.¹⁴⁸ 1743-ban a kaboldi tisz-

¹³⁶ P 74. Tisztszék, 1748. aug. 1.

¹³⁷ P 74. Tisztszék, 1750. ápr. 26.

¹³⁸ P 155. Bizottság, III. k. 1757. máj./4.

¹³⁹ P 155. Bizottság, 1758. máj./5.

¹⁴⁰ P 162. Esterháza, Fasc. 2. 1781. aug./73.

¹⁴¹ P 397. A/2. 1772. aug. 1./66.

¹⁴² P. 187. 1795. okt. 3./7.

¹⁴³ P 74. Tisztszék, 1810. okt. 21./6.

¹⁴⁴ P 210. 1816. máj. 4./11.

¹⁴⁵ P 397. III. A/2. 1814. máj. 28./332.

¹⁴⁶ P 408. 1835. okt. 12./97., 1836. márc. 27./28.

¹⁴⁷ Szabad 201–202.

¹⁴⁸ Merényi 1896. 94–96.

tartó jelentette a bizottságnak, hogy számos ilyen telek volt a határban. A commissio az első esedékes adót elengedte, a továbbiakban azonban fizetniük kellett utánuk.¹⁴⁹ Ugyancsak ezt válaszolták a fraknoi tisztartó jelentésére is, mely szerint a jobbágytelken kívüli állományt a lakosok irtás útján növelték meg.¹⁵⁰ 1753-ban a lékai uradalomban a felmérés során talált, addig adómentes telkek után a bizottság visszamenőleg is beszédette az adó felét. A telkeket az uradalom elfoglalta.¹⁵¹ Azok után a szőlők után, amelyekből uradalmi engedéllyel szántót csináltak, nem hegyvámot, hanem földadót, tizedet és robotot követeltek.¹⁵² 1756-ban jelentette a telekkönyvi írnok, hogy Fraknó határában olyan telkeket talált, melyek addig nem voltak bevezetve a telekkönyvbe. A bizottság elrendelte az új telekkönyvbe való bevezetésüket. „Hogy a jobbágyokat ne érje kár, az első Gwöhrt elengedjük nekik.”¹⁵³ A következő évben a kismartoni számvevőség észrevételezte, hogy a tisztek a községi szolgálótól, öröktől, iskolamesterektől nem követeltek „szellérpénzt” (censust). A bizottság döntése: akinek házuk vagy telkük nincs, mentesek; akinek van, proportio alá esnek és fizetnek.¹⁵⁴ 1782-ben elengedték a pecsenyédi állományon kívüli szántók és rétek utáni adót, melyeket az úrbérrendezés során köteleztek erre (vagyis azelőtt nem fizettek), „mivel ebből nem sok haszon származik”.¹⁵⁵

1784 júliusában foglalkozott a hercegi bizottság azzal a censussal, amelyet a bányavárosok a grófi ágnek – akkor gróf Eszterházy Istvánnak – „ösidők óta” fizettek. A bizottság javasolta, hogy a gróf ne fogadjon el pénzt, hanem kérjen az uralkodótól a korábban felszabadított városokért másik birtokot.¹⁵⁶

A kormányzati szervek előtt nagy számban szerepeltek különböző bérleti ügyek. A bérlet tárgya lehetett szántó, rét, legelő, szőlő. A föld kikerülhetett a *praediumból*, a határon belül fekvő allódiumból, visszaváltott irtásból, fel nem vállalt vagy visszatartott remanenciából, a határnak a rendezés után fennmaradt szögleteiből. Bérleti viszonyba léptek egyes személyek – telkesek és szellérek egyaránt –, csoportok vagy az egész helység. A bérlet szólhatott egyetlen munkaidényre, több évre vagy határozatlan időre. A bérleti díj pénz, munka, termény vagy többféle járadék volt.¹⁵⁷

A kismartoni bizottság az 1750-es évektől kezdve foglalkozott bérleti ügyekkel. 1755. decemberi ülésén hagyta jóvá pl., hogy Szokolya helység 2000 Ft-ért „sich exarendieren kann”. A szerződést az ülés némi módosítással hagyta jóvá.¹⁵⁸ A következő év májusában a commissio az ozorai kerületi tisztiszéken már jóváhagyott árendákat vizsgálta meg, illetve engedélyezte.¹⁵⁹ Ugyanehhez az üléshez fordultak a boldogasszonyi uradalomhoz tartozó Somorjapuszta lakói. Kérték, hogy a szentpéteriek által birtokolt rétet – a szerződés lejáta után – nekik adják árendába.¹⁶⁰ 1757

¹⁴⁹ P 108. Fasc. A. No 3. 1743. júl./12.

¹⁵⁰ Uo. 1743. júl./13.

¹⁵¹ P 155. Bizottság, 1753. jan./16.

¹⁵² P 108. Fasc. B. No 30. et NB. 1755. dec./25.

¹⁵³ P 108. Fasc. B. No 31. et NB. 1757. jan./20.

¹⁵⁴ P 155. Bizottság, 1757. máj./5.

¹⁵⁵ P 162. Esterháza, Fasc. 4. 1782. nov./28.

¹⁵⁶ Uo. 1784. júl./40.

¹⁵⁷ Varga János 1967. 102.

¹⁵⁸ P 108. Fasc. B. No 30. et NB. 1755. dec./23.

¹⁵⁹ P 155. Bizottság, II. k. 1756. máj./6.

¹⁶⁰ Uo. 1756. máj./9.

augusztusában a lévai felügyelő jelentette, hogy a bujái uradalomhoz tartozó Hévez falu évi jövedelme – beleszámítva a robotot is – évi 2200 Ft. A bizottság a lakosoknak mégis 1800 Ft-ért adta bérbe, mivel három hét alatt 300 szarvasmarhájuk döglött meg. A részleteket negyedévenként fizették.¹⁶¹

Nem kevesebb figyelmet fordított a kérdésre az ország másik felében levő Károlyi birtokok gazdasági bizottsága sem. 1759-ben volt napirenden az erdői határnak a következő évre 500 Ft-ért való bérbeadása.¹⁶² A decemberi ülésen Tarpa mezőváros 700 Rft-ért megkapta 1760-ra a helységben és a határban levő földesúri jövedelmeket (dézma, kilenced, kocsmá, mészárszék), „kivéve mégis a homágiális büntetéseket”. A szerződés – 12 Ft büntetés terhe mellett – tilalmazta fák kivágását.¹⁶³ Később a várossal az úrbéri szerződést is a bizottság kötötte meg.¹⁶⁴ 1760 januárjában a terebesi úrbéri szerződést vitatták meg. A szerződés mindössze hét pontból állt: 15 napi kézi, 1–1 nap négy lovas, négy–hat ökrös robotot, 2 Rft taksát, egy öl fát, egy meszely vajat (7 kr), egy tyúkot (3 poltura) és 12 tojást (6 kr) írt elő.¹⁶⁵ Ugyancsak a központi tisztiszék elé kerültek az esztergomi primási uradalmak úrbéri szerződésai.¹⁶⁶

A kluknói tisztiszék 1809-ben utasította a tiszttartót, hogy a kalyavai uradalmi szántókat 30 Rft-on alul ne adja bérbe.¹⁶⁷ A bérlők által követelt robot alól az ülés adott felmentést.¹⁶⁸ A bérlők kötelesek voltak az átvett ingóságokat olyan állapotban tartani, illetve a bérlet lejártakor visszaadni, ahogy azokat átvették. A tiszték ügyeltek, hogy a bérlők az épületekben kárt ne tegyenek.¹⁶⁹ A bérleti árverések időpontját az uradalmi hivatalok körlevélben hirdették ki.¹⁷⁰ 1813-ban az ülés a Zala megyei kolláti bérlő díját 500 Ft-ra emelte.¹⁷¹ Ugyanebben az évben kérték a cenki gazdasági bizottságtól a Barcson dolgozó oláh cigányok árendájuk leszállítását. „Mivel a tisztség állítása szerint jól viselik magukat, kárt nem tesznek, kinek-kinek árendájából 4 Ft-ot, a vajdájából 5 Ft-ot erre az évre elengedünk,” mondta a bizottság.¹⁷²

1814-ben Marthon orosházi számtartó jelentette a hódmezővásárhelyi gazdálkodó széknek, hogy „az orosháziak nemhogy a szénási 1813. évi 10 300 Ft-os hátralékos árendát kifizetnék, hanem inkább az idegen (szenttornyai) uraságtól vesznek szántót bérbe; pénzüket erre fordítják”. Az ülés intette őket, hogy – végrehajtás terhe mellett – egy héten belül fizessenek.¹⁷³ 1827-ben a szénási 76 hold telek még mindig az orosháziak bérletében volt, abban az évben „kétszeres őszi búza alá”.¹⁷⁴ 1835-ben a vásárhelyi szolgabíróval kötöttek két *sessióról* bérleti szerződést.¹⁷⁵

¹⁶¹ P 108. Fasc. B. No 31. et NB. 1757. aug./21.

¹⁶² P 397. A/1. 1759. pag. 1.

¹⁶³ P 397. A/1. 1759. dec. 13.

¹⁶⁴ P 397. A/2. 1776. jan. 1.

¹⁶⁵ P 397. A/1. 1760. jan. 26.

¹⁶⁶ Pl. Arch. saec. Prot. No 27. Urbárium 1754.

¹⁶⁷ P 74. Tisztiszék, 1809. dec. 3./1.

¹⁶⁸ Uo. 1843./2.

¹⁶⁹ P 1322. Tisztiszék, 1812. aug. 12./11.

¹⁷⁰ Uo. 1812. okt. 6./19.

¹⁷¹ Uo. 1813. szept. 25./6.

¹⁷² P 623. Gazd. biz. No 722. XIII/1813.

¹⁷³ P 397. III. A/2. 1814. szept. 4./615.

¹⁷⁴ P 408. 1827/36.

¹⁷⁵ P 408. 1835. okt. 25./107.

Korszakunk végén egyre nagyobb számban jelentkeznek a bérleti szerződések. A keszthelyi tisztiszek ekkor vezette be a korábbi szóbeli megállapodás helyett az írásbeli szerződéseket.¹⁷⁶ 1835-ben a kőhányáspusztai parasztok bérleti díját és a robot beszámítását a tatai tisztiszek határozta meg.¹⁷⁷ 1845-ben ugyanez a tisztis ülés hagyta jóvá a 13 száki gazdával a helybeli birkamajorhoz tartozó egész telekre és rétre, valamint a fecsketői kaszálóra vonatkozó háromévi bérletet. Az uraság fenntartotta magának az ugarszántást, őszi vetést és a rétek használatát. A földet trágyázás szempontjából úgy kapták meg a bérlők, ahogy az uradalom az előző bérlőktől visszavette.¹⁷⁸ 1849 márciusában járt le a majki haszonbérleti szerződés. A tatai tisztiszek megvizsgáltatta, hogy az épületek és a leltárba felvett ingóságok megvannak-e és olyan állapotban, ahogy azt annak idején átadták. A vizsgálatot a főmérnök és az ellenőr végezte.¹⁷⁹ 1849 novemberében a szék elrendelte, hogy a haszonbérlőkkel kötött szerződéseket a kerületi (járási) tisztiszeknek adják ki, ők készítették két példányban a bérbeadott vagyron leltárát. Egy példányt – a tisztis által aláírva – a haszonbérlő, egyet – a szerződéssel együtt – az uradalmi kormány kapott.¹⁸⁰

Az örökváltságügyek minden esetben a családülés elé kerültek. Így volt pl. 1836-ban a Harruckern örökösök ülésének napirendjén „a szentesi egyezkedés, a birtoknak a vevőközönség részére való átadása”. Az ügylettel a szentesi alügyész és a vámszedő feleslegessé váltak, újabb alkalmazásukról kellett gondoskodni.¹⁸¹ 1843-ban a Máriássy család ülése Merény örökváltságát 110 000 Ft-ban szabta meg. Az összeget az ülés osztotta fel a közös jószág birtokosai között.¹⁸² Héthárs mezőváros felszabadításáért 1845-ben a Dessewffy család ülése 10 000 Pft-ot fizettetett.¹⁸³ A Kállay család 1853. január 9-i ülése a mezőtúri váltságról, 1869. június 6-i ülése a nagykállói dézsmaváltságról határozott.¹⁸⁴

3. Szántóföldi munkák, talajjavítás

A talaj termőerejének fenntartása korszakunkban két fő pilléren, az időnkénti pihentetésen és a legelő állatokkal való megjárataison nyugodott. Mindkettő – valamint a szántóföldi munkák – egyrészt szervezettséget követelt, másrészt a nyomásos gazdálkodás szabályozó ereje megszabta a természetendő növények fajtát, egymásutánját, az elvégzendő munkák fajtáját, gyakoriságát, idejét.¹⁸⁵ Mindezt a birtokkormányzat szervezte meg.

A kismartoni bizottság 1743. júliusi ülésén szerepelt „a jobbágyok által végzett szántóföldi munka”, amit a napi esők akadályoztak. A munkát a tisztis a helyszínen ellenőrizték.¹⁸⁶ A károlyi gazdasági bizottság 1761-ben „recommendálta a daróci ud-

¹⁷⁶ P 279. Iratok, 1826. ápr. 18. No 98/517.

¹⁷⁷ Szabad 219.

¹⁷⁸ P 187. 1845. ápr. 12./32.

¹⁷⁹ P 210. 1849. márc. 3./1.

¹⁸⁰ P 210. 1849. nov. 24./90.

¹⁸¹ P 408. 1836. jan. 16./1.

¹⁸² P 491. 1843. jún. 20.

¹⁸³ P 92. 1842. jún. 20., 1845. febr. 26.

¹⁸⁴ P 343. Családülés, 1853. jan. 9., 1869. jún. 6.

¹⁸⁵ Wellmann 1961/A. 345–346.

¹⁸⁶ P 108. Fasc. A. No 3.

varbírónak az ugar szántást: mennél többet szántasson”.¹⁸⁷ 1772-ben a károlyi udvarbíró figyelmét felhívták, hogy a majorsági táblákat ugaroltassa, a réteket boronáltassa.¹⁸⁸ 1779-ben a keszthelyi tisztszék elrendelte, hogy a szántás után a földeket boronáltassák, a kivont gyökereket égessék el.¹⁸⁹ 1784-ben a károlyi bizottság intette a tiszteket, hogy „ha az idő engedi, minél több irtást csináltassanak”.¹⁹⁰ A németújvári tisztszék is nagy gondot fordított a feltört földek felszántására.¹⁹¹ Az ugarszántás a mezőlaki Eszterházy uradalom tisztszékének napirendjén is szerepelt.¹⁹²

Mezőgazdasággal foglalkozó íróink már a XVIII. század első felében hangoztatták a trágyázás fontosságát.¹⁹³ Ha ezek a művek nem is találtak utat a nép közé, a nagybirtokkormányzat látta ennek jelentőségét. Jóval korszakunkat megelőzőleg, 1633-ban a kapuvári uradalom utasításában azt olvashatjuk, hogy „ganéjztatásra” három heti munkát fordítsanak: „A majoros szekerek télen-nyáron végezzék.”¹⁹⁴ 1673-ban az alsólendvai uradalomnak adott rendtartás szerint ügyeltek a sovány szántóföldek javítására. Ahová kellett, trágyázás céljából gulyát irányítottak.¹⁹⁵ A dombóvári uradalom tiszttartója különös gondot fordított a trágyáztatásra.¹⁹⁶

A trágyázásról a tisztszékek, gazdasági bizottságok gyakran intézkedtek. Így rendelte el pl. a károlyi gazdasági ülés 1772-ben, hogy a virágoskertbe trágyát hordjanak.¹⁹⁷ A keszthelyi tisztszék viszont úgy intézkedett, hogy a göboly ökrök ne hordjanak trágyát, hanem mielőbb adják el azokat.¹⁹⁸ Az 1789. júniusi németújvári tiszti ülésen a tiszttartó jelentette, hogy a trágyát kihordták a földekre, „ha elég kocsi lesz, be is fejezik a hordást”.¹⁹⁹ 1792-ben a kéméndi ispán jelentette a keszthelyi tiszti ülésnek, hogy „a tamási istállónál levő trágyát mind kihordatta a mezőre”.²⁰⁰ 1799-ben az ülés a keszthelyi tiszttartót a megkezdett trágyázás folytatására utasította: „Amít a múlt ősszel erő híján ki nem hordattak, most hordassák ki a soványabb rétekre.”²⁰¹ A károlyi kerületi tisztszék a marhák telettetése után maradt trágya tárolásáról intézkedett.²⁰² 1845-ben a bánhidai bírák a község nevében kérték, hogy a szentgyörgyi ugart takarmánymaggal bevethessék. A tatai tisztszék az ispán véleményét hallgatta meg. Szerinte az ugarok legnagyobb részét már megtrágyázták, be lehet vetni. Az ülés azzal a feltétellel engedélyezte a vetést, ha a még hátralevő trágyázást elvégezték.²⁰³

¹⁸⁷ P 397. A/1. 1761. máj. 26.

¹⁸⁸ P 397. A/2. 1772. febr. 15./56., máj. 9./190.

¹⁸⁹ P 274. Lev. k. 1779. jan. 30.

¹⁹⁰ P 397. A/2. 1784. okt. 30.

¹⁹¹ P 1322. Tisztszék, 1789. jún./1.

¹⁹² P 187. 1834. júl. 13./7.

¹⁹³ Wellmann 1961. 214.

¹⁹⁴ Iványi Béla 281. és köv.

¹⁹⁵ Alsólendva 1898. 97–98.

¹⁹⁶ Merényi 1898. 79.

¹⁹⁷ P 397. A/2. 1772. febr. 29./76.

¹⁹⁸ P 274. Lev. k. 1779. márc. 27.

¹⁹⁹ P 1322. Tisztszék, 1789. jún./10.

²⁰⁰ P 279. Iratok, 1792. jan. 4.

²⁰¹ P 274. Tiszttartóság, 1799. nov.

²⁰² P 407. 1818. ápr. 10./790.

²⁰³ P 187. 1845. ápr. 12./1.

4. Növénytermesztés

A növénytermesztés a birtokkormányzat tevékenységében tényleges jelentőségénél kisebb szerepet kapott. A gabona és egyéb növények, a takarmány termesztése, a szőlő-, gyümölcs-, fa-, erdőgazdálkodás szerepelt ugyan a kormányzati szervek napi-rendjén, de sokkal nagyobb figyelmet fordítottak mindezek forgalmazására.

A birtokkormányzat mindenekelőtt a vetésre fordított gondot. Tudjuk azt, hogy a nagybirtokosi utasításokban már a XVII. században a vetés módját is előírták.²⁰⁴ Az 1719. évi alsórendvai instrukció pl. a tisztek feladatává tette, hogy a vetésre ügyeljenek, nyilvántartást vezessenek, hogy melyik földbe milyen magot vetettek.²⁰⁵ A fertő-szentmiklósi uradalom utasítása szerint „a föld természete szerint kell bele búzát, rozst, árpát, zabot vetni”.²⁰⁶ Az erdődi tiszttartó kötelessége volt, hogy számot vessen a vetéssel, a vetőmag mennyiségével, és hogy hova, mit vetettek és hogy „a veteményt tavasszal menél számosabban szorgalmazza”.²⁰⁷ 1792-ben a szentmártoni tiszttartó a keszthelyi tisztszéknek jelentette, hogy 1508 mérő zabot, 500 mérő árpát vetettek el.²⁰⁸ 1784-ben a kismartoni gazdasági bizottság az ozorai uradalom helysé-geinek az őszi vetéshez vetőmagot adott.²⁰⁹ A kluknói tisztszék a falusi bírakat tette felelőssé az előírás szerinti vetésért.²¹⁰ A vetésterületet földmérővel mérették ki. A folkmáriak 1810 szeptemberében amiatt panaszkodtak a Csákyak tiszti ülése előtt, hogy „itt a vetés ideje és nincs földmérő”. Az ülés rendelete: „Mivel a földmérő nem jelent meg, kezdjék meg nélküle az őszi vetést, hogy kár ne származzék belőle.”²¹¹ A nagykárolyi kerületi ülés 1818-ban a tavaszi vetéssel foglalkozott. „Tökéletesen kell elvégezni” – mondták.²¹² 1827-ben a nagykárolyi tiszttartóság a nagykárolyi igazgató tanácshoz terjesztette fel az őszi vetések táblázatát.²¹³

Az aratásra már a kapuvári uradalomnak szóló 1633. évi utasítás is felhívta a figyel-met.²¹⁴ A dombóvári tiszttartónak ügyelnie kellett, hogy „az aratást pro tempore végeztesse”.²¹⁵ A kéméndi tiszttartó 1779 júliusában a keszthelyi tisztszéknek jelen-tette, hogy az őszi gabonát learatták, a tavaszi árpát még nem.²¹⁶ A körmendi tiszti-szék az aratási táblázatokat a kiadott minta szerint követelte meg. Az aratás befejezté-vel a keresztek nem a helyi ispán, hanem az ellenőrző tiszt vizsgálta meg. Az ered-ményt írásban jelentette.²¹⁷ A csákvári tisztszék szabta meg az aratás és a behordás idejét.²¹⁸

²⁰⁴ Eckhart 25.

²⁰⁵ Merényi 1895. 339.

²⁰⁶ Merényi 1896. 97.

²⁰⁷ Kárfy 275.

²⁰⁸ P 279. Iratok, 1792. ápr. 15.

²⁰⁹ P 162. Esterháza, Fasc. 4. 1784. júl./18.

²¹⁰ P 74. Tisztszék, 1810. máj. 13./1.

²¹¹ Uo. 1810. szept. 2./3., szept. 16./2.

²¹² P 407. No 790. 1818. ápr. 10./1.

²¹³ P 408. No 58./1827.

²¹⁴ Iványi Béla 281. és köv.

²¹⁵ Merényi 1898. 81.

²¹⁶ P 274. Lev. k. 1779. júl. 14.

²¹⁷ P 1322. Tisztszék, 1812. szept. 9./4., 1813. szept. 25./2.

²¹⁸ P 187. 1834. júl. 13./7.

Az alsólendvai uradalomban a cséplőket megeskették, hogy „nem csálnak”.²¹⁹ Szokás volt három-négy keresztet próbaképpen elcsépltetni.²²⁰ A dombóvári uradalomban a tisztek feleltek a cséplésért. „Subalternusuk által vigyáztassanak, hogy a cséplők ne tékozzoljanak.”²²¹ A károlyi gazdasági bizottság ülésein rendszeresen foglalkozott a cséplés szervezésével.²²² 1801-ben a kasznár kérésére a kluknói tiszti ülés jelölt ki egy napot, melyen a cséplők fát gyűjthettek.²²³ A körmendi igazgató tanács 1813-ban próbaképpen rostálást végeztetett. Az eredményt a többi gabona rostálásánál figyelembe vették.²²⁴

A gabonát a század első felében vermekben tárolták, ezeket csak a század vége óta kezdték kiszorítani a magtárak.²²⁵ 1752-ben a kismartoni bizottság a kapuvári gabonát Köpcsénybe vitette, mert a víz miatt nem tudták ott tárolni.²²⁶ 1774-ben a károlyi udvarbíró – a gazdasági bizottság utasítására – a szőlőhegyi búzavermekhez való karókat a jobbágyokkal vágatta.²²⁷ 1789-ben a németújvári jobbágyok a gabonátároló kunyhókhoz szükséges követ törtek és cserepet szállítottak.²²⁸ A tatai tisztszék a mezőlaki uradalomból szállított árpat és kölest a helybeli magtárba, ahol az hiányzott.²²⁹

A tisztszék a gabonáról kimutatásokat követeltek. Egy ilyen kimutatás szerint 1790-ben az Esterházy hercegi uradalmakban az alábbi gabona volt a raktárban:²³⁰ búza 42 428, rozs 116 975, árpa 16 901, zab 43 939 mérő.

1795-ben a surányi felügyelőség a károlyi igazgató tanácsnak küldte meg a magtárban levő termények jegyzékét.²³¹ 1808-ban Segesdről jelentette a kerületi felügyelő a cenki bizottságnak, hogy „az őszi termés a tavalyinál kevesebb lett, de a fogyatkozást a tavasziak helyre hozzák”. Mellékelte a gabonatermesztési táblázatokat is.²³² 1827-ben a bátori tiszttartóság mutatta be a károlyi igazgató tanácsnak a gabonatermesztési jegyzékét.²³³

Az egyéb növények közül a kukorica, a káposzta, a napraforgó, a burgonya, a borsó és a lencse termesztéséről vannak adatok. A nagykárolyi gazdasági bizottság 1760-ban a kukoricagóréhoz 2000 darab zsindelet rendelt.²³⁴ A keszthelyi tisztszék megdicsérte a tiszttartót, amiért a kukoricát megvizsgálta.²³⁵ A nagykárolyi kerületi ülés

²¹⁹ Alsólendva 1898. 99.

²²⁰ Merényi 1895. 339.

²²¹ Merényi 1898. 118.

²²² P 397. A/2. 1772. júl. 4./19., 1774. jún. 25./167.

²²³ P 74. Tisztszék, 1801. jan. 14./1.

²²⁴ P 1322. Tisztszék, 1813. szept. 25./3.

²²⁵ Wellmann 1937. 702.

²²⁶ P 108. Fasc. B. No 20. et NB. 1752. ápr./16.

²²⁷ P 397. A/2. 1774. máj. 21./117.

²²⁸ P 1322. Tisztszék, 1789. jún./12–13.

²²⁹ P 187. 1845. ápr. 12./1.

²³⁰ P 182. Fasc. q. 1790. szept. 30./3.

²³¹ P 406. Prot. 1795. nov. 20./1387.

²³² P 623. Gazd. biz. 1808. okt. 4./534.

²³³ P 408. No 60/1827.

²³⁴ P 397. A/1. 1760. nov. 19.

²³⁵ P 274. Tiszttartóság, No 2/505. 1808. jún. 8.

rendeletére a kukoricát „morzsolni és konzerválni” kellett.²³⁶ 1834-től kezdve a csákvári uradalom feles földjein – ahol korábban ezt nem tették – „a csekély szükség miatt” a szarát is megfelezték.²³⁷

A daróci udvarbíró – a bizottság utasítására – 1760-ban a káposztát a helyszínen sózta be, és küldte Nagykárolyba.²³⁸ A tatai uradalom kerületi tisztjeinek feladata volt „a káposzta állapotának és várható mennyiségének vizsgálata”.²³⁹ 1799-től a keszthelyi igazgatóság elrendelte a „tányér virág” termesztését. A termésből két köbölre valót próbaképpen megőröltek és kisajtoltak. A tisztulás után 6 8/32 font tiszta, 3 24/32 font rosszabb, összesen 10 font olajat nyertek. Az olajútó a sajtolást „titkos mestersége szerint” végezte.²⁴⁰ 1818-ban a nagykárolyi kerületi ülés úgy rendelkezett, hogy „a kolompérból – nem lévén semmi ára – pálinkát kell főzni, vagy a marhákkal, sertésekkel megetetni”.²⁴¹ Borsó és lencse termesztéséről tárgyalt pl. a Károlyiak gazdasági bizottsága.²⁴²

Kertre vonatkozó adataim a nagykárolyi és a németújvári uradalomból vannak. 1760-ban utasította a károlyi bizottság a kasznárt, hogy a virágoskertben őrzött két vaddisznó számára két köböl csöves tengerit adjon ki.²⁴³ Az üvegház befedésére három máriásért a kaplonyi gyékénycsináló kilenc gyékényt készített. Egy későbbi évben az orosházi tiszttartóság szállította be az üvegházhoz szükséges gyékényt.²⁴⁴ 1772-ben a károlyi udvarbíró a virágoskertbe trágyát hordatott, a citromfákhoz 200 karót vágatott.²⁴⁵ 1789-ben a tiszttartó jelentette a németújvári tisztiszéknek, hogy „az udvari kertben az üvegházat kitakarították”.²⁴⁶

A takarmánytermesztéssel több tisztiszéki és bizottsági ülés foglalkozott. 1761-ben pl. a károlyi bizottság utasította a daróci udvarbíró: „Haszontalan dolgokra a nap-számot ne használja, hanem kaszálásra tartsa. Két annyi széna kell, mint tavaly, mivel 50 ló és 50 tehén vétetik.”²⁴⁷ 1772-ben a bizottság rendelkezett a szentmiklósi rét kaszálásáról.²⁴⁸ 1774-ben a károlyi tiszték a szénát kazalba és nem kalangyába rakták. Ugyanez év augusztusában: „A vizek megapadván, a nagymajtényi gazda a szénát hordassa ki. A javát válassa el a nedvestől.”²⁴⁹ 1794-ben a vásárhelyi felügyelő jelentette, hogy a szárazság miatt nem volt remény szénatermeszre. A bizottság válasza: „Vegyenek tűrhető árú szénát.”²⁵⁰

A Kállay család ülése 1794. szeptember 30-án a nagykállói előljáróság kérelmére, a takarmányhiányra hivatkozva, megtiltotta az ún. csutkázást.²⁵¹ 1798-ban a csákvári

²³⁶ P 407. No 790. 1818. ápr. 10.

²³⁷ P 187. 1834. júl. 13./6.

²³⁸ P 397. A/1. 1760. nov. 19.

²³⁹ P 210. 1816. okt. 12./33.

²⁴⁰ P 274. Tiszttartóság, 1798. nov.

²⁴¹ P 407. No 790. 1818. ápr. 10./8.

²⁴² P 397. A/2. 1774. ápr. 9./42.

²⁴³ P 397. A/1. 1760. febr. 15.

²⁴⁴ Uo. 1760. márc. 26.; P 408. No 11/1827.

²⁴⁵ P 397. A/2. 1772. jún. 6./248.

²⁴⁶ P 1322. Tisztiszék, 1789. jún./9.

²⁴⁷ P 397. A/1. 1761. máj. 26.

²⁴⁸ P 397. A/2. 1772. jún. 27./4.

²⁴⁹ P 397. A/2. 1774. jún. 25./170., aug. 6./210.

²⁵⁰ P 406. Prot. 1794. máj. 17./643.

²⁵¹ P 343. Családülés, 1794. szept. 30.

erdei szénát a tisztiszek – a tiszttartó javaslatára – felében vágatta le. A kaszások az uraságot illető részt be is hordták.²⁵² 1808-ban a keszthelyi tisztiszek megdicsérte a helybeli tiszttartót, amiért a rétekről jó szénát hordatott be.²⁵³ A nagyecenki gazdasági ülés 1809 januárjában elrendelte, hogy „mivel a hó nem fogy, sőt félni lehet, hogy szaporodik, a felsővidéki tisztek folytassák szorgalmasan a szecsckavágást”²⁵⁴ 1809-ben a Somogy megyei Széchenyi uradalmak felügyelője érdemesnek tartotta a robotosokat is megtanítani a szecsckametszésre, a szénatakarmány megtakarítására.²⁵⁵

1812-ben a körmendi tisztiszek „totális kaszálási összeírást” kért be az összes uradalmi hivataltól. Jelenteni kellett azt is, hogy mennyi széna volt a pajtákban.²⁵⁶ A szénaszállítás fuvarját parasztnak 5, bérszekérnek 10 Ft-jával számolták el. A széna kölcsönadása tilos volt.²⁵⁷ A nagykarolyi bizottság különös gondot fordított a kaszálók tisztítására.²⁵⁸ A tatai tisztiszek – az uradalom növekvő takarmánymag-szükségletére való tekintettel – 1839-ben elrendelte, hogy a tisztek a majorsági földel-ken termelt bükköny-, here- és perjemagok „tisztá hasznából” 20%-os részesedést kap-janak. Ez ösztönzőleg hatott a takarmánymag termesztésére.²⁵⁹ A mezőlaki tisztis ülés – mivel a takarmányhiány és a szárazság miatt még a sarjútermeléssel sem számolha-tott – takarmányként kölest, rozst, zabot, rozsalját vettetett.²⁶⁰

Különös gondot fordított a kismartoni hercegi bizottság az uradalmi szőlők művelé-sére. Már az 1673. évi alsólendvai utasítás előírta, hogy a majorsági szőlőket trágyázni kell, a szüretet idejében tartásák, a munkásokra a vincellérek ügyeljenek fel.²⁶¹ 1751-ben a bizottság megállapította, hogy a szőlőket sok helyen rosszul művelték meg. Ezért „előnyös lenne az uradalomnak, ha néhány szőlőt eladnának vagy szántót csinál-nának belőle”.²⁶² 1751 decemberében volt napirenden a keresztúri ún. Gilswert-sző-lők ügye. A szőlők művelésére az elhalt tulajdonos által hagyományozott 500 Ft el-fogyott. A bizottság rendelkezése a termelt bor árából műveltették meg a szőlőket.²⁶³ 1754-ben úgy határoztak, hogy a kismartoni és keresztúri szőlőket – mivel azok művelése az uradalomnak és a szegény jobbágyoknak terhes – szüret után eladják.²⁶⁴ A következő években a fraknoi szőlőskertekbe 42 000, a kismartoniakba 80 000, a boldogasszonyiakba 20 000 darab szőlővesszőt vettek; az öreg tőküket kiszedték.²⁶⁵ 1755-ben a bizottság hozzájárult, hogy a nemesvölgyiek a közös legelőn szőlőskertet létesítsenek. Az új szőlők után három évig nem fizettek hegyvámot és tizedet; az első földadót is elengedték nekik.²⁶⁶

²⁵² P 187. 1798. máj. 26./861.

²⁵³ P 274. No 2/505. Tisztartóság, 1808. jún. 8.

²⁵⁴ P 623. Gazd. biz. 33/1809.

²⁵⁵ Mérey Klára 1962. 33.

²⁵⁶ P 1322. Tisztiszek, 1812. szept. 9./5.

²⁵⁷ P 1322. Tisztiszek, 1812. okt. 6./13., 1813. febr. 2./4.

²⁵⁸ P 407. No 790/1818. ápr. 10./6.

²⁵⁹ Szabad 70.

²⁶⁰ P 187. 1834. júl. 13./5.

²⁶¹ Alsólendva 1898. 99.

²⁶² P 108. Fasc. B. No 14. et NB. 1751. ápr./12.

²⁶³ Uo. 1751. dec./94.

²⁶⁴ P 108. Fasc. B. No 30. et NB. 1754. okt./14.

²⁶⁵ P 108. Fasc. B. No 20. et NB. 1752. ápr./17; No 30. et NB. 1755. dec./35.

²⁶⁶ P 108. Fasc. B. No 30. et NB. 1755. dec./36.

1774 júliusában volt napirenden a nagykárolyi majorsági szőlők szaporítása. Az uradalomnak vételre felajánlott szőlőket a hegybírók becsülték meg, a becsülevelet a bizottsághoz küldték. Ugyanez év decemberében a szőlők betakarása okozott gondot. Az udvarbíró erre a munkára nem kapott napszamosokat, ezért a hátralékos robotosok közül vezényeltek ki 200 gyalognapszámot a vincellérhez.²⁶⁷ 1798-ban a csákvári tisztiszek felosztotta a császári, mezőgazdasági termelésre alkalmatlan homokot, hogy a helybeliek – hat évi adómentesség mellett – szőlőt telepítsenek.²⁶⁸ Ugyanebben az évben a szék intette a boglári lakosokat, hogy „a fehért és a vereset külön szüreteljék, amire a hegybírók ügyeljenek”. Néhány boglári paraszt a pincéjét felajánlotta az urasági borok tárolására.²⁶⁹

A keszthelyi tisztiszek 1779-ben a szőlőkben „nagy fogyatkozást tapasztalt”.²⁷⁰ 1799-ben a tiszttartó jelentette, hogy szüret után azonnal hozzáfogtak a tavaly télen kifagyott szőlőtőkék helyett újakat ültetni. Közel 5000 új vesszőt ültettek, a trágyát 150 szekér hordta.²⁷¹ 1808 júniusában megdicsérték a tiszttartót, amiért „a szőlőket már majdnem megkapáltatta. A harmadik kapálást a szárazság és a virágzás miatt halassza júliusra.”²⁷² 1811-ben a piláti borfelügyelő a cenki gazdasági bizottságnak a befőzendő must minőségéről és magáról a befőzésről jelentett.²⁷³

A nagykárolyi kerületi ülés 1818-ban a szőlőtermesztéssel foglalkozott.²⁷⁴ 1835-ben a fóti felügyelő a csömöri hegyen levő szőlők állapotáról jelentett.²⁷⁵ A következő évben a vásárhelyi közös ülés kifogásolta, hogy a szőlők kivágását nem végezték el rendszeren és időben.²⁷⁶ A tatai és gežtesi uradalomban a szüret idejét, az időjárás és a szőlő érettségének figyelembevételével, a tisztiszek szabta meg. Ügyeltek arra, hogy a dézsmások még a helyszínen ériék a mustot, és vehessék át – a tisztiszek által meghatározott áron – a kiforrott borokat.²⁷⁷ 1834-ben a mezőlaki uradalomhoz tartozó dobai szőlőben 187 akó bor lett. A hordókat a tisztiszek – a forrás miatt – nem hagyta teletölteni, „tötleket kellett hagyni”.²⁷⁸ 1849 novemberében a tatatóvárosi szőlőskertből – a tisztiszek engedélyével – a következő mennyiségű szőlővesszőt adták el²⁷⁹ (lásd: 152. old.).

Fontos jövedelmi forrást biztosítottak az uradalmaknak az erdők, ezért kezelésükről a birtokkormányzati szervek gyakran intézkedtek. A kapuvári uradalomban már korszakunkat megelőzően a tiszttartó feladata volt, hogy „gondja legyen az erdőkre, mivel azok elpusztulnak. Nyers fát nem szabad onnan hordani, minden falu határában legyen egy tilalmas erdő, ahol legeltetni sem szabad.”²⁸⁰ A kis-

²⁶⁷ P 397. A/2. 1774. júl. 9./184., dec. 3./319.

²⁶⁸ P 187. 1798. ápr. 14./855.

²⁶⁹ P 187. 1798. okt. 1./885.

²⁷⁰ P 274. Lev. k. 1779. márc. 27.

²⁷¹ P 274. Tiszttartóság, 1799. nov.

²⁷² P 274. Tiszttartóság, No 2/505. 1808. jún. 8.

²⁷³ P 623. Gazd. biz. 1811. szept. 30./852.

²⁷⁴ P 407. No 790/1818. ápr. 10./3.

²⁷⁵ P 408. No 124/1835. jan. 10.

²⁷⁶ P 408. No 13/1836. márc. 27./2.

²⁷⁷ Szabad 92.

²⁷⁸ P 187. 1834. okt. 12./3.

²⁷⁹ P 210. 1849. nov. 30.

²⁸⁰ Iványi Béla 281. és köv.

Megnevezés	Darab
Fekete portugáliai	2 000
Klefner fekete	2 100
Vörös fekete	300
Vörös tramini	2 200
Vörös kövidinka	200
Bogdányi dinka	100
Décsi vörös	50
Fejér rizling	500
Olasz rizling	600
Burgundi fekete	500
Jófafajú kevert szőlők	780
Összesen	12 030

martoni hercegi bizottság 1751 áprilisában részletes jelentést kért a tisztartóktól az uradalmi erdők állapotáról.²⁸¹ Különösen sokat foglalkozott az erdőkkel az 1751. decemberi ülés. A schwarzenbachi tisztartónak válaszul a bizottság leszögezte, hogy a jobbágyok az erdőben kötelesek fát vágni. A tisztartó jelölte ki, hogy mely fák kerültek kivágásra és melyek maradtak meg magnak. A szokásos 148 ölon felül még 100 ölt követelt az uradalom, azonban „mindez az erdők kára nélkül történjék”. A köpcsényi tisztartónak megengedték, hogy – mint korábban – a 160 öl fa kivágásához gazdaságos bérért favágókat vegyen fel. A lakompaki erdőben az úrbéri kötelezettségként szereplő 300 öl fán felüli mennyiséget a jobbágyok nem vágták ki, bér munkásokat fogadtak. A norma naponta egy ölon felül volt. A kapuvári uradalomban 200 öl hordónak való kádárfát vágattak. A kapuvári, vitnyédi és agyagosi jobbágyoknak engedélyezte a bizottság száraz fa gyűjtését. „Fát azonban nem akarnak vágni, hanem a kivágotat akarják elvinni. Az erdőmester vágasson fát és jó pénzért adja el, hátha akkor észhez térnek.”²⁸² 1752-ben merült fel erdőrendtartás elkészítésének a gondolata. Ribitsch felügyelő vállalta a rendtartás összeállítását. „A legkönnyebb megoldás lenne az osztrák rendtartás átvétele. Ezt minden fáradság nélkül Norma et Methodusként alkalmazni lehetne” – mondta.²⁸³ 1755-ben az újfalui tó mellett levő erdőt, mivel a jobbágyok a szükséges munkákat nem látták el, „a károk elkerülésére” árokkal vették körül.²⁸⁴ Büntetés terhe mellett tiltották meg, hogy a herceg testvéreinek uradalmi felügyelője a söjtöri erdőből épület- és tűzifát vágasson ki.²⁸⁵ A hercegi erdőmester minden elintézett ügyről jelentett a bizottságnak, közölte észrevételeit az erdők megőrzéséről, számadásokat adott a kitermelt fáról. Előfordult, hogy gróf Herbevillek maga tekintette meg az erdőket.²⁸⁶

A károlyi gazdasági bizottság 1760-ban engedélyezte, hogy a géresi lakosok marháikat a nagy (vagyis Császár) erdőn legeltethessék; 30 Rft-ért kaszálhattak is ott.²⁸⁷ A

²⁸¹ P 108. Fasc. B. No 14. et NB. 1751. ápr./15.

²⁸² P 108. Fasc. B. No 14. et NB. 1751. dec./59., 69., 78., 97.

²⁸³ P 108. Fasc. B. No 26. 1752. jún. Res./15.

²⁸⁴ P 108. Fasc. B. No 30. et NB. 1755. dec./33.

²⁸⁵ P 155. Bizottság, III. k. 1758. máj./9.

²⁸⁶ Uo. II. k. 1753. szept./8., III. k. 1757. máj./14.

²⁸⁷ P 937. A/1. 1760. febr. 4.

bizottság közvetlen hatáskörébe vette az erdők igazgatását. Utasította az uradalmakat, hogy „semmit se adjanak a Forst Maister commissiójára”. Az ülés többször foglalkozott az erdőüggyel, az erdők kezelésével.²⁸⁸

A keszthelyi tisztizsék 1779-ben elrendelte, hogy a külső kertben levő teret, „ahol az erdőmag volt elvetve, újra megszántsák és három szántás után újra erdőmaggal bevessék”²⁸⁹ 1799 novemberében jelentették az ülésnek, hogy az „ügynevezett karátsonyi fát, kétszáz öltre válogatva, jobb részt már beszállították a keszthelyi faraktárba”.²⁹⁰ A faültetésbe a gróf is beleszólt, pl. a szentlőrinci majorban az ő parancsára ültettek jegenye- és fűzfákat.²⁹¹ 1814-ben a tisztizsék utasította a vörsi számtartót, hogy „az erdőben elkezdett favágást négy szegletre vévén, ki tisztogattatván, bekerítették és fenyőfának magjával bé vétetessék”. A kastély körül és a veteményeskertben „vad fákat” ültettek.²⁹² Ugyanebben az évben a keszthelyi erdőn levő kis faházat – napszámért – Pálfy József jobbágnak adták lakásul.²⁹³

A cenki bizottság egyik 1804. évi ülésén az erdőmester jelentését hallgatta meg a felső vidéki uradalmi erdők műveléséről. Javasolták, hogy az erdőmester jelöljön ki vágási szekciókat és ahol lehet, fenyőfát telepítsen. Az erdők körül árkot ásattak.²⁹⁴ 1809-ben bizottsági utasítás szerint végezték az erdei favágást, az ültetést, vetést.²⁹⁵

A Csákyak 1804. novemberi smízsányi tisztizskéje az erdőtiszték jelentése alapján „a fák státusát, manipulációját” vizsgálta.²⁹⁶ 1809-ben a szék elbocsátotta az egyik erdőőröt, „mert nem őrizte az erdőket”. Az ülésen mutatták be azon jobbágyok és zsellérek jegyzékét, akik uradalmi favágásra voltak kötelezve. Az ülés szabta meg a favágás határidejét, és hogy hetente mennyi fát kellett kivágni.²⁹⁷

A Batthyányak 1812. évi igazgató tanácsi ülése rendeletére a favágáshoz szükséges iga- és roboterőt nem a főpénztár, hanem a fizetőhivatal (Rentamt) számolta el. Ez a hivatal tartotta nyilván a vásárolt fát, valamint a természetbeni juttatásokat is.²⁹⁸ A következő évben a ludbregi uradalom jelentette, hogy nem küldtek hozzájuk favágókat, pedig a titkár azt megígérte. 400 öl fa kivágásáról volt szó. Az erdészeti hivatal kérte, hogy „az elepoklai remisbe érkezett” 1000 nyírfacsemete részére ássanak gödröt. „Ez egy egész erdő telepítését jelenti – írta a hivatal. – A robot, vagy napszám elég költséges. Ezért kérjük a herceg döntését. Ha ezt drágálja, akkor a hivatal magról vet erdőt.”²⁹⁹ 1845 februárjában az oroszlanói fővadász jelentése szerint a szél az erdőkben 19 darab tölgyfát, 12 köbláb fát, 26,5 dorongfát döntött ki. A tatai tisztizsék rendeletére a szerszámfának valót a járásbeli tiszteteknek adták, a többit eladták. A

²⁸⁸ Uo. 1760. márc. 26.; P 408. No 112/1827. dec. 2.

²⁸⁹ P 274. Lev. k. 1779. ápr. 21.

²⁹⁰ Uo. 1799. nov.

²⁹¹ P 279. Jkv. 1792. ápr. 15.

²⁹² P 286. 1814. júl. 9./1.

²⁹³ P 286. 1814. júl. 9./3.

²⁹⁴ P 623. Gazd. biz. No 320/1804. No 679/1804. szept. 29.

²⁹⁵ Uo. No 57/1809. jan. 19.

²⁹⁶ P 73. No 18. 1804. nov. 1./5.

²⁹⁷ P 74. Tisztizsék, 1809. okt. 1./8., dec. 10./1.

²⁹⁸ P 1322. Tisztizsék, 1812. szept. 9./10.

²⁹⁹ Uo. 1813. febr. 2./6., 12.

környei kiöregedett erdőkerülőre, aki zsellérházát szolgálata idején adómentesen bírta, 1845-ben 5 Ft censust vetettek ki.³⁰⁰

Gyümölcsfák már az 1729. évi dombóvári és erdődi uradalmi utasításokban szerepeltek. A tisztartó ügyelt a faültetésre, a gyümölcsös gondozására, a szárított gyümölcsöt nem fordíthatta a maga hasznára.³⁰¹ 1760-ban a daróci uradalomba Olcsváról kilenc oltó ember érkezett. A kulcsár naponta 2 prófuntot, 1,5 font szalonnát és 1,5 font túrót adott ki nekik.³⁰² A cenki gazdasági bizottság 1809. őszi ülésén a helybeli uradalmi kertben levő gyümölcsfák jegyzékét vizsgálta felül.³⁰³ A Batthyányak 1812. szeptemberi bécsi igazgató tanácsi ülése utasította az enzersdorfi uradalmat, hogy a gyümölcsfacsemetek ügyében forduljon a trautmansdorfi kertészhez.³⁰⁴

Számos vita forrása volt az erdőhasználat. Az Alsólendvának 1673-ban adott utasítás pl. tilalom alá helyezte az erdőket: ingyen fát senki sem vihethet, száraz fát is csak a számtartó cédulájával.³⁰⁵ A dombóvári uradalomban a tiszt sem pénzért, sem ingyen fát – különösen tölgyfát – nem adott.³⁰⁶ A kismartoni bizottság a Sopron megyei Garta jobbágynak 15 Ft-os faizási díját 1752 júniusában felemelte, mivel a korábbi 38 házról 90 házra szaporodtak.³⁰⁷ 1756 májusában a fraknoi parasztnak megtiltották az erdőben a karóvágást.³⁰⁸ A következő évben a nagy- és kishöflányi zsellérek – hogy az erdőben az elmúlt évihez hasonlóan kárt ne tegyenek – az erdőhivataltól 5–26 csomó rőzsét kaptak.³⁰⁹

Az 1760. januári nagykárolyi gazdasági bizottsági ülés állapította meg annak a 100 mezőpetri lakosnak a listáját, akik a szaniszlói erdőből fejenként kilenc öl tűzifát vihettek. „Kutyát azonban ne vigyenek magukkal, mert ha odaviszik, meglövik.” Egyidejűleg volt napirenden a hajdúvárosiak és a királydaróci svábok jegyzéke, akik 1760-ban az uradalmi erdőből tűzi- és épületfát vihettek.³¹⁰ A károlyi udvarbíróknak a somospusztai és a kaplonyi harasztot szorgalmasan be kellett járnia, a száraz fákat kivágnia, „hogy a szegényeknek ne adjanak alkalmat a lopásra”. A kivágott fát a károlyi sörházhoz, az épületfát a faraktárba szállították.³¹¹ A szaniszlói kovácsnak, aki 12 gerendát és kilenc pár szemfát kért a bizottságtól, azt válaszolták, hogy „vehet magának – munka fejében – a következő falicitáció alkalmával”.³¹² A Csákyak folkmári és hámosi jobbágynak a tisztiszek által meghatározott napokon – kedden és csütörtökön – szedhettek száraz gallyat.³¹³ Az ülés jelölt ki fatároló helyet a kluknoi és richnavai lakosok számára.³¹⁴

³⁰⁰ P 187. 1845. ápr. 12./11., 35.

³⁰¹ *Kárffy* 275.; *Merényi* 1898. 121.

³⁰² P 397. A/1. 1760. márc. 24.

³⁰³ P 623. Gazd. biz. No 705/1809.

³⁰⁴ P 1322. Tisztiszek, 1812. szept. 9./8.

³⁰⁵ Alsólendva 1898. 100.

³⁰⁶ *Merényi* 1898. 121–122.

³⁰⁷ P 108. Fasc. B. No 20. et. NB. 1752. jún./35.

³⁰⁸ P 155. Biz. II. k. 1756. máj./20.

³⁰⁹ Uo. III. k. 1757. márc./18.

³¹⁰ P 397. A/1. 1760. jan. 16.

³¹¹ P 397. A/2. 1772. jan. 4./31.

³¹² P 408. No 116/1827. dec. 27.

³¹³ P 74. Tisztiszek, 1809. okt. 8./8.

³¹⁴ Uo. 1810. jan. 6./3.

Az uradalmak erdei mellékjövedelmei gubacseladásból, makkbérből, erdei gyümölcs-, gomba- és rőzseladásból, az erdőkárosításért kiszabott büntetésekből származtak.³¹⁵ Néhány herceg Esterházy uradalom 1744. évi makkoltatási jövedelme pl. a következőképpen alakult:³¹⁶

Uradalom	Sertések száma, darab	Értéke, forint
Lakompak	2 096	286
Keresztúr	429	107
Kabold	1 213	124
Schwarzenbach	604	103
Fraknó	567	127
Léka	3 140	524
Kapuvár	10 133	2734
Összesen	18 182	4005

A kismartoni uradalom 1791. évi erdőszámadása a következő volt:³¹⁷
 Bevétel: fa-, vad-, gyümölcseladás, legeltetés, zálog, büntetések, erdei hasznok: 52 807 Ft.
 Kiadás: napidíjak, egyenruha, vadgazdálkodás, fáciános kert, vadállattartás, felhasznált robot, büntetésekből az alkalmazottak részesedése, favágók bére: 18 879 Ft.
 Maradvány: 33 928 Ft.

A gabonaeladás főleg az Esterházy alsó uradalmakban volt bevételi forrás. Érthető módon a kismartoni bizottság ügyelt, hogy a gabona ne maradjon sokáig a magtárban, vermekben, tönkre ne menjen. Az uradalmi tiszték jegyzéket állítottak össze a terményekről: milyen állapotban vannak, hogyan lehetne a legjobban eladni. Az eladást vagy a tiszttartó,³¹⁸ vagy maga a bizottság engedélyezte. 1751 áprilisában utasították a tiszttartókat, hogy „a gabonát olyan jól, ahogy csak lehet, adják el, és hetente jelentsek az árakat”.³¹⁹ Az árat a bizottság határozta meg.³²⁰ 1752-ben a lendvai uradalomban a gabonát rovar támadta meg, sem a jobbágyok, sem idegenek nem akarták megvenni. A bizottság – a tiszttartó javaslatára – a jobbágyokat kényszerítette a vásárlásra.³²¹ 1756-ban az alsólendvai jobbágyok amiatt panaszkodtak, hogy igen megterhelte őket a gabonának eladás céljából Bécsújhelyre való szállítása. A bizottság a szállítást megszüntette, a gabonát helyben adták el.³²² A következő évben körözvényben utasították az összes tiszttartót: a raktáron levő búzát és kölest adják el, ne tartásuk tovább. A kevert gabonával, árpával és zabbal még vártak.³²³ 1784-ben Sólyom győri gabonakereskedő panaszt tett a commissio előtt. Sólyom az ozorai és a dombóvári uradalomból lábón, szerződéssel gabonát vásárolt. Az uradalom a gabonát

³¹⁵ Szabad 100.

³¹⁶ P 182. Fasc. r. No 40. 1744.

³¹⁷ P 182. Fasc. p. No 42. 1791.

³¹⁸ Merényi 1898. 83.

³¹⁹ P 108. Fasc. B. No 14. et NB. 1751. ápr./4.

³²⁰ Uo. No 20. et NB. 1752. jún./34., 53.

³²¹ Uo. 1752. jún./61.

³²² Uo. No 30. et NB. 1756. márc./7.

³²³ P 155. Bizottság, III. k. 1757. márc./11.

Földvára vitte és hajóra rakatta. Ott vették észre, hogy zsiszik támadta meg, ezért – szellőztetés céljából – másik hajóra rakatták. Ezzel a kereskedőnek költségei keletkeztek és a gabona eladhatatlanná vált; az uradalomtól kártérítést követelt. A bizottság szerint „azokat a kereskedőket, akik nagyban vásárolnak az uradalomtól, meg kell tartani”. Súlyom ezért pozsonyi mérőnként két garas engedményt kapott.³²⁴

A nagykárolyi gazdasági bizottság rendeletére 1760-ban – mivel sok eladatlan gabonája volt – egyes konvenciók készpénzjárandóságát gabonában adták ki.³²⁵ 1788-ban a salánki tisztartó jelentette, hogy – a rossz termés miatt – semmi eladó búzája sem volt.³²⁶ A bizottság 1794-ben felfüggesztette a gabona eladását mindaddig, míg az ára emelkedett, hogy „az uradalomnak a haszna növekedjék”.³²⁷

Visszatartotta a gabonaeladást – a jobb ár reményében – a keszthelyi tiszti ülés is.³²⁸ 1792-ben az uradalom gabonáját Sinner bécsi kereskedő vette meg.³²⁹ A Csáky birtokokon az eladásra került termények jegyzékét a tiszti ülés elé vitték. Az árat a tisztartó és a kasznár jelentése, illetve javaslata alapján állapították meg. A tisztek a gróf engedélye nélkül nem adtak el gabonát. A magtárakban sem idegen, sem tiszti terményt nem tárolhattak, csak az uraságét.³³⁰

Néhány további adat a terményforgalmazásról: 1811-ben – a bizottság javaslatára – Széchenyi gróf elrendelte, hogy a vetés befejezése után a gabona egyharmadát adják el.³³¹ 1812-ben a körmendi Kaudess testvérek a Batthyány uradalomtól 220 mérő kukoricát akartak venni. A tisztizék az uradalmi hivatalnál érdeklődött a piaci ár után, amit az eladási ár megállapításánál alapul vettek.³³² Az ülés utasította az enzersdorfi uradalmat, hogy a felesleges gabonát adja el.³³³ 1845-ben a csákvári uradalom 2800, a szentgyörgyi 500 mérő búzát adott el Fischer Márkusnak, az igmándi 1400 mérőt Kohn János komáromi gabonakereskedőnek.³³⁴

A gabona árát a tisztizék, a gazdasági bizottság, vagy az igazgató tanács határozta meg. 1752-ben a kismartoni bizottság a keresztúri uradalomban egy mérő kevert gabonáért 15 gr-t, egy mérő búzáért 1 Ft-ot kért egy Steger nevű molnártól. Ugyanakkor az újfalui régi búza mérőjét 22 gr-ért, az újét 23 gr-ért, a kevert gabonát 14 gr-ért adták.³³⁵ 1779-ben a kémendi uradalom 500 köből zabot adott el, 28 gr-ért.³³⁶ A németújvári tiszti ülés 1789-ben egy mérő gabona árát 42 gr-ban, egy mérő kölesét 30–32 gr-ban szabta meg.³³⁷ 1798-ban a csákvári szék alkalmazottaitól az őszi szalma ölért 1 Ft 50 d-t, zabszalmáért 3 Ft-ot kért, idegenektől 2, illetve 4 Ft-ot.³³⁸

³²⁴ P 162. Esterháza, Fasc. 4. 1784. júl./22.

³²⁵ P 397. A/1. 1760. febr. 28.

³²⁶ P 397. A/2. 1788. febr. 11.

³²⁷ P 407. Prot. 1794. jan. 17./62.

³²⁸ P 274. Lev. k. 1779. jún. 15.

³²⁹ P 279. Prot. 1792. ápr. 15.

³³⁰ P 74. Tisztizék, 1810. okt. 21./4., 9.

³³¹ P 623. Gazd. biz. 1811. okt. 1./699.

³³² P 1322. Tisztizék, 1812. aug. 12./17.

³³³ Uo. 1812. szept. 9.

³³⁴ P 187. 1845. ápr. 12./17–19.

³³⁵ P 108. Fasc. B. No 20. et NB. 1752. jún./34., 53.

³³⁶ P 274. Lev. k. 1779. jún. 15.

³³⁷ P 1322. Tisztizék, 1789. jún./6.

³³⁸ P 187. 1798. jan. 22./786.

A birtokkormányzati szervek az eladási ár kialakítása érdekében figyelemmel kísérték a helyi piaci árakat. 1795-ben pl. a nagykárolyi felügyelőség jelentette az igazgató tanácsnak a kerület piacain kialakult gabonaárakat.³³⁹ Az esztergomi primási tisztiszek előtt 1798-ban szerepelt a gabonaárak táblázata.³⁴⁰ A vámosmikolai tiszttartó jelentése szerint 1797 decemberében az esztergomi városi piacon az alábbi mérőnkénti árak alakultak ki:³⁴¹ búza 1 Ft 65 d-től 2 Ft, kétszeres 1 Ft 45 d-től 1 Ft 55 d, rozs 1 Ft 25 d-től 1 Ft 35 d, árpa 1 Ft 20 d-től 1 Ft 15 d, zab 92 d-től 95 d. 1799-ben a veszprémi és kanizsai piacról a következő mérőnkénti gabonaárakat jelentették:³⁴²

Megnevezés	Veszprém	Kanizsa
	garas	
Búza	29–35	23–26
Kétszeres	24	23
Rozs	20	21–22
Árpa	16	23
Zab	14	21
Török búza	17	25
Tatárka	—	—
Köles	—	—

1805-ben az enyingi tiszttartóság 6000 mérő búzát mérőnként 7 Ft 30 kr-ért adott el. A befolyt 45 000 Ft-ot – a 7128 Ft szállítási költség levonása után – az 1803–1804. évi pénztári hiány megszüntetésére fordították.³⁴³ 1812-ben a körmendi igazgató tanácsi ülés a németújvári uradalmi hivataltól bekérte a grazi, a szombathelyi és a kőszegi gabonapiac árainak jegyzékét.³⁴⁴

A kismartoni bizottság 1751-ben az újfalui erdőből – eladás céljára – 82 öl tűzifát, 1400 abroncsfát, 30 darab oszlopot, 12 nagy fatörzset és 30 darab szarufát hozatott. A schwarzenbach-i erdőben a tervezett 148 ölon felül még 100 ölt vágattak ki, „mert a kereslet nagy lesz”. A lakompaki erdőben az úrbéri kötelezettségen felül még 300 öl fát vágta ki eladásra.³⁴⁵ A bizottság megtiltotta, hogy jobbágyok fával kereskedjenek.³⁴⁶ Verebes József fakereskedő 1784-ben elpanaszolta a hercegi bizottság előtt, hogy 16 éve vásárolja az uradalom fáját, sok pénzt fizetett már be a pénztárba. A Duna a megvásárolt és kifizetett 1500 Ft értékű fáját elsodorta, nagy kárt okozva neki. A bizottság megengedte, hogy a szokolai és jenői erdőben ölenként 14 garasért 700 öl fát vágasson.³⁴⁷ A körmendi tisztiszek Grazból vásárolt tutajfát. A vételt az uradalmi

³³⁹ P 406. Prot. 1795. szept. 24./1086.

³⁴⁰ Arch. saec. Prot. Titulus 41–48. 1798. máj. 5.

³⁴¹ P 170. No 13/798. jan. 9.

³⁴² P 170. No 117/799. márc. 3.

³⁴³ P 1328. 1805. okt. 9.

³⁴⁴ P 1322. Tisztiszek, 1812. júl. 23./9.

³⁴⁵ P 108. Fasc. B. No 14. et NB. 1751. dec./53., 59., 79.

³⁴⁶ Uo. No 30. et NB. 1754. okt.

³⁴⁷ P 162. Esterháza, Fasc. 4. 1784. júl./61.

fizetőmester szervezte meg, a szállítmányt az írnok vette át. A fát Homokkomáromban a kertben tárolták, majd amikor kiszáradt, a szénapajtához lécnak használták.³⁴⁸ 1813-ban a németújvári uradalmi hivatal jelentette a tisztiszéknek, hogy a fát a királyfalvi raktárba szállították. Ölenként 6 Ft-ért akarták adni, de vevő még nem jelentkezett rá. Az ülés az eladási árat 5 Ft-ra mérsékelte.³⁴⁹ A kluknói tisztiszék rendeletére nagyobb mennyiségű fa eladása Csáky gróf, kisebb az igazgató tudtával történhetett. „A tarifát a tiszttartó adja meg.”³⁵⁰

A gabona és fa eladásán kívül a kormányzat más termények és termékek eladásával is foglalkozott. A kismartoni bizottság 1751 decemberében az ozorai készletből a mézet Kapuvárra, a viaszt és a dohányt Köpcsénybe szállíttatta eladásra. Ugyanez az ülés állapította meg, hogy „a dohánykereskedők sok alkalmatlanságot okoztak az uradalomnak. Ezért a tiszttartó hívja össze az összes helységeket és hirdesse ki, hogy a dohánykereskedést büntetés terhe mellett megtiltották.”³⁵¹ 1755 decemberében a bizottság szabta meg a méz, a viasz és a dohány árát.³⁵² 1781-ben megállapították, hogy a felső uradalmakban még sok eladni való dohány volt: „Körözni kell az uradalmak között, hogy adják el a dohányt és a pénzt fizessék be a hercegnek.”³⁵³ 1796-ban Oppenheimer Izrael pesti kereskedő a károlyi tiszti ülésnek mutatta be jóváhagyásra a csongrádi tiszttartóval a tizeddohány vételéről kötött szerződést. Az ülés jóváhagyta és visszaküldte a csongrádi felügyelőnek.³⁵⁴ 1813-ban Hochleitner felügyelő megkérdezte a cenki bizottságot, hogy a 300 mázsa szuloki dohányt milyen áron adja el. A bizottság a 13 Ft-os ár mellett maradt.³⁵⁵ A nagykárolyi kerületi ülés 1818 áprilisában – „itt lévén a dohány eladás ideje” – megállapította, hogy a debreceni királyi dohányjövődék az első osztályú dohányt 31 Ft-ért, a másodosztályút 25 Ft-ért vette. „Ha ennél drágábban nem lehet másutt-másnak eladni, akkor a királyi Abaldo-nak kell odaadni” – döntöttek.³⁵⁶

Az uradalmak területén levő nagy nádasok jelentős bevétel forrásai voltak. A kismartoni és károlyi bizottság egyaránt foglalkozott nádeladási ügyekkel, a jegyzőkönyvekben ezek gyakran szerepelnek. A két bizottságon kívül a cenki és a keszthelyi tisztiszék is napirenden tartotta a kérdést. 1798-ban a keszthelyi tiszttartó jelentette, hogy a „nád felezését mindenütt befejezték”. Az uraság nádja 12 120 kéve lett.³⁵⁷ A cenki bizottság felmérése szerint 1805-ben az épületekhez nádra volt szükség, amit a hegykői nád nem fedezett. A bizottság jónak látta, ha nádat vesznek, „százat 4 Ft 30 kr-ért kínálják”³⁵⁸

³⁴⁸ P 1322. Tisztiszék, 1765. nov. 14./1.

³⁴⁹ Uo. 1813. febr. 2./1.

³⁵⁰ P 74. Tisztiszék, 1810. okt. 21./11. 1000 zsendely pl. 18 Rft-ba került.

³⁵¹ P 108. Fasc. B. No 14. et NB. 1751. dec./34., 83.

³⁵² Uo. No 30. et NB. 1755. dec./24.

³⁵³ P 162. Esterháza, 1781. aug./72.

³⁵⁴ P 406. Prot. 1796. jan. 7./21.

³⁵⁵ P 623. Gazd. biz. No 1078/1813. dec. 10.

³⁵⁶ P 407. No 790/1818. ápr. 10./9.

³⁵⁷ P 274. Tiszttartóság, 1798. febr. 6.

³⁵⁸ P 623. Gazd. biz. No 165/1805. márc. 31.

5. Állattenyésztés

A nagybirtok – és a lakosság³⁵⁹ – jövedelmének jelentős része származott az állattenyésztésből, ezért a birtokkormányzat is kiemelten foglalkozott vele, törekedett „jobb állapotba hozni”³⁶⁰ Ügyelt arra, hogy mely uradalmakba küldjön fiatal állatokat, melyeket selejtezzék ki. Az uradalmi tisztektől megkövetelték az állatok összeírását.³⁶¹ A kérdéssel kapcsolatban a ló, a szarvasmarha, a sertés, a juh és az apró állatok tenyésztéséről és forgalmazásáról, valamint a vadászatról és halászátról szövegek.

A nagykárolyi bizottság 1760. márciusi ülésén szerepelt a „lóoskola”, melyre a bizottságnak „gondja leszen”. Az ülés szükségesnek tartotta, hogy méneket hozassanak.³⁶² Kleher Mátyás erdői svábnak, akinek lovát ellopták, egy kancát adtak, hogy „el ne szegényedjék”. A jótékonyág értékét kétségtelenül csökkenti az a jegyzőkönyvből kitűnő tény, hogy „a lovat pénzért amúgysem lehetett eladni”.³⁶³ A kismartoni bizottság ügyelt, hogy a lovak szénájával jól gazdálkodjanak, az állatok el ne pusztuljanak.³⁶⁴ Különösen nagy gondot fordított az arab ménesre a mintaszerű állattenyésztést folytató Hunyady birtokok kormányzata.³⁶⁵

Az utódnevelés, a minőségi lótenyésztés egyik feltétele az apaállatok helyes megválasztása. A keszthelyi tisztiszék pl. a hágatás beosztásával is foglalkozott. 1779-ben elrendelték, hogy a salzburgi ménló még abban az évben hágjon. A januári ülés előírta, hogy mely kancákat, mely mének hágjanak meg. Kijelölték azt a négy szürke csikót, amelyet heréltetni kellett.³⁶⁶ A tisztiszék jelölte ki „azt a kis sárgát” is, amit a gróf számára törtek nyereg alá. Hét „füre menő” fakó csikót az istállóban tartottak és lassan szelídítettek.³⁶⁷ 1808-ban intézkedett a szék, hogy a fenékpusztai ménesbéli kancáknak elég takarmányt szerezzenek be.³⁶⁸ 1815-ben a ménesistállóval szemben egy szint építettek.³⁶⁹ 1826-ban az istállóigazgató jelentése szerint a keszthelyi ménesben 78 ló volt. Az igazgató beszámolt, hogy hány ló volt teljesen használhatatlan, hogyan haladtak a lovak idomításával, szellőztetik-e 14 naponként a nyergeket és lószerszámokat.³⁷⁰

Az enzersdorfi Batthyány uradalomban a mezőn dolgozó lovak, az igazgató tanácsi ülés engedélyére, naponta 10 font szénát, hetente egy mérő zabot kaptak. A behordásnál dolgozó lovak fejadagja 12 font széna volt.³⁷¹ 1812-ben az ülés javaslatára megszüntették az ispánok és vadászok lóporcióját (zab, széna), „mivel területüket könnyen áttekinthetik és így lóra nincs szükségük”. A körmendi majorsági lovak számát is

³⁵⁹ Mérey Klára 1962. 27.

³⁶⁰ P 108. Fasc. B. No 14. et NB. 1751. dec./73.

³⁶¹ P 74. Tisztiszék, 1810. jan. 6./2.

³⁶² P 397. A/1. 1760. márc. 17.

³⁶³ Uo. 1760. febr. 3.

³⁶⁴ P. 108. Fasc. B. No 14. et NB. 1751. ápr./7.

³⁶⁵ Hóman–Szekfü V. 1936. 220.

³⁶⁶ P 274. Lev. k. 1779. jan. 23., 30., márc. 6.

³⁶⁷ Uo. 1779. márc. 27., ápr. 21.

³⁶⁸ P 274. Tiszttartóság, No 2/505. 1808. jún. 8.

³⁶⁹ P 286. 1815. jan. 1./2.

³⁷⁰ P 279. Iratok, No 2/26. 1826. jan. 2.

³⁷¹ P 1322. Tisztiszék, 1812. szept. 9./6.

csökkentették.³⁷² A következő évben szabályozták a fuvar- és postaló szolgálatot.³⁷³ A cenki bizottságnak pontos és részletes nyilvántartása volt a ménesbeli lovokról. Pl. 1813-ban a börzencei ménes 35 lóból állt. Jegyzékük tartalmazta a ló nevét, hogy kanca-e, idei csikó, herélt stb.³⁷⁴

A szarvasmarha tenyésztését – az igaerőn és a tejhozamon kívül – trágyázás céljából is szorgalmazták. Erről szólt az 1719. évi fertőszentmiklósi rendtartás.³⁷⁵ A tehenészeteket általában „svájceráj”-nak nevezték, egyes helyeken nemcsak a marhák, de a gondozók is külföldiek voltak, ők „manipulálták” a tejet, tejfelt, vaját, túrót és sajtot.³⁷⁶ Az állatokat rendszeresen „sózták”. Az esti bekötés után a béresek az ökrök elé nagy darab kősót tettek, melyet meghatározott ideig hagytak ott. A sódarabokat azután a gazdatiszt lakására vitték, hogy a béresek a nagy hiánycikknek számító marhasót el ne lopják.³⁷⁷

A kismartoni bizottság 1751-ben 10 fiatal ökröt küldött igazásra az ozorai uradalomba.³⁷⁸ Szükségesnek tartották, hogy az uradalmak a fiatal borjúkat jobban etessék. A tehenállomány szaporítása érdekében az összes borjút az uradalmi svájcerájok tartották meg.³⁷⁹ 1751 decemberében a boldogasszonyi uradalom három igaes ökröt, a lakompaki egy szép fiatal bikát kapott.³⁸⁰ Az erdődi tisztartó feladata volt, hogy „az ökröket jól hizlaltassa”.³⁸¹ A károlyi igazgató tanács rendeletére az uradalom a bérlőtől visszakapott ökröket maga gazdálkodta tovább.³⁸²

A keszthelyi tisztiszék 1779-ben vizsgálatot rendelt el, hogy a „göbölök betegségét nem a tiszt gondatlansága okozta-e?”³⁸³ A gulyabeli marhákat a simonyi pusztára hajtották.³⁸⁴ A jószágigazgató megállapítása szerint „a marhák a gazdaságnak majdnem legnevezetesebb tárgyai, és mégsem lehet a nyomtatott számadási példányokból ezek szaporodását az esztendő leforgása előtt megállapítani. A havi számadási kivonatokhoz egy-egy árkus papirost kell mellékelni és erre rá kell írni a marhák szaporodását, csökkenését, valamint, hogy mennyi maradt a hónap végén, amikor a jelentés készült.”³⁸⁵ A svájcerosokkal 1798-ban kötött szerződés szerint „azt teszik, amit eddig, de a borjúkból nem kapják meg a harmadot, a jövőben minden borjú az uraság hasznára megy.”³⁸⁶

372 Uo. 1812. okt. 6./14–15.

373 Uo. 1813. febr. 2./17.

374 P 623. Gazd. biz. Prot. 1813. sine numero.

375 *Merényi* 1896. 97–98.

376 *Szabad* 87.

377 *Farkas* 1969. 190.

378 P 108. Fasc. B. No 14. et NB. 1751. ápr./10.

379 Uo. 1751. dec./73.

380 Uo. 1751. dec./49.

381 *Kárffy* 56.

382 P 406. Prot. No 1207. 1793. szept. 18.

383 P 274. Lev. k. 1779. jan. 30.

384 Uo. 1779. jún. 14., 21.

385 P 274. Tisztartóság, 1798. jan. 10.

386 Uo. 1798. febr. 6.

A Batthyány uradalmak tisztiszékeinek is pontos nyilvántartásuk volt a marhákról,³⁸⁷ illetve foglalkoztak a svájci tehenészetek fenntartási kérdéseivel.³⁸⁸ 1812-ben vizsgálták pl. felül a szőkeföldi svájcerájt. „Ha az ottani ispány nem tud hasznat húzni belőle, oda kell küldeni egy svájcit, aki az alkalmatlan teheneket kiselejtezi” – írta a körmendi tisztizék.³⁸⁹ Ugyanebben az évben megállapították, hogy az enzersdorfi svájci tehenészetben kevés, naponta átlag 3 1/4 mérő volt a tej. „A tehenek jó legelőn vannak, egészségi állapotuk is jó; gyakrabban kell próbafejést csinálni.”³⁹⁰

A Csákyak tisztizéke elsősorban a marhák takarmányozásával foglalkozott. 1810. januári ülésén pl. megszabta, hogy egy tehén 24 órás fejadagja 5, egy bikáé pedig 10 font széna. A kluknói uradalmi pásztornak a takarmányt az ülés utalta ki.³⁹¹ Az ökrösök viszont ökrönként napi 15 font szénát és hetenként árpaszalmát kértek.³⁹² Az elfogyasztott takarmányról heti számadást követeltek, melynek összeállításánál a tiszttartó is jelen volt.³⁹³

Már fentebb láttuk, hogy a cenki gazdasági bizottság nagy gondot fordított a szecskavágásra.³⁹⁴ Az állatok szénaporcióját a bizottság szabályozta.³⁹⁵ 1811 szeptemberében az iványi svájcerájából – ahol az „élés” 14 napon belül kifogyóban volt – a somogyi telelőhelyre hajtották a 39 darabból álló tehenészetet.³⁹⁶

1816-ban „megromlodozott” a tatai svájceráj jégvermének a teteje és a körülötte levő korlát. A tisztizék utasítására a tiszttartó gyöngye tölgyfa korláttal kerítette körül és a tetejét kijavíttatta.³⁹⁷ 1845 áprilisában jelentette a tarjáni ispán, hogy a telelésre ott tartózkodó tehenészetből egy hároméves tinó megdöglött. A boncolás során megállapították, hogy „egy maroknyi tüdeje és mája egészen elrohadvá, vékony bele sárga vízzel, száz rétü pacalja pedig szinte sárga kocsonya forma genyetséggel megtelve találtatott. Bőrét 15 Ft-ért adtuk el.”³⁹⁸ Az év szeptemberében a álligeti ököristálló olyan rossz állapotban volt, hogy bedőléstől tartottak. Mivel az ügy nem tűrt halasztást, a tatai tisztú ülés 75 Ft munkadíjat, 400 darab téglát és faanyagot engedélyezett erre a célra.³⁹⁹

Sertéseket saját szükségletre vagy eladásra tenyésztettek. Az 1719. évi alsólendvai utasítás a tiszttartó feladatává tette legalább „három mázsás ártányok hizlalását”.⁴⁰⁰ 1758-ban a kismartoni bizottság a jelentésekből megállapította, hogy a községi uradalomhoz tartozó kozári disznótartás inkább káros, mint hasznos. Ezért a kocákat kivágatták, a kis és nagy disznókat eladták.⁴⁰¹ Ugyanezt állapították meg az ozorai

387 P 1328. Számadások, 1746.

388 P 1322. Tisztizék, 1765. nov. 15./4.

389 Uo. 1812. aug. 12./12.

390 Uo. 1812. szept. 9./6.

391 P 74. Tisztizék, 1810. jan. 1./4., febr. 4./5.

392 Uo. 1810. szept. 30./9.

393 Uo. 1810. okt. 21./22.

394 P 623. Gazd. biz. 1809. jan. 14./33.

395 Uo. 1811. máj. 10./363.

396 Uo. 1811. szept. 4./1811.

397 P 210. 1816. dec. 30./30.

398 P 187. 1845. ápr. 12./23.

399 P 210. 1845. szept. 20./59.

400 *Merényi* 1895. 339.

401 P 155. Bizottság, III. k. 1758. máj./2.

disznótartásról is, ezért a kiadható kukoricát 300–400 mérőre korlátozták.⁴⁰² A nagykárolyi bizottság utasította az udvarbíró, hogy „a malacokat jó számban tartsa, el ne hordgyon benne a két lábú farkas”.⁴⁰³ 1760-ban a daróci udvarbíró azt jelentette a bizottságnak, hogy „a kocák derekasan fiadzanak”, a 39 kocának külön-külön fizetést csinaltatott.⁴⁰⁴ A tatai uradalomban a bérlők urasági és úriszéki szükségletre meghatározott számú sertést szolgáltatottak.⁴⁰⁵ A keszthelyi tisztiszek megtiltotta, hogy a „pocakos kocákat” ellésig legelőre hajtásák.⁴⁰⁶

A nagykárolyi gazdasági ülés 1773-ban elrendelte, hogy a helybeli felügyelő a majsorságbeli juhnyájak szaporítására 600 juhot vegyen. Erre 700 Ft-ot utalványoztak.⁴⁰⁷ A csákvári tisztiszek 1795-ben vizsgálta felül az új fornapsztai birkaakol építési elszámolását.⁴⁰⁸ A nagyecenki commissio egyik tagja 1805-ben végigjárta a jószágot és megállapította, hogy a birkák éjjeli fekvése nedves, az aklok födele rossz volt, az eső beesett. „Jobban kell végrehajtani a köteleységüket a tiszteteknek.”⁴⁰⁹ A kövesdi tiszttartó jelentette, hogy a kiutalt 16 szekér lesvári sarjú a birkák etetésére nem jó, „csak szalmának való, nem ad erőt nekik”.⁴¹⁰ Ugyanebben az évben hagyták jóvá „a csokonjai uradalom hágo kosainak rendjét”.⁴¹¹ A kluknoi uradalomban a tisztiszek határozatára a kutyákat tartó juhász – konvencióként, a tartás fejében – 1809 októberében négy kutyára három-három mérő zabot és árpát, a következő hónapban külön 2/4 mérő örölt zabot kapott.⁴¹²

A körmendi tisztiszek arra törekedett, hogy a juhokat mindenütt egyformán kezeljék.⁴¹³ A gyapjúmérési listák az ülés elé kerültek.⁴¹⁴ 1812-ben az enyingiből az intai juhászatba küldtek át 500 anyajuhot.⁴¹⁵ Decemberben a körmendi uradalmi hivatal jelentette, hogy 44 bárány született. A tisztiszek – miután a hideg miatt nem maradtak meg – felhívta a figyelmet, hogy a juhászok télen ne ellessenek.⁴¹⁶ A következő évben a pátapusztai juhaklot javították. Az aklokat a trágyától tisztították; a felügyelő időnként jelentette, hogy hány fuvar trágyát hordtak ki.⁴¹⁷

1792-ben a szalkszentmártoni tiszttartó azt jelentette a keszthelyi igazgatóságnak, hogy a „birkák eddig nem háltak saráglákban, mert saráglá készítésére sem a birkásnak, sem nekem semmi időm sem volt”.⁴¹⁸ 1798-ban a győzői juhászok a korábban engedélyezett 25 birkán felül még ötöt tarthattak.⁴¹⁹ 1802-ben a tisztiszek a Georgicon

⁴⁰² Uo. 1758. máj./3.

⁴⁰³ P 397. A/1. 1761. máj. 26.

⁴⁰⁴ Uo. 1760. nov. 19.

⁴⁰⁵ Szabad 87.

⁴⁰⁶ P 279. 1826. márc. 11./350–351.

⁴⁰⁷ P 397. A/2. 1773. okt. 2./18.

⁴⁰⁸ P 187. 1795. okt. 3./5.

⁴⁰⁹ P 623. Gazd. biz. 1805. okt. 31./660.

⁴¹⁰ Uo. 1805. jan. 15./21.

⁴¹¹ Uo. 1805. dec. 15./727.

⁴¹² P 74. Tisztiszek, 1809. okt. 1./9., nov. 19./7.

⁴¹³ P 1322. Tisztiszek, 1812. júl. 23./3.

⁴¹⁴ Uo. 1812. szept. 9./6.

⁴¹⁵ Uo. 1812. okt. 6./6.

⁴¹⁶ Uo. 1813. febr. 2./25.

⁴¹⁷ Uo. 1813. szept. 25./5., 7.

⁴¹⁸ P 279. Jkv. 1792. ápr. 15.

⁴¹⁹ P 274. Tisztartóság, 1798. jan. 10.

gazdaságában juhakol építését rendelte el, „mivel az országgyűlés után több látogatás várható”.⁴²⁰ A bárányokat egy „dirigens tiszt” jelenlétében mustrálták.⁴²¹ 1826-ban az igazgatóság azt vizsgálta, hogy az új csáktornyai birkaállítás a terv szerint készült-e, az újonnan vett „ánglus birkákat” bevették-e a számadásba. A tisztség külön ügyelt a birkák mosására és a gyapjú tisztítására.⁴²² 1826-ban Festetics László „az ánglus birkák tartásáról” szóló francia nyelvű könyveket küldött a keszthelyi uradalomnak, hogy Gerits igazgatósági ülnök magyarra fordítsa.⁴²³ 1834 végén a Festetics uradalomban „élve talált birkák száma”.⁴²⁴

Uradalom	Birkák száma, darab
Keszthely	9 049
Balatonszentgyörgy	5 348
Csurgó	12 743
Szentmiklós	2 804
Csáktornya	10 152
Kéménd	5 520
Vasvár	5 922
Ság	2 728
Szalkszentmárton	4 672
Összesen	58 938

Egyéb (apró) állatok tartásáról igen gyéren szólnak a források. A nagykárolyi bizottság 1760-ban a sáfárnak 10 Rft-ot utalt ki, aprómarhák vásárlására.⁴²⁵ A kecskék szaporításának szorgalmazása az erdői tisztartó kötelmei közé tartozott.⁴²⁶ A Máriássy család 1811. évi ülése korlátozta a Merény községben tartható kecskék számát.⁴²⁷ A keszthelyi uradalom 1826-ban „lánykákat fogadott napszámba, akik a tibeti kecskéket a szőrtől megtisztítják”.⁴²⁸

Baromfit kizárólag udvartartás és élelmezés céljából tartottak. A csákvári tisztizék 1798-ban megállapította: „minthogy senkit sem találtak, ki az uraság konyhájára való baromfi igazgatását magára vállalta volna, annak beszerzése, gondviselése és hizlalása a jelen állapotban marad”.⁴²⁹ A szükségletet nemcsak saját hizlalású, hanem úrbéri szolgáltatásként beszedett csirkékből is fedezték.⁴³⁰ A cenki bizottság csirkéket Pünkösdtől Szent Jakab-napig, tojást tavasztól Kisasszony-napig szedetett. Hizott kappant és csirkét nem követelt.⁴³¹

⁴²⁰ Uo. 1802. máj.

⁴²¹ Uo. No 2/523. 1807. jún. 27.

⁴²² P 279. Iratok, No 1826. márc. 11./350–351.

⁴²³ Uo. 1826. ápr. 8./488.

⁴²⁴ Uo. B. I. 2164. 1835. febr. 4.

⁴²⁵ P 397. A/1. 1760. márc. 24.

⁴²⁶ Kárffy 275.

⁴²⁷ P 491. 1811. máj. 24.

⁴²⁸ P 279. Iratok, 1826. márc. 11./350–351.

⁴²⁹ P 187. 1798. márc. 15./849.

⁴³⁰ P 623. Gazd. biz. 1808. máj. 27./274.

⁴³¹ Uo. 1808. febr. 10./272.

Egyéb apró állatokról a dombóvári és a csákvári uradalomból vannak adataim. Az előbbiben méhek, az utóbbiban „selyem szűrű tengeri nyulak” gondviseléséről esett szó. A csákvári tilos erdőben az erdész a tengeri nyulak tartásáért kiváltságot élvezett.⁴³²

Fontos feladat volt az állat- és terményforgalmazás. Az ország nyugati részében fekvő uradalmak az állat- és bor-, a keletiek a bor- és terményforgalmazásra fordítottak nagyobb figyelmet. A kismartoni bizottság állatokat abban az esetben adott el, ha erre a célra hizlalták, ha tartásuk nem volt kifizetődő vagy ha kiöregedtek.⁴³³ Az eladásra szánt állatokat a felső uradalmakba, elsősorban Kapuvárra hajtották. 1751 májusában pl. 106, decemberében 113 ökröt hajtottak ide. Az állatokat páronként 40 birodalmi tallérért a szárazvámi mészáros vette meg. 50 páronként két pár ráadást kapott.⁴³⁴ A juhokat szeptemberben, a disznókat karácsony előtt, a teheneket aratáskor hajtották Kapuvárra.⁴³⁵ 1751 decemberében a bizottság több intézkedést tett: a lakompaki Táborpusztán levő két öreg ökröt 50 tallérért eladatta, a keresztúri „két svájci tehenet, mivel foguk sincs már, vagy a mészárosoknak, vagy a zsidóknak vételre kell ajánlani”. „Az uradalomban levő négy használhatatlan ökröt, melyeknek már foga sincs, jól el kell adni, a többit – hizlalás céljából – Kapuvárra kell hajtani.”⁴³⁶

A Kapuvárra hajtott állatok nyilvántartása körül zavarok mutatkoztak, maga a számvevőség sem tudta, mely uradalomból hány állatot hajtottak fel. Ezért 1755 decemberében elrendelték, hogy minden felügyelő, aki az alsó uradalmakból állatokat hajtatott Kapuvárra, két példányban jegyzéket vezessen. Az eladási szerződéseket jegyzőkönyvbe foglalták, arról a számvevőség évi jelentést kapott.⁴³⁷ 1755 decemberében engedélyezték a kaboldi tiszttartónak, hogy 30 jó tehenet vegyen.⁴³⁸ 1757-ben a bujáki uradalomhoz tartozó Hévez község az uradalmi ménest 1500 Ft-ért megvette. 142 Ft-tal adósak maradtak, de – mivel 13 állat közben megdöglött – a bizottság elengedte nekik.⁴³⁹ A lajtaszentmiklósi kocsmáros panaszt tett, mert a jobbágyok – az uradalmi rendelkezés ellenére – disznóikat eladásra nem hozták, hanem Bécsújhelyre vitték, amivel neki kárt okoztak, bérleti díját nehezebben tudta megfizetni. A bizottság szerint „az eladóknak mindegy, hogy hová hajtják disznóikat. Ezért hajtsák Lajtaszentmiklósról”.⁴⁴⁰ A bizottság foglalkozott az állateladás körüli vitákkal is. 1757-ben pl. több mészáros csaknem 10 000, a következő évben a kismartoni mészáros 2000 Ft-tal maradt adós állatvásárlásért.⁴⁴¹

A nagykarólyi bizottság 1760-ban úgy rendelkezett, hogy a „sertéseket, mivel árosra nem találtatott, hajtsák vissza és gondozzák tovább” a daróci uradalomban. A bizottság párjáért 20 Rft-ot akart kapni, 40 után egy ráadást ígért.⁴⁴² A commissio

⁴³² Merényi 1898. és 1905/A; P 187. 1798. jún. 26./871.

⁴³³ P 155. Bizottság, II. k. 1758. máj./2–3.

⁴³⁴ P 155. Bizottság, I. 1751. máj./1.; P 108. Fasc. B. No 14. et NB. 1751. dec./103.

⁴³⁵ Uo. No 20. et NB. 1752. ápr./9.

⁴³⁶ Uo. No 14. et NB. 1751. dec./63., 88., 98.

⁴³⁷ Uo. No 30. et NB. 1755. dec./13.; P 155. Bizottság, III. k. 1757. márc./10., 1758. máj./22.

⁴³⁸ P 108. Fasc. B. No 30. et NB.; 1755. dec./28.

⁴³⁹ Uo. 31. et NB. 1757. aug./22.

⁴⁴⁰ P 162. Esterháza, 1782. nov./22.

⁴⁴¹ P 155. Bizottság, III. k. 1757. máj./3., 1758. máj./6.; P 108. Fasc. B. No 31. et NB. 1757. aug./22.

⁴⁴² P 397. A/1. 1760. dec. 1.

írta elő, hogy melyik uradalom hány állatot (tehenet, ökröt, bikát, borjút) vegyen.⁴⁴³ Az orosházi kilencedből a sámsoni ispán által beszédett bárányokat a szarvasi, gyulai, csabai és szentandrászi piacon adták el. A derekegyházi mustramarhákat, a sámsoni és szentesi ökröket a vásárhelyi kis vásárban.⁴⁴⁴

A keszthelyi tisztszék utasítására kelt el 1779-ben a simaházi gyapjú (à 48 Ft), a vasvári gyapjú (à 30 Ft), a helybeli sertések párja 30 Ft-ért, a kéméndi 30 darab sertés párja 19 Ft-ért, valamint a Curgóról felhajtott 90 darab sertés.⁴⁴⁵ 1792-ben 92 göbolyt és sertéseket adtak el a rajkai zsidónak; ez utóbbiak párját 17 Ft-ért.⁴⁴⁶ A keszthelyi uradalom Újmajor és Hidegkút istállóiban 80 darab göboly ökör volt lekötve. „A sarjú abrak szemlátomást jót tett nekik; minél előbb elő kell készíteni őket, mert a hónap elején daráltra fogják.”⁴⁴⁷ A lekötött göbolyok párját 140 Ft-ért adták el. Helyükre 84 Ft-ért másokat vettek.⁴⁴⁸ 1802-ben „a közönséges újságlevelekben” kihirdették a koseladást. Alku nélkül 15 Ft-ért adták.⁴⁴⁹

A németújvári tisztszék 1789-ben azt jelentette, hogy „a juhgyapjút még nem vitték el, a vevőt nem találták otthon”. Az elhullott állatok bőrét is ugyanakkor árulták.⁴⁵⁰ 1812-ben a körmendi igazgató tanácsi ülés dolgozta ki a gyapjúárakat, értékesítette árverés útján a juhbőröket, rendelte el a kanizsai uradalomban 18 darab hizott ökör eladását. „Mivel másképp nem tudjuk eladni, a kanizsai mézárósnak fontját 1 Ft 6 kr-ért oda kell adni.”⁴⁵¹ 1812 júliusában a tisztszék nem engedte az enyingi uradalom juhait eladni, mert elestek volna a következő évi gyapjútól. Az anyajuhokat külön megjelölték, azokat nem lehetett eladni.⁴⁵² A Batthyányak bécsi igazgatósága kérte be az enzersdorfi és trautmansdorfi gyapjüméresi jegyzékeket.⁴⁵³

A cenki bizottságnak 1804-ben Szabó Mihály uradalmi ügyész jelentett a tehenek eladásáról.⁴⁵⁴ 1808-ban a commissio kifogásolta, hogy a tisztek az elhullott állatok bőrét nem küldték be. „Aki nem küldi be, a szerződés szerinti árát fogja megfizetni.”⁴⁵⁵ A Csáky uradalmakban a dögbőröket a löcsei kereskedőknek adták el.⁴⁵⁶ 1809-ben a kluknói tisztai ülés utasítására vásárolt ökröket a terebesi sörfőző kapta gondozásra. Az első héten 15, azután 20 font „háromlevelű füvet” adtak nekik.⁴⁵⁷ Idegeneknek állatot eladni csak készpénzért lehetett.⁴⁵⁸

A tatai uradalomban a grófi udvar, a vendégek, az úriszék stb. szükségletén felüli marhák kerültek eladásra.⁴⁵⁹ 1813-ban a tatai „gazdasági öszveülés” hagyta jóvá, hogy

⁴⁴³ P 406. Prot. 1793. márc. 28./128.

⁴⁴⁴ P 397. III. A/2. 1814. máj. 28./332., júl. 9./440.

⁴⁴⁵ P 274. Lev. k. 1779. jan. 9.

⁴⁴⁶ P 279. Jkv. 1792. febr. 3.

⁴⁴⁷ P 274. Tisztartóság, 1799. nov.

⁴⁴⁸ Uo. 1798. febr. 6.

⁴⁴⁹ Uo. 1802. máj.

⁴⁵⁰ P 1322. Tisztszék, 1789. jún./15–16.

⁴⁵¹ Uo. 1812. jún. 23./9., 11., júl. 23./1.

⁴⁵² Uo. 1812. júl. 23./8.

⁴⁵³ Uo. 1812. szept. 9./6.

⁴⁵⁴ P 623. Gazd. biz. 1804. jún. 1./439.

⁴⁵⁵ Uo. 1808. aug. 10./411.

⁴⁵⁶ P 73. No 4. 1778. jan. 29./17.

⁴⁵⁷ P 74. Tisztszék, 1809. dec. 3.

⁴⁵⁸ Uo. 1810. okt. 21./5.

⁴⁵⁹ Szabad 87.

25 Ft-ért Baj községnek egy éves kant adjanak. Az állatot az ispán adta át nekik.⁴⁶⁰ 1834-ben a gulyából hat tinót, „melyek jövő haszonra alkalmatlanok” voltak, a pápai mészárosoknak adtak el 100 Ft-ért. Ugyancsak eladásra került 235 ürü, 65 nősténybárány, darabonként 3 Ft-ért.⁴⁶¹ A birkákat mustrálásra válogatták ki, a selejtet eladták.⁴⁶² A mezőlaki uradalomból a tisztiszek hat kost a gönyüibe irányították.⁴⁶³

A birtokkormányzat felügyelte az uradalmi monopóliumot jelentő vadászat és halászatot. Az 1719. évi fertőszentmiklósi rendtartásban azt olvashatjuk, hogy „a vadászatot az uraság magának tartja”.⁴⁶⁴ A kismartoni uradalomban a madarászás és a vadászás bérletét „nem az egyes vadászok vagy erdőkerülők”, hanem az uradalmi hivatalok intézték. A bérleti díjakról jegyzőkönyvet vezettek.⁴⁶⁵ A hercegi bizottság az erdei rőzszeszedést sem engedélyezte, hogy a jobbágyok a vadakat ne zavarják.⁴⁶⁶ A bizottság igyekezett rendet teremteni a vadgazdálkodásban. „A vadászok tetszés szerint küldenek Wildbrätet, úgyhogy Bécsbe mennek a vadak, míg a kismartoni konyha alkalmatlan vadakat kap.” Tervezetet dolgoztak ki Bécs és Kismarton jó vadhússal való ellátásáról.⁴⁶⁷ 1763-ban elrendelték, hogy a nemesvölgyi vadaskertben levő felesleges vadakat lőjjék ki és adják el.⁴⁶⁸ Az Esterházy vadaskert kiadásai napszámberékből, fizetésekből tevődtek össze; 1776 és 1786 között a következőképpen alakultak:⁴⁶⁹

Év	Forint	Krajcár
1776	6 069	31
1777	5 529	12
1778	4 627	13
1779	4 344	42
1780	4 016	9
1781	5 676	19
1782	5 875	17
1783	6 228	36
1784	6 378	46
1785	4 786	34
1786	5 501	29
Összesen	59 033	48

A nagykarolyi bizottság 1760-ban 103 puskást és 41 hajtót rendelt ki vadászatra. A vadászokat is kiküldték, hogy „a vadból küldjenek Pestre”.⁴⁷⁰ A Festicsek soproni tisztartója a hálóval fogott rókák bőrét 28 kr-os költséggel Bécsbe küldte.⁴⁷¹ A

⁴⁶⁰ P 210. 1813. febr. 20./2.

⁴⁶¹ P 187. 1834. júl. 13./2.

⁴⁶² P 187. 1834. júl. 20./1–2.

⁴⁶³ P 187. 1834. okt. 12./14.

⁴⁶⁴ Merényi 1896. 101–102.

⁴⁶⁵ P 155. Bizottság, II. k. 1756. máj./19.

⁴⁶⁶ Uo. 1756. máj./18.

⁴⁶⁷ Uo. 1757. máj./2.

⁴⁶⁸ P 108. Fasc. C. No 36. 1763. márc./5.

⁴⁶⁹ P 182. Fasc. y. No 2. 1776–1786.

⁴⁷⁰ P 397. A/1. 1760. febr. 5., 23.

⁴⁷¹ P 274. Lev.k. 1779. aug. 22.

kluknói tisztiszek az uradalmi vadászatra kirendelt, de meg nem jelent jobbágyokat egy-három napi kézirobottal büntette.⁴⁷² A vadászati tilalom megszegéséért 12 Rft büntetés járt.⁴⁷³ A Batthyányak bécsi igazgató tanácsi ülése 1812-ben utasította a trautmansdorfi uradalom vadászait, hogy „a csatangoló nagy vadakat minden kérdés nélkül löjjék le”.⁴⁷⁴ A károlyi igazgatósági ülés 1814-ben az ártalmas vadak pusztítására 16 Ft-ért két puskát vásároltatott.⁴⁷⁵ A keszthelyi tisztiszek rendeletére szarvast csak augusztus végétől október közepéig lehetett löni.⁴⁷⁶ A Máriássy család 1841. május 17-i ülése elutasította Merény község arra irányuló kérelmét, hogy hagyják meg a korábban gyakorolt vadászat jogában. A családülés határozata igen jellemző: „A nemzetség a jobbágyokat az uradalmi jogokban részesíteni sem nem köteles, sem nem akarja; s minthogy ezen folyamodás azon haszontalan képzelődés eredménye, mintha ők független polgárok lennének és az erdő sajátjuk volna, tehát a nemzetség az ún. örökös szerződés értelmében ellentmond.”⁴⁷⁷

A halászatot az uradalmi rendtartások szintén tilalmazták. A keszthelyi rendtartás „12 Ft bírság alatt minden rendeket” eltiltott a balatoni halászzattól.⁴⁷⁸ Ugyanez áll pl. az erdői instrukcióban is.⁴⁷⁹ A kismartoni bizottság 1751 decemberében foglalkozott az oggauri halászó vizekkel kapcsolatos vitával.⁴⁸⁰ 1753-ban a boldogasszonyi tiszttartót kérdezték meg, hogy a nezsideriek a tóban halásztak-e és fizettek-e utána az uradalomnak. „Ha nem, meg kell fogni és büntetni őket.”⁴⁸¹ A keszthelyi tisztiszek utasította a tiszttartóságot: ne engedje meg varsák berakását a tóba.⁴⁸² 1807-ben egy Vajda nevű halász 12 Ft kártérítést kapott, „mivel hálóját a nagy hajó megszagattata”.⁴⁸³ Három keszthelyi halász a tisztiszek előtt tett panaszt Denn Dávid ellen, akivel megegyeztek, hogy a halat tőlük egész télen mázsánként átveszi. Denn azonban vonakodott ezt megtenni; azzal védekezett, hogy a szerződés aláírásakor nem is volt jelen, így nem írhatta alá. Csak a testvérei ígérték meg, hogy ő átveszi a halat. A panaszosok Denn állítását nem tudták megcáfolni, így halukat nem vette át.⁴⁸⁴ A balatonberényi halászok bérleték az uradalomtól a helybeli vizet. Panaszt tettek a meszesgyöröki halászok ellen, akik ugyanott halásztak és a halat nagy mennyiségben hordták el. A szék döntése: a meszesgyörökiek már fizettek 130 Ft kártérítést, de a berényiek még 55 Ft-ot követeltek. Ezt a györökiek vállalták, így egyezés jött létre.⁴⁸⁵

A kluknói tisztiszek 1809-ben megintette Mégh takácsmestert: ne halásszon, mert a vizek, kocsma stb. királyi regálé, ami a földesuré.⁴⁸⁶ A körmendi igazgató tanácsi ülés 1813-ban tárgyalta a gazdasági hivatal által összeállított halháttralék jegyzéket. A halá-

⁴⁷² P 74. Tisztiszek, 1809. okt. 21./2., 29/3.

⁴⁷³ Uo. 1810. ápr. 8./1.

⁴⁷⁴ P 1322. Tisztiszek, 1812. szept. 9./10.

⁴⁷⁵ P 397. A/5. 1814. aug. 30./1735.

⁴⁷⁶ P 279. Iratok, 1826. márc. 11./350–351.

⁴⁷⁷ P 491. 1841. máj. 17.

⁴⁷⁸ *Köszeghy* 63–64.

⁴⁷⁹ *Kárffy* 276.

⁴⁸⁰ P 108. Fasc. B. No 14. et NB. 1751. dec./43.

⁴⁸¹ P 155. Bizottság, 1753. szept./4.

⁴⁸² P 274. Tiszttartóság, 1803. ápr. 4.

⁴⁸³ Uo. No 1/179. 1807. febr. 28.

⁴⁸⁴ P 274. Tisztiszek, 1827. febr. 9./22.

⁴⁸⁵ Uo. 1827. márc. 9./42.

⁴⁸⁶ P 74. Tisztiszek, 1809. nov. 26./2.

szok amiatt panaszkodtak, hogy az uradalom a halat fontonként 1 Ft 30 kr-jával hajtja be, míg idegenek csak 36 kr-t adnak érte. Az ülés javaslatára attól kezdve súly után számolták el.⁴⁸⁷ 1827-ben az orosházi tiszttartóság azt jelentette a károlyi igazgató tanácsnak, hogy a csányi halászatot két évre „egy különleges aranyért” adta bérbé.⁴⁸⁸ Az igmándi halászok egy hónap alatt 94 nap gyalogrobotot tölthettek el halászzal az igmándi nagy tó mellett.⁴⁸⁹ 1845-ben a tatai Taar József kötelezte magát, hogy a birtokába került 22/32-ed telek után járó 36 ígás, vagyis 72 gyalogrobotot természetben teljesíti. A hosszúfuvar a halászat körül teljesítette.⁴⁹⁰

6. Haszonvételek, ipari üzemek

Frank Ignác az „úri külön hasznok” között a bor-, pálinka- és sörmérést, a mézár- szék- és malomtartást, a vámszedést említi.⁴⁹¹ A haszonvételekből a nagybirtokosnak jelentős bevételei voltak, ezért a birtokkormányzat fontos feladata volt a hasznos jogok felkutatása, védelme és gyakorlásra.⁴⁹²

A regálék közül – ez országosan is így volt – a legtöbb bevételt a bormérés, a kocsmáltatás hozta. A bormérés jogát az uradalom régi szokás és az urbárium alapján megosztotta a községgel. Az év bizonyos szakában a bormérés joga (jus educilli) a jobbágyközséget illette. Ha a község határában szőlőművelés folyt, a jobbágyok Szent Mihály-naptól (szeptember 29.) Szent György-napig (április 24.) mérhették borukat. Ha nem volt szőlőjük, akkor a bormérés csak karácsonyig tartott. Az év többi részében a bormérés a földesurat illette. A földesúri bormérés ideje alatt a jobbágy nem adhatott el, de saját termését felhasználhatta.

A bormérésből származó magas bevétel indokolta, hogy a kismartoni bizottság is kiemelten foglalkozott vele: hercegi utasítás⁴⁹³ hívta fel a figyelmet a tizedborok időben való beszedésére, hogy a kocsmákat jó borral tudják ellátni. A többi bort „rendes időben” kellett megvenni, amikor az ára még nem volt magas. Az uradalmak a saját termésű, vásárolt vagy úrbéri szolgáltatásként kapott borokat az ár megjelölésével adták át az uradalmi kocsmáknak.⁴⁹⁴ 1751 decemberében úgy intézkedtek, hogy az oszlopi kocsmát bérbé kell adni. „Jövedelmét nem kell a községnek hagyni, mert azt saját céljára fordítja.”⁴⁹⁵ 1754 októberében a Sopron megyei Hirmben „a régi kocsmáltatási szokást” állították vissza, „ami az uradalomnak és a községi kocsmának egyaránt nincs kárára”.⁴⁹⁶ Az uradalom asztali borát Tormafalva község szállította.⁴⁹⁷

Nem kevesebb figyelmet szentelt a bormérésnek a többi nagybirtok vezetése. A nagykárolyi bizottság pl. 1760-ban kilenc icce bort utalt ki az egyik hadnagynak

⁴⁸⁷ P 1322. Tisztiszék, 1813. febr. 2./22.

⁴⁸⁸ P 408. No 96/1827.

⁴⁸⁹ P 187. 1798. okt. 1./891.

⁴⁹⁰ P 187. 1845. ápr. 12./38.

⁴⁹¹ Frank I. 406. és köv.

⁴⁹² P 108. Fasc. C. No 38. et NB. 1770/8.

⁴⁹³ P 108. Fasc. A. No 6/8.

⁴⁹⁴ P 155. Bizottság, 1756. okt./5.

⁴⁹⁵ P 108. Fasc. B. No 14. et NB. 1751. dec./27.

⁴⁹⁶ Uo. No 30. et NB. 1754. okt./9.

⁴⁹⁷ Uo. No 26. 1752. jún. Res./5.

„orvosságnak”⁴⁹⁸ A majorsági és dézsmaborok akózására, leltározására az udvarbíró és a felügyelőt küldték ki.⁴⁹⁹ A dézsmaborok jegyzékét a Széchenyi uradalmak a cenki bizottsághoz terjesztették fel. A kimutatás azt is tartalmazta, hogy mennyi kellett a borból a kocsmáknak, háziszükségletre és óbornak.⁵⁰⁰ A kluknoi tisztiszék 1810-ben megtiltotta, hogy a falvak lakóit hosszúfuvarra küldjék, hogy ezáltal az uradalomnak vásárolt bor szállítását ne veszélyeztessék. A borfuvarra a jobbágyokat a tisztartó rendelte ki.⁵⁰¹ Az uradalmi pincéből csak tisztiszéki rendeletre adtak ki bort.⁵⁰² 1812-ben a Batthyányak bécsi igazgató tanácsi ülése megállapította, hogy „erre az igen költséges gazdasági ágra kevés figyelmet fordítanak”, a kasznár – egyéb teendői miatt – nem tudott a feladattal foglalkozni. Az ülés kimutatást kért a hetente kifizetett napszámberről, a vincellér jövedelméről és kötelezettségeiről.⁵⁰³ A keszthelyi borospincébe idegenek nem tehettek be a lábukat, a kulcsot a szamadó ispán őrizte.⁵⁰⁴ 1826-ban Lehmann József professor a keszthelyi tiszti ülés előtt észrevétellezte, hogy „a veres bort hibásan készítik”. Receptet adott a helyes kezelésére.⁵⁰⁵

Gondoskodni kellett a bor tárolásáról is. Ebből a célból a kismartoni bizottság 1751-ben tájékoztatást kért az uradalmaktól hogy milyen és hány hordóabroncsra lesz szükségük, hogy „azt az uradalmi erdőből szerezzék be és ne készpénzért”.⁵⁰⁶ A károlyi gazdasági bizottság 1760-ban az erdői üres hordókat Daróca szállíttatta, „mert azokra szüksége lesz minden órán”. A bizottság az iránt is érdeklődött, hogy volt-e a helységben „a pintérséghez értő, szegény, kenyér nélküli sváb”.⁵⁰⁷ A német-újvári tiszti ülés 1789-ben a régi vadaskertben vágatott kádárfát.⁵⁰⁸ 1810-ben a régi kádár kérte a kluknoi székelt, hogy – dolgai elszállítására – kocsit adjon neki. Kérése teljesült: öt kocsit kapott.⁵⁰⁹ Az ülés utasítására megkapta a munkájához szükséges abroncsokat is.⁵¹⁰

Szigorúan ügyelt az uraság a boreladásra. Esterházy Pál nádor kőszegi kulcsárjának adott utasításában számadást és leltárt követelt a borokról. „A bor apadásra kapott fogyatkozást, de ne a maga hasznát nézze.”⁵¹¹ A kismartoni hercegi commissio 1751 áprilisában az összes uradalomnak megparancsolta, hogy a raktáron levő bort a lehető legjobban adják el. Külön kiemelték a lendvai bort, mint amelyet – rossz minősége miatt – nem lehetett tartani.⁵¹² Az uradalomban és környékén 3–4 kr-ért mérték a bort.⁵¹³ 1757 májusában a hercegi bizottság utasította a fehéregyházi pincemestert, hogy a boreladásból befolyt pénzt „a kastélynak adja”.⁵¹⁴ A nagykarolyi bizottsági

⁴⁹⁸ P 397. A/1. 1760. márc. 24.

⁴⁹⁹ P 397. A/2. 1772. nov. 28./226.

⁵⁰⁰ P 623. Gazd. biz. 1808. dec. 31./13.

⁵⁰¹ P 74. Tisztiszék, 1810. ápr. 1./2., okt. 21./6.

⁵⁰² Uo. 1810. okt. 21./3.

⁵⁰³ P 1322. Tisztiszék, 1812. szept. 9./9.

⁵⁰⁴ P 274. Tisztartóság, No 2/999. 1806. aug.

⁵⁰⁵ P 279. Iratok, No 252/1307. 1826. okt. 22.

⁵⁰⁶ P 108. Fasc. B. No 14. et NB. 1751. dec./30.

⁵⁰⁷ P 397. A/1. 1760. aug. 20.

⁵⁰⁸ P 1322. Tisztiszék, 1789. jún./11.

⁵⁰⁹ P 74. Tisztiszék, 1810. jan. 6./1.

⁵¹⁰ Uo. 1810. szept. 23./11.

⁵¹¹ Merényi 1902. 467. és köv.

⁵¹² P 108. Fasc. B. No 14. et NB. 1751. ápr./5–6.

⁵¹³ Uo. 1751. dec./68.

⁵¹⁴ P 155. Bizottság, III. k. 1757. máj./18.

ülésem 1760 februárjában a misztótfalusi számtartó jelentett boreladásról és -vételről.⁵¹⁵ A németújvári tisztszék 1789-ben a bor pintjét 6–8 kr-ért adta el.⁵¹⁶

A Festicsek tisztszéke – ahol a 200 akón felüli boreladás vagy -vásárlás az uraságtól függött⁵¹⁷ – döntött a boreladásról. 1779-ben pl. a soproni tiszttartó kérdésére, hogy az 1777–1778. évi borokat eladhatja-e, azt válaszolták, hogy „az 1777. évit mind, az 1778. évinek egyharmadát”.⁵¹⁸ 1806 őszén a keszthelyi pincékben 1117 akó régi, 2030 akó új bor volt. Akónként 9 Ft 12 kr-ért adták el egy részét, a maradvány 2181 akó volt.⁵¹⁹ 1812-ben a Batthyányak bécsi igazgató tanácsi ülése úgy rendelkezett, hogy az enzersdorfi uradalom a borkészletből 100 vödörrel adjon el, a befolyt pénzeket az adóhátralék megfizetésére fordították. Az ülés egy hites szakértőt küldött az uradalomba a pincében levő hordók felülvizsgálatára.⁵²⁰ A körmendi tisztai ülés engedélyezte, hogy az enyingi uradalom konvenció és kimérés céljára bort vegyen.⁵²¹

Az uradalmi bormérési kiváltságot megsértők, akik az engedélyezett időn túl mérték borukat vagy idegen bort árultak, a kormányzati szervek szigorával találták szemben magukat. Se szeri, se száma az ilyen eseteknek. 1774-ben pl. a károlyi gazdasági ülés megbízta a helybeli udvarbíró és a sörházi kulcsárt, hogy az idegen hegyekről származó borokat az uraság részére foglalják le, illetve napi áron vegyék meg. Ismételt esetben ellenszolgáltatás nélkül kobozták el az idegen bort.⁵²² 1830-ban a pálcai telkes jobbágyok kérték a Forgáchok mándoki székétől, hogy a majorsági földet bérlő – királyi dézsmát nem fizető – zselléreket rekesszék ki a negyedévi kocsmáknál. Az ülés állásfoglalása: „... a negyedévi kocsmák közös beneficium, azt keresetre megvonni a zsellérektől sem lehet”.⁵²³ 1792-ben Máté Tamás goricsai lakos kérte vissza a keszthelyi igazgatóságtól azt a 2,5 akó borát, melyet a csáktornyai felügyelő tőle elvett.⁵²⁴ A kottori plébános azt kérte, hogy újítsa fel az uradalom azt a régi szokást, hogy ő a búcsúkor két napig bort áruljon.⁵²⁵ 1849-ben a kocsi gazdatiszt a tatai tisztai ülés elé terjesztette azok nevét, akik tilos italmérést végeztek. A névsort a két uradalmi ügyész kapta meg, hogy „a visszaéléseknek minél előbb gátat vessenek”.⁵²⁶

Esterházy Pál Antal herceg megállapítása szerint uradalmainak jövedelme főleg kocsmákból, borból, nádból és állatokból állott.⁵²⁷ A birtokkormányzat feladata volt gondoskodni, hogy a kocsmákban a bor sohase fogyjon el,⁵²⁸ és hogy a kocsmárosok

⁵¹⁵ P 397. A/1. 1760. febr. 1.

⁵¹⁶ P 1322. Tisztszék, 1789. jún./7.

⁵¹⁷ Nagyváthy 91.

⁵¹⁸ P 274. Lev. k. 1779. jan. 9., febr.

⁵¹⁹ P 274. Tiszttartóság, 1806. aug. 18.

⁵²⁰ P 1322. Tisztszék, 1812. szept. 9./9.

⁵²¹ Uo. 1812. okt. 6./20.

⁵²² P 397. A/2. 1774. márc. 5./13.

⁵²³ P 1882. 1830. márc. 20./10.

⁵²⁴ P 279. Jkv. 1792. jún. 20.

⁵²⁵ P 279. Jkv. 1799. jan. 11.

⁵²⁶ P 210. 1849. márc. 10./15.

⁵²⁷ P 108. Fasc. A. No 6. 1751./8. Instr.; Fasc. B. No 31. et NB. Instr. Ez a helyzet a XIX. század elejére, a gabonakonjunktúra hatására megváltozott. Straub Éva – a conjunktúra megszűnté utáni időből, 1828–1831-ből való – adatai szerint a hercegi ház fő bevételei a gabonatermésből származtak, a juhtenyésztés és az erdőgazdaság mellett (Straub, 129).

⁵²⁸ Iványi Béla 281. és köv.

számot adjanak.⁵²⁹ Ha a kocsmáros a bor árát nem fizette meg, az uradalom a tiszttól követelte.⁵³⁰ A kocsmák és kocsmárosok a kismartoni bizottságnak is sok gondot hoztak. 1743-ban pl. a fraknói kocsmáros 100 Ft hátralék miatt már harmadik éve volt börtönben. Felesége a gyerekekkel ezalatt koldulásból élt. A commissio a tiszttartót tette felelőssé, amiért a hátralékot hagyta ennyire összegyűlni. A kocsmáros kötelezvényt írt alá, amelyben vállalta a hátralék felének megfizetését. A másik felét a herceg a tiszttartóval fizettette meg.⁵³¹ A kocsmák számára a bort rendes időben kellett megvenni, amikor az ára még nem volt magas.⁵³² 1751 decemberében a bizottság a boldogasszonyi idei bort 4 kr-jával, 1752 áprilisában Kőszegen 8 d-jával mérte, „mert a város is ennyiért adta”.⁵³³ 1752-ben a bittsei régi kocsmát évi 20 Ft-ért a helybeli sőtiszt vette bérbe.⁵³⁴ 1752 júniusában az újfalui kocsmáros panaszt tett: nem tudta fizetni az évi 450 Ft-os bérleti díjat, mert az ebenfurti oldalon épült kocsmá a forgalmat elvonta. A bizottság 50 Ft-ot elengedett neki.⁵³⁵ 1754 októberében a bujaki tiszttartó jelentett a kamara elnökével a hatvani negyedévi bormérés ügyében folytatott csereügyletről.⁵³⁶ A következő évben elvették a tamási jobbágyoktól a kónyi út melletti kocsmát, mivel a tervezett szerződést vonakodtak aláírni.⁵³⁷ 1756 októberében a bizottság körlevélben szólította fel az uradalmakat, hogy a pincékben levő vásárolt vagy a jobbágyoktól szolgáltatásként kapott borokat – a kocsmák ellátására – az ár megjelölésével a központba küldjék.⁵³⁸

1762 decemberében a cinfalvi uradalmi számvevő lepecsételte a kocsmáros által a jobbágyoktól vett bort, mivel a kocsmá csak Mihály-nap és újév között, és csak idegeneknek – a községi bormérés idején – mérhetett régi bort. A hercegi bizottság a kocsmárost 12 Ft-ra büntette.⁵³⁹ 1780-ban a fraknói Baumgarten-kocsmá kerthasználatával kapcsolatban támadt vita. A bizottság döntése szerint a kocsmához két uradalmi kert tartozott, amelyet az élvezett, aki a házban lakott és azt gondozta.⁵⁴⁰ 1782 júliusában az eszterházi kocsmáros bérleti díjának felét elengedték, „mivel kevés a bevétele, van olyan nap, hogy csak 30 kr”.⁵⁴¹ A lévai uradalom korábbi kocsmárosnője 4000 Ft-tal tartozott az uradalomnak. Azt kérte, hogy ne hajtsák végre házát és szőlőjét az adósság fejében, hiszen évekig uradalmi bort mért és mindig pontosan fizetett. A bizottság úgy döntött, hogy mivel háza és szőlője amúgy is csak 200 Ft-ot ér, nem hajtsák végre. A házban életfogytig megmaradhatott, halála után az uradalomra szállt.⁵⁴² 1782 júliusában a Trencsén megyei Csáca kocsmárosa 100 Ft jóvátételt követelt, mivel „az úriszék és censur alkalmával fogadóját a tisztviselek úgy megtöltötték, hogy idegent nem is tudott fogadni. Ezáltal kára keletkezett.” A hercegi bizott-

529 *Merényi* 1895. 339.

530 *Merényi* 1898. 87.

531 P 108. Fasc. A. No 3. 1743. júl./14.

532 P 108. Fasc. B. No 14. et NB. 1751. ápr./5.

533 Uo. 1751. dec./50.; P 108. Fasc. B. No 20. et NB. 1752. ápr./10.

534 P 108. Fasc. B. 20. et NB. 1752. jún./46.

535 Uo. 1752. jún./32.

536 P 108. Fasc. B. No 30. et NB. 1754. okt./12.

537 Uo. 1755. dec./22.

538 P 155. Bizottság, III. k. 1756. okt./5.

539 P 108. Fasc. C. No 34. 1762. dec. Kérvények.

540 P 162 Esterháza, Fasc. 1. 1780. máj./8.

541 P 162. Esterháza, fasc. 3. 1782. júl./81.

542 Uo. 1782. júl./42.

ság megállapította, hogy a tisztviselők hány szobát, mennyi ideig foglaltak el. A kocsmáros e szerint kapott kártérítést.⁵⁴³

Hasonlóan fontos szerepet játszott a bormérés az ország másik felében fekvő Károlyi birtokokon. Már 1729-ben az erdői uradalmi instrukcióban azt olvashatjuk, hogy „a kazamatákban jó bort kell mérni, ennek a tiszttartó nézzen utána”.⁵⁴⁴ 1760-ban – bizottsági utasításra – az erdői udvarbíró két hordó bort küldött a porcsalmi kocsmába.⁵⁴⁵ A mátészalkai kocsmát abban az évben Mayer Károly mészáros 100 Rft-ért vette bérbe.⁵⁴⁶ A fényi kocsmá bérloje, Kiss Lázárné, panaszt tett, hogy a helybeliek nem hozzá, hanem „ki a határba járnak” borért, amiből neki nagy kára volt. A károlyi bizottság rendelete: „12 Ft büntetés terhe mellett ne menjenek máshová a lakosok borért. Ezt a falusi bíró hirdesse ki. A bizottságnak kell jelenteni azokat, akik megszegik.”⁵⁴⁷ A szaniszlói kocsmáros egy asztalra való fát kapott, mert asztalát a falusiak összetörték.⁵⁴⁸ A fehérgyarmati kocsmában elkelt borok üresen maradt hordóját mérette le a bizottság.⁵⁴⁹ 1761-ben a daróci udvarbíró bízta meg, hogy szerezzen bérletet, „emberséges embert” a helybeli, terebesi, szentmiklósi és piskárosi kocsmákba.⁵⁵⁰ 1772-ben Rósa Antal erdői udvarbíró bízta meg Béltekre, hogy a kocsmák számára kiválasztott borokat megköstolja. A károlyi kocsmának 2000 köblöt vett belőle, köblönként két máriásért.⁵⁵¹ A kocsmárosok nem adhattak hitelbe italt. „Ha valaki őket ezért megtámadja vagy megveri, azt az uraság megbünteti.”⁵⁵²

1773-ban a nagymajtényi vendégfogadós Mércsre költözött át. Helyére a bizottság egy Góré nevű svábot tett, aki „a bevett szokás szerint a tiszt előtt két jó és hiteles kezest” állított.⁵⁵³ A kocsmárosok – a bérlet elvesztésének terhe mellett – az italból befolyt pénzeket nem fordíthatták kereskedésre vagy a saját gazdaságukra.⁵⁵⁴ 1793-ban a matolcsi kocsmáros 86 Ft bérleti díjjal hátralékban volt; az összeget a gyarmati tiszttartó számadásába mint hiányt vették fel.⁵⁵⁵ 1814 januárjában Marthon orosházi számtartó jelentette, hogy a két helybeli fogadóban és a murányi csárdában a bor még 14 kr-ért sem fogyott. A hódmezővásárhelyi gazdálkodó szék 12 kr-ra szállította le az árát, „nehogy a tavaszi-nyári melege megmaradjon”.⁵⁵⁶ A vásárhelyi „kocsmásoktól” elkobzott négy akó bor és 59 icce pálinka harmadrészét a feljelentő kapta. A megmaradt mennyiséget a kulcsár vételezte be.⁵⁵⁷ A károlyi igazgató tanács 1827-ben tárgyalta a csanáosi, fényi, mérki kocsmá és mészárszék bérleti ügyét. A szerződések másolatát kiadták a nagykárolyi tiszttartóságnak.⁵⁵⁸

⁵⁴³ Uo. 1782. júl./56.

⁵⁴⁴ *Kárffy* 273.

⁵⁴⁵ P 397. A/1. 1760. jan. 21.

⁵⁴⁶ Uo. 1760. jan. 3.

⁵⁴⁷ Uo. 1760. febr. 26.

⁵⁴⁸ Uo. 1760. márc. 25.

⁵⁴⁹ Uo. 1760. márc. 25.

⁵⁵⁰ Uo. 1761. máj. 26.

⁵⁵¹ P 397. A/2. 1772. febr. 21./60.

⁵⁵² Uo. 1772. ápr. 4./148.

⁵⁵³ Uo. 1773. dec. 18./77.

⁵⁵⁴ Uo. 1774. jan. 23./105.

⁵⁵⁵ P 406. Prot. No 93/3. 1793. febr. 9.

⁵⁵⁶ P 397. III. A/2. 1814. jan. 29./34.

⁵⁵⁷ P 397. III. A/2. 1814. márc. 12./113.

⁵⁵⁸ P 408. No 75/1827.

Az illésfalvi kocsmáros – a Csákyak tisztiszéki utasítására – a kimért bor hordója után *titulo mercedis* 1 Rft-ot, a nem tiszta bor hordójáért 51 kr-t fizetett.⁵⁵⁹ A tisztí ülés a lucsbachi kocsmárost azzal a feltétellel erősítette meg, hogy „a bormérésnél az uradalmat ne csapja be, ne károsítsa meg, 24 Rft és a bérlet elvesztésének terhe mellett”.⁵⁶⁰ Az elszámolás szerint 1798-ban a szendrői alvégi kocsmáros 39 hordó, a bányai 43 hordó bort mért ki.⁵⁶¹ 1810-ben a richnavai bormérő csak az uradalmi hajdú segítségével tudta kintlevő pénzét behajtani.⁵⁶² A kluknói kocsmáros kérte az uradalmi földek utáni tizedét mérsékelni. A tisztiszék a kedvezményt megtagadta tőle, „mert a többi kocsmárosok kétszer annyi tizedet fizettek, mint ő”.⁵⁶³ A kocsmáros arra hivatkozva, hogy az ivószoba romos és nem tudott vendégeket fogadni, hátralékát nem fizette meg. A tisztí ülés intette, hogy a kauciót elveszti, ha nem fizet. „Az uradalom Mihály-naptól más kocsmárost, biztosabb embert vehet fel.”⁵⁶⁴

A soproni tisztartó 1779-ben jelentette a keszhelyi tisztiszéknek, hogy a helybeli „convictust” 7500 Ft-ért a város vette meg, majd árverés útján 11 300 Ft-ért egy Raicz nevű polgárnak adta tovább azzal a feltétellel, hogy „száló vendég fogadót” csináljon belőle.⁵⁶⁵ A Festetics uradalmakban a vendégfogadósok bor- és sörkönyvet vezettek. 1783-ban a keszhelyi uradalomhoz tartozó (Korona, Daru, egregyi, szőlősi, szántói, szálláshelyi, Kis utcai, polgárvárosi, Pap utcai, fenékpusztai) vendégfogadók mind vezettek ilyenent. A könyv rovatai: dátum, kitől való az ital (majorság, uradalom), pálinka (égettbor, törköly), bor (ó-, új-, levont, söprűs), iccēja (kr, d), „levonván a csappénzt marad, fizetett, restál, mikor és kinek”.⁵⁶⁶

A csákvári tisztí ülés az uradalom kárának elhárítása érdekében 1795-ben a helybeli volt csaplárossal számadást csinált és „mindent összeírt”.⁵⁶⁷ 1798-ban a kasznárt bízták meg, hogy a kerület kocsmáit vizsgálja meg.⁵⁶⁸

A németújvári kocsmákban 1789-ben a bor pintjét 6–8 kr-ért mérték.⁵⁶⁹ 1804-ben a hidegségi mészáros a cenki gazdasági bizottságtól kérte a vendégfogadó bérletét, melyet 50 Ft azonnali lefizetése után meg is kapott.⁵⁷⁰ 1812-ben a körmendi uradalom a helybeli kocsmát visszavette a bérlőtől. A herceg 2000 Ft-ot engedélyezett a készletben levő bor megvásárlására. Az uradalom szükségesnek látta egy szakértő főpincemester alkalmazását, aki a kimért és a nemes borok felett felügyeletet gyakorolt.⁵⁷¹ 1813-ban az enyingi vendégfogadó bérletét Fuchs kapta meg. Elvállalta, hogy 100 vödör tizedbort – vödörként 3 Ft-ért – átvesz.⁵⁷²

Kocsmák építése, fenntartása is szerepelt a birtokkormányzat napirendjén, hiszen „a földesuraság akár vendégfogadókat, akár kocsmákat maga tetszése szerint” építhe-

⁵⁵⁹ P 73. No 4. 1778. jan. 29./9.

⁵⁶⁰ Uo. 1778. jan. 29./13.

⁵⁶¹ P 72. No 22. 1798.

⁵⁶² P 74. Tisztiszék, 1810. febr. 18./4.

⁵⁶³ Uo. 1810. szept. 2./6.

⁵⁶⁴ Uo. 1810. szept. 23./3.

⁵⁶⁵ P 274. Lev. k. 1779. jan. 9.

⁵⁶⁶ P 276. I. 1783.

⁵⁶⁷ P 187. 1795. okt. 3./9.

⁵⁶⁸ Uo. 1798. jan. 22./769.

⁵⁶⁹ P 1322. Tisztiszék, 1789. jún./7.

⁵⁷⁰ P 623. Gazd. biz. No 455/1804.

⁵⁷¹ P 1322. Tisztiszék, 1812. júl. 23./5.

⁵⁷² Uo. 1813. febr. 2./5.

tett.⁵⁷³ A kismartoni bizottság 1752 áprilisában Zinner mérnököt, aki a kőszegi kastély javítására tett költségvetést, bizta meg a wimpassingi kocsmáépület megvizsgálásával.⁵⁷⁴ Júniusban 24 Ft költséggel a lorettói kocsmában két szobát feltöltöttek, aajtáját-ablakát megemelték, kis konyhát építettek hozzá. A kocsmát évi 20 Ft-ért Fabricius Antal fűszerkereskedő vette bérbé.⁵⁷⁵ Utasították a lendvai tiszttartót, hogy az építendő kocsmákhoz annyi épületfát adjon, amennyi csak szükséges.⁵⁷⁶ 1784-ben a hidvég-ardói fából épült kocsmá tönkrement, újat építettek helyette. A bizottság 500 Ft-ot utalt ki, hogy „jó anyagból legyen és a bérleti díjat emelni lehessen”.⁵⁷⁷

A károlyi bizottság 1760-ban utasította a helybeli kasznárt, „adjon egy kevés mezet a Szarvas kocsmá kifejéréstésére”.⁵⁷⁸ A keszthelyi tiszti ülés 1779-ben elrendelte, hogy „a Szigetben kevés költséggel egy kocsmát kell állítani, hozzá egy darab rétet kiszakítani”.⁵⁷⁹ A győróki vendégfogadó építését – melyhez a kövön kívül más anyag nem állt rendelkezésre – viszont nem engedélyezték.⁵⁸⁰ A tóvárosi Szarvas vendégfogadós 1817-ben jelentette a tatai tisztszéknek, hogy a kocsmához tartozó jégverem tetejét javíttatni kellett. A nádaztatást a tiszttartó végeztette el.⁵⁸¹ A hódmezővásárhelyi gazdálkodó szék a csongrádi Fejér ló vendégfogadó istállójának javítására 150 vastag fenyőfát utalt ki.⁵⁸² 1835-ben a károlyi igazgató tanács a vásárhelyi Sas vendégfogadó építéséről készült számadást vizsgálta felül.⁵⁸³ Az igazgató tanács beleszólt bálok tartásába, a finomabb italok kimérésébe. A nagykárolyi Szarvas vendégfogadó bálját pl. rendeletileg szabályozták.⁵⁸⁴

Az uradalmak sörellátását a saját kezelésben levő vagy bérbé adott sörfőzőházak (röviden: sörházak) biztosították. A dombóvári uradalomnak 1729-ben adott instrukció elrendelte, hogy „a sörfőzést tovább kell folytatni, ha a tiszttartó a sör keletjét tapasztalja, már év elején vessen számot, hogy hány főzés kell”. A tiszttartó a sör iccáját 2 d-ért árultatta. A főzéshez szükséges edényeket az uradalmi pintér készítette.⁵⁸⁵ A kismartoni bizottság Bittse mezőváros lakóinak kérésére – valamint Trencsén megye közbenjárására – a söre és pálinkára kivetett 1 Ft 50 d-os taksát 1 Ft-ra mérsékelte.⁵⁸⁶ 1757-ben a zivatar az uradalmi komlóültetvényt elpusztította. A commissio utasította Bittse lakóit, hogy „az uradalmi sörház részére provisiót adjanak”.⁵⁸⁷ Ugyanebben az évben a lévai felügyelő javasolta, hogy a turai sör- és pálinkafőzőházat adják bérbé. A bizottság engedélyezte az évi 800 Ft-os bérleti díjat. Feltételként állította, hogy a bérlő az árpát és más terményt az uradalomtól vegye, a sör- és pálinka-

⁵⁷³ Frank I. 407.

⁵⁷⁴ P 108. Fasc. B. No 20. et NB. 1752. ápr./6.

⁵⁷⁵ Uo. 1752. jún./30.

⁵⁷⁶ Uo. 1752. jún./62.

⁵⁷⁷ P 162. Esterháza, Fasc. 4. 1784. júl./58.

⁵⁷⁸ P 397. A/1. 1760. márc. 25.

⁵⁷⁹ P 274. Lev. k. 1779. jan. 23.

⁵⁸⁰ P 274. Tiszttartóság, 1799. júl. 30.

⁵⁸¹ P 210. 1817. jan. 4./3.

⁵⁸² P 397. III. A/2. 1814. szept. 4./614.

⁵⁸³ P 408. No 130/1835.

⁵⁸⁴ P 408. No 78/1827.

⁵⁸⁵ Merényi 1898. 122.

⁵⁸⁶ P 155. Bizottság, III. k. 1756. okt./21.

⁵⁸⁷ P 108. Fasc. B. No 31. et NB. 1757. aug./35.

főző üstöt jó karban tartsa.⁵⁸⁸ 1781-ben Ernyey felügyelő az ülés elé terjesztette a rosinai sörfőzőház javítására vonatkozó tervrajzot és költségvetést. A bizottság a munkát „jobb időkre” halasztotta.⁵⁸⁹

A nagykárolyi gazdasági bizottság 1759-ben Maybauer József szegvári sörfőzőnek – kötelezvényre – 200 Ft-ot utalványozott.⁵⁹⁰ 1772-ben megállapították, hogy a károlyi és a majtényi sörházban sok gyertyát és fát fogyasztottak. Ettől kezdve a tisztek a magukéból adták a gyertyát és a fát.⁵⁹¹ A következő évben elbocsátották a vállalji sörfőzőt, mivel a „sörnek keletje nincsen. Ha sört kell főzni, esetenként lehet találni egy sörfőző legényt (egy főzés 2 Rft).”⁵⁹² 1814-ben a hódmezővásárhelyi sörházi külső kútnál robotos faragók dolgoztak, felügyeletükkel – napi 1 Ft-ért – Mitza Jánost bízták meg, „ki a faragó robotot már letöltötte”.⁵⁹³ A csongrádi tiszttartóság jelentése szerint Gyálról nyolc zsák komló érkezett, amelynek egy részét a helybeli sörfőzőház, más részét a szentesi tiszttartóság kapta.⁵⁹⁴ 1835-ben a károlyi igazgató tanács elé került a vásárhelyi számadó jelentése „a sör- és pálinkaháznál eladott avult eszközökről”.⁵⁹⁵

A Csákyak illéshalmi tisztszéke 1778-ban 50 nagy sörshordót készíttetett az uradalmi kádárokkal. „Ha nem készítik el, árát a konvenciójuktól levonjuk.”⁵⁹⁶ 1809-ben a krompácsi számvevő panaszt tett, hogy a kluknoi sör savanyú, a mérték – amivel átveszik – nem jó. A tiszti ülés a tiszttartót, a sörfőzőt és az uradalmi kádárt küldte ki helyszíni vizsgálatra.⁵⁹⁷ A sört 1809 végéig 4 kr-ért adták, „utána emelni kell, mivel a gabona ára is emelkedik, vagy háború jön”.⁵⁹⁸ 1810-ben a sörfőző segédek fizetésük emelését kérték. A kluknoi tisztszék – a sörfőzővel folytatott megbeszélés után – főzésenként és fejenként 7 Rft-ot adott nekik.⁵⁹⁹

Nem tudták a sörfőzéssel és -méréssel való foglalkozást a többi uradalmak vezetői sem elkerülni. A keszthelyi tisztszék pl. 1779-ben javasolta a vasvári sörház bérbeadását. Bérlőnek a helybeli Tiboltot választották.⁶⁰⁰ A Forgáchok mándoki tiszti ülése 1793-ban egy akós sörfőző edény beszerzésére utasította a helybeli tisztséget.⁶⁰¹ 1795-ben a csákvári tisztszék eskette meg az új sörfőzőt, miután előzőleg megtartották a sörház revízióját és elkészült a számadás is.⁶⁰² Az ülés a kerület kocsmáiba küldte Neuhauser kasznárt: „Vizsgálja meg, hogy a sörrrel és pálinkával nem tesznek-e valami csaláságot a kocsmárosok.” Ahol a sörmérésben a kocsmáros hibájából elmaradást tapasztaltak, új bérlőt kerestek.⁶⁰³ 1800-ban a csákvári tisztszék úgy értesült,

⁵⁸⁸ Uo. 1757. jan./12.

⁵⁸⁹ P 162. Esterháza, 1781. aug./65.

⁵⁹⁰ P 397. A/1. 1759. szept. 22.

⁵⁹¹ P 397. A/2. 1772. febr. 1., 1774. febr. 5./122.

⁵⁹² Uo. 1773. okt. 2./23.

⁵⁹³ P 397. III. A/2. 1814. okt. 10./753.

⁵⁹⁴ Uo. 1814. dec. 17./1073.

⁵⁹⁵ P 408. No 125/1835.

⁵⁹⁶ P 73. No 4. 1778. jan. 29./8.

⁵⁹⁷ P 74. Tisztszék, 1809. okt. 21./8.

⁵⁹⁸ Uo. 1809. nov. 12./2.

⁵⁹⁹ Uo. 1810. júl. 25./3., szept. 2./11.

⁶⁰⁰ P 274. Lev. k. 1779. máj. 1., 2., 22.

⁶⁰¹ P 1882. 1793. jan. 17.

⁶⁰² P 187. 1795. okt. 3./3.

⁶⁰³ P 187. 1798. jan. 22./769.

hogy a győri sörházakban a sör akóját idegeneknek egy tallérért adták, ezért az uradalom vevői odapártoltak. Az ülés határozatára az ászári sörházban a sör árát 1 Ft 60 d-ról 1 Ft 50-re vitték le.⁶⁰⁴ 1827-ben a keszthelyi kádár céh a helybeli tisztiszek előtt tett panaszt Hirschauer Keresztély sörházbérlő ellen, aki konvenciók kádárt és legényt tartott, „nemcsak a maga szükségére dolgoztat, hanem mások munkáit is felvállalja”. A szék megtiltotta, hogy másnak is dolgozzon, „a magának készített kádár munkákat azonban el is adhatja”.⁶⁰⁵ 1845-ben a tatai uradalomban a sör jobban kelt. Ára a kocsmákban változatlan maradt, aki azonba „abroncs alatt” vette, akójáért 3 Ft 75 d-t (hordójáért 7 Ft 50 d-t), az idegenek 3 Ft 50 d-t (illetve 7 Ft-ot) fizettek érte.⁶⁰⁶

A pálinkaégetés az úri regálék közé tartozott. Az úr dolga volt, hogy fejenkénti taksáért a jobbágnak is engedélyezte-e.⁶⁰⁷ Az 1729. évi dombóvári utasítás szerint a pálinkafőzéshez tiszta, nem dohos búzát adtak, négy pozsonyi mérőből egy akót főztek. A borsőprőből való égetés is az uraságé volt.⁶⁰⁸ 1752-ben a pecsenyédi Esterházy uradalomhoz tartozó lajtai kocsmában tönkrement a pálinkafőző üst. A kismartoni bizottság engedélyezte, hogy a tiszttartó – a régi rezet felhasználva – új üstöt vegyen.⁶⁰⁹ 1784-től a hercegi uradalmak jobbágysai saját termékeikből főzhettek pálinkát, de ha eladták, két Ft-ot fizettek. A pénzt nem a bérlő, hanem az uradalmi pénztár vételezte be.⁶¹⁰ A csákvári Eszterházy uradalmi kocsmákban 1798-tól 16 kr-ért „rákját” (pálinkát) és égettort is mértek. A kocsmákat Csákvárról és a sörházpincéből látták el itallal, „ahol ezekből nagyobb proviso” volt.⁶¹¹ A tisztiszek ugyanabban az évben azzal a feltétellel engedélyezte Friedenreiss József boglári lakosnak, hogy házában uradalmi sört és pálinkát mérjen, „ha azzal regálét nem sért”. Az italok árát előre fizette, vagy rögtön a kimérés után a hordók száma szerint.⁶¹² 1848-ban a tatai pálinkaház tiszta haszna a következőképpen alakult.⁶¹³

Bevétel: élesztő, moslék, fűszeres, cukros, fenyves, sárga pálinka, rozsolis: 50 867 Ft.

Kiadás: fenntartási üzleti költség, szerek, bérek, égetési anyagok: 40 067 Ft.

Maradvány: 10 800 Ft.

A kluknói tisztiszek 1748-ban néhány sperndorfi lakosnak megengedte, hogy – a jobb értékesítés céljából – gabonájukból pálinkát főzzenek. „Ezt azonban nem adhatják el sem a faluban, sem a szomszédos uradalmi helységekben.”⁶¹⁴ 1798-ban a szendrői felső kocsmáros 13 766, az alsó 666, a bányai 1400 icce pálinkát mért ki.⁶¹⁵ 1810-ben a tisztis ülés a pálinka árát iccenként 12 kr-ban, egy icce mádi borét 30 kr-ban

⁶⁰⁴ P 187. 1800. jan. 17./1042.

⁶⁰⁵ P 274. Tisztiszek, 1827. nov. 8./100.

⁶⁰⁶ P 187. 1845. ápr. 12./7.

⁶⁰⁷ Nagyváthy 138.

⁶⁰⁸ Merényi 1898. 125–126.

⁶⁰⁹ P 108. Fasc. B. No 20. et NB. 1752. jún./48.

⁶¹⁰ P 162. Esterháza, Fasc. 4. 1784. júl./2., 58.

⁶¹¹ P 187. 1798. jan. 22./770.

⁶¹² P 187. 1798. okt. 1./886.

⁶¹³ P 210. 1849. ápr. 6.

⁶¹⁴ P 74. Tisztiszek, 1748. okt. 5.

⁶¹⁵ P 72. Gazd. ülés, No 22. 1798.

szabályozta.⁶¹⁶ A kluknói pálinkafőzőházhoz szükséges hűtőkádakat a tisztizsék biztosította.⁶¹⁷

A károlyi bizottság 1760-ban a porcsalmi kocsmába két hordó pálinkát küldetett.⁶¹⁸ A mándoki Forgách tisztizsék – az uradalmi pálinkaház elkészültéig – a helybeli négy üsttel főzette a pálinkát. Kilenc véka roszból 64 icce pálinkát főztek; a főző négy iccét kapott.⁶¹⁹ A Batthyányak nagykanizsai tiszti ülése 1765-ben rendbe hozta a homokkomáromi pálinkafőzőt.⁶²⁰ A keszthelyi tisztizsék 1779-ben eladta a készletben levő égettort.⁶²¹ A cenki bizottság 1810-ben tíz évre pálinka-égetési szerződést kötött Felner Henrikkel.⁶²² A nagykárolyi igazgató tanács 1827-ben uradalmi szükségletre 198 Ft-ért 170 icce gabonapálinkát, 393 icce szilvapálinkát vett.⁶²³ Ugyanebben az évben jelentette az orosházi tiszttartóság, hogy annak a nyolc robotosnak, akik „a szénási györgymajori kútban vizet buzogtatnak és rovásokat süllyesztenek le, hogy felmelegedjenek, napi negyed icce pálinkát” adtak. A károlyi igazgató tanács a fejadagot napi fél meszelyre emelte.⁶²⁴ 1834-ben pálinkafőzőházat létesítettek a podluzsányi Balassa uradalomban. A helyet, a szükséges átalakításokat a kékkői tiszti ülés jelölte ki. A katlant és csövet a balassagyarmati rézműves készítette. Egy akó 18 próbájú pálinkát négy pozsonyi mérő jó roszból vagy tíz mérő burgonyából és egy nyolcad árpából főztek. A pálinkafőző mester minden akó után 2 Ft-ot, valamint hetenként negyed mérő roszot, három font gyertyát és próba szerinti szükséges fát, lakást, hetenként élesztőre 1 Ft 25 d-t kapott. Két segédet kellett tartania.⁶²⁵

Mészárszéket tartani és húst vágatni „a földesúr kizáró igazai” közé tartozott.⁶²⁶ Az uradalmak ezt a jogukat rendszerint bérlők útján gyakorolták. A kormányzati szervek – így a kismartoni bizottság is – gyakran foglalkoztak a húsméréssel. 1755 decemberében pl. a hercegi commissio a mészárosok panaszát tárgyalta. Eszerint a hentesek nagy kárt okoztak nekik, a megyei húsárszabást, a katonai árakat nem tartották be, ezzel „tönkretették őket, nem tudnak létezni sem”. A bizottság büntetés terhe mellett megtiltotta a henteseknek, hogy disznót vegyenek, hússal kereskedjenek. A falusi bírák és őrmesterek ügyeltek e tilalom megtartására; megszegőtől a húst – saját maguk számára – elkobozhatták.⁶²⁷ A széleskúti mészáros céh a következő évben a boldogasszonyi és köpcsenyi mészárosok ellen adott be panaszt a bizottságnál, mivel azok a széleskúti céhnél – amelyhez még 50 év előtt csatlakoztak – örzött kiváltságlevelüket titkon elvették. A bizottság ezért 150 Ft-ra büntette őket.⁶²⁸ 1757-ben a mészárosok összesen 9917 Ft-tal maradtak adósak állatok vásárlásáért az

⁶¹⁶ P 74. Tisztizsék, 1810. szept. 2./5.

⁶¹⁷ Uo. 1810. szept. 23./11.

⁶¹⁸ P 397. A/1. 1760. jan. 21.

⁶¹⁹ P 1882. 1752. aug. 2./20.

⁶²⁰ P 1322. Tisztizsék, 1765. nov. 14./10.

⁶²¹ P 274. Lev. k. 1779. jan. 30.

⁶²² P 623. Gazd. biz. No 89/1810.

⁶²³ P 408. 1827. dec. 21./81.

⁶²⁴ P 408. 1827. nov. 17./45.

⁶²⁵ P 1769. Tisztizsék, 1834. okt. 9./1–6.

⁶²⁶ Frank I. 409.

⁶²⁷ P 108. Fasc. B. No 30. et NB. 1755. dec./12. A falusi őrmesterek a közrend fenntartásáért felelős személyek. Feladatuk volt többek között a mező- és éjjeliőrök felügyelete.

⁶²⁸ Uo. 1756. márc./2.; P 155. Bizottság, III. k. 1756. okt./8.

uradalomnak.⁶²⁹ 1758-ban pl. Krotz Antal kismartoni mészáros állatot vett az uradalomtól és 1923 Ft-tal adós maradt. A bizottság nyolc napos határidőt adott a kifizetésre, különben „bíróilag kell megfizettetni vele”.⁶³⁰ 1762-ben Sérc község panaszt tett a helybeli mészáros ellen, mivel az a csordába egy beteg ökröt hajtott. „Hiába mondták, hogy vigye el, nem tette, sőt a neki adott szénából más tehén is evett.” A beteg ökör az egész csordát megfertőzte; nyolc napon belül 65 ökör, 22 tinó, 105 tehén és 32 borjú pusztult el. A kárt a bizottság megfizettette a mészárossal, a pénzt a károsultak között szétosztotta.⁶³¹ 1782-ben két ocsovai mészáros arra hivatkozva, hogy az utca járhatatlan és nincs forgalom, az emberek saját állatot vágnak, 30 Ft-os bérleti díjukból engedményt kértek. A bizottság elutasította a kérést, „mivel már korábban tervezték az árenda emelését. Az uradalomnak ugyanis joga a regálék emelése.”⁶³²

A Batthyányak nagykanizsai tisztiszéke 1765-ben – a kiskanizsai mintájára – évi 87 Ft-ért kötött bérleti szerződést a mészárossal; lakását az uradalom adta.⁶³³ A nagykarolyi gazdasági ülés – ez különben a megyei közgyűlés dolga lett volna – a sertéshús árszabásával is foglalkozott. „A felügyelő egy sertésen limitáltasson próbát és jelentse a sessionak az eredményét.”⁶³⁴ 1772 márciusában a károlyi udvarbíró és kasznár leltározták a helybeli mészárszéket, amelyet új bérlő vett át. A perceptor – marhák vásárlására – 600 Rft kölcsönt folyósított. „Ha nem járatos a vásárlásban, egy embert kell mellé adni, aki segít neki.”⁶³⁵ 1778-ban megfenyegették a lucsbachi mészároست, hogy bérletét a kocsmabérlő veszi át, ha a forgalmat és a jövedelmet nem növeli.⁶³⁶ 1783-ban a palotai tisztiszék – a helybeliek panaszára – 12 Ft-ra büntette a mészárszék bérlőjét, mivel hamis mértéket használt és rossz húst mért.⁶³⁷

A keszthelyi mészárszékeken a 9200 Ft-ért vásárolt marhákból 1792-ben 9279 Ft bevétel volt. A pásztorok, mészáros legények fizetésének, a nyári legelőpénz, 451 font só (á 3 kr) kifizetése után 69 Ft maradvány mutatkozott.⁶³⁸ Ugyanebben az évben két mészáros tett panaszt. Előadták, hogy hat évig ők bérelték a húsvágást, most azonban az uraság magának tartotta fenn. A keszthelyi tisztiszék válasza: „A marha ugyanis drága, a húst olcsón adták, így a bérlet csak romlásukra volt.”⁶³⁹ 1798-ban a keszthelyi mészárosokkal három évre új szerződést kötöttek. Bérleti díjukat 25 Ft-tal növelték, a korábbi 12 hold helyett viszont 20 holdat kaptak.⁶⁴⁰ Semmi módon sem lehetett őket kényszeríteni, hogy „az uraság, a tisztek vagy akárki dög marháját kivágni tartozzanak. Ami egészséges, de lába törött, vagy másik keresztül öklelte, ide nem értetik”. Különösen tilos volt, hogy a fagyút zabért, kukoricáért adják.⁶⁴¹

⁶²⁹ P 155. Bizottság, 1757. máj./3.

⁶³⁰ Uo. 1758. máj./6.

⁶³¹ P 108. Fasc. C. No 4. 1762. dec. Kérvények.

⁶³² P 162. Esterháza, 1782. nov./41.

⁶³³ P 1322. Tisztiszék, 1765. nov. 14./III., 1766. ápr. 4./3.

⁶³⁴ P 397. A/2. 1772. ápr. 11./156.

⁶³⁵ Uo. 1772. márc. 7./98., márc. 28./139.

⁶³⁶ P 73. No 4. 1778. jan. 29./5.

⁶³⁷ P 707. Tisztiszék, 1783. ápr. 11./3.

⁶³⁸ P 279. Jkv. 1792. szept. 1.

⁶³⁹ P 279. Jkv. 1792. júl. 11.

⁶⁴⁰ P 274. Tisztartóság, 1798. febr. 6.

⁶⁴¹ Nagyváthy 99.

Találkozunk a birtokkormányzati szervek működésében különböző – bolt-, ház-
stb. – bérleti ügyekkel. A károlyi bizottság pl. 1759-ben Matiz Márton majtényi kal-
márral három évre kötött szerződést. „A szabadságokon kívül 12 Ft büntetés terhe
mellett tilos boltbéli portékát árulni.”⁶⁴² 1760-ban Gut János csongrádi felügyelő 8
Rft-ot fizetett Haller Istvánnának „szerződésre”⁶⁴³ Ugyanebben az évben a károlyi
commissio évi 60 Rft-ért bérletbe adta egy helybeli gazdának a Vállaj községben levő,
„eddig is bírt” sóárendát.⁶⁴⁴

A kanizsai tisztszék 1765-ben helybeli házakat és hozzá tartozó földeket adott
bérbe, illetve 1760 óta elmaradt bérleti díjakat hajtott be.⁶⁴⁵ A körmendi 1812.
júliusi ülés megállapította, hogy „a pénz mai állása mellett nem előnyös nyilvános
árverést tartani. Ezért be kell hívni a jelenlegi bérlőket az uradalmi hivatalba és meg
kell kérdezni, hogy 1813-ra is bérbe veszik-e, amit eddig is béreltek.” Ha nem akarták
bérbe venni, negyedéven belül felmondtak nekik.⁶⁴⁶ Ugyanebben az évben a szőkeföld-
di bérlő – pénzromlásra hivatkozva – kérte, bérletének elengedését. Kérését mind a
tisztszék, mind a herceg elutasította.⁶⁴⁷

A keszthelyi tisztszék elé került a szentandrászi gazda szerződése, aki lakását és a
hozzá tartozó földet a felsőpáhoki mézárósnak adta bérbe. A szék a telken levő
házacskáért külön nyolc Ft bérleti díjat szedett.⁶⁴⁸ Az 1802. május havi ülés is számos
bérleti szerződést hagyott jóvá.⁶⁴⁹ A csákvári boltot Ábrahámovics Tódor fehérvári
görög kereskedő bérelte. 1845-ben a nagyigmándi Förstner Éliás boltbérletét a tatai
tiszi ülés az uradalmi főpénztárba fizetendő évi 300 Vft-ért újabb három évre meg-
hosszabbította.⁶⁵⁰

Igen keveset foglalkozott a birtokkormányzat vámmal kapcsolatos ügyekkel. Az
uradalmi rendtartások előírták ugyan, hogy a vámok jövedelmét növelni kell,⁶⁵¹ a
valóságban azonban ezek bevétele csökkenő tendenciát mutatott. Ez magyarázza a
kormányzat érdeklődésének csökkenését. 1754-ben a kismartoni bizottság megtiltotta,
hogy a jobbágyok a hercegi vámokat megkerüljék.⁶⁵² A bizottság tervezte, hogy Bada-
csonytomajnál 148 Ft-os költséggel két nagy kompot helyezzen üzembe. Ezen a követ-
kező díjakat szedték:⁶⁵³ egy személy 1 garas, egy kocsi 5 garas, egy állat 17 krajcár,
egy mérő gabona 1,5 krajcár, egy disznó, borjú 6 krajcár.

A károlyi bizottság 1773-ban a majtényi vámost Mékre helyezte át. Helyére egy
Góré nevű svábot tettek, aki „bevett szokás szerint” a tiszt előtt két jó és hiteles kezest
állított.⁶⁵⁴ A keszthelyi tisztszék 1779-ben a henyei vámháznál levő pincét reparál-
tatta.⁶⁵⁵ 1813-ban a barcsi révész kérte a cenki bizottságot, hogy engedjék el dézsmá-

⁶⁴² P 397. A/1. 1759. szept. 22.

⁶⁴³ Uo. 1760. febr. 5.

⁶⁴⁴ Uo. 1760. jan.

⁶⁴⁵ P 1322. Tisztszék, 1765. nov. 14./6., 8.

⁶⁴⁶ P 1322. Tisztszék, 1812. júl. 23./5.

⁶⁴⁷ Uo. 1812. aug. 12./13.

⁶⁴⁸ P 274. Tisztartóság, 1798. febr. 6.

⁶⁴⁹ Uo. 1802. máj.

⁶⁵⁰ P 187. 1798. dec. 11./905., 1845. ápr. 12./10.

⁶⁵¹ *Merényi* 1896. 101–102.

⁶⁵² P 108. Fasc. B. No 30. et NB. 1754. okt.

⁶⁵³ P 108. Fasc. B. No 14. et NB. 1751. dec./39.

⁶⁵⁴ P 397. A/2. 1773. dec. 18./77.

⁶⁵⁵ P 274. Lev. k. 1779. jún. 15.

ját, „mivel a komppal sok dolga” volt. „Mivel elég szép keresete vagyon”, nem engedték el neki.⁶⁵⁶ 1836-ban a Károlyiak derekegyházi közös igazgatósági ülése tárgyalta Szentés várossal a böldi rév árendájáról, illetve megváltásáról. A révhez tartozó épületek leltárát a vámszedő és a számvevőség közösen készítette el.⁶⁵⁷

Az előbbiekhöz hasonló úri jövedelem volt a malomtartás. A földesúrnak jogában állt – ha ilyen volt – a jobbágy malmát kibecsülnetni. Viszont a jobbágyot nem lehetett kényszeríteni, hogy az ura malmát használja.⁶⁵⁸ Az Esterházy hercegi uradalmakban már a XVIII. század elején törekedtek olyan molnárokat alkalmazni, „akik mesterségüket jól tudták”.⁶⁵⁹ A fertőszentmiklósi malomban 1719-ben negyedes-, illetve bérlőmolnár működött.⁶⁶⁰

A kismartoni bizottság a malmokkal elég mostohán bánt. 1751-ben megállapította, hogy „sok haszon nélküli malom van az uradalmakban, hasznos lenne néhányvat eladni belőlük, és a befolyt pénzből a kocsmákat javíttatni”.⁶⁶¹ Az ezt követően született hercegi utasítás, amely arról beszélt, hogy a „felesleges malmok sok javítási költséget okoztak”, elrendelte egyes malmok eladását.⁶⁶² A szükségesnek tartott malmok fenntartásáról azonban gondoskodni kellett. 1751-ben engedélyezte a bizottság a keresztúri tisztartónak 12 malomlapát és -tok vásárlását.⁶⁶³ A következő évben az ozorai malmok tatarozási költségeit vizsgálták felül.⁶⁶⁴ A kismartoni tisztartó által beadott malomjavítási költségvetést 471 Ft-ról 258 Ft-ra csökkentették.⁶⁶⁵ A lajtapordányi udvari malomban levő két elhasznált malomkő eladását a bizottság rendelte el.⁶⁶⁶ 1754-ben a pecsenyédi és lajtaszentmiklósi malmot tatarozták. A bizottság – megvizsgálván a gróf Herbeviller által bemutatott tervrajzokat – úgy döntött, hogy a malmokat az elhalt bérlő fia – aki a bérletet is örökölte – tatarozza.⁶⁶⁷ 1757-ben a Zólyom megyei kisszaltnyai molnár 30 Ft-os bérleti díjából 5 Ft-ot elengedtek, „mert az áradásoktól kárt szenvedett és bérletét nem tudja megfizetni”.⁶⁶⁸ 1784-ben a verőcei, kismarosi és szokolai határ találkozásánál malomépítését tervezték.⁶⁶⁹ A tatai grófi Eszterházy uradalmakban az épületszámadó és a számvevő vizsgálták felül a malmokat és kállókat.⁶⁷⁰ A tatai vízimalmot tavasszal tatarozták, „amikor a halászat végett a vizet leengedik”.⁶⁷¹

A károlyi uradalmakban már korszakunk elején a tisztartó feladata volt a malmok felügyelete.⁶⁷² A gazdasági bizottság 1760-ban elrendelte, hogy a malmok mellé hízó

⁶⁵⁶ P 623. Gazd. biz. No 722. XIII. 1813. júl.

⁶⁵⁷ P408. 1836. febr. 12./14., ápr. 11./20.

⁶⁵⁸ Frank I. 409.

⁶⁵⁹ Merényi 1895. 339.

⁶⁶⁰ Merényi 1896. 101–102.

⁶⁶¹ P108. Fasc. B. No. 3. 1751. máj. 18./4., 6.

⁶⁶² Uo. No 6. 1751. után/11.

⁶⁶³ Uo. No 14. et NB. 1751. dec./90.

⁶⁶⁴ Uo. No 26. 1752. jún. Res./22.

⁶⁶⁵ Uo. No 20. et NB. 1752. jún./22.

⁶⁶⁶ Uo. 1752. jún./33.

⁶⁶⁷ Uo. No 30. et NB. 1754. dec./1., 18.

⁶⁶⁸ Uo. No 31. et NB. 1757. aug./19.

⁶⁶⁹ P 162. Esterháza, 1784. júl./59.

⁶⁷⁰ P 187. 1845. ápr. 12./14.

⁶⁷¹ P 210. 1849. márc. 3./1.

⁶⁷² Kárffy 273.

sertéseket vegyenek, „de ne olyat, azki ott csak nőjjon, hanem hogy hizzon”.⁶⁷³ Ugyanakkor 40 Vft-ot utalványoztak a salánki és a muzsaji malom részére malomkő és -lapát vásárlásra.⁶⁷⁴ 1760 novemberében a bizottság a daróci malomból ellopott három véka máléről és három „köpéce” lisztről tárgyalt.⁶⁷⁵ 1772-ben „az udvar részéről” panaszt tettek, hogy a majtényi molnárok rossz lisztet őröltek. A sessio a helybeli uradalmi gazdát bízta meg: próbaképpen őröltessen lisztet és küldje be a bizottságnak. A gazda válasza: „Búza nem léte miatt nem effectuáltatott.”⁶⁷⁶ 1796-ban a misztótfalusi malom javítási számláit vizsgálta felül a károlyi igazgató tanácsi ülés. Kifogásolta, hogy az úrbéri munkákat is számlázta a felügyelőség.⁶⁷⁷ 1818-ban a józsefházi uradalomban talált malomkőbánya ügye volt napirenden. 1827-ben az orosházi tisztartóság javasolta a Károlyiak közös kormányának, hogy a szárazmalmok bérletét 25 Ft-ról 30 Ft-ra emeljék. A javaslatot helybenhagyták.⁶⁷⁹

A keszthelyi tisztiszek 1792-ben ácsokat rendelt ki a csurgói malmok építéséhez.⁶⁸⁰ A malmok bérbeadásánál előnyben részesítették a „compániába állott embereket, vagy egész helységeket, mert így az árendások kártételek idején nagy erővel jöhetnek egyszerre segítségül.”⁶⁸¹ 1826-ban a szentgróti molnárcéh sérelmezte, hogy a keszthelyi felső malom bérlője részes molnárjának azt az utasítást adta: csak annak őrölhet gabonát, akinek ő megengedi.⁶⁸² 1827-ben egy keszthelyi lakos tett panaszt a dobogói molnár ellen, aki rossz lisztet őrölt. A tisztiszek a molnárt – aki az idézésre nem jelent meg – mint makacsot, a liszt vagy a gabona megtérítésére kötelezte.⁶⁸³

Az esztergomi ügyész a tisztiszeknek jelentette, hogy Bátorkesziben malomépítésre megfelelő helyet keresett.⁶⁸⁴ 1810-ben a kluknói tisztiszek utasítására a kasznár 10 000–10 000 zszindelyt és szeget adott ki a folkmári molnárnak malomépítésre.⁶⁸⁵ Ugyanebben az évben a zsakaróci molnár – mesterségére nézve ács – nem jelent meg a szerződésben szereplő 30 napi munka ledolgozására. A tisztiszek kluknói ülésén elnöklő gróf úy rendelkezett, hogy – ha megjelenik – munkáját nem napi 10 kr-ral, hanem a többi ácséhoz hasonlóan kell elszámolni.⁶⁸⁶ A németújvári uradalmi malmok bérlői 1813-ban a körmendi igazgató tanácsi üléstől kérték bérleti díjuk mérséklését, „mivel kevés a víz, nem tudunk őrölni”. Az ülés két malomnak kedvezményt adott, a többinek nem.⁶⁸⁷ Deák Pál egervári malombérlő 1813-ban árendájának leszállítását kérte a cenki bizottságtól. Azt a választ kapta, hogy „ha öxellenciája a helyszínen lesz, akkor nyújtsa be neki a kérvényét”.⁶⁸⁸

⁶⁷³ P 397. A/1. 1760. febr. 15.

⁶⁷⁴ Uo. 1760. jan. 15.

⁶⁷⁵ Uo. 1760. nov. 19.

⁶⁷⁶ P 397. A/2. 1772. márc. 7./89.

⁶⁷⁷ P 406. Prot. 1796. dec. 16./1137.

⁶⁷⁸ P 407. 1818. ápr. 8./806.

⁶⁷⁹ P 408. No 103/1827.

⁶⁸⁰ P 279. Jkv. 1792. jún. 15.

⁶⁸¹ Nagyváthy 99.

⁶⁸² P 279. Iratok, No 316/1498. 1826. dec. 11.

⁶⁸³ P 274. Tisztiszek, 1827. febr. 23./31.

⁶⁸⁴ Arch. saec. Prot. Titulus 41–48. 1793. márc. 23.

⁶⁸⁵ P 74. Tisztiszek, 1810. szept. 16./3.

⁶⁸⁶ Uo. 1810. okt. 7./1.

⁶⁸⁷ P 1322. Tisztiszek, 1813. febr. 2./2.

⁶⁸⁸ P 623. Gazd. biz. 1813. No 722. X./10.

A téглаégető kemencék fenntartását és az árusítást egyaránt jelentő téглаégetési jog (*jus exustionis regularum*) az uradalmat illette. Az uradalmi téглаégetők elsősorban saját szükségletre termeltek, hiszen a nagyszámú épület fenntartása, javítása, újak építése nagy mennyiségű téglát, cserepet igényelt. A téглаégetés munkáját a birtokkormányzati szervek felügyelték. 1751-ben pl. a keresztúri téглаégető tatarozásáról, fával való ellátásáról intézkedett a kismartoni bizottság.⁶⁸⁹ A boldogasszonyi égetőben három-négy égetés téglát készítettek.⁶⁹⁰ A bizottság adott utasítást az égetésekhez szükséges fa vágására.⁶⁹¹ 1752-ben utasították a szarvkői tisztartót, hogy két égetés téglát csináltasson.⁶⁹² A commissio 1756-ban 3000 darab cserepet utalt ki ingyen a keresztúri jegyzőnek.⁶⁹³ 1795-ben a csákvári gróf Eszterházy uradalom tisztiszéke kifogást emelt a csurgói tisztartó számadásában szereplő helybeli és keresztési téglások fizetésével kapcsolatban. Mikor kiderült, hogy a fizetésük a magyaralmásiakkal azonos volt, eltekintettek a „difficultástól”.⁶⁹⁴ 1824-ben a tatai tisztizék engedélyezte, hogy Gesztes község lakói házaik építéséhez a tó végében levő iszapos anyagból „mór téglákat” (vályogokat) készítsenek.⁶⁹⁵ A „mór” téгла vetése különben nem tartozott a téглаégetéshez, másutt nem kellett hozzá engedély.

A károlyi gazdasági bizottság 1761-ben utasította a daróci udvarbíró, hogy 100 000 darab téglát vettessen. A téglavető a Kraszna partján keresett alkalmas földet hozzá. A helyszínre színt építettek, nyolc talicskát és egy asztalt szereztek be.⁶⁹⁶ A derekegyházi téглаégető szükségletére az orosházi, sámsoni és szénási uradalmakból vitettek szénát.⁶⁹⁷ A cenki bizottság 1805 márciusában tárgyalt a csepregi ácsmesterrel a kövesdi téglaszín felállításáról.⁶⁹⁸

A kanizsai tisztizék úgy intézkedett, hogy – mivel a homokkomáromi téглаégető már nem működött – a vadaskerti téглаégetőt építsék ki, és ott égensék a cserepet is.⁶⁹⁹ 1812-ben volt napirenden a téглаégetési díjak újbóli szabályozása. A kanizsai uradalom a téглаégetés bérét 14, a cserépet 18 Ft-ban határozta meg.⁷⁰⁰ A ludbregi uradalom ezer téгла után addig 6, ezt követően 14 Ft-ot szedett.⁷⁰¹ A szőkeföldi téглаégetők ezer tégláért 9, cserépet 18 Ft-ot követeltek. Az ülés ezt nem engedélyezte nekik: „Ha a csökkentett árért nem akarnak dolgozni, el kell őket bocsátani.”⁷⁰² 1812 júliusában a körmendi tisztizék kifogásolta, hogy a téглаégetőkhöz nyáron és nem télen szállították a fát.⁷⁰³

A kismartoni bizottság 1752-ben utasította a szarvkői tisztartót, hogy meszet égensen.⁷⁰⁴ Ugyanebben az évben a kapuvári uradalom – ahol kevés volt a mész – a

⁶⁸⁹ P 108. Fasc. B. No 14. et NB. 1751. ápr.

⁶⁹⁰ Uo. 1751. dec./52.

⁶⁹¹ Uo. 1751. dec./99.

⁶⁹² Uo. No 20. et NB. 1752. ápr./23., jún./38.

⁶⁹³ P 155. Bizottság, III. k. 1756. okt./13.

⁶⁹⁴ P 187. 1795. okt. 3./5.

⁶⁹⁵ P 210. 1824. júl. 17./4.

⁶⁹⁶ P 397. A/I. 1761. márc. 28.

⁶⁹⁷ P 408. No 5/1827.

⁶⁹⁸ P 623. Gazd. biz. 1805. márc. 5./116.

⁶⁹⁹ P 1322. Tisztizék, 1766. ápr. 4./4.

⁷⁰⁰ Uo. 1812. jún. 23./10.

⁷⁰¹ Uo. 1812. jún. 23./6.

⁷⁰² Uo. 1812. aug. 12./10.

⁷⁰³ Uo. 1812. júl. 23./10.

⁷⁰⁴ P 108. Fasc. B. No 20. et NB. 1752. ápr./23.

bizottság engedélyével nagyobb mennyiségű meszet vásárolt.⁷⁰⁵ A Károlyiak erdői kerületi gazdálkodó széke 1818-ban elrendelte, hogy nyissák ki a barlalfalvi hegyekben levő urasági mészbányákat.⁷⁰⁶

De foglalkozott a birtokkormányzat salétromfőzési, szénégetési és kőbányászati ügyekkel is. A cenki gazdasági bizottság 1810-ben pl. tíz évre szerződést kötött Felner Henrik salétromfőzővel.⁷⁰⁷ Ugyanebben az évben a Csákyak kluknói tisztiszéke tárgyalta a folkmári szénégetésről. Az új bérlő 500 öl faszenet kapott.⁷⁰⁸ A mezőlaki tisztiszék 1834 októberében javasolta, hogy „a szárazság miatt most hozzanak 50 öl követ a szimezői kőbányából. A béresek naponta kétszer forduljanak.” A kő ára ölenként 4 Ft volt.⁷⁰⁹

A haszonvételekből vagy ezekhez kapcsolódva az uradalmak területén számos ipari üzem – vashámor, papírgyár, fűrészmalom stb. – fejlődött ki, melyeknek felügyelete és kormányzata a birtokvezetés dolga volt. A kismartoni hercegi bizottsághoz pl. három (a szokolai, a gombaszegi és a hegyesdi) vashámor tartozott.

1780-ban Rigler lévai felügyelőségi írnok kérte, hogy hű munkája jutalmául a szokolai hámornál alkalmazzák. A bizottság a herceg figyelmébe ajánlotta a kérést.⁷¹⁰ A vashámornál Kálmán Sámuel helybeli lakos bérelte évi 122 Ft-ért a kocsmát és a mézsárszéket.⁷¹¹ A szokolai uradalmi vashámor 1785. második negyedévi bevétele-kiadása a következő volt.⁷¹²

Készpénz

	Megnevezés	Forint
Bevétel	maradvány az I. negyedről	307
	vaseladás	821
	a mikolai pénztárból segély	200
	a bányászegyleti megszünt pénztár maradványa	37
Összesen		1365
Kiadás	fizetések	224
	munkásoknak 138 mázsánkénti pénz	147
	szénégetők	59
	szénszállítók	16
	favágók	61
	kézművesek, napszámosok extra	26
Összesen		667
Maradvány		698

⁷⁰⁵ Uo. 1752. jún./38.

⁷⁰⁶ P 407. 1818. ápr. 8./806.

⁷⁰⁷ P 623. Gazd. biz. No 89/1810.

⁷⁰⁸ P 74. Tisztiszék, 1810. okt. 21./6.

⁷⁰⁹ P 187. 1834. okt. 12./8.

⁷¹⁰ P 162. Esterháza, Fasc. 1. 1780. máj./95.

⁷¹¹ Uo. Fasc. 4. 1784. júl./17.

⁷¹² P 182. Fasc. u. No 36. 1785.

Természetbeni

Megnevezés	Bevétel		Kiadás		Maradvány	
	mázsa	font	mázsa	font	mázsa	font
Vasérc						
1. negyedévről maradvány	33 845	59	—	—	33 845	59
2. negyedév	992	21	—	—	992	21
összesen	—	—	—	—	34 837	80
Nyersvas	3 285	117	195	94	3 090	23
Öntvény						
formában	718	33	7	20	711	13
homokban	27	49	—	2	27	47
Nyersvas és öntvény összesen	4 030	199	202	116	3 828	83
Új és régi kovácsolt vas	115	42	110	15	5	27

	Szén, p. mérő	Szénfa, öl
Bevétel	10 794	552
Kiadás	9 085	220
Maradvány	1 709	332

A fizetési jegyzék alapján megállapítható, hogy a szokolai hámor személyzete az alábbiakból állott: igazgató, számadó, mérlegmester, kohómester, olvasztármester, ács pallér, szolgál.

A gombaszegi vashámort Bartók János panaszával kapcsolatban említik a források, kinek a hámor melletti rétvét elöntötte a víz. Az uradalom, melytől különben évi 50 font vasat kapott, egy másik rétet adott neki cserébe.⁷¹³

A hegyesdi vashámort 1780-ban említik először: ebben az évben a kismartoni bizottság a vas jobb eladása érdekében Kismartonban, Boldogasszonyban, Kapuvárott, Keresztúron és Kőszegen lerakatot létesített. A hámor felügyelője az uradalmi kasznároknak jegyzéket adott a kapható vasfajtákról és áraikról.⁷¹⁴ 1782-ben a hegyesdi vashámor számadásvezetője kérte, hogy a többi számadóhoz hasonlóan ő is kapjon természetbeni juttatást. A hercegi bizottság azonban elégnék találta a korábban neki adott emelést.⁷¹⁵ Ugyanebben az évben a csobánci tisztartót küldték a hámorhoz annak megállapítására, hogy a szállítók mennyi használhatatlan öntöttvasat vittek oda.⁷¹⁶

⁷¹³ P 162. Fasc. 3. 1782. júl./80.

⁷¹⁴ Uo. Fasc. 1. 1780. máj./102.

⁷¹⁵ Uo. Fasc. 4. 1782. nov./38.

⁷¹⁶ Uo. 1782. nov./34.

A lékai hercegi papírgyárat 1751-ben a Vas megyei kézműves conscriptio során összeírták. A bizottság azonban megmondta az alispánnak, hogy „ennek ellenére sem fogadunk el semmiféle parancsot Vas megyétől vagy annak tisztviselőitől”.⁷¹⁷ Ugyanabban az évben 58 Ft javítási költség kifizetését engedélyezték.⁷¹⁸ 1755-ben a lékai hercegi papírgyártó panaszt tett a ronggyűjtők ellen, akik neki nagy kárt okoztak. „Minden faluban összegyűjtik a rongyot, nekem semmi sem jut” – írta. A bizottság értesítette az uradalmakat, hogy tiltsák meg a ronggyűjtést.⁷¹⁹ 1757-ben jóváhagyták a papírmalom gazdaságos javítását.⁷²⁰

Foglalkozott a hercegi bizottság a lakompaki fűrészmalommal, ahol 1751-ben deszka, léc és oszlopfa készletet halmoztatott fel.⁷²¹ Ugyanabban az évben hagyták jóvá a kaboldi sajtkészítővel kötött szerződést. A készített sajtokból minden negyedik az uradalomé lett.⁷²² Van adatom 1752-ből a pecsenyédi sajtgyárról is.⁷²³

1781 augusztusában két érdekes ajánlatot kapott a hercegi bizottság. Kastenthal József nyugalmazott kerületi titkár a véglesi erdőekben salétromfőzőt akart felállítani. A bizottság szerinte ezekből az erdőkből az uradalomnak kevés haszna volt, ezért javasolták a szerződés megkötését. A salétromfőzéshez való edényeket és felszerelést Kastenthal fedezte. A fát az uradalmi erdőből szabott áron kapta, a kifőzött salétrom mázsája után négy forintot fizetett.⁷²⁴ Ezzel egy időben egy Jungbluth nevű vállalkozó, akinek arra uralkodói engedélye volt, bükkmakkolaj sajtolását javasolta. A bizottság engedélyezte, hogy a hercegi erdőkből bükkmakkot vigyen, az első három évben mérőnként 15, később 19 garasért. A makkot október végéig el kellett szállítania, ekkor kezdődött ugyanis a disznók makkoltatása.⁷²⁵ 1784-ben a bizottság „elképzelhetőnek tartotta” egy kapitány ajánlatát, aki „használhatatlan és eladhatatlan hazai termékekből” olajat akart készíteni. A vállalkozás igazgatója a kapitány lett volna.⁷²⁶

A károlyi gazdasági bizottság a helybeli ezüstmosó és salétromfűző és a misztótfalusi, a daróci fűrészmalom, a fehérgyarmati timsógyár ügyeivel foglalkozott. 1760-ban az uradalmi perceptor Midai György károlyi ezüstmosónak 12 Rft 31 kr-t fizetett ki.⁷²⁷ 1818-ban volt napirenden a daróci fűrészmalom javíttatása és vastagabb deszkák fűrészelésére alkalmassá tétele.⁷²⁸ Ugyanabban az évben Zimán Józsefet, a misztótfalusi fűrészmalom mesterét feloldották a szerszámok árának harmadrésze alól, mivel a malom rossz karban volt.⁷²⁹ 1832-ben gróf Károlyi György báró Vay Miklóssal kötött salétromfűzési szerződést.⁷³⁰ Ugyanabban az évben a fehérgyarmati uradalmi ügyész a károlyi jogügy igazgatóságának küldte meg a helybeli timsógyárra vonatkozó cserelevelet. Eredetijét a családi levéltárban helyezték el.⁷³¹ Korszakunk végén Károlyi György

⁷¹⁷ P 108. Fasc. B. No 14. et NB. 1751. dec./62.

⁷¹⁸ Uo. 1751. dec./65.

⁷¹⁹ P 108. Fasc. B. No 30. et NB. 1755. dec./15.

⁷²⁰ Uo. No 31. et NB. 1757. aug./30.

⁷²¹ Uo. No 14. et NB. 1751. dec./80.

⁷²² Uo. 1751. dec./72.

⁷²³ Uo. No 20. et NB. 1752. jún./50.

⁷²⁴ P 162. Esterháza, Fasc. 2. 1781. aug./5.

⁷²⁵ Uo. 1781. aug./4.

⁷²⁶ P 162. Esterháza, Fasc. 4. 1784. júl./29.

⁷²⁷ P 397. A/1. 1760. febr. 6.

⁷²⁸ P 407. 1818. ápr. 8./806.

⁷²⁹ P 407. 1818. ápr. 30./800.

⁷³⁰ P 409. No 26/1832.

⁷³¹ P 409. No 5/1832.

gróf aldebrői uradalmában évi 1000 akó szeszt termelő gyár működött. A szeszt burgonyából főzték, amit az uradalom készpénzért vásárolt.⁷³²

A keszthelyi tisztszék gyakran foglalkozott a balatoni hajók készítésével. 1779 novemberében a tiszti ülés rendelte el, hogy a kis hajókat téli helyükre vigyék.⁷³³ 1798-ban sajkaépítés céljára Fenékpusztán fát vágattak és hordattak be.⁷³⁴ A tisztszék ellenőrizte, hogy a hajóépítésen melyik ácslegény hány napot dolgozott.⁷³⁵ A hajókészítéshez való kendert azokból az uradalmakból szedték össze, ahol abból a legtöbb volt. A hajóépítésen – a hajósmester kérésére – robotosok is dolgoztak.⁷³⁶

A Csáky család tisztszéke a smizsányi és a kluknói vashámmal foglalkozott. 1804-ben a smizsányi hámor számadásai voltak napirenden. A jelentést a *massae magister* készítette. A gróf „tudni akarta, hogy az Eysen-Handlung az utóbbi három évben mennyi faszenet kapott”, valamint látni akarta a nyugtákat, hogy az üzem mennyi készpénzt fizetett be az uradalmi pénztárba.⁷³⁷ 1810-ben a tiszti ülés 13 jobbágyot rendelt ki vasérc szállítására.⁷³⁸ A krompácsi kovácsok 188 Rft adósságuk fejében 100 000 szegét készítettek. A nagyobb szeg fontját 2 Rft 30 kr-, a kisebb szegét 2 Rft 2 kr-ral számolták el.⁷³⁹ A kluknói vaszúzó malom bérlője 1810-ben dupla szénégető helyet kapott.⁷⁴⁰ A malomhoz pallót és hüvelykes deszkát utaltak ki.⁷⁴¹ Az ott teljesített munkát a tiszttartó az úrbéri elszámolásokban tüntette fel.⁷⁴² 1818-ban Kovács Jankó és Magda Márton uradalmi szénégetők amiatt panaszkodtak, hogy két saját pénzen vett lovukat a szénégetőnél a farkasok szétépték. A tisztszék 60 Rft kárpótlást fizetett nekik.⁷⁴³

Tisztszéki ülésen említik először a Komárom megyei Zsemle határában talált „kőszényt”. A tiszti ülés utasította az erdőmestert, hogy mérőt csináltasson, szint építsen és készpénzben, gabonában alkudjon meg a helybeliekkel: mennyiért „ásnák ki” a kőszenet, illetve vinnék Tatára vagy Dunaalmásra. Az ülés úgy látta, hogy ha 200–300 mérőt kiástak, a faszén égetését meg lehet szüntetni. A tiszttartó dolga volt „a fakadó víz” miatt rendelkezéseket tenni.⁷⁴⁴ A bánya 1780-ban nyílt meg, amely több mint egy évszázadig a hatalmas tatai szénmedence egyetlen, szűk feltáró helye maradt.⁷⁴⁵

A körmendi tisztszék 1812-ben tervezte a Körös megyei ludbregi uradalomban üvegyár létesítését. A gyár felépítése 25 000 Ft-ba került volna. A kérdést Themel János csehországi üvegyáros az erdőmesterrel, a vadással és az uradalmi mérnökökkel vizsgálta. A tiszti ülés véleménye az volt, hogy az üvegyártásra fordítandó fát más úton jobban lehet értékesíteni.⁷⁴⁶

⁷³² Galgóczi 387.

⁷³³ P 274. Tiszttartóság, 1779. nov.

⁷³⁴ Uo. 1798. febr. 6.

⁷³⁵ P 276. I. 1783.

⁷³⁶ P 274. Tiszttartóság, 1798. jan. 10.

⁷³⁷ P 73. No 18/1804. nov. 1./4., 7. No 44/5.

⁷³⁸ P 74. Tisztszék, 1810. jan. 28./4.

⁷³⁹ Uo. 1809. okt. 21./3.

⁷⁴⁰ Uo. 1810. okt. 21./5.

⁷⁴¹ Uo. 1810. máj. 27./1.

⁷⁴² Uo. 1810. dec. 30./2.

⁷⁴³ Uo. 1818. jan. 4./1.

⁷⁴⁴ P 187. 1746. jan. 17.

⁷⁴⁵ Szabad 105.

⁷⁴⁶ P1322. Tisztszék, 1812. jún. 23./5., aug. 12./6.

VII. A BIRTOKKORMÁNYZAT RÉSZVÉTELE A KÖZIGAZGATÁSBAN

A feudális magyar jogéletet a partikularizmus jellemezte. Nemcsak a városok és a kiváltságolt kerületek éltek privilégiumaik alapján saját különjogukkal, hanem a nagybirtok óriási uradalmában is aligha beszélhetünk a törvények, az országos jog érvényesüléséről.¹ A nagybirtok, a feudális földtulajdonnal járó politikai hatalomból kifolyólag, arra törekedett, hogy minél nagyobb feladatkört szerezzen magának a közigazgatásból. Területén – a megyei szervek mellett vagy azok rovására – közigazgatási feladatokat látott el. A világi nagybirtok közigazgatási tevékenységét – ha a birtokigazgatásban vagy a megyei közigazgatásban személyesen részt vett – a földesúr maga vagy testületi szervei – családülés, központi és uradalmi tisztizék, igazgató tanács, gazdasági bizottság – útján gyakorolta. Esetleg részben átengedte a birtokán fekvő községeknek, elsősorban mezővárosoknak. Az eddigi irodalom a nagybirtok e tevékenységének semmiféle figyelmet sem szentelt, miután inkább gazdálkodási és jogszolgáltatási tevékenységét állította előtérbe.

A források azonban egyértelműen arról beszélnek, hogy a nagybirtok közigazgatási tevékenysége jelentősnek nevezhető, illetve másik két funkciójához képest sem elhanyagolható. A testületi szervek ülésein állandó napirendként szerepeltek a közigazgatási ügyek, melyeket az alábbiak szerint csoportosítottam:

1. kapcsolat a közigazgatási szervekkel,
2. hadiadó, katonaillesítés, beszállásolás,
3. utak, hidak fenntartása, csatornázás,
4. falusi önkormányzat,
5. telepítés,
6. építésügy,
7. céhügy,
8. kereskedelemügy,
9. tűzvédelem,
10. egészségügy, állategészségügy, kórház, szegényház, jótékonyosság,
11. árvaügy,
12. vallásügy,
13. földmérés, földkönyv (telekkönyv).

¹ *Csizmadia* 1972. 307.

1. Kapcsolat a közigazgatási szervekkel

A nagybirtok vezetőinek jelentős érdekei fűződtek ahhoz, hogy tájékozva legyenek az ország, a megye dolgairól. Az Esterházy és a Károlyi birtokok testületi szervei az országgyűlés tevékenységére is figyelmet fordítottak. A kismartoni bizottság 1751-ben az ügyészt és a levéltárost küldte az országgyűlésre. A levéltáros távollétét csak három hétben szabta meg, hogy a „levéltári munkák ezáltal ne legyenek gátolva”.² A nagykárolyi igazgató tanács 1794-ben utasította az erdélyi ügyészt, hogy az országgyűlésről jelentsen.³ Az igazgató tanács az 1830-as években külön ágenst tartott, aki az országgyűlésről tudósította.⁴

Nagy gondot fordítottak az uradalmak a megyegyűléseken való részvételre. Már 1668-ban az ungvári udvarbíróknak adott utasításban azt olvashatjuk, hogy az ügyész, jogügyigazgató, udvarbíró vagy a számtartó vegyen részt a vármegye gyűlésein. Ha valami *contributio*, hozzájárulás, felajánlás volt napirenden, kérniük kellett annak lezállítását. A megszavazott terhekről jelentést adtak. A megyegyűlésen a jobbágyokkal vagy a birtokhatárral kapcsolatos ellenvetésekre a helyszínen válaszoltak.⁵ Az 1729-ben a dombóvári tiszttartónak adott utasítás feladatává tette, hogy a „megyegyűléseken hallott és véghez vitt végzéseket a felügyelőnek jelentse”.⁶

A kismartoni gazdasági bizottság 1743. júliusi ülésén az előző napokban Sopronban tartott megyegyűlésről tárgyalt. A tiszttartó elmondta, hogy a gyűlés előtt tedeumot tartottak a jezsuita templomban az uralkodó prágai koronázása és fegyvereinek győzelme tiszteletére. „A gyűlésen nem volt semmi különös sem”, a helytartótanács leiratát olvasták mindössze fel a megyei magas húsákról. A gyűlés állásfoglalása szerint a szarvasmarha – az évek óta tartó vész miatt – drága, de a török háborúk is sok állatot vittek ki az országból. Nemcsak a hazai nagy társaságok vásárolják az állatokat, hanem külföldi mészárosok is. „Az országban alig marad valami, amit a mészárosok megvásárolhatnak” – mondta a megyegyűlés.⁷

A megyegyűlések látogatásával kapcsolatban nem volt minden rendben, hiszen az utasításokban állandóan visszatérő intelem, hogy az uradalmi tisztek vegyenek részt a gyűléseken. 1750-ben Esterházy Pál azt írta kismartoni bizottságának, hogy „hátrányos az uradalmakra, ha a főtisztek a megyegyűléseket nem látogatják” azokban a megyékben, ahol birtokkerületeik fekszenek.⁸

A következő évben, 1751-ben, már részt vettek a soproni és mosoni megyegyűléseken az Esterházy főtisztek. Tapasztalataikról a gazdasági bizottság ülésén számoltak be. Jelentésük alapján utasította a herceg a számvevőt, hogy a következő megyegyűlésen nyilvánítsa *pro falso* azokat, kik a korábbi „gyűlésen hamisan a herceg ellen azt beszélték, hogy nápolyi követségére a jobbágyoktól taxákat és előlegeket szedett”.⁹

² P 108. Fasc. B. No 14. 1751. máj. 18.

³ P 406. Prot. 1794. nov. 7.

⁴ P 406. Gazd. ülés, No 34–35/1833. ápr. 11.

⁵ Utasítás 1668. 156.

⁶ *Merényi* 1898. 82. és köv.

⁷ P 108. Fasc. A. No 3. 1743. júl.

⁸ P 108. Fasc. A. No 5. 1750. okt.

⁹ P 108. Fasc. B. No 14. et NB. 1751. dec.

A megyegyűlések fontosságát mutatja, hogy a herceg 1752-ben újból szükségesnek tartotta főtisztjei figyelmét arra felhívni. A kismartoni bizottságnak jelentenie kellett, hogy megtörtént-e a gyűlések látogatása és ha nem, mi akadályozta azt.¹⁰ Ugyanebben az évben utasította a bizottság a lendvai tiszttartót, ne vegye figyelembe azt a Zala megye alispánjának tett ígéretet, hogy a herceg megtűri birtokain a nemeseket. A lenti uradalomban levő nemesek házeit, akiknek *censuális* telkükön kívül másuk nem volt, felértékeltek és a községi terheknek alávetették.¹¹ 1752-ben és 1757-ben a hercegi bizottság — a megyegyűlés határozata alapján — elrendelte, hogy a községek évente bizonyos számú kártevő, ragadozó madár- (veréb-) fejet szolgáltatassanak be. Az uradalmak a beszolgáltatást olyan komolyan vették, hogy elmulasztásáért végrehajtás járt. 1752-ben a beadott madárfejeket gróf Herbeviller saját hatáskörében elégettette.¹² A hercegi utasítások a következő években is hangsúlyozták a megyegyűléseken való részvétel fontosságát.¹³ Nem helyeselték azonban, ha uradalmi tisztviselők egyidejűleg megyei alkalmazásban is állottak. 1782-ben a bizottság kifogásolta, hogy Borsiczky, a bittsei és sztrecséni uradalom ügyésze Trencsén megyét is szolgálta (megyei ügyész is volt). „Ez nem hasznos a jobbágyokra — mondták —, olyat kell alkalmazni, aki bevált ügyvéd és a megyével sincs ilyen jóban.”¹⁴

1792. július 20-án Füredre érkezett a nádor. Az ebből az alkalmából tartott „Zala megyei nagyobb gyülekezeten” gróf Festetics is részt vett.¹⁵ A következő évben Bíró Sámuel ügyész Somogy megye gyűléséről, elsősorban a hadsegedelemről jelent.¹⁶ 1812-ben Batthyány herceg hívta fel az uradalmi hivatalok figyelmét, hogy vegyenek részt a megyegyűléseken.¹⁷ A nagycenki bizottság 1813-ban foglalkozott egy alsósegesdi lakos ügyével, akinél 105 Ft bankócédula maradt. A helység a pénzt a bizottsághoz terjesztette fel „fölváltásra”. A bizottság szerint „a vármegye dolga, nem az uraságé, hogy ilyen ügyben eljárjon. A szolgabíró vizsgálja az elmaradt pénzeket és adja tovább a megyéhez.” A pénzt a bizottság a községnek visszaküldte.¹⁸ A keszthelyi Directoratus nem elégedett meg a főtisztek jelentéseivel, hanem jegyzőkönyvi kivonatokat szerzett be a megyegyűlésekről. Így pl. 1835-ben Somogy megye közgyűléséről, melynek napirendjén az uradalmakat is érintő mocsarak kiszárítása volt napirenden.¹⁹

A megyékkel tartott kapcsolatot mutatja a körmendi központi igazgatóságának 1767 és 1811 között a különböző megyékkel folytatott levelezése is. Az iratok között találjuk Batthyány hercegnek mint örökös főispánnak, a Vas megyei alispánnal váltott levelét, megyei köz- és kisgyűlési jegyzőkönyveket, azok kiegészítéseit. 1784-ben a Zala megyei mocsárlecsapolás, 1789-ben egy mészárszékkal kapcsolatos vita, 1790-ben a Vas megyei bandérium felállítása, 1792-ben a katonaugy, hadsegedelem, hadiadó, megyei pénztárvizsgálat, 1796-ban az országgyűlési követi utasítás, a következő évben a nemesi felkelés, a megyei levéltár jegyzékelése, megyei írnok alkalmazása, a Dráva

¹⁰ P 108. Fasc. B. No 26. 1752. jún. Res.

¹¹ P 108. Fasc. B. No 20. et NB. 1752. jún.

¹² P 108. Fasc. B. No 26. 1752. jún. Res.; No 31. et NB. 1757. jan.

¹³ Uo. 1759. Instr.

¹⁴ P 162. Fasc. 3. 1782. júl.

¹⁵ P 279. Iratok, 1792. júl.

¹⁶ Uo. 1793. jún. 1.

¹⁷ P 1322. Tisztiszek, 1812. okt. 6.

¹⁸ P 623. Gazd. biz. 1813. No 819.

¹⁹ P 279. Iratok, A. IV. 5784. 1835. szept. 9.

hajózhatóvá tétele, 1799-ben a vasvári tumultus, 1801-ben a nádor Keszthelyre jöve-tele, 1806-ban egy selyembiztosi állás betöltése volt napirenden.²⁰ Mindez azonban inkább a főispáni funkcióval, mint a nagybirtok kormányzatával függött össze. Ez jellemezte a többi nagybirtok (pl. Esterházy, Károlyi) megyéhez való viszonyát is.

A nagybirtokkormányzat más közigazgatási szervekkel tartott kapcsolata is hasonló volt, vagyis elsősorban a nagybirtokos közeleti funkcióiból és nem a birtokkormányzatból következett. A körmendi központi igazgatóság 1757–1871. évi levelezésének vizsgálata azt mutatja, hogy az igazgatóság a helytartótanáccsal és más hatóságokkal köz- vagy személyes ügyekben levelezett. Ilyen volt pl. 1757-ben Batthyány köszönőlevele a neki gratuláló kancellárhoz. De találunk az igazgatóság iratai között a bányavárosok kapitányi tisztének betöltésével, a hadsegedelemmel, a börtönüggyel stb. kapcsolatos leveleket vagy megyei közgyűlési jegyzőkönyvek fogalmazványait és tisztázatait.²¹

Figyelemmel kísérte a birtokvezetés a hatóságoknak az uradalmakat érintő intézkedéseit. Ezt egyrészt a fentebb már említett ágensek, másrészt az írott szabályok beszerzése biztosította. A Festetics levéltárban fennmaradt az a másolati könyv, melybe az igazgatóság a közérdekű rendelkezéseket jegyezte be. Ezek elsősorban a közrendre, közbiztonságra vonatkoztak. A Károlyiak központi uradalmában, Nagykarolyon őrizték a magyar királyi kancellária, a helytartótanács és a haditanács 1714–1779., valamint azon megyék, ahol Károlyi uradalmak feküdtek, 1740–1786. évi határozatainak másolati könyvét. 1778-ban a Csákyak gazdasági ülése jónak látta jegyzőkönyvbe foglalni a helytartótanács rendeletét a házasságot kizáró rokonsági fokokról, az istentisztelet zavartalanságának biztosításáról, a csavargókról stb.²² A kékkői tisztiszek „mihez tartás végett” megtárgyalta a mezei rendőrségről alkotott törvénycikket.²³ A tisztiszékek különben nagy gondot fordítottak a közrend fenntartására. A tatai és gesztesi tisztiszek pl. 1839-ben Tóvárosban polgárőrség jellegű szervezetet létesített.²⁴ Kapcsolatot tartottak ezenkívül azokkal a városi hatóságokkal, ahol az uradalomnak házai feküdtek (pl. Esterházy Sopronban, Zichy, Nádasdy Székesfehérvárott stb.).²⁵

A hatóságok, tisztviselők néha közvetlen kapcsolatba is kerültek az uradalmakkal. 1758-ban pl. a pozsonyi kamara azt kérte a kismartoni bizottságtól, hogy sólerakás céljára az eddigi (600 Ft értékű) teleknél nagyobbat kapjon.²⁶ 1781-ben Horváthy postamester kért a hercegtől Léván telket, állomásépítésre. A bizottság a kérést teljesítette.²⁷ 1784-ben Németh felügyelő jelentette, hogy a Bécs és Buda közötti postaállomásokat megváltoztatják, amihez az uradalmaknak kell telket, épületet biztosítaniuk. A kismartoni bizottság arra törekedett, hogy az állomásokat az uradalmi kocsmák közelében állítsák fel.²⁸ A postamesterek – egyes helyeken (Kékkő, Szentes stb.) – a

²⁰ P 1322. Levelezés C.

²¹ P 1322. Levelezés b., h.

²² P 396. 26. Resoluciones Cancellariae, Consilii Locumtenentialis et Consilii Bellici, 1714–1779.; 27. Acta diversorum comitatum, 1740–1786.; P 73. 1788. jan. 29.; *Bakács* 1955. 59.

²³ P 1769. Tisztiszek, 1840. okt. 9.

²⁴ *Szabad* 188–189.

²⁵ P 108. Fasc. B. No 26. 1752. jún. Res.

²⁶ P 155. Bizottság III. k. 1758. aug.

²⁷ P 162. Fasc. 2. 1781. aug.

²⁸ Uo. Fasc. 4. 1784. júl.

nagyobb levélforgalom miatt az uradalmaktól külön készpénz- és természetbeni juttatásokat kaptak.²⁹ 1812-ben foglalkozott a körmendi tisztszék a harmincados lakóházának javításával. A munkabért a pozsonyi kamarával fizették ki.³⁰ 1813-ban a barcsi boltbérlő amiatt tett panaszt a nagyeceni gazdasági bizottságnál, hogy a sőtisztek „pajtaörző gyertyával, deszkával és más effélékkel kereskednek”. A bizottság felszólította a sóperceptort, tiltsa meg a subalternus tiszteknek a kereskedést. „Ha nem szűnne meg — mondta a bizottság —, a boltos jelentse a csokonyai ügyész úrnak, ki a grófnak fogja jelenteni. A gróf a dolgot felsőbb helyeken előadja és eltiltatja.”³¹ 1832-ben a károlyi jogügyigazgatóság megkereste a szigeti kamarai adminisztrációt: fizessen 162 Ft-ot, mivel a sőtiszt az uradalmi komplot elvágta.³²

A nagybirtok ügyeinek előmozdítására igyekeztek a közigazgatási tisztviselőkkel jó kapcsolatot kiépíteni. A kapuvári uradalomnak 1633-ban adott utasítás már erre hívta fel a figyelmet.³³ De azt olvashatjuk az 1740. évi zimonyi uradalmi utasításban is, hogy „a katonai és kincstári tisztekkel jó egyetértésben kell lenni”³⁴ Esterházy herceg is intette kismartoni bizottságát: „a dikastériumoknál szerezzenek jó barátokat, hogy az előforduló ügyeket jobban tudják elintézni”³⁵

Az uradalmak a kapcsolatot ajándékok útján is igyekeztek elmélyíteni. A kismartoni bizottság 1751 áprilisában 100 mérő zabot adott Fekete György személynöknek. „Hogy még mit kap az országyűlés ideje alatt, azt a következő bizottsági ülés dönti el.”³⁶ 1757-ben kifogásolták, hogy a bittsei tiszttartó az előző évben 70 Ft-ot adott ki „közbenjáróknak”. Az összegből csak 10 Ft kiadást fogadtak el.³⁷ 1758-ban azoknak a helytartótanácsi kancellistáknak, akik az uradalom hasznára működtek, a főpénztárból rekompenzációként két dukátot utalványoztak.³⁸ Vadhúst ajándékozott a kismartoni bizottság az udvari tanácsosoknak, illetve 12 dukátot a birtokbeiktatásban részt vevő királyi és káptalani embereknek.³⁹

Nem maradt el az ajándékozásban a többi nagybirtok sem. A nagykárolyi gazdasági bizottság pl. 1760-ban vadhúst és aszúbort küldött Pestre különböző tisztviselőknek, 25 Rft szállítási költséggel. Ugyanakkor két hordó ürmös ment Nagykárolyba „a generális úr” részére.⁴⁰ Szokás volt, hogy a sóért küldött szekerek a sőtiszteknek ajándékot vittek. 1760-ban az egyik tiszt egy gönci hordó bort kapott a károlyi pincéből.⁴¹ A körmendi tisztszék 1813. február 2-i ülésén az ajándékozási táblázattal foglalkozott.⁴²

Az ajándékozás kiterjedt a megyei tisztségviselőkre is. 1751-ben a Vas megyei alispán Kőszegen tanuló fia a lékai uradalomtól 65 öl tűzifát kapott, 1757-ben a szolgáló

²⁹ P 408. No 13/1836. márc. 27.

³⁰ P 1322. Tisztszék, 1812. aug. 12.

³¹ P 623. Gazd. biz. No 722. XIII. 1813. júl.

³² P 409. 38/1832.

³³ *Iványi Béla* 281. és köv.

³⁴ *Lehoczky* 172–173.

³⁵ P 108. Fasc. B. No 31. et NB. 1759 Instr.

³⁶ Uo. B. No 14. et. NB. 1751. ápr./2.

³⁷ Uo. No 31. et NB. 1757. aug./27.

³⁸ P 155. Bizottság, III. k. 1758. máj./14.

³⁹ P 108. Fasc. C. No 34. 1762. dec./7.; P 162. Fasc. 1. 1780. máj./4.

⁴⁰ P 397. A 1. 1760. márc. 25–26.

⁴¹ Uo. 1760. okt. 7.

⁴² P 1322. Tisztszék, 1813. febr. 2./16. A forrás a megajándékozottak nevét nem tünteti fel.

bíró és egy esküdt összesen három körmöci aranyat.⁴³ 1778-ban a Csákyak illésfalvi gazdasági ülése a megyei szolgabírónak „különböző hivatalos szolgálataiért” az uradalmi erdőből egy fenyőfát ajándékozott.⁴⁴

Ezek a megyei szolgálatok valószínűleg az adóüggyel függhettek össze. A tisztszéki üléseken helyenként – meghívottként – megjelent a szolgabíró is, ha adóösszeírási, beszédési kérdések voltak napirenden. A vármegyei igazgatás állandó szerveinek kiépülése következtében a megyei pénztár részére szedett ún. háziadó növekvő tendenciát mutatott, ami gyakori súrlódás forrása volt.⁴⁵ A kismartoni bizottság ügyelt arra, hogy a megyei adó kivetésénél a falusi bíró és egy uradalmi tisztviselő is jelen legyen, hogy „a bizottságnak képe legyen a falvak által fizetett megyei háziadóról”. Arra törekedtek, hogy a megyei adót igazságosan osszák szét a községek között.⁴⁶ De ez már átmenet a következő feladatkörhöz.

2. Hadiadó, katonaállítás, beszállásolás

Az állami adók behajtásában való közreműködés a nagybirtok régi hagyománya volt. Ezt az 1723: 63. tc. is tudomásul vette, csak Mária Terézia Urbárium a hárította el elvben az állami adó beszédésében és továbbításában a földesúr, illetve tisztjei beavatkozását.⁴⁷ Fogantja azonban ennek sem lett. A nagybirtok kormányzati szervei egész korszakunk végéig folytatták adóbeszédési tevékenységüket.

Az uradalmakra kivetett hadiadó nagyságát az uradalmi főtisztek – vagy maga a birtokos⁴⁸ – a megyegyűléseken ismerték meg. Ezt az összeget tisztszéken ismertették, az ülés osztotta szét a községekre. A kivetés alapjául szolgáló összeírást uradalmi tisztek készítették, ők végezték a kivetést is a községi bíró és egy-két esküdt jelenlétében. A *repartitiót* bemutatták a tisztszékeknek vagy a gazdasági bizottságnak.⁴⁹ Az elkészített repartíció a megye tudta nélkül nem lehetett változtatni.⁵⁰

A birtokkormányzat szervei ügyeltek arra, hogy jobbágyaikat ne terheljék túl állami adókkal, illetve, hogy a kivetés arányos és igazságos legyen. A kismartoni bizottság 1751. áprilisi ülése a tiszttartók feladatává tette: vizsgálják meg, hogy a királyi adókat jól osztották-e szét. Az 1752. évi primási utasítás szerint a kormányzónak kellett ügyelnie arra, hogy „a községek ereje ne foggyon. Ha ennek a megyei proportio az oka, kérjen könnyebbítést.” Az utasítás felhívta a figyelmet, hogy a jobbágyfalvakat és magukat a jobbágyokat egyenlően kell terhelni. Ügyelni kell azonban arra, mondta az utasítás, hogy a házhelyeikhez tartozó telkeken kívül más dolgokból (malom, kocsmá stb.) is hasznuk van. Mária Terézia Urbárium a is hangoztatta az igazságos adófelosztás jelentőségét.⁵¹

⁴³ P 108. Fasc. B. No 14. et NB. 1751. dec./67.; No 31. et NB. 1757. jan./28.

⁴⁴ P 73. 1778. jan. 29./21.

⁴⁵ Szabó István 53.

⁴⁶ P 108. Fasc. B. No 14. et NB. 1751. dec./21.; No 30. et NB. 1755. dec./27.

⁴⁷ Wellmann 1965. 169.

⁴⁸ Pl. Zala megye 1792. január 30-i ülésén gróf Festetics György „a katona adások kiszámolása és rendbe szedése végett” jelent meg.; P 279. Iratok, 1792. jan. 14.

⁴⁹ P 1322. Tisztszék, 1732. ápr. 2; P 108. Fasc. B. No 26. 1752. jún. Res.

⁵⁰ P 397. A I. 1760. febr. 26.

⁵¹ P 108. Fasc. B. No 14. et NB. 1751. ápr.; Primási utasítás, 390. és köv.

Az úrbérrendezés idején a palotai bíró a 2504 Ft hadiadót a következő kulcs szerint vetette ki:⁵²

	Forint	Dénár
Személy	1	50
Ökör	1	10
Ló	1	—
Tehén	1	—
Borjú	—	85
Sertés	—	15
Juh	—	15
1 pozsonyi mérő búza	—	15
tavaszi	—	7
1 pozsonyi akó bor	—	12
1 pipa	—	60

Az adóketés elhúzóda nem akadályozta az adó szedését. A károlyi gazdasági bizottság 1760. február 15-i ülése pl. úgy intézkedett, hogy — „mivel a marhák, juhok számának végére járni nem lehet és a repartitio elhúzódik — az adószedést el kell kezdeni. A házak és személyek után már most, az állatok után később lehet szedni, hogy ne halmazódjék fel a hátralék.”⁵³

A hadiadót minden föld után kivetették, amit parasztember vetett be. Ha nemes paraszti földbevetett, nem maradt mentes az adó alól.⁵⁴ 1757-ben a kismartoni bizottság előtt szerepelt a Wurmbrand-féle feketevárosi szőlők ügye, amelyre Wurmbrandnak királyi adománylevele volt. A bizottság azonban úgy ítélte, hogy Wurmbrand nem nemesi, hanem paraszti joron bírta a szőlőket (*non nobilitari seu Dominali, verum Jure rusticano possidens*), tehát hadiadót kellett utánuk fizetnie.⁵⁵ Az uradalmak ügyeltek arra, hogy minden urbáriális föld után adózzanak. A kapuvári uradalomnak adott utasítás felhívta a figyelmet, hogy a jobbágytelken kívüli földek után is vessenek ki adót, még ha idegenek bírják is azokat.⁵⁶ Az 1795. október 3-i csákvári tiszti ülés arra utasította a tiszttartót, hogy a „bitang kender földekre vessen repartitiot”.⁵⁷

A nagybirtokok egy része — Esterházy, Károlyi, Zichy — arra törekedett, hogy az állami adókat maga szedje be. Ezzel egyrészt a megye hatalmának visszaszorítását, másrészt a jobbágyok közvetlen földesúri kizsákmányolását kívánta biztosítani. Az adót a falusi bíró, az esküdtek vagy az uradalmi tisztek, tisztviselők szedték be. Az uradalomra kivetett teljes összeget azután az uradalom fizette be a megyei adópénztárba. 1756-ban pl. a kismartoni bizottság foglalkozott a pecsenyédi bíró panaszával, akit a tiszttartó megakadályozott, hogy a beszedett 300 Ft-ot az adókönyvbe bejegyezze, így az összeggel megterhelték.⁵⁸ 1772-ben a károlyi gazdasági bizottság utasította

⁵² P 707. Palota, Fasc. 261. No 24.

⁵³ P 397. A 1. 1760. febr. 15.

⁵⁴ Uo. 1760. júl. 30.

⁵⁵ P 155. Bizottság, III. k. 1757. márc.

⁵⁶ *Iványi Béla* 281. és köv.

⁵⁷ P 187. 1795. okt. 3.

⁵⁸ P 108. Fasc. B. No 30. et NB. 1756. márc.

Nagykároly város bírait, hogy „a porciót szedjék be”.⁵⁹ Ha az adót a szolgabíró szedte be, az uradalom nyugtát kért tőle.⁶⁰ A beszedett adóról a tisztartók év végén számadást adtak.⁶¹ Hadiadó beszedése 1796-ban, sőt még 1811-ben is szerepelt a Máriaissy, illetve Kállay család ülésén.⁶²

Az adószedéssel függött össze a kintlevő hátralékok beszedése. A Csáky család 1746. február 19-i tisztiszéke elrendelte, hogy az uradalmi tisztek szedjék be az előző évi adóhátralékokat.⁶³ A kismartoni bizottság 1751. decemberi ülése foglalkozott az adóhátralékokkal. Megállapította, hogy pl. Oszlop községben a hátralék felgyülemelésének oka a rossz gazdálkodás, amin változtatni kell. A boldogasszonyi tisztartót megdicsérték az adószedésben kifejtett buzgalmaért, de intették, hogy a két faluban még kintlevő összeget szedje be. Ugyanekkor Szarvkő mezőváros 800 Ft 1751. évi hadiadóval tartozott a megyei pénztárnak. „A horvátokat jobb gazdálkodásra és pontos fizetésre kell bírni” – mondta a bizottság.⁶⁴

A Zichyek 1783. április 11-i palotai tisztiszéke előtt a kúti bíró arról számolt be, hogy a számvevőség a jobbágyok 394 Ft adóhátraléka után 6% kamatot szedett. A község soknak tartotta a 6%-ot. A tisztiszék döntése: „... a hátralék után nem jár kamat, nem kell fizetni”. Felhívták egyúttal az uradalmi tiszteket, hogy az adóhátralékokat maguk szedjék be, ne hagyják a megyére.⁶⁵ 1812-ben Batthyány herceg utasítására a tisztiszék úgy intézkedett, hogy a juhok árveréséből befolyó pénzeket az adóhátralékok fizetésére fordítsák.⁶⁶

Az 1790-es évektől vannak adatok országgyűlési költségek (taksa) fizetéséről. A cenki bizottság 1798-ban észrevételezte, hogy a makki és a sági árendások nem adták meg 1796-ban a szerződésükben is szereplő zabot az országgyűlésnek.⁶⁷ 1835-ben a nagykarolyi jószágigazgató utasította a főtí uradalom felügyelőjét, hogy az 1832–1833. és az 1833–1834. évekre kivetett országgyűlési költséget fizesse be Heves vármegye pénztárába. Csongrád vármegye alispánja szorgalmazta, hogy a Károlyi uradalmak fizessék meg a rájuk kivetett 3000 Pft országgyűlési költséget.⁶⁸ Az egyéb szolgáltatások közé tartozott a koronázási ajándék, 1812-ben a Múzeumhoz való hozzájárulás.⁶⁹ A tatai Esterházy uradalom 1813-ban 150 000 téglát adott „a bábolnai királyi épülethez”.⁷⁰

Több tisztiszék foglalkozott a „hadsegedelemmel” (subsídium) is. A nagykarolyi felügyelő 1794-ben a pesti igazgató tanácsi üléshez terjesztette fel Szatmár megye nyugtáját a kifizetett hadsegedelemről. A nyugtát megőrzésre a levéltári hivatal kapta meg.⁷¹ 1798-ban a keszthelyi uradalomban 5781 Ft-ot, 2621 pozsonyi mérő rozst

⁵⁹ P 397. A 1. 1772. ápr. 11.

⁶⁰ Utasítás 1668. 156.

⁶¹ P 397. A 1. 1772. ápr. 11.; *Merényi* 1898. 82–83.

⁶² P 491. 1796. jún. 20.; P 343. Családülés, 1811. aug. 17.

⁶³ P 74. Tisztiszék, Fasc. 4. No 17.

⁶⁴ P 108. Fasc. B. No 14. et NB. 1751. dec./27., 55., 82.

⁶⁵ P 707. Tisztiszék, 1783. ápr. 11.

⁶⁶ P 1322. Tisztiszék, 1812. szept. 9.

⁶⁷ P 187. 1798. jún. 27.

⁶⁸ P 409. 11/1835.; P 408. 406/1835. nov. 21.

⁶⁹ P 1322. Tisztiszék, 1812. jún. 23.

⁷⁰ P 210. 1813. ápr. 17.

⁷¹ P 406. Prot. 1794. szept. 14. No 908.

szedtek be hadsegedelemre. Zabból 46 pozsonyi mérővel több gyült össze a kivetett-nél. A tiszttartó ezt a felesleget visszaadta.⁷² A cenki bizottság összeírása szerint az 1790-es években a Széchenyi uradalmak összesen 32 733 Ft *subsidiomot* fizettek. 1808-ban körlevélben hívták fel az összes uradalmi tisztet: adjanak bevallást jövedelmükről a hadsegedelem kivetése céljából. 1811-ben „francia költségekre” Sopron megye 200 000 Ft-ot vett kölcsön a cenki bizottságtól.⁷³ A hadsegedelemről és a francia háborús adóról tárgyalt az 1812. júniusi körmendi tisztiszek is.⁷⁴

Az adókon kívül – szükség esetén – az uradalmak közvetlen katonatartással, beszállással tartoztak. Ennek nyilvántartása, szétosztása, a felmerült panaszok megvizsgálása a birtokkormányzat feladata volt. 1722-ben a dombóvári tiszttartó jelentette, hogy 5000 pozsonyi mérő gabonát vitetett az észéki katonai élelmezési raktárba.⁷⁵ A tiszttartók év végén számot adtak a falvakra kivetett és teljesített kvártély- és katonatartásról. Részletezték, hogy melyik ház mennyi zabot, búzát, rozst stb. adott.⁷⁶ E jelentések azt mutatják, hogy az uradalmak a katonatartást a jobbágyokra hárították.⁷⁷

1751 decemberében a lékai jobbágyok a kismartoni bizottságnál tettek panaszt, hogy a beszállásolt katonák számára drágán kapták a fát. Az ülés úgy határozott: erre a célra féláron kell nekik fát adni.⁷⁸ Az 1752. évi prímási utasítás intette a jószágkormányzót: ügyeljen, hogy „a beszállásolt tisztek ne kövessenek el excessusokat”.⁷⁹ 1798-ban a csákvári tisztiszek 200 akó fejevári bort (à 33 Ft) vetetett, mivel „a beszállásolt katonaság az óbort jobban issza”.⁸⁰ 1812-ben a körmendi tisztiszek utólag hagyta jóvá azt a bormennyiséget, amelyet az uradalmak a katonaságnak ajándékoztak.⁸¹ 1830-ban a mándoki mesteremberek amiatt tettek panaszt a tiszaszentmártoni Forgách tisztiszek előtt, hogy a hadiadó fizetése mellett még természetbeniek adására is szorították őket. A szék a panaszt a szolgabíróhoz tette át.⁸² 1849-ben Szaliga György tatai uradalmi hajdú ingyen lakást kapott, mivel házát „a beszállásolt katonák úgy tönkretették, hogy el kellett adnia”.⁸³

A birtokkormányzat közreműködött a katonafogásban, újoncállításban. Egyes uradalmakban – különösen a Csákyaknál – szokásos volt, hogy a tisztiszek a katonának adást büntetésként alkalmazta. 1809-ben pl. a kluknói tisztiszek egy folkmari zsellért zöld fák kivágásáért Lőcsére adott katonának. Ugyanez évben egy katonaszökevény hűgát – a szökés támogatásáért – hat korbácsütéssel büntették.⁸⁴ 1838-ban két kluknói juhászt – állatlopásért – 10 évi katonaságra adtak.⁸⁵

⁷² P 274. Lev. k. 1798. febr. 6.

⁷³ P 623. Gazd. biz. sine dato, No 13.; 309/1808. jún. 16.; 1811. máj. 31.

⁷⁴ P 1322. Tisztiszek, 1812. jún. 23.

⁷⁵ P 182. Fasc. t. No 8. 1722. jan. 18.

⁷⁶ *Merényi* 1898. 82–83.; Locsmánd, 172–173.

⁷⁷ P 1322. Tisztiszek, 1732. ápr. 2./2.

⁷⁸ P 108. Fasc. B. No 14. et NB. 1751. dec.

⁷⁹ Prímási utasítás 390. és köv.

⁸⁰ P 187. 1798. jún. 26.

⁸¹ P 1322. Tisztiszek, 1812. okt. 6.

⁸² P 1882. 1830. márc. 20./12.

⁸³ P 210. 1849. dec. 29./48.

⁸⁴ P 74. Tisztiszek, 1809. okt. 1./2., okt. 15./4., okt. 21./1.

⁸⁵ Uo. 1838. jan. 3./3.

A francia háborúk idején az uradalmak telekosztás ígérétevel küldtek hadba zselléret, akiket hazatérésük után csalárdul kisemmiztek.⁸⁶ 1793-ban a hódmezővásárhelyi felügyelő külön jelentést írt az igazgató tanácsnak az uradalom részéről végzett katonai (újonc)állításról.⁸⁷ 1809-ben a Csákyak tisztszéke felszólította a zsakaróci bírót: „... mutassa meg a hűségét és vigye saját fiát újoncnak Kluknóra”.⁸⁸ 1813-ban Sáfár János csokonyai lakos kérte a cenki bizottságot, hogy testvérével együtt bátran lakhasson anélkül, hogy a katonafogástól félnie kelljen. A bizottság válasza: „... az uraság hatalmában nincsen a jövedőről bizonyosat mondani, az instánst nem vigasztalhattya az uraság.”⁸⁹ Az elbocsátott katonákat alacsonyabb uradalmi beosztásban alkalmazták. 1827-ben pl. Süveges János obsitos katonát a nagykárolyi tisztartóság csősznek vette fel.⁹⁰ 1830 után változott az újoncozás gyakorlata. Katonafogdosás helyett az összeírt katonaköteles legények közül sorshúzással választották ki a bevonulókat.⁹¹

A nemesi felkelés közkatonáit az uradalmak zsoldért állították. Ezt mutatja közvetve Bláhó Mihály száki insurgens legény esete, aki egy lányt teherbe ejtett. Mikor felelősségre vonták, kijelentette: „... hajlandó a gyerek tartására fizetni”. A nemesi felkelésbe való jelentkezésért járó 20 Ft-ot nem Bláhó, hanem a lány kapta meg.⁹² A nemesi felkelés feloszlása után az abban részt vevő legénység Sopron megyében azt az ígéretet kapta, hogy nem viszik el erőszakkal katonának. Hallván ezt a többi uradalom, ők is kérték a mentességet. Esterházy Miklós herceg maga írt régensének, hogy a kedvezményt az ozorai és a bittsei kerületre is terjesszék ki. „Figyelemmel kell kísérni azt is – írta a herceg –, hogy a nemesi felkelés költségeinek elszámolásakor ne keletkezzenek valótlan kiadások.”⁹³ A felkelés után visszamaradt lovakat, fegyvereket, szerszámokat, eszközöket vagy eladták, vagy az uradalmak között szétosztották.⁹⁴

Két nagybirtokról – Esterházy, Károlyi – vannak adataink saját költségen létesített és fenntartott katonaságról. Az Esterházy hitbizományban – ahol korábban is volt már katonaság – 1734-ben merült fel egy új zászlóalj felállításának a gondolata. Az akkor készített számadás és kimutatás szerint a katonaság létszáma és eltartása addig a következőképpen alakult:

	Létszám	Ft	Búza	Rozs	Só	Hús	Bor
			mérő		font		veder
Darabontok	31	523	62	372	454	—	—
Zászlóalj	38	1444	12	373	780	1500	22
Együtt	69	1967	74	745	1234	1500	22

⁸⁶ Szabad 185.

⁸⁷ P 406. Prot. 1793. júl. 11.

⁸⁸ P 74. Tisztiszek, 1809. okt. 15.

⁸⁹ P 623. Gazd. biz. No 722. X./1813.

⁹⁰ P 408. No 70/1827.

⁹¹ Mérey Klára 1975. 60.

⁹² P 187. 1798. jún. 26./876.

⁹³ P 170. No 23/798. jan. 9.

⁹⁴ P 274. Lev. k. 1798. febr. 6.

1734-től az új zászlóalj fenntartása így alakult:

Létszám	Ft	Rozs	Zab	Só	Széna
		mérő		font	boglya
100	4266	1040	72	1040	18

Ez összesen 2299 Ft készpénz többletkiadást jelentett.⁹⁵

1759-ben a számvevőség ellenőrizte a zászlóaljnak a százados által vezetett számadását, 2387 Ft-ot vitásnak talált. A bizottság ezért úgy határozott, hogy a katonákat ne 15 napra előre fizessék, mert pénzüik hamar elfogy. Jobbnak tartották az ötnapos fizetési időket. A katonaság pénztárát – amelyet addig a százados kezelte – ekkor a főszámtartó vette át. Korlátozta a tisztek napidíjait, előzetes írásbeli parancs nélkül nem utazhattak. A zászlóaljat ettől kezdve háromhavonta mustrálták.⁹⁶ „Hogy a tűzifa hiány miatt ne panaszkodjanak” 150 öl fát és 600 rőzsenyalábot kaptak.⁹⁷ A zászlóalj számára a puskaport a lékai uradalomban készítették. A tizttartó feladata volt ehhez megfelelő szakembereket keresni.⁹⁸

A hercegi katonaság elleni panaszokat a kismartoni bizottság bírálta el. 1759-ben a boldogasszonyi bíró panasza volt napirenden, akit két gránátos szidalmazott, feleségével és fiával együtt a földre tiport, rugdalt és vert. Amikor a bíró panaszt tenni ment, az úton újból megverték. „Ez az egész helységben tumultust okozott. A katonáknak keresztényi módon kell bánni a lakosokkal” – mondta a bizottság. Példás büntetés-ként a katonáknak háromszor vesszőt kellett futniuk.⁹⁹ 1782-ben meghalt egy hercegi katona. Hagyatékát anyja örökölte, a herceg a háramlást nem érvényesítette vele szemben.¹⁰⁰

A Károlyi ezred irányítását maguk a Károlyi grófok tartották a kezükben. Az ezredet 1734-ben Károlyi Sándor alapította. Törzse egy ezredesből, alezredesből, főstrázsamsterből, szállásamsterből, titkárból, káplánból, segédtsiztből, élelmező tiztből, felcserből, dobosból, kocsimsterből és porkolábból állott. Századonként volt egy százados, hadnagy, zászlós, őrmester, írnök és felcser. A katonaságot kezdetben teljesen a grófi magánpénztárból tartották fenn, majd az 1750-es évektől kezdve a hadipénztár is hozzájárult. Az ezredpénztár kezelését 1755-ben Károlyi Ferenc szabályozta, a birtokkormányzatnak azonban ebbe kevés beleszólása volt.¹⁰¹

⁹⁵ P 182. Fasc. b/2. No 15. 1734.

⁹⁶ P 108. Fasc. B. No 32. 1759. jan. 10.

⁹⁷ P 155. Bizottság, III. k. 1756. okt./10.

⁹⁸ Uo. 1757. márc./16.

⁹⁹ P 108. Fasc. B. No 32. 1759. jan. 10.

¹⁰⁰ P 162. Prot. Kismarton, 1782. júl./27.

¹⁰¹ P 396. 1740. máj. 11., 1755. aug. 14.; P 407. 796/818. ápr. 10.

3. Utak, hidak fenntartása, csatornázás

Az uradalmak területén levő utak, hidak fenntartásában a birtokkormányzat is közreműködött, munkaerőt vagy építőanyagot biztosított. A kismartoni bizottság 1751-ben szigorúan kötelezte a községi uradalom vámmentességet élvező helységeit, hogy a lukácsházi vámutat javítsák.¹⁰² 1758-ban viszont kísérletet tett az uradalom, hogy az útjavítást Sopron városára hárítsa. Arra hivatkoztak, hogy „a soproni városi vám erre a célra van”.¹⁰³ 1760-ban a daróci udvarbíró jelentette a károlyi bizottságnak, hogy „a Wesselényi uraság tisztjei a felső malomhoz vezető utat [a Kraszna mentén] elcsávázták” (elvezesítették). A bizottság a megyénél tett panaszt, amely Wesselényi tisztjeit 15 nap múlva törvénybe citálta. Ugyanaz évben utasította a bizottság a károlyi udvarbíró, igyekezzék az utakat, hidakat megjavítani. Szerződést kötöttek Fallenbek Jakabbal, hogy a Kraszna „rendetlen folyamattya” 170 öl hosszúságban 1400 Ft-ért, 20 köböl lisztért megássa. A munkásokat neki kellett fizetnie. Egy hónap múlva Fallenbek 150 Rft-ot kapott az uradalmi pénztárból láptisztításért.¹⁰⁴ 1772 februárjában az uradalmi tisztiek a rossz utakra hivatkoztak, mikor a károlyi bizottság az előző ülés határozatainak végre nem hajtását kérte számon. A bizottság utasította a károlyi városi bírakat: jelentsék, hogyan lehetne az utakat, utcákat a sártól konzerválni.¹⁰⁵ 1810-ben a Csákyak kluknói tisztiszéke megtagadta a megyei útbiztos kérését, hogy a hidakhoz, utakhoz szükséges fát kiutalja.¹⁰⁶

Csaknem ezzel egyidejűleg volt napirenden a kluknói híd javítása.¹⁰⁷ 1813-ban a körmendi uradalom fát és építőanyagot szállított a molna-szecsődi Rába-híd javításához.¹⁰⁸ 1838-ban a tatai uradalom a környei nagy fahidat javíttatta. „A dúcok a sebes víz által annyira kimosattak, hogy a híd düléssel fenyeget” – jelentették.¹⁰⁹

Nagyobb figyelmet fordított a birtokkormányzat a vízügyi kérdésekre. 1751-ben a kismartoni bizottság pl. azt állapította meg, hogy a sérci hídnál a gyakori kiöntések miatt a víz annyira kiterjedt, hogy réteket és szántókat iszaposított el. A víz esését Zinner mérnök vezetésével, robotosokkal megszüntették, folyását kiegyenesítették.¹¹⁰ A károlyi bizottság utasította a városi bírót, hogy az esővíz könnyebb lefolyására a város régi árkait tisztíttassa ki. A tisztításra minden utcából jelöltek ki embereket.¹¹¹ 1779-ben a keszthelyi tisztiszék jónak látta a vasvári uradalomban fekvő győrvári, és a kéméni uradalomban fekvő csikósi tó lecsapolását.¹¹² A kismartoni bizottság 1784-ben – Zöchmeister felügyelő javaslatára – azt mérlegelte, hogy a görgői határban előnyös lenne egy főcsatorna építése. A kalkuláció szerint az ásás 120 Ft-ba került volna, amiből 50-et előre beszédhettek. Az ásáshoz robotot szándékoztak felhasználni.

¹⁰² P 108. Fasc. B. No 14. et NB. 1751. dec./76.

¹⁰³ P 155. Bizottság, III. k. 1758. aug./4.

¹⁰⁴ P 397. A 1. 1760. jan. 15., 26., febr. 26., nov. 19.

¹⁰⁵ P 397. A 2. 1772. febr. 1., máj. 2./186.

¹⁰⁶ P 74. Tisztiszék, 1810. okt. 7.

¹⁰⁷ Uo. 1809. dec. 17.

¹⁰⁸ P 1322. Tisztiszék, 1813. febr. 2./28.

¹⁰⁹ P 210. 1838. márc. 24.

¹¹⁰ P 108. Fasc. B. No 14. et NB. 1751. dec./45.

¹¹¹ P 397. A. 2. 1772. máj. 2./184.

¹¹² P 274. Lev. k. 1779. márc. 6.

ni.¹¹³ Az 1810. évi kluknói tisztiszek a tiszttartó feladatává tette a gátak karbantartását, javíttatását.¹¹⁴ A hódmezővásárhelyi felügyelőség a városból a határba vezető csatornát tisztíttatta.¹¹⁵ A tatai tisztiszek ügyelt arra, hogy a csatornába vagy partjára ne hordjanak szemetet. Ha ilyent tapasztalt, elhordatta onnan.¹¹⁶

4. Falusi önkormányzat

Már Wenzel Gusztáv rámutatott, hogy a községek belső életének, a közigazgatás alsó fokú szerveinek a vizsgálata „hazai tudományos irodalmunk igen érdekes tárgya volna”.¹¹⁷ Ha ehhez még hozzátesszük, hogy az ország lakossága megközelítőleg háromnegyed részének mindennapi élete a falvakban zajlott, a kérdés még nagyobb jelentőséget kap.

Az irodalom korszakunkban egyértelműen a falusi önkormányzat hanyatlásáról beszél.¹¹⁸ Megállapítja, hogy amíg korábban a földesúri beavatkozás minimális volt, addig a földesúri hatalom kiépülése, a majorsági gazdálkodás kiterjesztése és megszervezése a falusi önkormányzat válságát hozta. A földesúr tudomása nélkül semmi lényeges sem történhetett a faluban, akaratának a bírón vagy az úriszéken keresztül szerzett érvényt.¹¹⁹ Mindez azt eredményezte, hogy a falusi igazgatás egyre inkább a földesúri érdekek képviselője, kiszolgálója lett.¹²⁰ Mária Terézia Urbáriuma ezt a gyakorlatot emelte jogszabály szintre. Kimondta, hogy a község első fokú felettes szerve a földesúr, másodfokúja pedig – de csak a földesúr hanyagsága esetén – a megye.¹²¹ A francia háborúk, az azt követő gyapjúkonjunktúra, a birtokkormányzat szerveinek megszüntetése a községi önkormányzat további korlátozását eredményezte.

A falusi önkormányzat feje a bíró volt. Választásába a XVIII. század elején a földesúr még kevésbé szőtt bele. A választásban a falu összes felnőtt lakója részt vett. A bírót egy évre választották,¹²² Mindszentektől vagy Szent György-naptól számítva.¹²³ A XVIII. század negyvenes éveitől kezdve a birtokkormányzat kezd három – helyenként a régi bíró jelölésével négy – jelöltet állítani, akik közül a falu lakossága egyet választhatott.¹²⁴

Ez a gyakorlat került a Mária Terézia-féle Urbáriumba is. Eszerint a falu lakossága a földesúr vagy tisztjei által jelölt három személy közül választotta bíróját. Ez az eljárás – kisebb módosulásokkal – egész korszakunk végéig megmaradt. A bíróválasztás felügyelete, a megválasztott bírók megerősítése – a földesúr nevében, illetve helyette – a tisztiszek, a gazdasági bizottság feladata volt. A károlyi commissio 1772. októberi ülésén foglalkozott a szaniszlói és szentmiklósi bíróválasztással, megerősítve a többségi szavazattal megválasztott bírákat.¹²⁵ A Csákyak 1809. novemberi kluknói tisztiszéke

¹¹³ P 162. Kism. Fasc. 4. 1784. júl./58., 6.

¹¹⁴ P 74. Tisztiszek, 1810. okt. 21.

¹¹⁵ P 408. No 13/1836. márc. 27.

¹¹⁶ P 210. 1847. máj. 15./16.

¹¹⁷ Wenzel 365.

¹¹⁸ Szabó István 309–310.

¹¹⁹ Horváth 565.

¹²⁰ Szendrey 1968. 31.

¹²¹ Horváth 566.

¹²² Pfahler 343.

¹²³ Locsmánd 168.; Pfahler 343.

¹²⁴ Szendrey 1968. 38–39.

¹²⁵ P 397. A 2. 1772. okt. 10./153.

a hrisóci és a richnói bíróválasztást vizsgálta felül.¹²⁶ A következő évben ugyanez a szék elmarasztalta mindazokat, akik a zsakaróci bíróválasztáson nem jelentek meg. Az engedetlenségért három napi robotot tartoztak teljesíteni.¹²⁷ Ugyanakkor a kalyavai jobbágyok panaszt tettek a megválasztott „brutális bíró” ellen. Kérték a tisztiszéket, hogy másikat nevezzen ki. Az ülés határozata szerint, „hogy a panasznak fogantja legyen, három új jelöltet állítanak a falunak”. A falu azután a három személy közül Kiszely Gyurkót egyhangúlag választotta bírónak.¹²⁸ 1796-ban Merény község tett panaszt, amiért Máriássy Ignác a szabad bíróválasztást akadályozta. A panaszt a család-ülés vizsgálta meg.¹²⁹ Ugyancsak a bíróválasztással foglalkozott a Bánffy család 1798. május 6-i ülése is.¹³⁰

A megválasztott és jóváhagyott bírák a birtokkormányzat valamelyik szerve – rendszerint a tisztiszék – előtt tettek hűségesküt. Megfogadták, hogy az uraság és tisztjei parancsait engedelmesen követni, az uradalom érdekeit védeni fogják, illetve hogy rokoni részrehajlás nélküli, igazságos bírák lesznek.¹³¹ Az így hivatalba lépő bírákat senki az uradalmi tisztek közül le nem „degradálhatta”. Ha valamelyiket alkalmatlannak találták, az uraságnak kellett jelenteniük.¹³² Hasonlóan ment végbe a bíróválasztás a primási uradalmakhoz tartozó 63 faluban.¹³³

Némi változást látunk korszakunk végén a bíróválasztás rendjében. Az 1820-as évektől előfordult, hogy a falu nem közvetlenül, hanem a templomban megválasztott képviselői (elektorai) útján választott.¹³⁴ Az 1836:9. tc. úgy intézkedett, hogy csak a házat vagy egyéb fekvő javakat bíró személyek választhattak.¹³⁵ A gazdák és zsellérek titkos gyűléseit, összejöveteleit tiltották.¹³⁶ A megválasztott bírót az 1830-as években is a tisztiszék erősítette meg hivatalában.¹³⁷ A derecskei uradalomban 1839-től a községi tanács hat jelöltet állított, hármat az esküdtek, hármat a tisztséget nem viselő lakosok közül. A jelöltek nevét és a választást is a birtokos szentesítette.¹³⁸

Korszakunk végén a községek megpróbálták ellenállni a földesúri beleszólásnak. A Kállay család 1844-ben a nagykállói bíróválasztásra ügyvédjével levelet küldött, amelyben jelölteket állított. A kállóiak az ügyvédet „élete fenyegetésével, illetlenül kizavarták a városházáról”.¹³⁹

A bírónak közmegebecsülésben álló, jó magaviseletű embernek kellett lennie. Képzettségére vonatkozó követelményről nincs tudomásunk. Sokkal inkább azt látjuk, hogy a falusi bírók – különösen korszakunk elején – még írni-olvasni sem tudtak. Írástudatlan volt pl. a szárazvámi, a löki stb. bíró.¹⁴⁰ Tudás hiányában a bírák az uradalom által biztosított tekintélyre támaszkodtak. 1760-ban a károlyi gazdasági bi-

¹²⁶ P 74. Tisztiszék, 1809. nov. 5./4.

¹²⁷ Uo. 1810. okt. 21./2.

¹²⁸ Uo. 1811. nov. 11./1.

¹²⁹ P 491. 1796. jan. 12., jún. 20.

¹³⁰ P 14. 4. 1798. máj. 6.

¹³¹ P 74. Tisztiszék, 1809. nov. 19./2., 1810. nov. 11./2., nov. 18./1., 1818. nov. 15./66.

¹³² Utasítás 1668/36. 157.

¹³³ Arch. saec. Jur. Titulus V. Sedium dominalium jur. 1732–1848.

¹³⁴ Szendrey 1968. 46–47.

¹³⁵ Horváth 567.

¹³⁶ Szabad 178.

¹³⁷ P 74. Tisztiszék, 1838. nov. 1.

¹³⁸ Szendrey 1968. 39.

¹³⁹ P 343. Családülés, 1844. nov. 11.

¹⁴⁰ P 108. Fasc. B. No 31. et NB. 1757. jan./7.; P 170. No 156/799.

zottság a községből való kitelepítéssel fenyegette meg Kónya Miklós bátori lakost, ha a bírakat mocskolja, illetve ha őket meg nem követi.¹⁴¹ A körmendi tisztizsék a városi bíró panaszára megintette Lethner Flórián özvegyét, hogy „a város iurisdictionját ismerje el”.¹⁴²

A bíró helyettese a kisbíró (*iudex minor*) volt. Választása ugyancsak három jelölt közül történt. A kövesdi lakosok pl. 1811-ben három jelölt közül Németh Istvánt választották. Kiderült azonban róla, hogy „házsártos, vizáلكodó ember”. Kérték az uraságot, hogy „gátolja meg fejességét, állítson másik kisbíró” miután maga Németh is kérte, hogy mentsek fel, mert a hivatal miatt gazdasága kárt szenvedett.¹⁴³ 1812-ben az enyingi tiszttartóság javasolta a falusi kisbírók elbocsátását és helyükre robotosok, huszárok, hajdúk állítását. Ezzel a körmendi tisztizsék nem értett egyet.¹⁴⁴

A falusi előljáráshoz tartoztak az esküdtek, kiket előzetes jelölés nélkül a falu népe választott. Számuk négy-nyolc között váltakozott.¹⁴⁵ A tisztizsék előtt tettek hűségsküt. A bírókhoz hasonlóan igen gyakran írástudatlanok voltak.¹⁴⁶

A bíró, kisbíró és esküdtek mellett számos községi alkalmazottal találkozunk. Ilyenek az adószedő, a tizedesek, lándzsások, toronyőr, óraigazító, városgazda, a különböző örök, fegyveresek, kocsisok, pásztorok. A malombíró a közösségi kezelésben levő malmok, a borbíró a bormérés bevételeire ügyelt.¹⁴⁷ A vásárbírák vásár idején tartották fenn a közrendet, ügyeltek, hogy a szekereket „utca formára állítsák, hogy több férjen és gyalog ösvény maradjon”.¹⁴⁸

Külön kell megemlékeznünk a hegyközségi igazgatásról, melyről a birtokkormányzati iratok keveset szólnak. Ebből arra lehet következtetni, hogy a hegyközségek igazgatása kevésbé állott a földesúr hatása alatt. Hegyközségi előjárók voltak a hegybíró, albíró, 6–12 esküdt, esetleg jegyző. Az előljáráshoz magát magistratusnak nevezte. Pfahler szerint a hegybíró a szőlősgazdák gyűlése választotta.¹⁴⁹

A községi vezetés egyetlen tagja, kitől szakképzettséget, írástudást követeltek, a jegyző. Hivatala nem volt az évente tartott választásnak alávetve, csaknem földesúri alkalmazottnak tekinthetjük. Rendszerint a földesúr állította, egykorú szóhasználatul „tette”.¹⁵⁰ Alkalmazása a XVIII. század második felében általánossá vált. Feladata az írásbeli munkák végzése, az iratok kezelése, az adószedésben való részvétel. 1787-ben a jegyző adta át a teremi és önbölyi kocsmákat az új bérlőknek, vizsgálta meg, nincs-e valami kár bennük.¹⁵¹ A csákvári uradalomhoz tartozó magyaralmási jegyző 1798-ban a gabona dézsmálásában fáradozott, amikéért megkapta az azért járó gabonát.¹⁵² 1818-ban a tatai tisztizsék utasította az alsógallai jegyzőt, hogy a beszedett adóról a bírák jelenlétében számoljon el a lakosokkal, szedje össze a nyugtákat, írja be a teljesítést az adókönyvecskékbe. Erre a számvevő is intette.¹⁵³ A Tatához tartozó Környén

¹⁴¹ P 397. A 1. 1760. márc. 24.

¹⁴² P 1322. Tisztizsék, 1797. febr. 12./4.

¹⁴³ P 623. Gazd. biz. 1811. nov. 30./1052.

¹⁴⁴ P 1322. Tisztizsék, 1812. okt. 6./18.

¹⁴⁵ P 74. Tisztizsék, 1809. nov. 12./4., 1829. jan. 7./2.

¹⁴⁶ P 170. No 156/799.

¹⁴⁷ P 707. Palota, Fasc. 261. No 5., 8.

¹⁴⁸ P 397. A 2. 1772. máj. 2./187.

¹⁴⁹ Pfahler 344.

¹⁵⁰ P 210. 1767. okt. 25./1101. A községjegyzői intézményről lásd bővebben: *Barta, Alsó*.

¹⁵¹ P 397. A. 2. 1787. júl. 7.

¹⁵² P 187. 1798. okt. 1–2./895.

¹⁵³ P 210. 1818. márc. 2./1.

a jegyző vezette a jobbágyok robotkönyvecskét.¹⁵⁴ Mint a néppel közvetlen kapcsolatban álló személy, a jegyző vetette papírra a kérvényeket, beadványokat, kereseteket.

Mindezen jelentékeny községi apparátust nagy részben az uradalmak, kisebb részben a lakosság tartotta el. Szendrey szerint az illetmények egy része (korántsem elhanyagolható összeg) a lakosság vállaira nehezedett.¹⁵⁵ A károlyi gazdasági bizottság 1760-ban elrendelte, hogy a károlyi lakosok évente fejenként négy garast adjanak a bíró és a jegyző fizetésére.¹⁵⁶ Az uradalmi számadások azt mutatják, hogy a községi tisztviselők, alkalmazottak fizetését a konvenciók között számolták el.

A fizetésen kívül – elsősorban a bíró – más juttatásban, kedvezményben is részesültek. Az 1804. novemberi csákvári tisztizték az ispán ajánlására elengedte a száki bíró 1/2, a kisbíró 3/8 sессiója utáni árendát.¹⁵⁷ 1813-ban a cenki bizottság elengedte a csokonyai öregbíró dézsmáját.¹⁵⁸ Másképp döntött a tatai tisztizték az ászári tizedes ügyében: 18 napi robotját arra hivatkozva nem engedték el, hogy „nem az úr dolgaiban foglalatoskodik és eddig sem volt kivéve. Ezzel újságot kezdeni nem lehet, könyörgése nem teljesíthető.”¹⁵⁹ 1810-ben a kluknoi tisztizték az „enorm drágulás miatt” a falvak öregebb esküdtjeinek hat, a fiatalabbaknak három Ft rekompenciát adott.¹⁶⁰ Mindez azt eredményezte, hogy korszakunkban nem kellett erőszakolni a községi hivatalok elvállalását.

Palota mezőváros tisztviselőinek és alkalmazottainak – akiket a számadás összefoglaló névvel konvencionálístáknak nevez – 1762. évi készpénz- és természetbeni fizetését az alábbi táblázatok mutatják:¹⁶¹

a) Készpénz

	Forint	Csizma	Széna	Fa	Bocskor
Öregbíró	20,00	2,50	–	5,00	–
12 esküdt	72,00	–	–	–	–
Jegyző	30,00	3,50	5,00	7,00	–
Perceptor	40,00	–	–	–	–
Adópalétás	15,00	–	–	–	–
Malombíró	–	–	–	–	–
2 kisbíró	12,00	–	–	–	–
2 borbíró	32,00	–	–	–	–
Órafelhúzó	5,00	–	–	–	–
2 verrasztó	24,00	–	–	–	0,60
Hajdú	16,00	–	2,00	–	–
2 csapláros	30,00*	–	–	–	–
Összesen	296,00	6,00	7,00	12,00	0,60

* + minden akótól 11 pénz

¹⁵⁴ Szabad 249.

¹⁵⁵ Szendrey 1968. 52.

¹⁵⁶ P 397. A 1. 1760. jan. 19.

¹⁵⁷ P 210. 1804. nov. 28–30./16.

¹⁵⁸ P 623. Gazd. biz. 1813. júl./1722. X.

¹⁵⁹ P 210. 1819. szept. 4./18.

¹⁶⁰ P 74. Tisztizték, 1810. nov. 18./2.

¹⁶¹ P 707. Palota, Fasc. 261. No 11. 1762.

b) Természetbeni

	Búza			Faggyú	Hús	Só	Bor
	tiszta	kétszeres	tavaszi				
	pozsonyi mérő						
Öregbíró	8	8	—	—	—	—	—
12 esküdt	—	—	—	—	—	—	—
Jegyző	8	18	2	20	100	50	—
Perceptor	8	4	—	—	—	—	—
Adópalátás	—	4	—	—	—	—	—
Malombíró	2	6	—	—	—	—	—
2 kisbíró	—	4	—	—	—	—	2
Hajdú	2	14	—	—	30	25	—
2 csapláros	4	4	—	—	—	—	—

A fizetések emelkedő tendenciát mutatnak. 1774-re pl. így alakultak:¹⁶²

a) Kézpénz

	Forint	Széna	Tűzifa	Csizma	Öreg szűr	Fekete magyar süveg
Öregbíró	20,00	—	5,00	4,75	—	—
12 esküdt	72,00	—	—	—	—	—
Jegyző	60,00	5,00	7,00	4,75	—	—
Perceptor	50,00	—	—	—	—	—
Adópalátás	15,00	—	—	—	—	—
Árenda	15,00	—	—	—	—	—
2 kisbíró	12,00	—	—	7,00	—	—
2 borbíró	32,00*	—	—	—	—	—
Hajdú	16,00	—	—	2,50	—	1,00
Hadnagy	—	—	—	2,50	—	—
Erdőkerülő	12,00	—	—	—	—	—
Béres	27,00	—	—	—	—	—
2 bakter	40,00	—	—	5,00	3,00	—
Összesen	371,00	5,00	12,00	26,50	3,00	1,00

* + hordónként 3 icce bor

A kézpénzfizetések (és megváltások) tehát az 1762. évi 321 Ft 60 d-ról 418 Ft 50 d-ra emelkedtek. Jelentősen emelték a jegyző fizetését, de nőtt a perceptor fizetése is. Új alkalmazott az árendabíró, a hadnagy, az erdőkerülő, a béres. Mindez a községi igazgatás kiépülésére utal. A természetbeni juttatások 1774-ben így alakultak:

¹⁶² Uo. No 12. 1774.

b) Természetbeni

	Búza			Faggyú	Hús	Só	Bor	Nadrág
	tiszta	kétszeres	tavaszi					
	mérő							
Öregbíró	8	8	—	20	—	—	—	—
12 esküdt	—	—	—	—	—	—	—	—
Jegyző	10	24	6	25	200	100	—	—
Perceptor	8	6	—	20	—	—	—	—
Adópalétás	—	4	—	—	—	—	—	—
Malombíró	2	6	—	—	—	—	—	—
2 kisbíró fejenként	—	2	—	—	—	—	100	—
Hajdú	2	14	—	—	30	25	—	1
Hadnagy	—	4	—	—	—	—	—	—
Erdőkerülő	—	4	—	—	—	—	—	—
Vincellér	—	4	—	—	—	—	—	—
Béres	4	21	—	—	—	25	—	—
2 bakter fejenként	—	4	—	—	—	—	—	—

Palota mezőváros instrukciója a Zichyek tisztizékétől származott. Eszerint a bevételeket hites esküdtekkel, a kiadásokat nyugtákkal kellett igazolni. A katonaság átvonulásakor a perceptor a helyszínen vett be pénzeket, vett igénybe szolgáltatást. Az adócédulákat (palétákat) a jegyző adta ki, az adót a palétások szedték be. Ha valahol nem tudták az adót idejében beszédni, a bírónak intézkednie kellett, „mielőtt a nemes vármegye végrehajtót küldenék, maguk hajtsák végre a renitenst. Így a szegénységnek nem okoznak még nagyobb terhet. Viszont szenvedjen az, aki a maga hátralékát nem adta meg.” A borbírók arról adtak számadást, hogy kitől, hány akó bort, milyen áron vettek, és icceszámra a kocsmában hogyan árultak, kinek mennyit adtak. Havonta számoltak el a bírák előtt. A malombíráknak azt kellett tanúsítaniuk, hogy mennyi búza jutott a városnak; hova, kinek, mit adtak ki belőle.¹⁶³

A falvak, mezővárosok számára más tisztiszékek is adtak instrukciókat. Így pl. a károlyi bizottság 1773-ban Nagykárolynak. Az utasítás szabályozta a mezőváros igazgatását, gazdálkodását és *jurisdictióját*.¹⁶⁴ A Máriássy család 1796. évi ülése Merény városnak adott utasítást. Eszerint a hadiadót kulcs szerint kellett kivetni és havonta beszédni. Az előjáróság – más előjáróságokhoz hasonlóan – a bevételekről és kiadásokról évente számadást vezetett. Az iskolamesterek eltartására szolgáló 7000 Ft-ot kamatra kiadhatták a lakosoknak.¹⁶⁵ A Csákyak 1809. szeptemberi tisztizéke Kluknó mezőváros kiváltságaival, vásártartásával, bormérésével foglalkozott. A városi bíró az uradalomtól ünnepi ruhát kapott, amelyet ünnepnapokon – egy garas büntetés terhe mellett – köteles volt hordani.¹⁶⁶

¹⁶³ P 707. Palota, Fasc. 161. No 2. sine dato.

¹⁶⁴ P 397. A 2. 1773. dec. 30./1–5.

¹⁶⁵ P 491. 1796. jan. 12., jún. 20.

¹⁶⁶ P 74. Tisztizék, Fasc. 15. No 73. 1809. szept. 29.

A községi előljáróság — elsősorban a bíró — amellett, hogy a közigazgatás alsó fokú végrehajtó szerve volt, beszedte a földesúri szolgáltatásokat és adókat, beosztotta úrdolgára a jobbágyokat és közreműködött — esetleg a községnek átengedett — a földesúri haszonvételek kiaknázásában.¹⁶⁷ A földesúri emberek — ha a középkorhoz hasonlóan, a falvakban szétszórva működtek is¹⁶⁸ — nem voltak képesek az egész birtokot kézben tartani. Ebben voltak nagy segítségükre a falusi bírák. Az uradalmi tisztiszék hetente — rendszerint szombaton vagy vasárnap — behívatta őket és kiosztotta nekik a következő héten elvégzendő munkákat.¹⁶⁹ Az előljárók — házról házra járván — leginkább a robotosok kiharcolásában működtek közre. Magát a munkát már az uradalmi ispánok és hajdúk suhogó botjának ütemére végezték a jobbágyok.¹⁷⁰ Nagy szerepük volt a bírának az úrbéri jövedelmek behajtásában. Nyugtáik, tanúsítványaik gyakran szerepeltek a kilenced-, tized- és cenzuselszámolásokban.¹⁷¹ Az elmaradók helyett a bírók — egyetemleges felelősség folytán — a többi jobbágyot kényszerítették a hiány fedezésére.¹⁷² A robotelszámolás volt pl. az 1765. novemberi kúmányi tisztiszék napirendjén.¹⁷³ Ha a falusi bírák nem tudták a robotnyugtákat bemutatni vagy a robotcédulákat (lamellákat) nem osztották ki, maguk térítették meg a robotot.¹⁷⁴ A robotosok mellett a „pénzes munkásokat” is ők rendelték ki munkára, jegyezték fel egyéni teljesítményüket. Így egészítette ki az uradalom a robotrendszert „pénzes munkával.”¹⁷⁵

A közköltségek fedezésére a községek — a bíró irányításával — önálló gazdálkodást folytattak. A bíró — a beszedett adóhoz hasonlóan — e gazdálkodásról is számadással tartozott. A községi jövedelmek származhattak közös földekből, a földesúrtól bérelt malomból vagy kocsmából. A bérleti szerződéseket a tisztiszék vizsgálta meg és hagyta jóvá. 1751-ben a kismartoni bizottság azzal a feladattal küldte az alszámvevőt Oszlop községbe, hogy vizsgálja meg a gazdálkodást. „A kocsmát bérbe kell adni, de nem kell jövedelmét a községnek hagyni — mondták —, mert más célra fordítják.”¹⁷⁶ Kozma község 200 Vft-ot fizetett korszakunk végén az italmérségi jogért.¹⁷⁷ A bírának a község számadásait, leveleit, könyveit — kemény büntetés mellett — rendben kellett tartaniuk.¹⁷⁸

A községi számadásokat a censurális szék vagy a számvevőség vizsgálta felül. A csákvári tisztiszék beszámoltatta a számvevőt, hogy melyik község hány évi számadása van még hátra revízióra.¹⁷⁹ A felülvizsgálat eredményét a censurális tisztiszéki jegyzőkönyvben feltüntették. Hasonlóan történt a községi számadások felülvizsgálata a prímai uradalmakban.¹⁸⁰

¹⁶⁷ Maksay 824–825.; Nagy Gyula 261.

¹⁶⁸ Sinkovics 10.

¹⁶⁹ Zimányi 1968. 35.

¹⁷⁰ Szabad 226.

¹⁷¹ Ravasz 47–48.

¹⁷² P 74. Tisztiszék, Fasc. 4. No 17. 1749. márc. 17.

¹⁷³ P 1322. Tisztiszék, 1765. nov. 14./3.

¹⁷⁴ P 74. Tisztiszék, 1810. jan. 14./3.

¹⁷⁵ Szabad 244.

¹⁷⁶ P 108. Fasc. B. No 14. et NB. 1751. dec./27.

¹⁷⁷ P 210. 1849. szept. 22./30.

¹⁷⁸ Lócsmánd, 172.

¹⁷⁹ P 187. 1795. okt. 3./1.

¹⁸⁰ Arch. saec. Jur. Titulus V. 1732–1848.

Palota mezőváros 1763–1767. évi számadásait egyszerre vizsgálta a *sedes censuralis*. A benyújtott számadások közül a malombíróét és a borbíróét emelném ki. A malombíró 1766-ban konvenciókra 36 pozsonyi mérő tiszta, 102 kétszeres búzát, 18 tavaszt adott ki. A készpénzkiadások – összesen 60 Ft 31 d – három malomkő vásárlásából, gátjavításból, szerszámok – csákányok stb. – élesítéséből adódtak. A városi bíró a 60 Ft 31 d-ből 53 Ft 74 d-t közvetlenül átvett a malombírótól. A következő évben a természetbeni kiadások alig változtak, a készpénzkiadás viszont 54 Ft-ra csökkent.¹⁸¹ A borbíró 1767-ben 1349 Ft értékű kimért, és 909 Ft értékű vásárolt borról számolt el. A nyereség 440 Ft volt.¹⁸²

1771-ben ismét több évi városi számadást kért be a palotai tisztiszek. A városi bírák nem szívesen teljesítették a kérést. Arra hivatkoztak, hogy megértik a kérést, „de nem ilyen szoros időben, amelyben mint szántásnak s vetésnek és szüretnek üdeje a nyakunkra jött, hanem kérjük, hogy tágosabb időre ezen dolgot halasszák”. A revízió ennek ellenére megtörtént. A censurális szek kifogásolta a bírói ebéd költségét, sokallta aapidíjakra kifizetett 31 Ft-ot, szükségtelennek minősítette az ajándékokat és hogy a gyűlésekre egy helyről öt személy is menjen. Összességében 353 Ft-ban marasztalta el a palotai bírót.¹⁸³

Az adó és a szolgáltatások behajtására, a városi gazdálkodás vezetése mellett a falusi előjáróság – bíró, esküdtek, jegyző – bizonyos jogszolgáltatási tevékenységet is kifejtett. Ez a korábbi nagyobb hatáskörű falu füstjének a maradványa.¹⁸⁴ Az úrbérrendezéskor 1 Ft és 12 bot, 1789-től 3 Ft, 1836-tól (20.tc.) 12 Ft volt a falusi bírászkodás értékhatára.¹⁸⁵

A károlyi bizottság 1759-ben úgy intézkedett, hogy ha a bűnösöket a bíró meg nem büntette és a tisztek hamarabb érték, ne csak a bűnöst büntessék meg, hanem a bírót is. Ugyancsak a bíró felelt, ha a homagiális büntetéseket eltitkolták.¹⁸⁶ A szentmiklósi cigányvajdát arra utasították, hogy két verekedő személyen vegye meg a 12 Ft-ot és engedje el őket, nehogy katonának vigyék őket.¹⁸⁷

A fentebb említett értékig a falusi bíró pénzkövetelési ügyeket intézett. Ha a követelés abból adódott, hogy a bírák nem az előírás szerint jártak el, nekik kellett a kárt megtéríteniük. Ha valamelyik fél elégedetlen volt a falusi bíró döntésével, a tiszti- vagy az úriszékhez fordulhatott.¹⁸⁸

Közreműködtek a községi előjárók hagyatéki ügyekben is. Ritkán maguk is tettek osztályt a peres felek között, mint pl. 1793-ban a muzslai primási falu bírái.¹⁸⁹ Sokkal gyakoribb volt, hogy a hagyatéki becslésénél működtek közre, illetve jelentést készítettek az eljáró tiszti- vagy úriszék számára. A becsühöz, árveréshez kirendelt két bíró és jegyzőapidíja 1836-ban a következő volt:¹⁹⁰

100 Vft-ig 25, 100–300 Vft-ig 60, 300–500 Vft-ig 75 pénz, 500–1000 Vft-ig 1 Ft, 1000 Vft-n felül 1 Ft 50 pénz, a dobos a kihirdetésért 75 pénz.

¹⁸¹ P 707. Palota, Fasc. 261. No 4., 8.

¹⁸² Uo. No 5.

¹⁸³ P 707. Palota, Fasc. 261. No 7., 26.

¹⁸⁴ Varga 1958. 41.; Eckhart 8. és köv.

¹⁸⁵ Szendrey 1968. 39–40.; Horváth 570.

¹⁸⁶ P 397. A. 1759. dec. 13.

¹⁸⁷ Uo. 1760. febr. 4.

¹⁸⁸ Uo. 1760. márc. 24.

¹⁸⁹ Arch. saec. Jur. Titulus 41–49. Esztergom, 1793. márc. 23.

¹⁹⁰ P 187. 1836. febr. 26.

Az épületeket becsülő mesteremberek napidíja:

	5000 Vft-ig	5–10 000 Vft	10 000 Vft-on felül
Kőműves, ács	5	10	20
Cserepes, üveges	2	3	5
Asztalos	3	5	7
Lakatos	3	5	7
Fazekas	1	2	3

A kalmár és boltos napidíja 5, más mesterembereké 2 Ft volt. A jegyző a kérvény vagy kereset megírásáért 1, egy középterjedelmű kérelemért 2, „fejtörést kívánó kérelem” megírásáért 5 Ft-ot kapott.

A községi eljárók elleni panaszok orvoslásának helye a tisztiszek vagy a gazdasági bizottság volt. 1755-ben a kismartoni bizottságnál panaszolták be a lajtapordányi bírót, mivel egy üres telket elfoglalt, azon házat épített.¹⁹¹ A nagykárolyi bizottság egy, a nyírbátori bírák ellen beadott panaszt azzal utasított el, hogy „a több számban levők bizonyágtétele mindenkor többet nyom az fontban és ki tudna többet, mint a bírák?”¹⁹² II. József rendelete 1787-ben a panaszok beadását az uradalmi kancellárián a bírák és esküdtek jelenlétében látta jónak.¹⁹³ 1798-ban az oroszlányi Sztanyi János azért tett panaszt a tatai tisztiszek előtt, mert a helység bírái szőlőjének árát, 68 Ft-ot, adósság fizetésére lefoglalták. Emiatt azonban másik adósságát nem tudta fizetni. A tisztiszek „mesterségének folytatására” 20 Ft-ot visszaadott neki.¹⁹⁴ 1827-ben a keszthelyi tisztiszek előtt azzal vádolták a szántói jegyzőt és bírót, hogy a község zabjából 24 köblöt eltulajdonítottak. A bírói vizsgálat a vádat nem igazolta. A vádakodót a szék megdorgálta. A jegyzőt és a bírót meg kellett követnie.¹⁹⁵

5. Telepítés

Szekfű Gyula a magyar nagybirtok XVIII. századi történeti szerepét – az ország egyes vidékein – a telepítésben látta.¹⁹⁶ Véleménye szerint ez különböztette meg a nyugati gabonatermelő agrárnagyüzemekről. A források vizsgálata azonban inkább arra utal, hogy a nagybirtok egyéb közigazgatási feladatai – adószedés, katonaaállítás,

¹⁹¹ P 108. Fasc. B. No 30. et NB. 1755. dec./3.

¹⁹² P 397. A 1. 1760. márc. 18.

¹⁹³ P 274. Lev. k. 1787. febr. 15.

¹⁹⁴ P 187. 1798. jan. 29./846.

¹⁹⁵ P 274 Tisztiszek, 1827. ápr. 30./55. Itt jegyzem meg, hogy a nagybirtok közigazgatási különállása még a burzsoá korszak első évtizedeiben is fellelhető. A földesúr majorja, pusztája ui. külön maradt az úrbéri földeken létrejött községektől. A község hatósága, amit az 1871: XVIII. tc. szabályozott, nem terjeszthette ki hatáskörét a földesúr pusztájára. Csak az 1886: XXII. tc. mondta ki, hogy minden területnek valamely községhez kell tartoznia. Bizonyos különállás ennek ellenére megmaradt: a községi pótdátó ui. érdekeltségi alapon vetették ki aszerint, hogy a fedezendő közigazgatási költségek a lakosság minden tagjának vagy csak a földbirtokosnak az érdekeit szolgálták-e. Ezt csak az 1909: XX. tc. 6. § szüntette meg. A nagybirtok azonban ezzel sem adta fel a feudális korból átmentett közigazgatási állását: létrehozta a nagybirtok uradalmi cselédségéből a nagybirtokon az ún. eszmei községet.

¹⁹⁶ Szekfű 310. 312.

falusi önkormányzat, egészségügy, árvaügy, kegyúri ügyek, földmérés stb. — mellett a telepítés nem játszott elsősorú szerepet. Ez a tevékenység egy volt a sok feladat közül.

A XVIII. század első felének nagy telepítési akciói a nagybirtokkormányzatot is foglalkoztatták. A telepítés lényeges kérdéseinek eldöntése azonban a legtöbb helyen nem az ő, hanem a birtokos kezében volt, aki meghatározta, hogy honnan, milyen telepéseket hozzanak vagy engedjenek betelepülni, hova telepítsék őket, milyen kedvezményeket stb. kapjanak. A gyakorlati kivitelezés az uradalmi tisztek, a tisztiszek, a gazdasági bizottság feladata volt. Ezt olvashatjuk 1719-ben az alsólendvai uradalomnak adott utasításban. A tiszttartónak nemcsak a jószágokra, hanem a jobbágyokra is ügyelnie kellett, hogy „máshová el ne széledjenek, hanem igazságos igazgatásuk alatt gyarapodjanak, szaporodjanak”.¹⁹⁷ Az 1731. évi locsmándi rendtartás a bírósági feladatként tette, hogy tartsa számon, ha valamely jobbágy el akar menni az uradalomból. Ha ilyenről tudomást szerzett, az uradalmi tisztnak jelentette, aki a távozni készülő eladott javának árát megtizedelte.¹⁹⁸ A zimonyi uradalom tisztartójának feladata volt, hogy az új telepéseket jegyzőkönyvbe vegye, az utakat, utcákat, tereket rendezze, a német telepéseket a többtől elkülönítse. Az „igazolatlan csavargókat” elűzte, „a szerb szökevényeket” a pusztákra telepítette.¹⁹⁹

Az uradalmak nemcsak az újonnan betelepülőknél, hanem a visszatelepülőknél is kedvezményeket adtak. Elméletben ugyan büntetés várta a visszatelepülő jobbágyot, a gyakorlatban azonban a munkaerőhiány arra kényszerítette az uradalmakat, hogy visszatérő jobbágyaikat is tárt karokkal fogadják. Ez volt a gyakorlat pl. a kluknói tisztiszekén, ahol a visszatelepülő két évi teljes adómentességet élveztek, hogy „másokat is visszajövésre bírjanak”.²⁰⁰ De immunitást adott — „mint az új jövevényeknek” — a károlyi gazdasági bizottság azoknak is, akik romladozott házaik helyére új házakat építettek.²⁰¹ A daróci uradalomban a betelepülő, „hajlékocskát építő” magyar telepeseket két évi szabadságot kaptak, illetve két év után is csak 2 Rft-ot fizettek. Ha a házhoz semmit sem kaptak, „minden robot nélkül nyugodjanak békével”.²⁰² A Zichyek tisztiséke 12 Ft büntetés terhe mellett hagyta meg a palotai városi bírónak, hogy „senkit lakásul a városba be ne engedjen az uradalmi tisztek híre nélkül”.²⁰³

Néha az örökösödési viták megszüntetésére is adott telket a tisztiszek, mint pl. 1750-ben egy homonnai jobbágynek, aki a szüleinél lakott. „Mindkét fél rossz erkölcsé és nyughatatlansága miatt azonban csendesség nem lesz közöttük, sokkal inkább félni lehet valami szerencsétlenségtől.” Ezért a fiú egy pusztát telket választhatott magának, hogy ott épüljön, s az építkezéshez fát is kapott.²⁰⁴ Ugyanezt a gyakorlatot követte a károlyi bizottság is, amely Pap Gergelynek azzal adott telket, hogy azon házat építsen, hogy „több versengés ne legyen testvérével”.²⁰⁵ Hasonló meggondolásból kaptak telket a daróci cigányok „hogy ezután az uraságot szolgálhassák”.²⁰⁶

¹⁹⁷ Merényi 1895. 339. és köv.

¹⁹⁸ Locsmánd 172.

¹⁹⁹ Lehoczky 172–173.

²⁰⁰ P 74. Tisztiszek, Fasc. 4. No 17. 1747. márc. 10.

²⁰¹ P 397. A 1. 1760. márc. 30.

²⁰² Uo. 1760. ápr. 28.

²⁰³ P 707. Palota, Fasc. 261. No 2/8.

²⁰⁴ P 74. Tisztiszek, Fasc. 4. No 17. 1750. ápr. 15.

²⁰⁵ P 397. A 1. 1760. febr. 4.

²⁰⁶ Uo. 1760. szept. 29.

Külön elbírálásban részesítették a betelepülni vágyó iparosokat, kereskedőket. Mivel földjük nem volt, földesúri joghatóság alá tartozó zsellérek lettek. A mezővárosokban ez duzzasztotta fel a zsellérek számát.²⁰⁷ 1751-ben pl. a kismartoni bizottság engedélyezte Szarvkon egy csizmadialegény letelepedését, valamint, hogy ott műhelyt nyisson és munkát végezzen. A következő évben Csornán egy mézeskalácsos letelepedését a céhvel való megegyezéstől tették függővé. Nyilvánvalóan a bizottság azt mérlegelte, hogy szükség van-e az illető iparosra a községben.²⁰⁸ Ezt tartotta a csákvári tisztiszek szem előtt egy harisnyakötő-legény letelepedésének engedélyezésekor.²⁰⁹ A keszthelyi tisztiszek viszont utasította a céhet, hogy Stumfrig Antal szabólegénynek adjon bizonyítványt, melyet a keszthelyi Directoratus előtt lakhatás céljából bemutatathatott.²¹⁰ Az igazgatóság az ilyen kérelmeket akkor teljesítette, ha a jelentkező a szükséges szakmai képzettséggel rendelkezett.²¹¹

Néhány nyugalmasabb évtized után korszakunk végén az áttelepülés megélénkülésének lehetünk tanúi. Sok zsellér és jobbágy könyörög ez időben elbocsátásért. A tisztiszek határozta meg, hogy az áttelepülő adósságaiból, kötelezettségeiből mit fizessen meg. Azoknak, akik tartozásukat – királyi adó, katonai követelés, adósságok, földesúri követelések – kifizették, a tisztiszek általában megadta a távozási engedélyt.²¹² A nagyecenki gazdasági bizottság 1818-ban foglalkozott annak az 54 jobbágnak az ügyével, akiket Seregélyházáról Apátiba telepítettek. A bizottság utasította a geometrát, hogy házhelyeiket mérje ki.²¹³ A tatai tisztiszek összeíratta a Tatán, Tóvároson, Szomódon, Szőlőson és Naszályon engedély nélkül lakókat. Az összeírtakat azután – mint házatlan zselléreket – 12 napi gyalogrobotra kötelezték.²¹⁴ Betelepülők esetében a tisztiszek megvizsgálta, hogy józan, jámbor életűek legyenek, tisztességesen viseljék magukat, a felsőbb parancsoknak engedelmeskedjenek, a szolgálatokat pontosan teljesítsék, az uraságnak hű és engedelmes jobbágynak legyenek.²¹⁵ 1845-ben pl. Vizner Károly bikolpusztai mészáros akart Tarjánba áttelepülni. A tisztiszek meghallgatta a tarjáni ispánt, aki Vinzerről jelentést adott. Elmondta róla, hogy szakmája mellett kitanulta a pálinkaégetést is, egy hónapig a tarjáni pálinkaházban működött. „Ott egy nyolcad mérő roszból, egy nyolcad malátából, hat zsák kolompárból egy akó tízfokos pálinkát főzött. Ma is e mód szerint főzik a pálinkát Tarjánon” – mondta az ispán. Vizner kérdésének elbírálásakor nagy sülyal esett latba, hogy kiválóan tudott pálinkát főzni.²¹⁶

²⁰⁷ Szabad 177.

²⁰⁸ P 108. Fasc. B. No 14. et NB. 1751. dec./84.; No 20. et NB. 1752. jún./43.

²⁰⁹ P 187. 1806. aug. 30.

²¹⁰ P 274. Tisztiszek, 1823. júl. 11.

²¹¹ P 279. Iratok, No 314/1496. 1826. dec. 12.

²¹² Szabad 145–146.

²¹³ P 623. Gazd. biz. No 87. 1818. okt. 11.

²¹⁴ P 210. 1843. febr. 25./39.

²¹⁵ Uo. No 56.

²¹⁶ Uo. 1845. szept. 20./3.

6. Építésügy

A kormányzati szervek a nagybirtok területén építésrendészeti feladatokat láttak el. Házak, kunyhók, kerítések, vermek stb. építéséhez a tisztiszék, a gazdasági bizottság engedélye kellett. A kérelmek elbírálásakor meghallgatták a falusi bírót, az ő feladata volt a házhely megtekintése, esetleges kijelölése.²¹⁷

Az illérfalvi gazdasági ülés 1778-ban több kunyhóáthelyezési kérelemmel foglalkozott. Az áthelyezést kunyhónként két mérő rozsert és egy mérő árpáért engedélyezte. Az áthelyezés különben tilos volt.²¹⁸ Építési engedélyek kiadása szerepelt a Kállayak 1799. április 25-i és a Dessewffyék 1800. május 7-i családülésének napirendjén is.²¹⁹ A kluknói tisztiszék engedélyezte a zsakaróciának faépületek emelését, de nem más házakhoz hozzáépítve. Eljárt a tisztiszék azok ellen, akik a kluknói határban engedély nélkül vermet ástak, illetve azok ellen a richnavaiak ellen, akik engedély nélkül kerítésket emeltek.²²⁰

Az építési engedély iránti kérelmek gyakran házhelyjuttatási kérelemmel párosultak. 1793-ban pl. két szalkai jobbágy kért és kapott házépítésre telket a primási uradalomtól.²²¹ 1827-ben a bátori zsellérek kértek házhelyet az uradalomtól. A károlyi igazgatósági ülés a tiszttartót kérdezte meg: hasznos-e a házas zsellérek számának szaporítása?²²² Az építési telkek kijelölése — a szomszédok sérelme nélkül —, az uradalmi tiszt vagy a bíró feladata volt. Házatlan zsellér rendszerint azzal a feltétellel kapott telket, hogy azért évente 24–35 napi robotot teljesítsen.²²³ A telkeket, az építendő ház alaprajzát rendszerint térképen is rögzítették. Házhelyek juttatásánál az uradalmak — természetesen — előnyben részesítették saját tisztviselőiket, alkalmazottaikat.²²⁴

Ha az uradalomnak érdeke fűződött az építkezéshez, a telk mellé építési anyagot is adott. Így kapott pl. 1751-ben a kaboldi zsidóság fát és meszet mészárszék építéséhez.²²⁵ 1756-ban Boldogasszony község gabonatar építésére 12 000 téglát, a keresztúri jegyző 3000 cserepet kapott.²²⁶ 1783-ban a palotai tisztiszék egy inotai jobbágy építkezéséhez annyi fát adott, „amennyi csak kellett”.²²⁷ A kluknói tisztiszék három falu jobbágyainak kerítésépítéshez vesszőt adott. Az épületfa-kéréseket a tiszttartó jelentése alapján bírálták el. Az ingyen épületfa kiadásakor jelen volt a bíró és az esküdtek is.²²⁸ Adtak fát a kluknói pásztorház javításához vagy a hrisóci csatorna építéséhez.²²⁹ 1827-ben Schik Pál számvevő a károlyi igazgatósági üléstől termelői áron házépítéséhez téglát, cserepet, zindelyt kapott.²³⁰

²¹⁷ P 397. A 1. 1760. márc. 18.

²¹⁸ P 73. Fasc. XLVI. No 4. 1778. jan. 29.

²¹⁹ P 343. Családülés, 1799. ápr. 25.; P 92. Fasc. 56. 1800. máj. 7.

²²⁰ P 74. Tisztiszék, 1809. okt. 15./2., 1810. jan. 28./3., ápr. 1./5.

²²¹ Arch. saec. Jur. Titulus 41–48. 1793. márc. 23.

²²² P 408. No 32/1827.

²²³ P 74. Tisztiszék, 1810. szept. 30./7.

²²⁴ P 408. No 50/1827.; P 74. Tisztiszék, 1809. okt. 21./4.

²²⁵ P 155. Bizottság, III. k. 1751. máj./2.

²²⁶ Uo. 1756. okt./13.; P 108. Fasc. B. No 30. et NB. 1756. márc./11.

²²⁷ P 707. Tisztiszék, 1783. ápr. 11./9.

²²⁸ P 74. Tisztiszék, 1810. máj. 5./3., szept. 2./8., szept. 9./2., okt. 21./11–13.

²²⁹ Uo. 1818. márc. 3./20., dec. 13./71.

²³⁰ P 408. No 50/1827.

7. Céhügy

Az uradalmak területén élő és dolgozó iparosok felügyelete a birtokkormányzat dolga volt. Ennek elsődleges célja, hogy „mesterségbeli munkát vagy más hasznot tegyenek az uraságnak”.²³¹ Ezt szolgálta céhekbe való tömörítésük.²³² A céhek működését, gazdálkodásukat a birtokkormányzati szervek ellenőrizték. A céhmesterek gazdálkodásukról az uradalmi tisztteknek vagy a tisztiszéknek adtak számot.²³³ A Kállay család 1793. február 7-i ülése pl. a szabókontárokkal foglalkozott.²³⁴

A csákvári tisztiszék 1798-ban a csákvári fazekascéhen belüli villongást próbálta megszüntetni. A szék intette a céh elöljáróit, hogy a büntetésekben mérsékletesek legyenek, a tiszttartó vagy helyettese jelenléte nélkül senkit se büntessenek, a bűnösöket is hallgassák meg, a büntetéspénzt ne igyák el, hanem fordítsák a céh hasznára, a negyedévi (kántor) terminusokon kívül ne gyűljenek össze.²³⁵ A Bánffy család 1806. július 3-i ülése a somlyói csizmadiacéhet rendszabályozta meg.²³⁶ 1812-ben a körmendi tisztiszék engedélyezte, hogy Petrovics István asztalosmester a torony melletti szobát raktár céljára megkapja.²³⁷ Tatán uradalmi céhbiztos működött. Az ő véleményét kérte ki a tisztiszék a céhbe való felvétel esetén. A biztos azt vizsgálta, hogy a jelentkező ért-e a mesterségéhez, és hogy mit szól a céh a felvételéhez?²³⁸

Ember Győző munkájából tudjuk,²³⁹ hogy a céhmester ítélete ellen a földesúrhoz lehetett fellebbezni, ennek körülményei azonban ismeretlenek voltak. A források vizsgálata egyértelműen azt mutatja, hogy a céhmesterek ítéletei elleni fellebbezés a tisztiszék vagy a bizottság elé került. Így pl. 1760-ban a károlyi bizottság a jegyzőt küldte ki a szabócéhbe egy ügy felülvizsgálatára. A jegyzőnek *suo modo et formalitate* meg kellett hiteltetnie a tanúkat, és újból megvizsgálnia az ügyet.²⁴⁰ 1827-ben Borda József takácsmester a keszthelyi tisztiszékhez fordult panasszal. Előadta, hogy a céh 4 Ft-ra büntette, mivel felesége a céhet megsértette. A tisztiszék úgy döntött, hogy a feleség nem tartozik a céh alá, így a céh miatta a férjet nem büntetheti meg. Így Bordát a 4 Ft büntetés alól felmentették.²⁴¹

Az 1812. júliusi körmendi tisztiszék a céhben levő mészárosokat 24 órára vasra verette, mivel – a seborvos jelentése szerint – beteg állapot húsát mérték ki. „Ha még egyszer előfordul, a mestereket és a legényeket 24 botütésben részesítik” – mondta a szék. Az állatokat nem éjjel, hanem nappal – két esküdt jelenlétében – kellett levágni.²⁴² A tóvárosi szegény csapómesterek – akik az idő mostohasága miatt alig tudták életüket fenntartani – kérték, hogy a kállóbéért ne előre kelljen fizetniük, hanem a céhelöljárók jóállása mellett csak három vég elkészülte után. A tatai tisztiszék engedé-

²³¹ Merényi 1896. 101–102. Lásd még: Szádeczky, Vörös, Valentény, Eperjessy.

²³² Lehoczky 172–173.

²³³ Locsmánd 172.

²³⁴ P 343. Családülés, 1793. febr. 7.

²³⁵ P 187. 1798. jan. 22./1796.

²³⁶ P 14. 4. 1806. júl. 3.

²³⁷ P 1322. Tisztiszék, 1812. aug. 12./12.

²³⁸ P 210. 1817. jan. 4./5–6.

²³⁹ Ember 1946. 563.

²⁴⁰ P 397. A 1. 1760. febr. 26.

²⁴¹ P 274. Tisztiszék, 1827. febr. 2./17.

²⁴² P 1322. Tisztiszék, 1812. júl. 23./6.

lyezte a hitelben való kállást, amennyiben azonban nem fizettek, a céhpénztár fedezte a költségeket.²⁴³ A keszthelyi takácscéh egy mesteren 18 Ft adósságot követelt a tisztiszek előtt. A mester elismerte a követelést, a szek pedig kötelezte, hogy egy héten belül 5 Ft-ot, a többit Szent György-napig fizesse meg. Előfordult büntetésként a mesterségtől való eltiltás. 1847-ben pl. a tatai tisztiszek Csermák Károly tímárlegényt és egy vargamestert mesterségétől eltiltott. Ugyancsak erre a sorsra jutott egy tóvárosi pék is, aki ellen sok panasz merült fel.²⁴⁴

8. Kereskedelemügy

A fejlődő árutermelés fórumainak, a vásároknak és piacoknak ellenőrzése, rendjük fenntartása érdeke volt a nagybirtokoknak. Ez kiterjedt saját mezővárosai vásártartási jogára²⁴⁵ és az ott áruló vagy az uradalmakban letelepedett kereskedőkre egyaránt.

Mezővárosaik vásártartási jogát támogatták a birtokosok. Közismert példa erre Kaposvár 1703. évi vásártartási kiváltsága, amelyet Esterházy Pál nádor közbenjárásának köszönhetett. Korszakunkban – a sok közül – két jellemző példát emelnék ki a mezővárosi piac- és vásártartási jog megszerzéséről. 1766-ban Nagykanizsa város kérte az uraságot, hogy hetenként több piacot is tarthasson. A körmendi tisztiszek szerint a piacok elősegítették a fogyasztást és a forgalmat, odavonzották a környék lakóit is. Mérlegelni kell azonban azt is – mondták –, hogy nem okoz-e a több piac drágulást? A kérés teljesítését javasolták az uraságnak, illetve, onnan a megyegyűléshez továbbították.²⁴⁶ Az 1809. szeptemberi kluknói tisztiszékre meghívták a mezőváros bíróját, esküdtjeit és községét. Az ülés napirendje a mezőváros vásárkiváltsága volt. A privilégiumot Csáky gróf kérte Kluknó részére. A tisztiszek hangoztatta: hasznos a vásártartás azért is, mert mesteremberek települnek majd a városba. A városi bíró a kiváltság elnyerése alkalmából ünnepi öltözetet kapott az uraságtól. „Aki kicsúfolja, a városi pénztárba egy garas büntetést fizet” – mondták.²⁴⁷

Az uradalmak területén tartott vásároknak tartós kirakodási engedélyt a tisztiszek adott. Így pl. 1752-ben a kismartoni bizottság engedélyezte a lakompaki vásárban való árulást a kalaposmestereknek.²⁴⁸ A károlyi bizottság utasítására a jegyző lepecsételte Somlyai Demeter boltját, a vásárokon való árulást azonban engedélyezte neki.²⁴⁹ Az esztergomi tisztiszek 15 Ft-ért egész évre adott kereskedési engedélyt.²⁵⁰ Schindler József üvegesnek a kanizsai úriszek megtiltotta, hogy a vásárban áruljon. Az üveges a körmendi tisztiszékhez fordult panasszal. Kérte, hogy kapja vissza az engedélyt és a bérletet. Az ülés – előzetes vélemény alapján – úgy foglalt állást, hogy az üvegárulás már bérbe van adva, más bérletre pedig nincs szükség. Ezért a kérés teljesítését nem

²⁴³ P 210. 1847. máj. 15.

²⁴⁴ P 274. Tisztiszek, 1827. febr. 2./18.; P 210. 1847. máj. 15./15., 18.

²⁴⁵ *Csizmadia* 1962. 18.

²⁴⁶ P 1322. Tisztiszek, 1766. febr. 28./7.

²⁴⁷ P 74. Tisztiszek, 1809. szept. 29.

²⁴⁸ P 108. Fasc. B. No 20. et NB. 1752. jún./5.

²⁴⁹ P 397. A. 1. 1760. márc. 1.

²⁵⁰ Arch. saec. Jur. Titulus 41–48. 1793. márc. 23.

javasolták. Erről értesítették a kanizsai ügyészt (írászkét).²⁵¹ Kísérletet tettek a tisztiszékek a görög és zsidó kereskedők visszaszorítására.²⁵²

Ügyeltek az uradalmak a mértékek és az árak betartására. 1760-ban pl. a károlyi gazdasági bizottság összehozta a mértékeket és összehasonlította a megyei jegyzékekkel. Megállapították, hogy az összes mérték hibás volt. Elrendelték, hogy a jövőben 12 Ft büntetés jár a hibás mérték használatáért.²⁵³ 1810-ben a Csákyak tisztiszéke tudomást szerzett arról, hogy a kassai mészárosok – arra hivatkozva, hogy a falvakban drágán vették az állatokat – drágaságot okoztak. A szék megtiltotta, hogy bárki is állatot adjon el nekik. „Ha nemes ember, az állatot elkobozzák, ha paraszt, még meg is büntetik.”²⁵⁴

9. Tűzvédelem

Közigazgatási feladat volt az ebben a korban jelentkező tűzvédelem. A gyakori tűzvészek, a belőlük adódó károk arra kényszerítették az uradalmakat, hogy foglalkozzanak a tűz megelőzésével. A károlyi gazdasági bizottság rendeletére pl. Nagykárolyban minden utcában kellett vascsáklyát tartani. Ezért a város bírása felelt.²⁵⁵ A csákvári tisztiszék 1795-ben elrendelte „tűz ellen való fecskendő” beszerzését. A praefectus azt jelentette, hogy olyant, mint amilyen Tatán van, nem kapni Pozsonyban 800, Budán, Pesten 700, Komáromban 650 Ft-on alul. Az ülés úgy határozott, hogy Csákvárott olyan fecskendőt kell csináltatni, mint amilyent Komárom megye csináltatott 400 Ft-ért.²⁵⁶ A tisztiszék megvizsgálta, hogy hány sövénykémény volt még az uradalomban.²⁵⁷ A lakosokat igyekeztek rászorítani, hogy fakéményeik helyett téglából építsenek újakat. 1811-ben a Csákyak tisztiszéke pl. csak úgy adott támogatást Illésfalva tűzkárosultjainak házuk újjáépítéséhez, ha kéményük szilárd anyagból készül. Ehhez a téglát ingyen adták.²⁵⁸

A tűz megelőzésére szigorú szabályokat hoztak. A kluknói tisztiszék pl. 12–15 korbáccsal és elkobzással büntette azokat az asszonyokat, akik a lent a kemencében szárították és ezzel tüzet okozhattak.²⁵⁹ 1812-ben a cenki bizottság arra kötelezte a hamuzsíregetés bérlőjét, hogy a fát csak a kijelölt helyre hordja és ott égesse el. „Csak így lehet megakadályozni, hogy a tűz tovább kapjon és kárt tegyen” – mondta a commissio.²⁶⁰

A tűzkárt szenvedetteket támogatásban részesítették. 1758-ban pl. a kismartoni bizottság a kaboldi uradalomhoz tartozó Kishársfa károsultjainak – egy 1738. évi hercegi utasításra hivatkozva – „a szokásos szabadságot” nyújtotta.²⁶¹ A cenki bizott-

²⁵¹ P 1322. Tisztiszék, 1781. okt. 8./5.

²⁵² P 1769. Tisztiszék, 1817. jan. 29./10.; P 397. A 1. 1760. márc. 1.

²⁵³ P 397. A 1. 1760. febr. 26.

²⁵⁴ P 74. Tisztiszék, 1810. ápr. 1./7.

²⁵⁵ P 397. A 2. No 185. 1772. máj. 2.

²⁵⁶ P 187. 1795. okt. 3./2.

²⁵⁷ Uo. 1798. jún. 26./870.; okt. 1–2./896.

²⁵⁸ P 73. Fasc. XLVI. 1811. máj. 16./2.

²⁵⁹ P 74. Tisztiszék, 1809. okt. 2./1.

²⁶⁰ P 623. Gazd. biz. No 331. 1812. ápr. 9./b.

²⁶¹ P 155. Bizottság, III. k. 1758. máj./38.

ság 1803-ban összeíratta a Szulok helységben megégett házakat, segítségnyújtás céljából.²⁶² 1818-ban Kluknón nagy tűzvész pusztított; 16 jobbágy- és 5 zsellérház égett le, összesen 41 család károsult. Mindnyájan épületfát kaptak az uradalomtól és jobbágyokat rendeltek ki kézirobotra házuk újjáépítéséhez.²⁶³

10. Egészségügy, állategészségügy, jótékonyaság

A nagybirtokkormányzat ellátott bizonyos egészségügyi, közegészségügyi teendőket. Járványok idején közreműködött a kordon fenntartásában, szállást adott megyei orvosoknak. Széleskút községnek pl. a járvány idején, az egészségügyi kordonnal kapcsolatban kiadásai voltak, emiatt a kismartoni bizottsághoz fordult.²⁶⁴ Körös megye seborvosának szállását a körmendi tisztiszék két szobával és istállóval bővítette, „mert jobb egy uradalmi házat bővíteni, mint telket adni a megyének erre a célra” – mondták.²⁶⁵

Saját jobbágyaik gyógyítására kevesebb gondot fordítottak, de vannak adataink erre vonatkozólag is. 1780-ban a bittsei orvos kérte a kismartoni bizottságot, hogy évente néhány mérő gabonát adjon, hiszen már 20 éve gyógyította a jobbágyokat és ezért semmi fizetséget sem kapott. A bizottság igazolást kért a szolgabírótól és a tisztartótól, hogy az orvos valóban kezelte a szegény jobbágyokat. „Hogy az uradalmat ne molesztálja, évi négy mérő gabonát kap” határozott a commissio.²⁶⁶ A következő évben a feketevárosi seborvos, Würitz József kérte, hogy az uradalom fizesse meg neki egy robotban szerencsétlenül járt legény nyolc hétig tartó ápolását. A bizottság azt válaszolta, hogy „elvihette volna a legényt a pozsonyi irgalmasokhoz, akik néhány vödör bort kértek volna csak az ápolásért. Nem azért, mintha ez kötelessége lenne az uradalomnak, hanem pusztán jószívúságból 7 Ft 40 kr-t kap. A többi 6 Ft 40 kr kospénzt keresse a legényen.”²⁶⁷ A lévai megyei orvos, aki a birtokkerület jobbágyait is kezelte, fáradságáért a meghalt patikus természetbeni járandóságát kapta meg. „Nevezett szorgalmas ember, megérdemli a patikus természetbeni járandóságát, de szállását nem kapja meg” – válaszolták neki.²⁶⁸

1802-ben Mäderer Bertalan kőműves a csákvári kert falának építése közben lábát törte (egy kődarab ráesett). „Minthogy az uraság dolgában történt rajta ez a szerencsétlenség és szegény, nincsen neki miből élni, minden napra, méglen a curában lészen, pro substantia egy portio kenyér és fél font hús assignáltatott.”²⁶⁹ A fejevári örkanonokság seborvosa 1833-ban 200 Ft készpénzt, 15 akó bort, 15 öl fát, 100 mérő búzát, 40 mérő kevert búzát, 10 mérő zabot, 8 kocsi szénát, 2 kocsi szalmát és 1 öreg sertést kapott.²⁷⁰ 1848-ban a gönyői molnárok arra hivatkozva kérték bódéjuk áthelyezését, hogy jelenlegi helyén, a fogadó mellett, sok volt a tisztatlanság. A bódét a „major és a

²⁶² P 623. Gazd. biz. No 527/1803.

²⁶³ P 74. Tisztiszék, 1818. jún. 14./43.

²⁶⁴ P 108. Fasc. B. No 26. 1752. jún. Res./26.

²⁶⁵ P 1322. Tisztiszék, 1812. jún. 23./4.

²⁶⁶ P 162. Fasc. I. Prot. Kismarton, 1780. máj./67.

²⁶⁷ Uo. Fasc. 2. 1781. aug./47.

²⁶⁸ Uo. Fasc. 4. 1782. júl./49.

²⁶⁹ P 187. 1802. jan. 12./3.

²⁷⁰ *Bojt* 97.

gőzhajói sertés-szállás közé” akarták áthelyezni. A tisztiszek nem vette figyelembe a köztisztasági indokot és csak saját költségükön engedélyezte az áthelyezést. Reverzalist kértek a molnároktól, hogy ha az uradalomnak kell a hely, lebontják az épületet.²⁷¹

Néhány – a herceg Esterházy kismartoni, fraknoi, kőszegi, lékai, sopronnyéki, pecsenyédi, a tatai Eszterházy és a keszthelyi Festetics – uradalomban kórház is működött. Esterházy Pál herceg 1753-ban bízta meg az alszámvevőt és a levéltárost: készítsenek tervet a kismartoni hercegi kórház javainak, telkeinek jobb szabályozására.²⁷² Az 1754. decemberi bizottsági ülés tárgyalta a kórház nagyobb mérvű kiépítését, amit még Esterházy Pál nádor végrendeletileg hagyott meg örököseinek.²⁷³ Barta János nyavalyatörős legényt, aki az árvapénztárban lévő 90 Ft-ját a kórházra szándékozott hagyni, azzal az indokkal nem vették fel a tatai kórházba, hogy „gyógyíthatatlan nyavalyatöröst nem lehet felvenni”.²⁷⁴ A kórházak fenntartását azzal is igyekeztek biztosítani, hogy elrendelték: a jobbágyok végrendeletei csak akkor érvényesek, ha az örökgyógyó a kismartoni, lékai vagy a sopronnyéki kórházra legkevesebb öt garast hagyományozott. Van példa arra is, hogy a jobbágyok végrendeleteiket valamelyik hercegi kórháznál helyezték letétbe.²⁷⁵

Festetics Kristóf 1765. szeptember 20-i végrendeletében – amelyben majorátust alapított, és melyre Festetics György gróf 1783-ban kért uralkodói jóváhagyást – úgy rendelkezett, hogy a keszthelyi javakat bíró örökös, „gondoskodjék az ispitálról. Vegye fel az igyefogyott személyeket, elsősorban a született keszthelyi fiakat, vagy keszthelyi tartományban levő jobbágyi fiakat és régi szolgákat.”²⁷⁶ A kórház bevételei főleg hagyatékokból adódtak. 1767-ben pl. 5199 Ft volt a bevétel. A kórház 1805-ben külső betegektől – többek között – az alábbi ápolási díjakat szedte: 12 jobbágyi betegről 18 napra 6 Ft 37 kr-t, a „practicáns úrtól” 14 napra 9 Ft 45 kr-t és Laci uradalmi kocsis-tól 4 napra 1 Ft 40 kr-t stb., összesen 61 Ft 9 kr-t. A felsorolás azt mutatja, hogy az ápolási díjakat progresszíven állapították meg.²⁷⁷

A kórház orvosa havonta írásban jelentett a Directoratusnak. Írt az emlékezetesebb betegségekről, gyógyszerekről, panaszokról stb. 1841 júniusában pl. 47 Ft 15 kr bevételt jelentett. Ez a korábbi maradvánnyal együtt 264 Ft 20 kr készpénzállományt jelentett a kórház pénztárában.²⁷⁸ A kórházban meghalt személyek ingóságait az uradalom kapta meg.²⁷⁹

A kórházhoz kapcsolódott a munkaképtelenné vált öregek, betegek szegényházi elhelyezése. Az uradalmi kórházakban volt ugyanis néhány hely, melyet ezeknek tartottak fenn. 1810-ben a kluknoi szegényházba azzal a feltétellel vettek fel egy jobbágyot, ha az istállóra és a kertre is ügyel. Ugyanakkor az uradalmi kovács felvételéhez csak

²⁷¹ P 210. 1848. ápr. 1./3.

²⁷² P 108. Rep. 82. Kismarton, Fraknó 1713–1787, Nyék 1641–1785, Pecsényéd 1778–1861, Bécs, Buda, Waltersdorfi kórházi alapítvány 1741–1803.; P 187. II. 9. Csákvári kórház, 1850-től.; P 155. Bizottság, 1753. szept./2.

²⁷³ P 108. Fasc. B. No 30. et NB. 1754. dec./19.

²⁷⁴ P 210. 1829. nov. 14./2.

²⁷⁵ P 108. Fasc. B. No 30. et NB. 1754. okt./4.; 1756. márc./16.

²⁷⁶ *Komáromy* 565.

²⁷⁷ P 274. Kórház, 1767., 1805.

²⁷⁸ P 279. Iratok, No 127/723. 1841. jún. 14.

²⁷⁹ P 274. Tisztartóság, 1803. ápr. 4.

elvileg járultak hozzá, üres hely azonban a szegényházban nem volt.²⁸⁰ 1845-ben a tatai kórházban meghalt Czimpeliné, aki mint alamizsnás, évi 24 Vft-ot kapott. A tóvárosi világtalan Óriné kérte, hogy vegyék fel a helyére. A tisztiszék állásfoglalásából kiderül, hogy évente kilenc alamizsnás kapott fejenként 24–30 (összesen 258) Ft-ot a kórházi pénztárból. Órinével kapcsolatban az a döntés született, hogy a számvevő évente fizessen ki neki 30 Ft-ot, de maradjon a kórházon kívül.²⁸¹

A szegényházi elhelyezés mellett az uradalmak egyéb jótékonyt is gyakoroltak. A kismartoni bizottság pl. 1743-ban – 30 Ft költséggel – az üvegesmester árváját taníttatta Pozsonyban apja mesterségére. 1743. júliusában az özvegy újabb 30 Ft-ot kért, hogy a gyerekek ruhát vehessen. A herceg szerint az uradalom érdeke, hogy a fiú egészségben szabaduljon, ezért engedélyezte a pénz kifizetését a főpénztárból.²⁸² 1751-ben a keresztúri szegényeknek az uradalom ingyen tűzifát osztott. 1752-ben a kismartoni és lakompaki uradalmak jobbágysai, akiknek a tavaszi áradás kárt okozott, segélyt kaptak.²⁸³

1760-ban a károlyi bizottság egy koldusasszonynak 10 sing (egy lepedőre való) vásznat, egy koldusnak fehér ruhát, egy másik koldusasszonynak fél-fél véka lencsét és borsót adott.²⁸⁴ 1804-ben a köröshelyi jégkárosult jobbágyok segélyt, a kövesdiak hitelben gabonát kaptak a cenki bizottságtól.²⁸⁵ A kluknói tisztiszék 1810-ben alamizsna céljára két mérő gabonát engedélyezett. A gabonát a kasznár adta ki.²⁸⁶ 1814-ben a hódmezővásárhelyi gazdálkodó szék a szűkölködő helybeli és szegvári gazdák részére pénzért vett gabonát.²⁸⁷ 1827-ben a károlyi tiszttartóság egy özvegyasszonynak 10 Ft alamizsnát határozott. Az igazgatósági ülés az összeget jóváhagyta és utalványozta.²⁸⁸ 1845-ben egy tatai telkes gazda özvegye az uraságtól 150 Ft kölcsönt kért, hogy „marhájától megfosztván, újat szerezhesen be”. A tiszttartó jelentése szerint azonban „marháját maga harácsolta el hitelbe. Mivel maga okozta, hogy marhája elveszett, nem érdemes a segítségre.”²⁸⁹

Az állatvész és járványok az uradalmaknak sok gondot jelentettek. Így érthető, hogy a birtokkormányzat állategészségügyi kérdésekkel is foglalkozott. 1746–47-ben a széleskúti jobbágyoknak nagy kárt okozott az állatjárvány, sok kiadásuk volt a megyei rendeletek végrehajtásáról. A kismartoni főszámvevő a kiadások megtérítését Sopron megyétől kérte.²⁹⁰ 1754-ben a kismartoni bizottság rendeletére, a vész miatt, az állatokat csak a kőd felszállása után lehetett kihajtani. 1757-ben a pecsenyédi uradalom völgyfalui tehenészetében az állatvész után csak kevés tehen maradt meg. A megmaradtakat a keresztúri és a fraknoi tehenészetbe hajtották.²⁹¹ 1779-ben a keszthelyi tisztiszék elrendelte a beteges csikók megvizsgálását.²⁹² 1810-ben a richnavai jobbágyok

280 P 74. Tisztiszék, 1810. jan. 1./7., máj. 13./2.

281 P 187. 1845. ápr. 12./31.

282 P 108. Fasc. A. No 3. 1743. júl./17.

283 P 108. Fasc. B. No 14. et NB. 1751. dec./100.; No 20. et NB. 1752. jún./24.

284 P 397. A 1. 1760. febr. 3., márc. 17–18.

285 P 623. Gazd. biz. No 24., 227., 588. 1804.

286 P 74. Tisztiszék, 1810. okt. 21./19.

287 P 397. Gazd. szék. 1814. ápr. 9./246.

288 P 408. No 79. 1827. dec. 19.

289 P 187. 1845. ápr. 12./33.

290 P 108. Fasc. A. No 3. 1751. ápr./8.

291 P 108. Fasc. B. No 30. et NB. 1754. okt.; No 31. et NB. 1757. jan./23.

292 P 274. Lev. k. 1779. febr.

kérték, hogy távolítsák el az övéik közül Medvecz Jakab takonykóros lovait, mert a többi is megfertőzik. A tisztizték a beteg ló elpusztítását és a többi ló megvizsgálását tartotta szükségesnek.²⁹³ 1824-ben szabadult több évi raboskodás után a tatai várból Purik Jancsi. Kérte a tisztizéket, hogy Tatán telepedhessék le. A szék úgy látta, hogy „korábbi rossz erkölce megszélidült és jóra változott, a mellett a sertések gyógyításában hasznos szolgálatokat tett. Ha magát jól viseli, a lakás neki megengedtetik.”²⁹⁴ 1826-ban gróf Festetics László rendelkezései között azt olvashatjuk, hogy „a zsitvai szelidés és a büdöskúti vadmalacokat himlővel kell beoltani”.²⁹⁵

11. Árváügy

A jobbágyárvák sorsát Degré Alajos kiváló tanulmányaiból ismerjük. Nem szándékozván megismételni az általa elmondottakat, csupán arra utalok, hogy a jobbágyárvák gyámságával jogforrásaink Mária Terézia Urbáriumáig nem foglalkoztak. Az Urbárium viszont határozottan kimondta, hogy mint a bíraskodási jog, a gyámság, illetve az árvák védelme is a földesurat illeti. Ez a földesúri jog hasznot hajtó, akár a szeszfőzés vagy a magtalanul elhalt jobbágy vagyonában való öröklés. Az 1832–1836. évi országgyűlésen az úrbéri viszonyok rendezése kapcsán szabályozták a jobbágyárvák vagyonának kezelését is.²⁹⁶

A joggyakorlat szerint, ha az elhalt jobbágy, zsellér árvákat hagyott hátra, a vagyont a kormányzati szervek megbízásából az uradalmi tisztek írták össze. Az Esterházy hercegi uradalmak a leltárakat jegyzőkönyvezték, árvakönyvet (Waisenbuch) vezettek. A németzsidányi árvakönyv (1752–1836) feltünteti az elhalt nevet, a halál dátumát, a hagyatéki leltárt. Először az ingatlan és ingó vagyont írták össze, ebből levonták az adósságokat (temetési költség, 1 Ft uradalmi, 1% vagyon- és 50 d irodai taksát). A maradvány megállapítása után az árvák felsorolása következett. Minden esetben feltűntették, hogy ki kapta meg őket gondozásra.²⁹⁷

Az 1769-ben elhalt inotai Hamar Márton árváinak ingó és ingatlan javait pl. az uradalmi ügyész írta össze. A hagyatéck egy „romladozott” házból, istállóból, osztás- és irtásföldekből, szőlőből állott. Az ügyész jelentéséhez mellékelve van a helybeli esküdtek becsülevele a 15 Ft értékű házról és a 8 Ft értékű istállóról. 1797-ben Botka Györgyné a veje után maradt árva unokájáról kért intézkedést a körmendi tisztizéktől. A válasz szerint a leltárat már felvették, ezzel eleget tettek kérésének.²⁹⁸ 1809-ben a kluknói tisztizék a tiszttartót küldte a Kiszely árvák 632 Ft értékű vagyonának összeírására.²⁹⁹ A következő évben a bíró és az esküdtek jelenlétében a kasznár és a jegyző végzett összeírást. Az árvákról a tisztizék a falusi bíró jelentéséből szerzett tudomást.³⁰⁰ A Forgách uradalmakban az árvák vagyonát a tisztek lepecsételték, míg az

²⁹³ P 74. Tisztizék, 1810. jún. 17./2.

²⁹⁴ P 210. 1824. júl. 17./16.

²⁹⁵ P 279. Iratok, 1826. márc. 11–12./350–351.

²⁹⁶ Bővebben lásd: *Degré 1977. 78–89.; Csizmadia 1976/A., 1976. 198.*

²⁹⁷ P 1816. 7. Az első árvakönyv 1631-ből a szalonaki uradalomból ismert. *Varga 1958. 156–157.; Degré 1977. 24.*

²⁹⁸ P 707. Árváügy, Fasc. 262. No 2. 1769. máj. 19.; P 1322. Tisztizék, 1797. febr. 12./3.

²⁹⁹ P 74. Tisztizék, Fasc. 15. No 73. 1809. okt. 8./7.

³⁰⁰ Uo. 1810. júl. 15./2., aug. 19./1., nov. 18./3.

ügyészi hivatal jelentést nem kapott róla.³⁰¹ 1842-ben a kékkői tisztiszek összeírta a birtokkerületben levő összes árvák vagyonát.³⁰²

Korszakunk végén egyre gyakrabban fordult elő, hogy az árvák vagyonát árverés útján adták el. 1827-ben pl. Koller György árvái maguk kérték, hogy egytelkes házukat és szőlőjüket dobszó mellett eladhassák.³⁰³ 1829-ben a sági hegybírák kérték a tatai tisztiszeket, hogy néhai Baracska András szőlőjét kótyavetyén eladhassák. Baracska után öt árva maradt, a szőlőt 577 Ft-ra becsülték, az adósság 543 Ft volt. A tisztiszek – azzal a megjegyzéssel, hogy „az árváknak ugyan nem sok marad” – mégis engedélyezte a kótyavetyét.³⁰⁴ 1838-ban Tóbis Mihály hrisóci jobbágy árváinak örökségét árverezték. 12 Ft 30 kr jött be, az összeget – ruhára, élelemre stb. – a tisztiszek osztotta fel.³⁰⁵ 1841-ben Nyemecz István szklabonyai jobbágy kérte a kékkői tisztiszektől, hogy a Nyeyela árvák házát az uradalom által megállapított áron megvehesse. A szék a ház után – mint kuriális zsellértől – 20 nap gyalogrobotot (vagy napi 10 kr megváltást), valamint telexbér fejében 1 Pft-ot követelt. Az épületről az árvákkal kellett egyezkednie.³⁰⁶

Az eladott árvavagyonból befolyt pénzeket az árvapénztárban helyezték el. Az árvapénzeket a pénztár kihelyezte, a kamatot az árvák tartására fordította. A jobbágyok hiteligénye szempontjából igen fontosak voltak ezek az árvapénztárak.³⁰⁷ 1818-ban két folkmári árva házát Szmeccano Mihály vette meg 150 Ft-ért. A vételt a tisztiszek jegyzőkönyvezte. Az összeg azzal a feltétellel maradt a vásárlónál, hogy a kamatot az árvák tartására fordítsa. Erről szerződést készítettek.³⁰⁸ A keszthelyi tisztiszek 1823-ban összeírást készített az árvapénzekről és azok árvatartásra fordításáról.³⁰⁹ Körmenten 1812-ben az árvatókéket az árvák nevére írták.³¹⁰ Domonkos Ferenc huszár káplárnak a szomódi árvapénztárban 198 Ft-ja volt. A tatai tisztiszek ebből 50 Ft kifizetését engedélyezte.³¹¹

Már az 1673. évi alsólendvai uradalmi utasítás úgy intézkedett, hogy az „árvákat gondviselő atyafira, ha ilyen nincs, jó lelkiismeretű emberre kell bízni”.³¹² Pfahler végrendeletileg megállapított, törvényes vagy kijelölt gyámról beszél.³¹³ Az Esterházy hercegi hitbizomány gyakorlata szerint az özvegy megmaradhatott a vagyonban, és nevelhette az árvákat.³¹⁴ Ha volt az elhaltak testvére és özvegy nem maradt, ő kapta az árvákat gondozásra. De kaphatta az árvákat a mostohaszülő, esetleg a legöregebb árva. Az esztergomi primási birtokon az árvapénzt is a gyám kezelte, kamataival együtt.³¹⁵

301 P 1882. 1834. jan. 1./2.

302 P 1769. Tisztiszek, 1842. máj. 16./6.

303 P 408. No 30/1827.

304 P 210. 1829. júl. 25./7.

305 P 74. Tisztiszek, 1838. jan. 11./7.

306 P 1769. Tisztiszek, 1841. márc. 17./4.

307 Szabad 173.

308 P 74. Tisztiszek, 1818. jún. 28./48.

309 P 274. Tisztiszek, 1823. szept. 21./42.

310 P 1322. Tisztiszek, 1812. szept. 9./1.

311 P 210. 1847. máj. 15./5.

312 Alsólendva 100.

313 Pfahler 337–338.

314 P 1816. 7. 1752.

315 Arch. saec. Jur. Titulus 41–48. 1793. márc. 23.

1813-ban a csokonyai kocsis felesége egy árva gyermek tartásáért hat köből rozst kapott. A cenki bizottság felhívta, hogy a gyereket keresztényül nevelje, betegségében ápolja. Ha ezt nem teszi, az árvát más veszi gondjaiba és a rozst sem kapja többé.³¹⁶ 1829-ben a kluknói tisztiszek három árvát a rokonoknak adott nevelésre, „mivel ezek neveléséről a vérrokonoknak kell gondoskodniok”.³¹⁷ Borosznak község elöljárói a kékkői tisztiszek előtt tettek panaszt Varga Pál ellen, aki feleségével kötött házassági szerződését megszegte: első férjétől való gyermekei rovására iszákos életet élt, vagyonuk végpusztulását okozta. A tisztiszek a kasznárt bízta meg, hogy 15 napon belül írja össze az árvavagyont, becültesse meg a községi elöljárókkal és ossza fel Varga és mostohagyerekei között. Ha ez barátságos úton nem menne, mondta a tisztiszek, valamennyi vagyont zár alá kell venni.³¹⁸

A gyámok által kezelt árvapénzek elszámoltatása igen bonyolult feladat. Tudjuk, hogy számos ilyen per folýt korszakunkban. Az elszámoltatásban jelentős szerepe volt a birtokkormányzatnak. A prímási tisztiszek pl. 1732-tól kezdve 63 helység árvaszámadásait vizsgálta felül.³¹⁹ A gyámi számadás példájaként álljon itt palotai Sörény György tutor 1797–1799. évi elszámolása:³²⁰

Megnevezés	Ft	d
Bevétel		
árverési jegyzék szerint	378	1
tőkék két évi kamata	37	80
Összesen	415	81
Kiadás		
kamat	233	—
koporsó, gondviselés	32	—
temetés	2	31
árvatartás (Pál Anna)	15	71
árvatartás (Pál Ferenc)	2	85
móring Erzsébetnek	50	—
uraság pénztárába (a szőlőhegy árából)	4	77
ruhára (Pál Zsuzsi)	1	91
kamatra levő pénz visszafizetése	56	—
szövés	—	65
adósságok	16	62
Összesen	415	82
Maradvány	—	-1

³¹⁶ P 623. Gazd. biz. No 722. X./1813.

³¹⁷ P 74. Tisztiszek, 1829. márc. 29./18.

³¹⁸ P 1769. Tisztiszek, 1841. márc. 17./3.

³¹⁹ Varga 1958. 184.; Arch. saec. Jur. Titulus V. Sedium dom. 1732–1848.

³²⁰ P 707. Árvaügy, Fasc. 262. No 10.

A vallásüggyel való foglalkozás egyrészt a földesúr kegyúri jogából következett, másrészt közigazgatási feladatokhoz kapcsolódott. A kegyúri jog intézménye a középkorból átplántált és a földbirtokhoz fűződő jogok és kötelezettségek összessége volt. Eredetileg a feudális birtokos a birtokán emelt egyházzal és papjával, mint magáéval, illetve a maga alkalmazottjával rendelkezett. Később az egyház által kreált kegyúri jog recipiálásával megoszlott a hatáskör a földesúr és a püspök között.³²¹ A kérdés jelentőségét mutatja, hogy gróf Károlyi Antal „minden religiot illető dolgokat” magának tartott fenn.³²² A többi nagybirtokon a kegyúri jogot a birtokos jóváhagyásával a kormányzati szervek gyakorolták. Ez magában foglalta az egyházi személyek kinevezésével, ellátásával, az egyházi épületek, intézmények fenntartásával, az egyházi pénzkézellel, alapítványokkal kapcsolatos, valamint a különböző vitás ügyeket.

A dombóvári uradalomnak 1729-ben adott utasításban az állt, hogy üresedés esetén a tisztartó „a pécsi püspöknek az uraság nevével jó és becsületes embert praesentáljon”³²³ 1750-ben a kluknói tisztiszék – a püspök úr szerencsés megérkezésével – azt a reményét fejezte ki, hogy egy szorgos és arra érdemes plébánost kap a helység.³²⁴ 1752-ben a gyulakeszi új plébános investitúráját a csobánci uradalom megakadályozta, mivel kinevezése az uradalom *praesentatiós* jogának megsértésével történt. A püspök az aktusra válaszképpen az uradalom által javasolt személyt nem ismerte el.³²⁵ 1761-ben komoly összetűzés volt a Károlyi birtokhoz tartozó Darócon. A görög-katolikus vikárius a község és az uradalom akarata ellen „erővel tartotta a papot”. A falusiak erre lakatot tettek a templom ajtajára, megakadályozva ezzel egyházi tevékenységét. A károlyi gazdasági bizottság a vikáriushoz írt levelében feltette a kérdést: honnan vette az *autoritást* ahhoz, hogy a község akarata ellen papot tartson Darócon? „Míg az Isten az Uraságot haza hozza, a földesúrnak akarata nélkül senki új papot a faluban nem vihet.”³²⁶ A kinevezésen és investitúráján kívül az uradalmak más egyházi kérdésekbe is beleszóltak. Így pl. a hercegi hitbizomány javasolta a rozsnyói püspöknek, hogy a hidvég-ardói, almási és szilasi plébániákhoz helyezzen káplánokat is, mert a nép sok és szétszórtan lakik.³²⁷ 1752-ben a fraknói tisztek és szolgák panaszt tettek, hogy – különösen az öregeknek – nehezükre esett télidőben a hegyről a templomba lemenni. Ezért rossz időben nem is tudtak részt venni a vásár- és ünnepnap mién. A kismartoni gazdasági bizottság az atyákkal szerződést kötött: évente egy hordó borért, hat-hat mérő búzáért és kétszeres gabonáért, valamint négy öl fáért fent a várban tartsanak misét az uradalmi tiszteknek és szolgáknak.³²⁸

A plébánoson és káplánokon kívül még számos egyéb egyházi alkalmazott működött. Ilyenek: a harangozó, a gondnok, egyházi, tanító, kántor,³²⁹ akik az egyházi

³²¹ Lásd erről bővebben: *Kollányi*.

³²² P 397. A 1. 1760. márc. 6.

³²³ *Merényi* 1898. 78–79.

³²⁴ P 74. Tisztiszék, Fasc. 4. No 17. 1750. aug. 12.

³²⁵ P 155. Bizottság, II. k. 1753. jan./5.

³²⁶ P 397. A 1. 1761. márc. 12.

³²⁷ P 162. Fasc. 2. 1781. aug./7.

³²⁸ P 108. Fasc. B. No 20. et NB. 1752. jún./7.

³²⁹ *Szendrey* 1968. 52.

mellett néha más feladatot is elláttak. A károlyi orgonista pl. egyúttal városi kapus is volt, a városi taksákat szedte.³³⁰

Az egyházi személyek készpénz- és természetbeni fizetését rendszerint a tisztiszék vagy a gazdasági bizottság határozta meg. A kismartoni bizottság pl. 1755-ben foglalkozott a plébános készpénz-javadalmazásával. Ugyanakkor a volt prépostnak, megélhetésének javítására, 100 Ft-ot adtak.³³¹ A cenki gazdasági bizottság 1812-ben újból rendezte a felsővidéki plébánosok fizetését.³³² A készpénzen kívül az egyházi személyek különböző természetbeni juttatásban részesültek. A károlyi gazdasági bizottság 1760-ban a helybeli piaristáknak 18 font viaszgyertyát, 62 szekér tűzifát, a bazilitáknak 100 karónak való fát, a várkapolna lámpásába egy font faolajat adott. A királydaróci prédikátor a nagyerdőről 10 szekér tűzifát vihetett.³³³ A kismartoni commissio viszont elutasította a csácai plébánost, aki arra hivatkozott, hogy az áradáskor kár érte, magát és káplánját nem tudta eltartani. A bizottság „annál is inkább elutasította, mivel nevezett gazdag, könnyen meg tud élni”.³³⁴ 1810-ben a kluknoi tisztiszék a helybeli plébánosnak 40, a folkmárinak 20 öl fát szavazott meg.³³⁵

A természetbeni járandósághoz tartozott az egyházi személyek földhasználatá: A kismartoni prépost pl. szőlőt kapott az uradalomtól. 1755-ben a bizottság megállapította, hogy a szőlők rossz állapotban voltak és egyre romlottak. „El kell adni ezeket, az árát biztos helyre kell tenni, évi kamataival a kismartoni prépostság rendelkezik.”³³⁶ A daróci udvarbíró 1760-ban kaszálót adott „a plébánosnak, a prédikátornak, az oláh és a zsidó papnak és mestereknek”.³³⁷ 1817-ben az igmándi plébános a tatai tisztiszéknél tett panaszt amiért az egyik dűlőben az ő földjei kisebbek voltak, mint a prédikátoré. A tisztiszék a mérnököt és a kasznárt küldte ki helyszíni vizsgálatra.³³⁸

Néhány adat arra utal, hogy egyes helyeken a plébánostól úrbéri szolgáltatásokat követeltek. 1794-ben tárgyalta a károlyi tisztiszék a helybeli tisztelendő szőlőkilenced mérséklésére irányuló kérését.³³⁹ A környei templomatyá 1845-ben 15 nap gyalogrobottal tartozott. A tisztiszék „kegyelemből elengedte” neki, a robotot (a jegyzékben) kiadásba tették.³⁴⁰

Az egyházi személyek által természetbeni javadalomként kapott és használt földekhez — ha arra külön kedvezményük nem volt — robotszolgáltatás nem járt. A kismartoni bizottság 1752-ben a lévai papok „kihágásával” foglalkozott, akik az erdőkből jobbágyokkal vágatták a fát. A lajtapordányi plébános 1754-ben csak azzal a feltétellel kapott fát, ha szállításához jobbágyokat nem vett igénybe.³⁴¹ 1781-ben a süttöri jobbágyok vonakodtak a plébános földjét megművelni. A kismartoni bizottság szükségesnek tartotta, hogy a legközelebbi canonica visitatiókor vegyék írásba: nem kötelesek

³³⁰ P 397. A 2. 1772. márc. 7./87.

³³¹ P 108. Fasc. B. No 30. et. NB. 1755. dec./17.

³³² P 623. Gazd. biz. No 258–259. 1812.

³³³ P 397. A 1. 1760. febr. 1., 2., 27., márc. 17.

³³⁴ P 162. Fasc. 3. 1782. júl./47.

³³⁵ P 74. Tisztiszék, Fasc. 15. No 78. 1810. okt. 21./5.

³³⁶ P 108. Fasc. B. No 30. et NB. 1755. dec./16.

³³⁷ P 397. A 1. 1760. júl. 29.

³³⁸ P 210. 1817. nov. 29./4.

³³⁹ P 406. Prot. 1794. nov. 25./1200.

³⁴⁰ P 187. 1845. ápr. 12./2.

³⁴¹ P 108. Fasc. B. No 20. et NB. 1752. ápr./2.; No 30. et NB. 1754. okt./5

ezt tenni.³⁴² Nem járt — ha csak másként nem szabályozták — az egyházi személyeknek makkoltatás és faizás sem. A lévai ferencesek sertéseit az uradalmi csőszök nemcsak kikérgették az erdőből, de 19 Ft-ot követeltek tőlük. A tisztiszék az összeget végül is elengedte.³⁴³ A bittsei plébánossal kapcsolatban a hercegi bizottság szögezte le, hogy „nincs megengedve a faizás az uradalmi erdőben”.³⁴⁴

Nagy anyagi áldozatot jelentett az uradalmaknak az egyházi épületek emelése, fenntartása. 1748-ban a kluknói tisztiszék a homonnai kocsmá bevételeit engedte át a községnek, hogy templomot építsenek belőle. A templom felépült, de akkor a község harangra kért pénzt. A tisztiszék készpénz helyett továbbra is átengedte a kocsmá használatát, de felhívta a figyelmüket, hogy „jól gazdálkodjanak, mert a pálinka olcsó”.³⁴⁵ 1755-ben a hercegi hitbizományi commissio az ozorai uradalomhoz tartozó pári jobbágyoknak engedélyezte egy templom építését.³⁴⁶ A következő évben volt napirenden a bujági templomépítés. A bizottság úgy látta, hogy mivel az uradalom túl volt halmozva építkezéssel, a templom teljes felépítését nem tudta támogatni. „A felügyelő keressen egy telket, tervezzék meg, az uradalom megteszi, ami tőle telik.”³⁴⁷ 1772-ben Nagykárolyban épült új templom. Az állásokhoz a fát az uradalmi erdőkből robottal hozták, a bizottság utasítására Fényről napi 20–30 szekér legjobb homokot szállítottak az építkezéshez.³⁴⁸ 1790-ben a tarjáni reformátusok imaházuk építéséhez a tatai tisztiszéktől követ és meszet kértek. A szék egy öl követ 40 d-ért, egy mérő meszet 65 d-ért adott nekik.³⁴⁹ Ugyancsak pénzért adta a csákvári tisztiszék a téglát a nagyigmándi református imaház építéséhez.³⁵⁰ A boglári templom építését 1798-ban — a kastély felépítéséig — félbenhagyták. A tatai tisztiszék — költségkímélés céljából — elrendelte, hogy a téglát a helyszínen kell égetni, mivel ott sok rőzse volt.³⁵¹ A Harruckern család 1801–1804-ben a közös családi alapból 18 000 Ft-os költséggel építtette az endrődi templomot.³⁵² A cenki bizottság 1805-ben szerződést kötött egy kőművesmesterrel a kövesdi templom és torony építéséről.³⁵³ A Batthyányak 1812. júniusi körmendi tisztiszéke tárgyalta Kanizsa mezővárosi templom kibővítését. Helyszíni szemlét javasoltak.³⁵⁴ A Máriássy család 1843. június 20-i ülése azzal a feltétellel adott telket és épületfát Kishnilecnek községnek kápolna építésére, ha annak fenntartásáról maguk a lakosok gondoskodnak.³⁵⁵

Új templomok építése mellett állandó napirendi pont volt a régiek fenntartása, javíttatása. A Csákyak 1751. évi homonnai tisztiszéke 16 fenyőfát szavazott meg a bazilita szerzeteseknek templomjavításra.³⁵⁶ 1752-ben a csornai plébános — ahol két

³⁴² P 162. Prot. Kismarton, Fasc. 2. 1781. aug./93.

³⁴³ Uo. Fasc. 3. 1782. júl./43.

³⁴⁴ P 108. Fasc. B. No 31. et NB. 1757. aug./35.

³⁴⁵ P 74. Tisztiszék, Fasc. 4. No 17. 1748. ápr. 7.

³⁴⁶ P 108. Fasc. B. No 30. et NB. 1755. dec./14.

³⁴⁷ Uo. 1756. márc./6.

³⁴⁸ P 397. A 2. 1772. jan. 4./7., júl. 4./24.

³⁴⁹ P 210. 1790. szept. 11./6.

³⁵⁰ P 187. 1798. jún. 26./869.

³⁵¹ P 187. 1798. jan. 29./804.

³⁵² P 418. 1801. dec. 6., 1804. máj. 2.

³⁵³ P 623. Gazd. biz. No 474/1805.

³⁵⁴ P 1322. Tisztiszék, 1812. jún. 23./13.

³⁵⁵ P 491. 1843. jún. 20.

³⁵⁶ P 74. Tisztiszék, Fasc. 4. No 17. 1751. ápr. 10.

(prépostsági és Esterházy) plébánia is működött – panaszt tett, hogy a temető szűk, nem tudnak temetkezni, „az emberek egymás hegyén-hátán fekszenek”. A tiszttartónak kellett megfelelő helyet keresnie temetkezés céljára, hogy „betegség ne legyen belőle”.³⁵⁷ A hercegi hitbizomány az ebenfurti plébánosnak, „a jószomszédságra valamint az egyház szegénységére való tekintettel”, a templomjavításra segélyt adott.³⁵⁸ A keszthelyi tisztszék 1779-ben a szőlősi templom és a légrádi hegyen levő kápolna javítási tervét hagyta jóvá.³⁵⁹ 1781-ben a lévai plébános jelentette, hogy a templom tetején nincs zsindeley, javításra szorul. A kismartoni bizottság azt tudakolta: hova lett a zsindeley a tetőről, milyen célból vitték el?³⁶⁰ A Kállay család 1840. május 26-i ülése a mezőtúri református templom javításáról tárgyalt.³⁶¹

Külön gondot jelentett a harangok rendben tartása. 1750-ben a kohanóci harang elhasadt. Csáky grófné egy elrepedt ágyúból 75 fontot adományozott harangöntésre.³⁶² 1798-ban Szántó község jelentette a keszthelyi tiszttartóságnak, hogy már egy éve elhasadt a harang. „A hangja oly fogyatkozott, hogy alig tíz házig hallani.” A kérésből vizsgálat lett: mikor hasadt el a harang, van-e az egyháznak pénze és mennyi, nem lehetne-e az öntést a jövő évre halasztani?³⁶³ A Lónyay család 1813. decemberi ülése a kis- és nagylónyai harangláb javításáról tárgyalt.³⁶⁴

A templomon kívül más egyházi épületeket is fenn kellett tartani. 1780-ban a turzófalvi plébános jelentette, hogy a lelkészlak tűz martaléka lett. Téglát és meszet kért. Az eszterházi tisztszék 150 Ft-ot adott neki.³⁶⁵ 1798-ban a magyaralmási katolikus egyházközség kérte, hogy a plébánia istállóját az uraság javíttassa meg. A kérdést a csákvári tisztszék nem válaszolta meg, hanem döntésre a grófhoz terjesztette fel.³⁶⁶ 1810-ben a kluknői alesperes a plébánia tetejének javítására szalmát kért. A tisztszék jónak látta megvizsgálni, hogy valóban annyit kell-e neki, amennyit kért. „Ha kevesebb kell, csak a felét kell neki adni.”³⁶⁷ A Kállay család ülése 1811-ben a nagykállói régi házért kapott 547 Ft-ot a parókia javítására fordította.³⁶⁸ A Batthyányak 1813. februári tisztszéke felvette az évi építési munkák közé a ludbregi plébános istállójának javítását.³⁶⁹ 1826-ban a győrvári plébános azt kérte a keszthelyi Directoratustól, hogy a lelkészlakhoz tartozó istálló és pajta javításában az andrásfalvi filiálé nemes lakosai is segítsenek. Az igazgatóság szerint „a nemes lakosoknak a canonica visitatio szerint rájuk eső részt meg kell javíttatni”.³⁷⁰ A leégett héthársi plébánia pótlására a Dessewffy család ülése 1840-ben 240 Pft-ot adott.³⁷¹ A Csáky család

³⁵⁷ P 108. Fasc. B. No 20. et NB. 1752. jún./40.

³⁵⁸ Uo. No 30. et NB. 1754. okt./11.

³⁵⁹ P 274. Lev. k. 1779. márc. 6.

³⁶⁰ P 162. Prot. Kismarton, Fasc. 2. 1781. aug./8.

³⁶¹ P 343. Családülés, 1840. máj. 26.

³⁶² P 74. Tisztszék, Fasc. 4. No 17. 1750. máj. 1.

³⁶³ P 274. Tiszttartóság, 1798. jan. 10., febr. 6.

³⁶⁴ P 451. 1813. dec. 24.

³⁶⁵ P 162. Prot. Esterháza, 1780. máj./61.

³⁶⁶ P 187. 1798. jan. 22./801.

³⁶⁷ P 74. Tisztszék, 1810. dec. 30./1.

³⁶⁸ P 343. Családülés. 1811. aug. 17.

³⁶⁹ P 1322. Tisztszék, 1813. febr. 2./14.

³⁷⁰ P 279. Iratok, 315/1497. 1826. dec. 5.

³⁷¹ P 92. 1840. aug. 10.

1841. júliusi ülése számolt el arról a 179 Ft-ról, melyet az egyházalaptól a felsőkörtvélyesi parókia építésére kapott.³⁷²

Ehhez a feladatkörhöz kapcsolódott az iskolák fenntartása. Somogy megye református közgyűlése 1792-ben köszönetet mondott gróf Festeticsnek, amiért úgy döntött: támogatja iskolaépítési kérésüket. „Ezzel nemcsak minket, de utódainkat is hálára kötelezte.”³⁷³ Az 1813. decemberi Lónyay családülés épületfát juttatott a sárospataki református kollégium épületeinek javítására.³⁷⁴ A Festeticsek 1815. januári tisztizéke jónak tartotta a felsőörsi mesterház megvizsgálását. Mérlegelték, hogy nem lenne-e előnyös javítás helyett a papház melletti jobbágyházzal elcserélni. A jobbágy a kocsmá mellett házat kapta volna.³⁷⁵ A Csáky család 1836. márciusi ülése a kövági katolikus iskola céljára telket adományozott. 1873-ban a nagyváradai iskolafelügyelőség felszólította a családot, hogy a Körmösdpusztán, ahol 60 „tanképes gyerek” volt, iskola céljára egy három helyiségből álló épületet, két hold földet, illetve 300 Ft évi fizetést vállaljon. A családülés határozata: „...minthogy a többi közterhek tekintetéből a nemzetség oly alappal nem bír, melyből az ebbeli költségeket fedezhetné, ezen új teher el nem fogadtatott”³⁷⁶

Az Esterházy hercegi commissio foglalkozott alapítványi ügyekkel. 1754-ben pl. Nagymarton község jelentette, hogy az 1000 Ft-os Harsányi-féle ferences alapítványt kölcsönvette. A bizottság szerint „az uradalomnak érdeke az alapítvány behajtása, mivel annak ellátása a hercegi uradalom feladata”.³⁷⁷ A bécsi pénztári számadó özvegye 1784-ben 2500 Ft értékű alapítványt tett – jelentette Glatz szarvkői tiszttartó. Az összegből 2000 Ft a bécsi Stadtbancóban maradt, kamatait a lajtapordányi iskolamester kapta. A fennmaradt 500 Ft készpénzt a pordányi harangra és toronyra fordították. Az alapítványt a győri püspöki tanács jóváhagyása után a herceg is aláírta.³⁷⁸

1751-ben kolostor építésére vonatkozó megegyezés jött létre a kismartoni bizottság és a ferencesek között. A kolostort 24 főre tervezték. Az első terv szerint a kolostort részben hercegi, részben a kishöflányi lakosoktól vásárolt telken akarták megépíteni. A gárdián vállalta: az Apollonia templom és a régi kis kolostor lebontásával felszabadult területekre építkeznek, hogy a hercegi föld szabadon maradjon. Az építkezéshez a fraknoi uradalom 1752-ben 10 000 téglát adott.³⁷⁹

Az alapítványokat, kolostori javakat az uradalmak sajátjuknak tekintették. Ezt mutatja a kismartoni bizottság 1782. évi két állásfoglalása. 1782 júliusában úgy rendelkeztek, hogy a felozlatásra kerülő kolostorok, hercegi alapítványok tőkéjét kamatokkal együtt vissza kell követelni. A bizottság ezzel a kéréssel az uralkodóhoz fordult. Stahremberg grófnő korábban 1000 Ft-ot azzal a feltétellel hagyott a Győr megyei remete rendre, hogy megszüntetésük esetén a pénz a községi árvaházé legyen. A pénzt a rend megszüntetésekor a hercegi pénztár bevételezte. A szombathelyi püspök hiába követelte, hogy a pénztár fizesse a kamatokat az árvaháznak. A bizottság úgy látta,

³⁷² P 72. Családülés, 1841. júl. 16.

³⁷³ P 279. Iratok, 1792. febr. 14.

³⁷⁴ P 451. 1813. dec. 24.

³⁷⁵ P 286. 1815. jan. 1–2./3.

³⁷⁶ P 71. 1836. márc. 17., 1873. jún. 4.

³⁷⁷ P 108. Fasc. B. No 30. et. NB. 1754. okt./3.

³⁷⁸ P 162. Prot. Esterháza, 1784. júl.–aug./38.

³⁷⁹ P 108. Fasc. B. No 14. et NB. 1751. dec./18.; No 31. et NB. 1757. jan./13.; P 131. Prot. V. 1752. dec.

hogy „erre nincs rendelkezés, ezért mutasson a püspök uralkodói határozatot, hogy fizetni kell a kamatokat”.³⁸⁰ A Festicsek igazgatósága 1800-ban a volt klastrom átépítését tervezte.³⁸¹

Az egyházi jövedelmeket a lelkészek kezelték, az uradalmi szervek ellenőrizték. Már az 1633. évi kapuvári utasítás felhívta a tiszttartót, hogy „az egyház és iskola javait ne hagyja tékoználni”.³⁸² Ezt olvashatjuk az 1729. évi dombóvári utasításban is.³⁸³ Az 1731. évi locsmándi instrukció előírta, hogy a templomban levő ruhákra vigyázni kell, számadáskor kár nélkül kellett azokat előadni. A templomot tisztán kellett tartani. Erre a célra az iskolamester kéthetente tanulókat rendelt ki.³⁸⁴ A prímás 1752-ben utasította a tiszttartókat, hogy ügyeljenek „a templomok kárának eltávoztatására”, működjenek közre a beszerzéseknél. A jövedelemre a plébánosoknak kellett vigyázniuk.³⁸⁵

1756-ban a kismartoni bizottság tudomására jutott, hogy a tiszttartók az uradalmak területén levő plébánosoktól nem kértek számadást, ezekkel az egyházi bevételekkel a plébánosok szabadon rendelkeztek. A bizottság sémát dolgozott ki az egyházi számadások vezetéséről. A tiszttartóknak jelenteniük kellett, hogy a számadásokat a plébánostól megkapták. 1757-ben történt, hogy a bujáki egyház 600 Ft készpénzére a váci káptalan tilalmat rendelt. A bizottság úgy intézkedett, hogy „ezt figyelembe nem véve, a pénzt adósság fizetésére és templomépitésre lehet fordítani”.³⁸⁶ A tatai tisztszék a kebelbeli számvevőt bízta meg, hogy a magyaralmási templomi számadásban szereplő 86 Ft-ot kamattal, a többi 53 Ft-ot anélkül szedje be. A számvevő az egyházi pénztárban levő készpénzből 200 Ft-ot adósság címén az uradalmi kasszába fizettetett be.³⁸⁷ A keszthelyi tiszttartó elrendelte, hogy a szántói egyházközség csináltasson ládát a templom pénzeinek tartására. Egyik kulcsa az egyházatyánál, a másik a plébánosnál volt.³⁸⁸ Van példa arra is, hogy a tisztszék utalványozott pénzt az egyházi pénztárból.³⁸⁹

Az 1767–1777. évekből fennmaradt az enyingi Batthyányi uradalomhoz tartozó mezőkomáromi katolikus *parókia* és az enyingi filiálé tízévi számadása.³⁹⁰

³⁸⁰ P 162. Prot. Kismarton, 1782. nov./3., júl./6.

³⁸¹ P 274. Tiszttartóság, 1800. ápr. 2.

³⁸² *Iványi Béla* 281–286.

³⁸³ *Merényi* 1898. 78–79.

³⁸⁴ Locsmánd 172.

³⁸⁵ Prímási utasítás, 388–389.

³⁸⁶ P 108. Fasc. B. No 30. et NB. 1756. márc./4.; No 31. et NB. 1757. aug./24.

³⁸⁷ P 187. 1798. jan. 29./842.

³⁸⁸ P 274. Tiszttartóság, 1798. febr. 6.

³⁸⁹ P 74. Tisztszék, 1810. nov. 18./5.

³⁹⁰ 1328. Számadások, 1767–1777.

a) Mezőkomárom

Év	Bevétel	Kiadás	Maradvány
	forint		
1767	59	42	17
1768	86	105	- 19
1769	94	70	24
1770	124	36	88
1771	206	62	144
1772	297	201	96
1773	227	172	55
1774	229	114	115
1775	329	135	194
1776	341	197	144
1777	304	294	10

A mezőkomáromi katolikus egyház tehát – 1768 kivételével – minden évet maradvánnyal zárt. Tíz év alatt 2296 Ft bevételt, 1428 Ft kiadást, 868 Ft maradványt számolt el.

Természetesen lényegesen kisebb összegről adott számadást az enyingi leányegyház:

b) Enying

Év	Bevétel	Kiadás	Maradvány
	forint		
1767	5	–	5
1768	17	5	12
1769	41	21	20
1770	45	26	19
1771	44	28	16
1772	47	21	26
1773	117	102	15
1774	56	34	22
1775	55	20	35
1776	60	16	44
1777	76	29	47
Összesen	563	302	261

A birtokkormányzat szervei foglalkoztak az egyházakkal összefüggő vitás ügyekkel. A kismartoni bizottságnak pl. állandó vitája volt a csornai préposttal. A herceg és a prépost jobbágysai kölcsönösen lekaszálták egymás fűvét, állatokat hajtottak egymás földjére, behatoltak az erdőkbe, erőszakkal legettettek. A birtokhatárt közben többször megállapították, de mindig újabb oklevelek kerültek elő, melyek azt módosították. A kismartoni bizottság a megyei bíróság ítéletét is kérte.³⁹¹

³⁹¹ P 108. Fasc. A. No 3. 1743. júl./5.; Fasc. B. No 20. et NB. 1752. ápr./5., jún./41.; P 155. Bizottság. III. k. 1758. máj./15.

1753-ban a borbolyaiak plébánosuk elleni panaszát a kismartoni bizottság a fraknói tiszttartónak adta ki vizsgálásra.³⁹² 1805 márciusában a kövesdi volt iskolamester tett panaszt a plébános ellen, „aki kidobta állásából, mivel egy temetésen a halott szerencsétlen sorsáról énekelt”. Most már minden iskolamester elszegődött — írta —, így állás nélkül maradt. A „tek. Commissio kegyes színe előtt valamilyen szolgálatot” kért.³⁹³ 1818-ban volt az orosházi gazdálkodó szék előtt a helybeli lakosok könyörgő levele. Amiatt panaszkodtak, hogy házaikat, telkeiket elvették, mivel helyükön katolikus templom épült. Kaptak ugyan téglát az uraságtól, de az építés terhes volt számukra. Pénzbeli támogatásért folyamodtak.³⁹⁴

Gyakori vita forrása volt az egyházi személyek hagyatéka. A körmendi tisztizék pl. 1732 áprilisában foglalkozott a németkeresztúri plébános hagyatékával. Az ingóságot — nyugta ellenében — a rokonság kapta meg, a bort — a szék által megszabott 45 Ft-os áron — a község vette meg.³⁹⁵ 1784-ben halt meg a szarvkői plébános. Halála előtt szóban közölte két hűgával, hogy 11 gyerekük végrendeletileg fejenként 30–30 Ft-ot kap. Halála után a két hűg megdöbbenéssel tapasztalta, hogy a végrendeletben szó sem esett a gyerekeikről. A hercegi bizottságnál tettek panaszt, hogy „a plébános körül levő személyek a végrendeletet eltették útból”. Legalább az apjuk után maradt telket kérték. A bizottság — sőt a győri püspöki tanács is — jónak látta kiegyezni velük.³⁹⁶ 1812-ben az elhalt körmendi plébános után szőlő maradt, amit végrendeletileg szegény rokonaira hagyott. A püspöki tanács ezt jóváhagyta. Az uradalmi ügyész szerint azonban a szőlő után hegyadót fizettek, így az földesúri hatalom alatt állt, mely felett nem rendelkezhetett a püspöki tanács. Meggondolandó azonban — mondta a körmendi tisztú ülés — hogy „így a herceg ellentétbe kerül a szombathelyi püspökkel”.³⁹⁷

Vallásügyi feladat volt az uradalom területén élő zsidókkal, görögökkel, rácokkal való foglalkozás. A legtöbb uradalom ezektől védelmi taksát szedett. A kismartoni bizottság pl. 1758-ban életfogytig elengedte Maus Salamon Jakab védelmi díját, „nagy szegénysége és öreg kora miatt”.³⁹⁸ Ádám Jakab és Leitmannsdorfer Sámuel 1762-ben azért tett panaszt, mivel az uradalom Csornára rajtuk kívül is vett fel árendátorokat. A commissio válasza: jogában áll annyi bérlőt felvenni, amennyit szükségesnek lát.³⁹⁹ 1796-ban a Károlyi uradalomhoz tartozó surányi zsidó község évi 250 Ft-ért bérelte a zsinagógát.⁴⁰⁰

A kismartoni bizottság 1758-ban jónak látta, hogy az uradalmakban élő görögök és rácok helyzetét rendezzék. „Mivel uradalmanként eltérő állapotok uralkodnak”, egy szabályzatot dolgoztak ki. 1784-ben újból foglalkoztak a kérdéssel. Megállapították, hogy az uralkodó rendelete szerint letelepülni akaró görög kereskedők asszonyukat, gyerekeiket elhozhatják Görögországból vagy a török uralom alatt álló részekről. Né-

³⁹² P 155. Bizottság, II. k. 1753. jan./11.

³⁹³ P 623. Gazd. biz. No 169/1805.

³⁹⁴ P 407. No 848/1818. márc. 25.

³⁹⁵ P 1322. Tisztizék, 1732. ápr. 2./4–5.

³⁹⁶ P 162. Prot. Esterháza, Fasc. 4. 1784. júl.–aug./46.

³⁹⁷ P 1322. Tisztizék, 1812. júl. 23./7.

³⁹⁸ P 155. Bizottság, III. k. 1758. máj./24.

³⁹⁹ P 108. Fasc. C. No 34. 1762. dec.

⁴⁰⁰ P 406. Prot. 1796. dec. 16./1171.

hány ilyen kereskedő a hercegi hitbizomány területén is volt. 1776-ban visszamentek családjukért, az uradalomban hagyva áruikat zálogként. 1784-ben megjelentek a bizottság előtt és a megegyezés értelmében kérték a letelepedési és árulási engedélyt. A herceg ezt megadta nekik.⁴⁰¹

13. Földmérés, földkönyv (telekkönyv)

A közigazgatási feladatok között említendő az a földmérési, telekkönyvezési (Grundbuch) munka, amelyet a nagybirtok az állami telekkönyvezést messze megelőzve folytatott. Különösen korszakunk második felében élénkül meg ez a munka, ami az uradalmi földmérők, mérnökök szerepének növekedését hozta.⁴⁰² Különös jelentőségre emelkedett a földmérés a birtokelkülönözési eljárások során. Így érthető, hogy a birtokkormányzat figyelmet fordított erre a tevékenységre. A kismartoni bizottság 1756-ban foglalkozott a földméréssel. Elrendelte, hogy a föld mértékét nem holdban, hanem mérőben kell megadni. A telkeket az uradalom tudta nélkül nem lehetett szétosztani, a felosztatlan telkekből engedély nélkül nem lehetett szántót, rétet, kertet kialakítani.⁴⁰³ A bizottság 1784-ben úgy látta, hogy a három uradalmi mérnök nem tudta a sürgős és fontos munkákat elvégezni, ezért negyedik mérnök felvételét javasolta a hercegnek. Ő azzal a feltétellel engedélyezte az alkalmazást, „ha munkát is adnak neki”. A kerületi felügyelőknek különben joguk volt szükség eseténapidíjért idegen mérnököt foglalkoztatni.⁴⁰⁴ A körmendi tisztiszék 1812. júniusi ülésén két – a kani-zsai és a ludbregi – uradalom felméréseivel foglalkozott. Részletes utasítást adtak a felmérést végző geometrának.⁴⁰⁵ Ugyancsak utasítást adott a földmérőnek a kékkői tisztiszék.⁴⁰⁶

A mérnökök készpénz- és természetbeni fizetésüket a *konvenció*sok között kapták. Ennek megállapítása, a munkájukhoz szükséges eszközök, felszerelés biztosítása a tisztiszék dolga volt. 1798-ban pl. a keszthelyi uradalom mérnöki szállásának ablakára táblákat tettek, az írásoknak egy almáriumot, a térképeknek egy asztalt szereztek be. Leltárba vették a rajzeszközöket.⁴⁰⁷ Ugyanebben az évben a csákvári tisztiszék észrevételezte, hogy az „inzsellér úr” 1794-től nem vette ki kötelező sörjárandóságát. „Most pénzben kéri megváltani, ami elbocsátás terhe mellett tilos.” Végül is a számvevőt kereste meg, hogy természetben adja ki neki.⁴⁰⁸ A körmendi tisztiszék 1812. októberi ülésén foglalkozott Engel Antal enyingi mérnökgyakornok kérvényével. A herceg a kért 25 Ft-ot engedélyezte neki. 1813 februárjában a ludbregi mérnökapidíjait hagyták jóvá.⁴⁰⁹ 1813-ban Simon János csokonyai mérnökgyakornok a cenki bizottságnál előadta, hogy már kilenc éve szolgálta szorgalmasan az uraságot, ezalatt kis és nagy

⁴⁰¹ P 155. Bizottság, III. k. 1758. aug./6.; P 162. Prot. Esterháza, 1784. júl.–aug./5.

⁴⁰² Lásd erről bővebben: *Bendefy* 16., 41–43., 90–92., 104., 196., 260–268.

⁴⁰³ P 108. Fasc. B. No 30. et NB. 1756. márc./3.

⁴⁰⁴ P 162. Prot. Esterháza, 1784. júl.–aug./67.

⁴⁰⁵ P 1322. Tisztiszék, 1812. jún. 23./3., 7.

⁴⁰⁶ P 1769. Tisztiszék, 1834. máj. 8./1.

⁴⁰⁷ P 274. Tiszttartóság, 1798. jan. 10.

⁴⁰⁸ P 187. 1798. dec. 11/912.

⁴⁰⁹ P 1322. Tisztiszék, 1812. okt. 6./4.; 1813. febr. 2./11.

mappákat készített. Két éve megígérték, hogy mérnök lehet belőle az uradalomban. Ehhez vizsgát kellene tennie és diplomát nyernie. Pénze azonban nem volt a tanulásra. A bizottság utasította Simont: tudja meg, hogy mennyi időt és pénzt igényelne a tanulás. A kérést a grófhoz terjesztették, további sorsa nem ismeretes.⁴¹⁰ 1818-ban meghalt a károlyi uradalom földmérője, Zimán Ferenc. A Szarvas vendéglő mellett egy inskripcióst telket bírt, melyet még Károlyi Sándor adott 1728-ban zálogba. A telket Zimán örökölte és míg uradalmi szolgálatban állott, nem akarták tőle visszaváltani. Halála után azonban mérlegelték, hogy özvegyétől visszaváltsák-e?⁴¹¹

A felmérésnek nemcsak birtokjogi, hanem gazdálkodási jelentősége is volt, hiszen a határ felmérésétől függött sok helyen a házakhoz tartozó földek, rétek, a tavaszi, őszi vetés alá való szántók stb. kijelölése. A Csákyak 1750. áprilisi szemléni tisztiszéke előtt a lakosok amiatt panaszkodtak, hogy a házhoz tartozó földek felosztása nem volt arányos.⁴¹² 1760-ban a károlyi uradalom belső telkeit és egész határát Rutkai Imre geometra mérte fel és osztotta ki tavaszi vetésre. Az inskripcióstok részüket egy tagban kapták. A szaniszlói felmérés után az urasági földekből fennmaradókat a helységbeliek kapták.⁴¹³ 1801-ben a keszthelyi Directoratus elrendelte a hévizi bozót felmérését. Megállapították ugyanis, hogy a sok száz hold földből az uraságnak semmi haszna sem volt. A felmérés után árkokat ásattak, majd a szántókat, réteket, legelőt felosztották. A munkáról mappa készült.⁴¹⁴ 1803-ban Szabó István szentgyörgyi jobbágy a cenki bizottságnál tett panaszt, amiért neki a felméréskor sovány rét jutott. „Azzal kellene megganejoztatni, aki az én jó rétetem kapta” – írta. A bizottság engedélyezte, hogy pénzért egy másik rétet vegyen.⁴¹⁵ 1810-ben Dzura Ádám folkmári jobbágy kérte, hogy testvére házát és épületeit telkéhez csatolhassa. A tisztizék nem engedte meg neki, „mivel a beltelek földmérő általi szabályozása még nem történt meg”.⁴¹⁶ A balassagyarmati uradalomban a közös nyírest a kisebb uradalmak nem a felosztás szerint használták. A kékkői tisztizék elrendelte, hogy „illetőképpen fel kell osztani, kinek-kinek a része külön jegyeztessék be”. A legelő továbbra is közös maradt.⁴¹⁷ 1823 novemberében a körmendi tisztizék azt vizsgálta, hogyan folyt le a föld kimérése. A csőszöket eskü alatt hallgatták ki arról, hogy ki és hogyan mérte a földet, jegyzék készült-e róla?⁴¹⁸ 1842-ben a kékkői elhagyott szőlőket a szolgabíró és az esküdtek jelenlétében írták össze.⁴¹⁹ 1846-ban a körmendi tisztizék a majorsági földek, rétek felmérését rendelte el. Ez volt az alapja a termés és a haszonbér elbírálásának.⁴²⁰

Fontos feladat volt az uradalmak határainak állandó megújítása. Az 1719. évi alsólendvai utasítás szerint a tiszteteknek Szent György-napkor meg kellett járniuk és újítaniuk a határokat.⁴²¹ 1756-ban a kismartoni bizottság kifogásolta, hogy a kapuvári és a

410 P 623. Gazd. biz. No 722. X./1813/12.

411 P 407. No 792/1818.

412 P 74. Tisztizék, Fasc. 4. No 17. 1750. ápr. 26.

413 P 397. A 1., 1760. febr. 26., 29.

414 P 274. Tisztizék, 1801. márc. 5.

415 P 623. Gazd. biz. No 731/1803. okt. 1.

416 P 74. Tisztizék, 1810. okt. 7./7.

417 P 1769. Tisztizék, 1817. jan. 29./9.

418 P 1322. Tisztizék, 1823. nov. 8.

419 P 1769. 1842. máj. 16./12.

420 P 1322. Főpénztár, Számbíró szék 1846.

421 *Merényi* 1895. 339.

mosonmagyaróvári uradalom közti határhalmokat még az 1726. évi per után készítették. A további határviták megelőzésére a felügyelőt bízták meg a határ megújításával.⁴²² 1757-ben a levéltárost, a számvevőt és a kismartoni tiszttartót küldték ki a „Széleskút és Feketeváros közötti határhalmok meghányására, hogy a két falu között béke legyen”.⁴²³ A csákvári uradalomban a határrevízió a tiszttartók feladata volt.⁴²⁴ 1810-ben a folkmári szénégetés bérlője kérésére végzett a tiszttartó helyszíni szemlét és határjárást.⁴²⁵ Ugyanebben az évben volt a cenki bizottság előtt a Szentlászló és Sennye, 1820-ban a Nagypáli és Nagykutas közti határkijelölés és határhalmok megújítása.⁴²⁶

A bel- és kültelkekről készült felmérések, összeírások egyes uradalmakban elérték a telekkönyv (földkönyv) szintjét. Az Esterházy uradalmakhoz tartozó falvakban ilyenről már a XVIII. század elejéről van tudomásunk. Nemrég került az Országos Levéltár birtokába Léka 1727–1851. évi telekkönyve.⁴²⁷ A kötet első felében minden folión egy szántó, a kötet második felében egy rét szerepel. A folioszám egyúttal a telkek sorszáma is. Az első bejegyzés egy korábbi (1698. évi) telekkönyvre utal. Feltüntették, hogy a telek után mi az úrbéri szolgáltatás. Utána az első tulajdonos, majd sorban az öröklés vagy vásárlás útján bekövetkezett változások. Pl. „folió 140. Egy hold szántó, szolgáltat az uraságnak tized címén Szent Mihály napkor 3 kr-t. 1698. november 22. Fessl János apjától örökölte ezt a hold földet. 1751. október 12. Özvegye megkapja a földet, házasság útján. 1764. Dietmann János 6 Ft-ért megveszi Fessl Évától a hold földet.” A 173. folión pl. kétnegyed hold szántó szerepel. Ezt a következő bejegyzések követik: „1727. Augstein Mária kapja férje után özvegy. . . 1756. Wolly Mihály megveszi 37 Ft-ért. . . 1804. Fessl János veszi meg. 1835. Schwan József veszi meg. 1836. Potz Antal veszi meg. . . 1851. Aumüller József eladja Barthelm Jánosnak.”

A telekkönyvek felvétele az uradalmaknak nem kis gondot okozott. A kismartoni bizottság irányította a telekkönyvezést, küldte ki a telekkönyvvezetőt és az írnokot. 1751 decemberében pl. úgy rendelkezett, hogy a telekkönyvi írnok – Kismartonban elvégezvén munkáját – Szarvkőre menjen. A következő évben azt állapították meg, hogy a telekkönyvezés sokba került az uradalmaknak.⁴²⁸ 1756-ban a számvevőség jelentést készített, hogy az új telekkönyvek hogyan – hibásan vagy anélkül – íródtak-e, az írnokok a községektől milyen ellátási költségeket követeltek, mennyi taksát szedtek a szántók és rétek után?⁴²⁹ Ugyanebben az évben Hayden János Mihály telekkönyvvezető is jelentett a bizottságnak. Ő állított össze egy instrukciót a tiszttartó és fia számára, akik a telekkönyvezésben közreműködtek.⁴³⁰ 1757 májusában a Kapuváron folyó telekkönyvezést egy, a felügyelőből, a számvevőből, a telekkönyvvezetőből, a szolgabíróból és az esküdtből álló delegáció ellenőrizte.⁴³¹ 1758-ra a telekkönyvvezetőnek a kismartoni fizetőhivatal 87 Ft 8 kr napidíjat fizetett ki.⁴³²

⁴²² P 108. Fasc. B. No 30. et. NB. 1756. márc./13.; P 155. Bizottság, III. k. 1757. márc./5.

⁴²³ P 155. Bizottság, III. k. 1757. márc./12.

⁴²⁴ P 187. 1795. okt. 3./12.

⁴²⁵ P 74. Tisztiszék, 1810. okt. 21./2.

⁴²⁶ P 623. Gazd. biz. No 631/1810. nov. 18., 1820. aug. 8.

⁴²⁷ P 1816. No 1.

⁴²⁸ P 108. Fasc. B. No 14. et NB. 1751. dec./87.; No 20. et NB. 1752. jún./23.

⁴²⁹ Uo. No 30. et NB. 1756. márc./15.

⁴³⁰ P 155. Bizottság, III. k. 1756. okt./29.

⁴³¹ Uo. 1757. máj./13.

⁴³² Uo 1758. máj./29.

1760-tól kezdve az Esterházy uradalmak hagyatéki jegyzőkönyveket vezettek.⁴³³ Példaként Felsőlászló község hagyatéki könyvét (Nachlassenbuch) említeném. A könyvbe beírták az elhalt nevét, a halál idejét. Utána következett szó szerint bemásolva a végrendelet. Ha az illető írástudatlan volt, akkor a bíró és két esküdt írta le a testamentumot. Ez után írták be a falusi bíró és az esküdtek által felvett hagyatéki leltárt. Ingatlan vagyonnal a telekkönyv folió számára hivatkoztak, utána adták meg az állatokat, szerszámokat, ingóságokat. Minden esetben feltüntették az elhalt adósságait, a temetés költségeit, a közadósságokat. A bírósági becslésre, írnoki díjra 1 Ft 45 d-t számoltak el, földesúri illetékre a hagyaték egy százalékát. Ezután következett az örökösök felsorolása, végül a hagyatéki végzés: ki örököl a végrendelet szerint, mennyi az ági vagyon, hány részt kapnak a testvérek. A feleknek kiadott hagyatéki végzést szó szerint bemásolták a hagyatéki könyvbe, mely az örökölt vagyonra nézve a telekkönyvet pótolta.

A többi uradalomból nem maradtak fenn vagy eddig még ismeretlenek az ilyen telekkönyvek. Nyomaik azonban másutt is felfedezhetők. Pl. a bicskei tiszttartóság által 1758-ban készíttetett házösszeírás és térkép, mely a házak 1-től 143-ig tartó számát, a tulajdonosok nevét tartalmazta, és amelybe változásokat is bejegyeztek.⁴³⁴ Az 1779. évi keszthelyi levelezőkönyvben olvashatunk sági Kramarics József kötelezvényének „intabulálásáról”.⁴³⁵ A Csákyak tisztiszéke 1810-ben rendelte el az összes uradalmi szántók, rétek összeírását, „esetleg a tulajdonosok nevével”. Az összeírást a következő ülés hagyta jóvá.⁴³⁶ A cenki bizottságnak 1812-ben jelentette a földmérő, hogy elkészült a „topográfiai összeírás”.⁴³⁷

⁴³³ P 1816. No 8.

⁴³⁴ P 1327. 1758. sine numero.

⁴³⁵ P 274. Lev. k. 1779. jan. 30.

⁴³⁶ P 74. Tisztiszék, 1810. szept. 30./6.

⁴³⁷ P 623. Gazd. biz. No 331/1812. ápr. 9.

A magyar parasztság történetét több mint fél évezreden át végigkísérő földesúri bíraskodás korszakunkra jelentős változáson ment keresztül. Jó néhány emberöltő, számos jobbágygeneráció váltotta egymást a XIII. század óta, amikor a jog érvényesülni kezdett.¹ Természetes jelenség, hogy a századok kikezdték ezt a – felületes szemlélő számára – változtathatatlan tünő intézményt is. A változás nem felülről jött, hiszen sem az úrbérrendezés, sem a – legjobb akarattal is csak átmenetinek tekinthető – *Novus ordo* nem rázta meg alapjaiban az úriszéket. Sokkal inkább meghatározó jellegű volt az árutermelésbe való fokozottabb bekapcsolódás, a majorsági gazdálkodás kiterjesztése, és nem utolsósorban a birtokkormányzat szerveinek az előző fejezetekben vázolt kiépülése, a szakképzett vezetők megjelenése. A birtokigazgatás megváltozása nem hagyhatta érintetlenül a jogszolgáltatást sem, hiszen alsó- és középfokon – nemcsak a köz-, de a magánigazgatásban is – a kettő szorosan egymásba szövődött.² A legszembetűnőbb változás az úriszéken kívüli – a birtokkormányzati szervek által végzett – földesúri bíraskodás megerősödése, helyenként túlsúlyra jutása. Először arra a kérdésre igyekszem választ adni, hogy mivel magyarázható ez a jelenség.

Az úriszéken kívüli földesúri bíraskodás csaknem magával az úriszékkel egyidős. Vinkler szerint az úriszéket a földesúr nevében tisztje, illetve egy általa meghatalmazott harmadik személy is tarthatta.³ Pfahler arról ír, hogy a földesúr joghatóságát az úriszéken vagy azon kívül (*exercet vero Dominus terrestris hanc Jurisdictionem vel in Sede Dominali, vel extra illam*) gyakorolhatta. A peres felek keresetüket, panaszukat vagy a földesúr, vagy a tisztség előtt adhatták elő. Az uradalmi tiszteteket a bíraskodásból kizárni nem lehetett, azonban sem az uradalom, sem a jobbágyok részéről nem tanúskodhattak.⁴

Az úriszék tartása a földesúrnak nemcsak joga, hanem kötelessége is volt. Nagyobb birtokos azonban társadalmi állásánál fogva méltóságán alulinak tartotta, hogy maga ítélkezzék jobbágyai minden ügyében, ezért gyakran alkalmazottjára, tisztjére bízta a kötelesség teljesítését. A XVI–XVII. században a gazdatiszteknek adott utasítások rendszerint utaltak arra, hogy „ne legyen mulasztás a szék tartása körül”.⁵ Az 1673. évi alsólendvai utasítás havonta egy-két napot rendelt a lenti és a lendvai uradalomban, amikor a számtartó jelenlétében „két-három emberséges ember igazítsa el az ügyeket”. Hogy ki milyen büntetést kapjon, azt a tiszttartó javasolta, a végrehajtás a számtartó

¹ Eckhart 3.

² Varga 1974. 18.

³ Vinkler 233.

⁴ Pfahler 282., 300., 304.

⁵ Eckhart 6.

dolga volt.⁶ A dombóvári uradalom 1729. évi instrukciója is arról beszél, hogy a „tisztartó a gonoszokat megbüntetni el ne mulassza”.⁷ A gyakorlat ebben az esetben egyezett az utasításokkal: a felügyelő, a tisztartó, az ügyész fokozatosan elsőbírósági hatósággá nőtte ki magát.⁸

A községi bírák útján feljelentett vagy más módon tudomásra jutott bűncselekmények esetében a nagyobb uradalmakban nem a birtokos, hanem valamelyik tisztje tűzte ki a széktartás idejét. A XVII. században általános volt az uradalmi tisztek széken kívüli – elsősorban szóbeli – bíraskodása. Eckhart a bírágolás forrásai között első helyen az uradalmi tisztek által, szék tartása nélkül szedett büntetéspénzeket említi. Ez azonban elsősorban csak az alábbi bűncselekményeket érintette: másnak megtámadása vérontással, két foltokat, daganatot okozó verés, hatalmaskodás, kisebb lopás, paráznaság (bikapénz).⁹ Degré ezekhez veszi az ünneprontást, a vetés letiprását és a fakivágást.¹⁰ E büntető ügyeken kívüli vagyoni perekben is döntöttek uradalmi tisztek, elsősorban uradalmi ügyészek. Ítéleteik ellen az úriszékhez lehetett fellebbezni.¹¹ A Forgách uradalmaknak adott instrukció „a gazdaságbéli tiszteket uradalmi bírának tekintvén”, a kriminalitás mellett a vagyoni, örökösödési és osztályos ügyeket utalta hatáskörükbe.¹² Minderre azonban az volt jellemző, hogy nem valamely birtokormányzati szerv, hanem a szervezet egyes tagjai bíraskodtak.

Az uradalmi tisztek úriszéken kívüli bíraskodása a XVIII. század első felében is megmaradt. Erről részletesen ír Degré fentebb idézett művében.¹³ Az úriszék elnöki tisztjét a XVIII. században is csak nagy ritkán látta el maga a földesúr, a *convocatusok* között az ügyészen kívül jelen volt legalább egy-két uradalmi tiszt: tisztartó, számtartó, számvevő, ügyészi *actuaris* stb.¹⁴ Hasonló volt a helyzet a kincstári uradalmakban, ahol ispáni szék (*sedes spanalis*) működött.¹⁵

E korban a földesúri bíraskodás kivételezett jogállása csorbulást szenvedett. Az 1729:41. tc. 5. §-a megtiltotta, hogy uradalmi tisztek a tanúk meghittetésénél jelen legyenek. Kisebb bűncselekmények esetén Mária Terézia Urbárium a legfeljebb három napi robot vagy elzárás, behajthatatlanság esetén férfiaknál 24 pálca-, nőknél 24 korbácsütés büntetéséről beszél. Rövid időre felfüggesztette az úriszékek működését a jogszolgáltatás József-kori átszervezése. Az 1836. évi országgyűlésen az úriszékről szóló törvényjavaslat feletti vita teljesen felfedte a földesúri bíraskodás válságát, majd az az évi 10. tc. teljesen kitiltotta az uradalmi tiszteket az úriszékről. Kossuth Lajos 1841: január 23-án a Pesti Hírlapban ennek ellenére még mindig arról írt, hogy az előírásokat félretevő uradalmi tisztek a közvélemény ellenőrzése nélkül játszhatták a kényúr szerepét. A földesúri joghatóságot végül az 1849:9. tc. 4. §-a szüntette meg.

Az úriszéken kívüli földesúri bíraskodás – nem lévén törvény által szabályozva – kevésbé volt kitéve mindennek a korlátozásnak. Az úriszék legnagyobb hátránya a

⁶ Alsólendva 98.

⁷ Merényi 1898. 82–83.

⁸ Jármay 31.

⁹ Eckhart 61., 63.

¹⁰ Degré 1961. 112.

¹¹ Degré 1961. 114.

¹² P 1882. 1834. jan. 1.

¹³ Degré 1961. 113. és köv.

¹⁴ Degré 1961. 115–117.

¹⁵ Berlász 399.

birtokos szemében a megyei szervek kötelező közreműködése volt. Az úriszéken döntő szerepe volt a megyének, amely a földesúri bíráskodás *testimonium legale*ját biztosította. A XVIII. század első felében az úriszékeket teljes megyei asszisztenciával – gyakran az alispán jelenlétében – tartották.¹⁶ Mária Terézia Urbáriumuma szerint bírságot csak olyan úriszéken lehetett kivetni a jobbágyra, ahol a szolgabíró és egy esküdt is jelen volt.¹⁷ Az 1773. évi királyi rendeletek tiltották, hogy az úriszéktől fellebbezett perek elbírálásában olyan személyek vegyenek részt, akik a megtámadott ítélethezatalában is részesek voltak. Ez tulajdonképpen kizárta a megyei főtisztviselőket az úriszék tagjai közül. Ezért a század végétől kezdve az úriszék elnökeként táblabírók, megyei jegyzők, esküdtek, ügyvédek tűntek fel.¹⁸ Annak a korábbi gyakorlatnak, hogy úriszékre városi polgárokat¹⁹ vagy katonákat²⁰ hívtak meg, korszakunkban nyomát sem találjuk.

A megyei tisztviselők nemcsak részt vettek az úriszéken, hanem az eljárásban is tevékenykedtek. Pl. 1757-ben a kismartoni bizottság előtt folyó Haffner-féle örökösödési perben az özvegy, illetve ügyvédjei az ügy érdemére nézve nem tettek bejegyzést. Ezért egy megyei esküdt „egyénilag kérdezte ki az özvegyet”.²¹ A következő évben a kismartoni úriszék eredeti iratait hiteles megyei pecséttel látták el.²²

Miként egyéb úrbéri vonatkozásokban, az úriszéki ügyekben is a megye, az uralgó osztály intézménye volt a felügyeleti hatóság. A jogtörténészek azonban egyetértenek abban, hogy a megye csak ritkán és nem minden úriszékkal szemben egyformán lépett fel.²³ Vigyázott viszont arra, hogy a jobbágyok ellen indított vagyoni perek az illetékes földesúr úriszéke elé kerüljenek. Még abban az esetben is, ha idegenek a sedriánál keresték keresetüket, a megye az úriszéknek adta át.²⁴ Kivételnek kell tekintenünk a Máriássy családülés 1807. évi döntését, amely egy, a Szepes megyei szolgabíró által már megvizsgált és elkezdett ügyet a márkusfalvi úriszék elé utalt.²⁵ Sokkal gyakoribb volt ennek az ellenkezője, amikor valamely ügyet a szolgabíró vett kezébe. Ez történt pl. Kékkőn, több kártételi ügygel.²⁶ Kisebb családoknak ez könnyebbé jelentett, hiszen a megye levette vállukról a bíráskodás terhét. Ezzel magyarázható, hogy a Máriássy család 25 darab fa ellopásáért a márkusfalvi harangozót a megyénél jelentette fel,²⁷ vagy hogy az úriszék előtt folyt ügyek revíziós fórumául a megyei bíróságot javasolta.²⁸ A nagybirtokormányzat azonban tehernek érezte a megyei gyámkodást, és igyekezett szabadulni tőle. Eljárását beavatkozásnak minősítették és tiltották, hogy jobbágyaik a megyéhez forduljanak.²⁹ Természetesen ez a törek-

¹⁶ Varga 1958. 12.

¹⁷ Eckhart 93.

¹⁸ Degré 1961. 115–116.; Frank II. 24.

¹⁹ Eckhart 28.

²⁰ Bónis 1962. 119.

²¹ P 155. Bizottság, III. k. 1757. márc./13.

²² Uo. 1758. máj./13.

²³ Eckhart 8.; Degré 1961. 106.

²⁴ Degré 1961. 106.

²⁵ P 491. 1807. jan. 19.

²⁶ P 1769. Tisztiszék, 1842. máj. 16.

²⁷ P 491. 1843. jún. 20.

²⁸ P 491. 1841. máj. 17.

²⁹ P 1882. 1830. márc. 20./3., 11.

vés nem volt akadálya, hogy megyei megkeresésre, királyi parancsra, jobbágyokat ne állítsanak vádlottként elő. Ebben az esetben is előbb az uradalmi szervek hallgatták ki a jobbágyot, „hogymint se mulasszanak el”.³⁰

Lényeges körülmény volt az úriszék háttérbe szorulásában a költségesség. Erre már Acsády Ignác rámutatott, példaként a nagykereki úriszék költségeit hozva fel. „A költség tetemes volt – írja –, mivel az úriszék tekintetes tagjai jó étvágyal voltak megáldva.”³¹ Ezért már a XVIII. század elején előfordult, hogy pl. a Mannersdorf uradalom költségkímélés végett Buda városnak engedett át egy házasságtörő nő és férfi jobbágya fölötti bíraskodást.³² Eckhart szerint az úriszék jövedelmező volt, költségeihez a peres feleknek is hozzá kellett járulniuk.³³ A bírságolási rendszer megszűntével azonban az úriszék tartásából jövedelem nem származott, az ítélezés a felek számára ingyenes volt.³⁴

A költségek ugyanakkor jelentősek voltak, ami a birtokkormányzat testületi szerveinek – családlülés, tisztiszék, gazdasági bizottság, igazgató tanács stb. – állandó témául szolgált. 1758-ban pl. a kismartoni commissio az ozorai úriszék jelentéséből azt a következtetést vonta le, hogy „azon túl sok személy vett részt; ezt csökkenteni kell”.³⁵ A Forgách család a szigorúan vett úriszéki kiadásokon, valamint a tiszttartó napidíján kívül más költséget nem fogadott el. 1793-ban a Károlyiak számvevősege javasolta, hogy a vásárhelyi úriszék tagjai ne 200, hanem csak 125 Ft-ot kapjanak.³⁶ Megközelítőleg ekkora összeget kaptak az úriszék tagjai a Dél-Dunántúlon is. A mozsói, üszögpusztai, somodori és siklósi Batthyány uradalomban évi 1700-ra is felment az úriszék tartás költsége. Ugyanakkor az összes tiszti fizetés évi 3000 Ft volt.³⁷ 1813-ban a körmendi tisztiszék sokallta azt a két öl fát, melyet az úriszék négy nap alatt elfűtött. Hangoztatták, hogy „ezenkívül más természetbeniek is szükségesek a bíraskodáshoz, sőt élelmezési költségek is adódnak”.³⁸ Nem volt olcsóbb az úriszék tartás az egyházi nagybirtokon sem. 1819-ben egy kétnapos úriszék a kemencei uradalomnak 280 Ft-jába került. A bíraskodásban részt vett a megyei ügyész, három patvarista, az uradalmi ügyész, három tiszttartó, jegyzőként az uradalmi írnok, három megyei szolga, az ügyész szolgálója és egy uradalmi hajdú.³⁹

1839-ben a Csáky család ügyésze Kővágón úriszéket tartott. A családlülés sokallta az elszámolt kiadásokat és 12 Ft-ot vissza akart fizettetni. Az ügyész arra hivatkozott, hogy „a konyhai és asztali készületek, valamint a Váradról hozott szakácsné sokba került”. A család végül is felmentette a visszafizetés alól. Az 1845. évi cséfalai úriszék költségeit (tagok ellátása, élelmezés, napidíjak stb.) a bérlő viselte. A családlülés engedélyére a költségeket a bérlési díjból levonták. A következő, 1846. évi elszámolás szerint a három cséfalai úriszék költsége 417 Pft volt. Az összeget a családlülés ismét soknak

³⁰ P 108. Fasc. B. No 31. et NB. 1759. instr.

³¹ Acsády 345.

³² Bónis 1962. 68.

³³ Eckhart 30.

³⁴ Degré 1961. 108.; Eckhart 1946. 224.

³⁵ P 155. Bizottság, III. k. 1758. máj. 13.

³⁶ P 1882. 1792/17.; P 406. Prot. 1793. aug. 7./1086.

³⁷ Degré 1961. 108., 126.

³⁸ P 1322. Tisztiszék, 1813. febr. 2./7.

³⁹ Arch. saec. Jur. Titulus 8. Cassalia.; Fasc. B. No 97/231. 1819. júl. 7.

találta, de kifizette. „Alkudozni kell a bérlővel az úriszéki tagok ellátása iránt” – mondották.⁴⁰

Sok kiadást emésztettek fel – a bíraskodással szoros összefüggésben levő – rabtartás költségei. A kaposvári uradalom pl. már 1720-ban – költségkímélés céljából – Somogy megyével közös börtönben tartotta rabjait. A „gondviselő” az uradalmi tisztek közül került ki.⁴¹ A Harruckern család 1808. június 20-i gyulai ülése úgy döntött, hogy a vádlottakat, az emelkedő rabtartási költségek miatt, 50 Rft értékhatárig ne küldjék Gyulára vagy Szentésre, hanem helyben ítéljék el őket. A gyulai fogház évi 1000, a szentesi 600 Ft kiadást számolt el. 1816-ban az ülés a „főbenjáró hatalom (juris-dictio) gyakorlására” Gyulának 3000, Szenteknek 901 Ft börtönköltséget szavazott meg.⁴² A Dél-Dunántúl uradalmaiban a rabokat – hitvány ellátás mellett – dolgoztatták. Élelmezési költséjükre évi 23–48 Ft-ot számoltak el.⁴³ A körmendi tisztizsék is arra törekedett, hogy a bebörtönzöttek maguk lássák el magukat.⁴⁴ A hódmezővásárhelyi gazdálkodó szék azt jelentette a károlyi felügyelőségnek, hogy „a sok rab tartását koldulással és adakozással nem lehet támogatni”. A jelentésből kiderül, hogy öt rab 24 órára egy kenyeret kapott.⁴⁵ A kékkői tisztizsék 1842-ben szintén soknak tartotta a börtön költségeit. Mérlegelte, hogy nem lehetne-e a börtön őrzésével egy kapuórt megbízni, aki emellett más feladatot is végezhetne.⁴⁶ A költségeket növelte, hogy a rabok körül egyházi személyek is ténykedtek. A gyulai református pap pl. 1845-ben „a rabok körüli szolgálataíért” 60 ezüst Ft-ot kapott. Vagyontalan vádlottak perében a Károlyiaknál a tanúk útiköltségét a közös családi pénztárból fizették.⁴⁷

Elősorban a magas és egyre emelkedő költségek vezették a családokat a vérhatalomról való lemondásra. Igaz ugyan, hogy 1813-ban a Lónyay család tagjai még amiatt tettek panaszt, hogy Bereg megye nem jelentette őket a *jus gladii*val rendelkező családok között,⁴⁸ az 1840-es évektől azonban egyre több lemondással találkozunk. A legjellemzőbb ezek közül a Csáky családé. Az ügyész az 1845. június 2-i ülésen a magas költségek miatt javasolta a vérhatalomról való lemondást. Az ülés némi vita után felhatalmazta őt erre. A következő évben az ügyész a „vármegye politikai viszonyainak bonyolultsága miatt” nem tudott az ügyben eljárni. A családülés újból utasította a lemondásra, amelyet végül 1847-ben adott be Bihar megyénél, ahonnan az ügy a helytartótanácshoz került. Az ülés szerint a közben előfordult öt tolvajlási ügyet „nem lehet bosszúlatlanul hagyni”. Az ügyész ezeket a margitai úriszéken ítélte el. 1848-ban arról olvashatunk a jegyzőkönyvben, hogy a „vérhatalom megszűnével, a család nem fizeti tovább a porkolábot és a rabórzó hajdúkat”.⁴⁹

Lett volna egy másik útja is a magas költségektől való megszabadulásnak. Az 1836:10. tc. 2. §-a lehetőséget biztosított az uradalmaknak, hogy a megyei közgyűléshez forduljanak, amely öt érdemes urat kinevezve, költség nélkül eljáró székot alkotha-

⁴⁰ P 71. 1839. jún. 1., 1845. jún. 2./40., 1846. jún. 3.

⁴¹ Merényi 1905. 46.

⁴² P 418. 1808. jún. 20., 1816. dec. 17.

⁴³ Degré 1961. 126.

⁴⁴ P 1322. Tisztizsék, 1812. okt. 6./2.

⁴⁵ P 397. III. A. 2., 1814. febr. 5./38.

⁴⁶ P 1769. Tisztizsék, 1842. máj. 16./8.

⁴⁷ P 418. 1845. jún. 5.

⁴⁸ P 451. 1813. dec. 14.

⁴⁹ P 71. 1845. jún. 2./40., 1846. jún. 3./41., 1847. jún. 1./44., 1848. jún. 2.

tott.⁵⁰ Ehhez azonban a családok nem folyamodtak. Sokkal egyszerűbb és célravezetőbb volt az úriszékek tartását ritkítani, a bíraskodást – kivonva a megyei közreműködés, a testimonium legale alól – a birtokkormányzat kezébe adni.

Az irányítási rendszer szervezettebbé válásával, az ügyek számának szaporodásával egyre inkább megmutatkozott az úriszéknek az a hátránya, hogy tartása nem volt időhöz kötve.⁵¹ Korábbi törvényeink megpróbálták ugyan tartását kéthónapos határidőhöz kötni, ez azonban nem járt sikerrel.⁵² Az 1729:41. tc. szomorúan konstata, hogy „az úriszéken folyó per a földesurak különféle visszaélései és az igazságszolgáltatás halogatása miatt, ekkorig majdnem haszontalan és foganatlan maradt”.⁵³ Könnyen előfordult, hogy – ha pl. a felperes nem állította elő hitelesítés céljából a tanuit – egy adósságvkövetelő per három évig is elhúzódott.⁵⁴

A fentebb említett okok – a megyétől való függőség lazítása, költségkímélés és érdektelenség – miatt ritkán tartottak úriszéket. Eckhart szerint évente egyszer-kétszer,⁵⁵ Degré szerint a nagy uradalmak is csak évente egyszer.⁵⁶ A mozsói Batthyány uradalom pl. évente egyszer hívta össze az úriszéket, de volt olyan év, amikor egyáltalán nem volt ülés.⁵⁷ 1781-ben a bujáki alügyész jelentette a kismartoni bizottságnak, hogy Heves és Nógrád megyék – a halogatás miatt – elrendelték, hogy a megyei ügyész jelenlétében tartsanak úriszéket.⁵⁸ A palotai úriszék 1783-ban kétszer, a következő évben egyszer, 1785-ben kétszer, 1786-ban ismét csak egyszer ült össze.⁵⁹ A Festeticsek úriszéke 1791–1792-ben egyszer-egyszer ülésezett.⁶⁰ 1826 októberében a szalkszentmártoni ügyészség jelentette a keszthelyi Directoratusnak, hogy az évben még nem tartottak úriszéket.⁶¹ Ha ehhez még hozzávesszük a különböző ítélőszékek, önkormányzati egységek stb. bíraskodását, egyetérthetünk Varga Endrével, aki az így kialakult igazságszolgáltatási szervezetet rendkívül bonyolultnak tartotta.⁶²

A legnagyobb változást a XVIII. század közepén a földesúri bíraskodásban az uradalmi irányító szervezet kiépülése hozta. Ez egyrészt a falusi önkormányzat csökkenésével, másrészt azzal járt, hogy az úriszéken belül is jelentősebb szerepet kaptak az egyre nagyobb – jogi, mezőgazdasági, igazgatási, pénzügyi stb. – szakismerettel rendelkező uradalmi tisztek. Az úriszék egyre szűkebb körű bíróság lett, már csak egy-két megyei tisztviselőt hívtak meg, mellettük a jószágkormányzó, a felügyelő, a tiszttartó, majd az ügyész szolgáltatott igazságot. Ezzel magyarázható, hogy a földesúri jogszolgáltatás szervezete alkalmazkodott a birtokigazgatás rendszeréhez.⁶³ Következő lépésként a testületi szervek – családülés, központi és uradalmi tisztiszek, gazdasági bizott-

⁵⁰ Frank II. 24.

⁵¹ Vinkler II. 239.

⁵² Degré 1961. 104–105.

⁵³ Vinkler II. 238.

⁵⁴ Degré 1961. 119.

⁵⁵ Eckhart 226.

⁵⁶ Degré 1961. 104–105.

⁵⁷ Degré 1961. 113.

⁵⁸ P 162. Prot. Kismarton, 1781. aug./39.

⁵⁹ P 707. Tisztiszek, 1782–1786.

⁶⁰ P 279. Iratok, 1792. febr. 29.

⁶¹ Uo. No 318/500. 1826. dec. 16.

⁶² Varga 1960. 736.

⁶³ Varga 1958. 62.

ság, igazgató tanács —, illetve az ügyészi hivatalok vették át az úriszék hatáskörének kisebb-nagyobb részét, illetve felügyeletük alá vonták működését.

E szervezet közül elsősorban a családülés és a központi tisztiszék (gazdasági bizottság) felügyeletet gyakorolt az úriszék felett. Ez magában foglalta időpontjának meghatározását, ülnökök kiküldését, az ítéletek végrehajtásának szorgalmazását, sőt revízióját. 1751-ben pl. a kismartoni commissio rendelte el, hogy a „bűnösök megbüntetésére, a fegyelem fenntartására úriszékelt kell tartani”. A következő évben Kapuvárott rendelte el úriszék tartását.⁶⁴ A Kállay család 1793. február 7-i nagykállói ülése február 20-ban állapította meg a túri úriszék napját. Elrendelte egyúttal az érintettek értesítését. Ugyancsak a családülés szabta meg az 1811. évi úriszék terminusát is.⁶⁵ A Szechenyieknél ez a gazdasági bizottság feladata volt.⁶⁶ 1827-ben a Károlyiak közös kormányának tanácskozó ülése küldte ki Thanhoffer tiszttartót az erdői úriszékre.⁶⁷ A Csáky család 1837. június 2-i ülése rendelte el úriszék tartását. 1843-ban viszont a cséfal lakosok a családüléstől kérték összehívását.⁶⁸

Az úriszék által tárgyalt büntető- és polgári ügyek revíziós fóruma a családülés vagy a központi tisztiszék, gazdasági bizottság volt. 1743-ban Esterházy Pál herceg utasította kismartoni bizottságát, hogy a büntetőügyek revíziója két hónapnál ne tartson tovább.⁶⁹ A Máriássy család 1746. március 1-i ülésén két ilyen ügy is szerepelt. Gurka János mészáros házasságtörésért az úriszék 60 bot (illetve 60 Ft) büntetésre, több pórácsi lakost háromszoros ökorlopásért 100 botra ítelt. Az ülés az úriszék döntését helybenhagyta.⁷⁰ A kismartoni bizottság 1757. januári kisgyűlése kifogásolta, hogy az úriszék rendelkezéseit a gálosi jobbágyok és közbirtokossági tisztek nem vették figyelembe. „Kompromisszum céljából új úriszékelt kell tartani” — mondták.⁷¹ A Dessewffy család oly nagy figyelmet fordított az úriszékre, hogy az 1792 és 1804 közötti családüléseken rendszeresen felolvasták az úriszék jegyzőkönyveit. Az 1804. május 7-i ülés külön követelte az úriszéki jegyzőkönyvet és a hozzá tartozó iratokat.⁷² 1845-ben a Csáky család ügyésze jelentése szerint a volt kövági haszonbérő ellen hozott ítéletet nem tudták végrehajtani. A családülés utasította, hogy „iparkodjék azt foganatosítani”.⁷³

Mindezek a fentebb ismertetett körülmények — a megyei közreműködés visszaszorítása, a költségkímélés, az úriszékek nehézkessége, az ügyek elhúzódása stb. — a XVIII. század közepétől azt eredményezték, hogy a joggyakorlat egyre inkább az úriszéken kívüli bíraskodás felé fordult. Erre az időre létrejöttek vagy megszilárdulóban voltak azok a birtokkormányzati formák, melyek — minden törvényes alap nélkül — képesek voltak a válságba jutott úriszéki bíraskodás helyét és szerepét átvenni.

Ilyenek voltak: a családülés, a központi és uradalmi tisztiszék, a gazdasági bizottság és a jószágkormányzóság, igazgató tanács.

⁶⁴ P 108. Fasc. A. No 6. 1751. instr.; Fasc. B. No 26. 1752. jún. instr.

⁶⁵ P 343. Családülés, 1793. febr. 7., 1811. aug. 17.

⁶⁶ P 623. Gazd. biz. No 665–673/1804.

⁶⁷ P 408. No 16/1827.

⁶⁸ P 72. Családülés, 1837. jún. 2., 1843. jún. 2./37.

⁶⁹ P 108. Fasc. A. No 1. 1743.

⁷⁰ P 491. 1746. márc. 1.

⁷¹ P 108. Fasc. B. No 31. et. NB. 1757. jan./14. e.

⁷² P 92. 1792. máj. 7, 1804. máj. 7.

⁷³ P 72. 1845. jún. 2./39.

A peres eljárás

A birtokkormányzati szervek bíraskodási gyakorlatát az elméleti bizonytalanság,⁷⁴ a jogalkalmazásban megnyilvánuló eltérések jellemezték. Mind a XVIII. századi úriszéki, mind az úriszéken kívüli bíraskodás konkrét gyakorlatának feltárása eddig nem történt meg, kevés a feldolgozott adat. Így az ezután következő fejtegetéseimben is nagyrészt eddig ismeretlen levéltári forrásokra támaszkodom.

A kormányzati szervek által folytatott peres eljárás leginkább ahhoz állt legközelebb, amit II. József bírósági rendszere sommás eljárásnak nevezett⁷⁵ és melyet az 1836:20. tc. „a szóbeli perek bírósága” címen emelt jogszabály színtre.⁷⁶ A szóbeliség ebben az esetben azt jelentette, hogy a panaszt szóban adhatták elő, de jegyzőkönyvezni kellett. Ezt a gyakorlatot követték – fenti törvényt messze megelőzve – a birtokkormányzati szervek is. Vizsgálódásunkat nagymértékben elősegíti, hogy az ügyeket jegyzőkönyvezték, ebben az egyébként szokásos formákat (*levata, assumpta est causa, instantia, replica, negotium, benevolum examen, deliberatum est* stb.) alkalmazták.

A *magistratualis* (úrbéri) és büntetőügyek az uradalmi tisztek – esetleg falusi bírák, hegymesterek – bejelentésére indultak. Gróf Esterházy Miklós nádor 1630. évi udvari rendtartása kötelességükre tette, hogy „ha valami cégéres vétket látnának akárkiktől is, tartozzanak megjelenteni az úrnak. Ha pedig tudván azt, nem cselekednék, részesenek ítéltetnek a vétekben is, kiűzetnek az udvarból.”⁷⁷ A locsmánci bírónak is kötelessége volt a büntetésre méltó dolgot a tisztnak jelenteni.⁷⁸ A pannonhalmi főapátság 40 Ft büntetés terhe mellett a hegymesterek kötelességévé tette, hogy a káromkodásról, lopásról, fajtalanokodásról hírt adjanak.⁷⁹

A polgári ügyek gyakran szóban indultak. A magánfelek keresetüket a tisztségnél adták elő.⁸⁰ Egyetlen eset ismeretes, amikor a károlyi gazdasági bizottság a panaszost arra szólította fel, hogy keresetét „írásban, de nagyon röviden” adja be. Ugyanez a bizottság egy másik keresetet arra hivatkozva utasított el, hogy „régiben instánsnak dolga, nem halasztotta volna eddig, ha igazsága lett volna”.⁸¹ A tisztiszékek örködték, hogy „a befolyó keresetek első megítélése az uradalmat illesse” és ne a megyét, szolgabíró stb.⁸² A büntetőügy a gyanúsított letartóztatásával, a magánjogi a kereset- (könyörgő) levéllel indult. Az előzetes letartóztatást még kisebb (pl. káromkodási) ügyekben is elrendelték.⁸³ A polgári keresetet közölték az alperessel, aki hat napon belül válaszolt.

Az úriszékekkel ellentétben, ahol a községi bíró végezte az idézést,⁸⁴ a mi esetünkben az uradalmi tisztek vagy alkalmazottak (tiszttartó, levéltáros, hajdú stb.) idéztek. Az idézés mindig a következő ülésre szolt, tehát nyolc napnál nem jelentett hosszabb

⁷⁴ Degré 1961. 112., 124.

⁷⁵ Varga 1974. 208.

⁷⁶ Zsoldos 43. és köv.

⁷⁷ Dóry 224.

⁷⁸ Locsmánd 171.

⁷⁹ Récsey 56.

⁸⁰ Pfahler 300.

⁸¹ P 397. A. 1. 1760. jan. 31.

⁸² P 1882. 1830. márc. 20./11.

⁸³ Degré 1961. 121.

⁸⁴ Degré 1961. 118.

terminust.⁸⁵ Ha az idézettel nem találták otthon, a következő héten újból idézték.⁸⁶ Frischmann György nagymartoni lakos pl. 1755-ben csak a második idézésre jelent meg a kismartoni tisztiszek előtt. Ezt a szék elnézte neki.⁸⁷ A kismartoni bizottság 1785-ben úgy rendelkezett, hogy a feleket ne a következő, hanem az elnök által megadott ülésre „állítsák elő”.⁸⁸ 1823-ban a keszthelyi tisztiszek többeket, akik az ülés előtt megjelentek és több személy ellen panaszt tettek, a következő ülésre idézték.⁸⁹

A meg nem jelenőket makacsságban marasztalták el. 1827-ben a keszthelyi tisztiszek elé idéztek egy molnárlegényt, aki a felperes részére rossz lisztet őrölt. Meg nem jelenésért – mint makacst – kötelezték a liszt vagy a gabona megtérítésére.⁹⁰ 1829-ben a Csákyak hrisóci jobbágya panaszt tett testvére ellen, aki a közös vetőmagból nem adott neki, sőt még meg is verte. Az alperes az idézésre nem jelent meg. Távollétében 12 botra ítélték és a hajdú útján figyelmeztették, hogy „bátyja vallomása alapján jobbágyrészét elveszik és másnak adják”.⁹¹

A *Praxis Criminalis* 30. cikke lehetővé tette – a főbenjáró cselekmények kivételével –, hogy a vádlottat kezesség ellenében szabadlábra helyezték. Ezt a gyakorlatot a megyei és az úriszéki *judikatura* is követte.⁹² A kezességet az úriszéken kívüli bíraskodás is ismerte és alkalmazta. 1746-ban pl. Orosz Lukács terebesi jobbágy elszökött. Mikor vissza akart térni, a kluknói tisztiszek úgy rendelkezett, hogy „ezt megteheti, de kezeseket kell állítania, hogy nem szökik meg újból”.⁹³ Az 1752. évi prímási utasítás szerint, ha „jobbágy személy gyilkolt, lopott, hasonló vétekbe esett, verekedésben egymást megverzi,” kezességre csak a főtiszt engedelmével bocsátható.⁹⁴ 1760-ból egy fordított példa: a károlyi udvarbíró adott kezeslevelet Demeter Andrásnak, hogy hazajöhet, „sem tömlöccel, sem pálcával nem büntetik, míg információt nem szereztek róla. Akkor, ha megérdemli, majd megbüntetik.”⁹⁵ 1774. január 25-én Puskás László kérte a károlyi bizottságot, hogy engedje ki a börtönből, ahol adóhátralék miatt tartották fogva. A bizottság azzal a feltétellel engedte szabadon, ha két kezes állít, akik a hátralék fizetését magukra vállalják. Demeternek a tartozást február 22-ig kellett megfizetnie.⁹⁶ 1810-ben egy kluknói jobbágy tett panaszt a tisztiszek előtt, hogy a nála szolgált fiú, akiért apja kezességet vállalt, elszökött. A tisztiszek az apát ezért 24 bottal büntette.⁹⁷ A Széchenyi-féle gazdasági bizottság elfogadta a községi öregbíró és két–négy esküdt kezeslevelét. Így szabadult 1816-ban pl. a Köröshegyen raboskodó Petes Ferkó. Az uradalmi ügyész a kezeslevélre elrendelte a vádlott kiengedését, „mivel itt a vetés ideje és szolgálta nincsen”. Szükség esetén a községi előjáróknak azonnal elő kellett

⁸⁵ P 274. Tisztiszek, 1823. júl. 11.

⁸⁶ P 74. Tisztiszek, 1810. dec. 8.

⁸⁷ P 108. Fasc. B. No 30. et. NB. 1755. dec./4.

⁸⁸ P 108. Fasc. C. No 40. et A. 1785. instr./12.

⁸⁹ P 274. Tisztiszek, 1823. júl. 11.

⁹⁰ P 274. Tisztiszek, 1827. febr. 23./31.

⁹¹ P 74. Tisztiszek, 1829. márc. 29./20.

⁹² *Bónis* 1962. 77.; *Eckhart* 35.

⁹³ P 74. Tisztiszek, 1746. febr. 19.

⁹⁴ Prímási utasítás 389–390.

⁹⁵ P 397. A. 1. 1760. jan. 21.

⁹⁶ P 397. A. 2. 1774. jan. 25./108.

⁹⁷ P 74. Tisztiszek, 1810. febr. 18./7.

állítaniuk Petest. A kezeslevelet a köröshegyi tisztartó kapta, aki azt a „többi, rabokat illető aktához tette”.⁹⁸ Ugyanakkor Lukács Ferenc kiengedését – akire az öregbíró és két esküdt kezeslevele szerint semmit rá nem bizonyítottak – azzal tagadták meg, hogy „négy tanú is volt ellene”.⁹⁹ 1842-ben Ivanits József kékkői lakos az uradalmi börtönben levő fiának kezesség melletti elbocsátását kérte. A tisztiszék döntése szerint „a fiú a tolvajságban már megrögzött lévén, több tolvajság miatt fogták el, elbocsátása a lakosokat megbotránkoztatná. A fiút az uraság tartja el a börtönben, szüleit költség nem terheli.”¹⁰⁰

A vizsgálatot, kihallgatást valamelyik uradalmi tiszt végezte, rendszerint a falusi bíró és az esküdtek jelenlétében. A vizsgálat eredményéről a tisztí ülésnek szóban referáltak.¹⁰¹ Néhány esetben a benevolum exament csatolták az ülés jegyzőkönyvéhez.¹⁰² A kihallgatás során a szembesítést is alkalmazták, esetleg a tett színhelyén.¹⁰³ A kismartoni bizottság 1752-ben egy kihallgatási szabályzatot (*Methodus examinandi delinquentis*) készítettet.¹⁰⁴ Kínvallatás – ami az úriszéknél még 1775-ben is előfordult¹⁰⁵ – a tisztiszéken nem volt szokásos. A hagyatéki eljárásban ismert volt a helyszíni összeírás és szemle. Szakértői szemlével nem találkoztunk.

A tisztiszék ügyelt, hogy mindkét felet meghallgassa. Az 1759. évi kismartoni instrukció szerint a felek számára „terminust kell megállapítani – hogy ne kelljen sokat várniok és ezáltal költségekbe keveredniök –, és rendben meg kell őket hallgatni”.¹⁰⁶ A tisztiszéknél már korábban is érvényesült az a gyakorlat, hogy jobbágyra büntetést csak meghallgatása után szabtak ki. (1790:33. tc.)

Ha a tisztiszék vagy a bizottság elrendelte, tanúkat kellett állítani. A tanúbizonyítás az úriszéken kívüli bíraskodásban egyszerű volt. Ez az eljárást gyorsabbá tette, hiszen nem lehetett pergáló kifogások segítségével évekig elodázni az érdemi választ vagy ítéletet.¹⁰⁷ Előfordult, hogy a tanúkat nem közvetlenül a tisztiszék, hanem valamelyik uradalmi tiszt hallgatta ki. A keszthelyi tisztiszék igénybe vette pl. megyei szolgabíró és esküdtek kihallgató tevékenységét is.¹⁰⁸ Nagyobb számú tanú vallomása nagyobb súllyal esett latba.¹⁰⁹ Bizonyítékként végrendeletet, osztályos levelet, adóslevelet, házassági szerződést, számlákat, adásvételi szerződést fogadtak el. Hitelességüket gondosan megvizsgálták.¹¹⁰ Ha a tisztiszék szükségesnek látta, a tanúkat megeskette.¹¹¹

A büntetési rendszer egyszerű volt. Az árestom, kézi munka végzése, a kaloda, a botozás és a bírságok érdemelnek említést. Az árestomot (tömlöc) lehetett kenyéren és vízen, illetve vasban eltölteni. 1752-ben a homonnai tisztiszék egy jobbágyot azzal

⁹⁸ P 623. Gazd. biz. 1816. szept. 29.

⁹⁹ Uo. szept. 12.

¹⁰⁰ P 1769. Tisztiszék, 1842. máj. 16./16.

¹⁰¹ P 74. Tisztiszék, 1810. szept. 16./1., dec. 8./4.

¹⁰² Uo. 1818. jan. 4.

¹⁰³ Uo. 1810. szept. 16./1., dec. 8./4.

¹⁰⁴ P 108. Fasc. B. 1752. jún. Res./16.

¹⁰⁵ *Degré* 1961. 121.

¹⁰⁶ P 108. Fasc. B. No 31. et NB. 1759. instr./6.; Fasc. B. No 40. et NB. 1785. instr./5.

¹⁰⁷ *Bónis* 1962. 102.

¹⁰⁸ P 279. Iratok, A. IV. 5781. 1827. márc. 1.

¹⁰⁹ P 623. Gazd. biz. 1816. szept. 12.

¹¹⁰ *Degré* 1961. 119.

¹¹¹ P 1769. Tisztiszék, 1716. aug. 2./2.; P 108. Fasc. B. No 31. et NB. 1757. jan./2.; P., 74. Tisztiszék, 1810. aug. 19./1., 1809. okt. 1./4.

veretett vasra, hogy – további intézkedésig – a kőműves mellett dolgozzék. „Ezáltal eltűnik az ő vakmerősége.”¹¹² Pfahler szerint jobbágyot kézi munkára ítélni csak a szántás, aratás, szüret idején kívül lehetett.¹¹³ Ugyanarról az elvről volt itt szó, mint II. József rendeletében, amely szerint tilos volt jobbágyot a „szorgos paraszti gazdaság idejére börtönbe vetni”.¹¹⁴ A tatai uradalomban a rabokat ugyancsak dolgoztatták. Igen jellemző, hogy ügyük tárgyalására is a dologházból vezették őket a bíróság elé, és oda kísérték vissza, hogy egy perc se hiányozzék hasznát hozó munkájukból.¹¹⁵

Kalodában töltött büntetésről kevés adatunk van. A kapuvári uradalomnak 1633-ban adott utasítás említi a kalodát, mint a „kis marconaságért” alkalmazott büntetést.¹¹⁶ Degré szerint a Dél-Dunántúlon a tiszttartó az úriszéken kívül gyakran büntetett kalodával.¹¹⁷ 1829-ben a kluknói tisztizék két krompachi lakost, akiket a plébános panaszolt be, 14 napi „békóban töltött börtönre ítéli”.¹¹⁸

Gyakrabban alkalmazták a testi büntetések közül férfiaknál a botot, nőknél a korbácsot. Ezt ajánlották egyébként a megyék is.¹¹⁹ A bírságolási rendszer háttérbe szorulását, megszűnését eredményezte az erősebben alkalmazott botozás.¹²⁰

Bírságolást inkább magánvadás ügyekben, kártérítésként alkalmaztak. Korszakunkban a bírság már nem a tiszt működésével kapcsolatos jövedelem, mint azt Eckhartnál olvashatjuk.¹²¹ Az uradalmak inkább védték jobbágyaikat a túlzott bírságolás ellen. A kismartoni bizottság pl. 1753-ban megtiltotta a plébánosoknak, hogy a parázna, házasságtörő és más bűnös jobbágyokat pénzbüntetéssel sújtsák. „Egyébként is sok pénzkiadás terheli a szegény jobbágyokat, ne terheljük őket pénzbüntetésekkel az uraság előzetes tudta nélkül.”¹²²

A beszedett büntetéspénzekből az uradalmi tisztek részesedést kaptak. A primási birtokokon harmadrész járt a tiszttartónak. Nem büntetett azonban mértéken felül, hanem csak a bűncselekménynek megfelelően.¹²³ Az Esterházy hitbizomány magyarországi számvevősége a bírságokból, elkobzott javakból egytizenhatod részt kapott.¹²⁴ 1809-ben a kluknói négy uradalmi hajdú a büntetéspénzek felét kapta. 1818-ban – amikor 202 Rft folyt be ebből a forrásból – már más volt a kulcs. Az összeg harmadrészét osztották csak fel a vadászok, hajdúk között. Az 1828-ban befolyt 221 Rft harmadrésze az erdészeket, a hajdúkat illette meg. A feljelentő is részt – jutalmat – kapott.¹²⁵

Kivételesen alkalmazott büntetés volt a házból, fundusból való kiűzés. A jobbágytelek elvételével fenyegette meg pl. a kluknói tisztizék az igásroboton meg nem jelent jobbágyát.¹²⁶

¹¹² P 74. Tisztizék, 1752. ápr. 22.

¹¹³ Pfahler 286.

¹¹⁴ P 274. Lev. k. 1787. rend.

¹¹⁵ Szabad 108.

¹¹⁶ Iványi Béla 281. és köv.

¹¹⁷ Degré 1961. 113.

¹¹⁸ P 74. Tisztizék, 1829. márc. 29./17.

¹¹⁹ Eckhart 91.

¹²⁰ Bónis 1962. 191.

¹²¹ Eckhart 58.

¹²² P 155. Bizottság, II. k. 1753. jan./1.

¹²³ Arch. saec. Prot. No 27. 1754. Urbárium.

¹²⁴ P 162. Prot. Kismarton, 1781. aug./96.

¹²⁵ P 74. Tisztizék, 1809. okt. 1./5., 1818. dec. 20./77., 1829. jan. 7./1.

¹²⁶ P 74. Tisztizék, 1818. máj. 31./35.

Az ítéletet a tisztiszek nem indokolta. Végrehajtásáról valamelyik tagja, egy uradalmi tiszt gondoskodott. A végrehajtást a következő ülésen jelentették.¹²⁷

Tudjuk, hogy a XVII. században a földesúri ítélőszék ítélete ellen fellebbezni nem lehetett, a perorvoslat egyedüli útja a földesúri kegyelem volt.¹²⁸ Az 1729:41. tc. által a megyéhez biztosított fellebbezést a gyakorlat a vagyoni jogi perekre alkalmazta, azokban is csak birtokon kívül. II. József Novus ordója és az 1790:43. tc. megengedte a három évi börtönre vagy súlyosabb büntetésre ítélt nem nemeseknek a királyi táblára való fellebbezést. A bűnügyek fellebbezése azonban ezután is ritka.¹²⁹ Ha ez volt a helyzet a törvény által szabályozott úriszek esetében, nem lehet csodálkozni, hogy a szabályozás nélkül működő úriszeken kívüli bíraskodásban a jogorvoslat egyetlen lehetősége a földesúrhoz, a családuléshez vagy az alacsonyabb szintű tisztiszektől a magasabb szintűhöz való folyamodás volt. Egyetlen esetet ismerünk – igaz viszont, hogy nemes személyről volt szó –, amikor egy falopásért elítéltet a Csákyak tisztiséke az úriszeknek adott át.¹³⁰

A XVIII–XIX. századi jobbágyi magánjogot és büntetőjogot csak akkor lehet bemutatni, ha magukat a pereket tárjuk fel. A következőkben ezek tárgyalásánál Varga Endre beosztása szerint csoportosítom az ügyeket.¹³¹

1. Magistratuális ügyek (robot megtagadása, nem megfelelő végzése, földesúri tilalom, jog áthágása, megszegése, irtásföldek, szőlők jogtalan elvétele).
2. Büntetőügyek (lopás, károkozás, istenkáromlás, káromkodás, emberölés, paráznaság, fajtalankodás, boszorkányság, tűzokozás).
3. *Delicta privata* (becsületsértés, rágalmozás, testi sértés, hatalmaskodás).
4. Polgári ügyek (hagyaték, öröklés, magszakadás, háramlás, osztályos perek, birtokperek, kártérítés, pénzügyletekből adódó követelések, ingatlanforgalom, szerződések, zálogügyletek).

1. Magistratuális ügyek

A magistratuális ügyek közé azokat sorolom, amelyekben a nagybirtokkormányzat szervei – tisztiszek, bizottság – álltak a jobbágyokkal szemben. Ezek az ügyek magán-, büntető- és közjogi elemekből tevődtek össze. A XVIII–XIX. század tisztisékeire nem annyira a büntető-, mint inkább az úrbéri és vagyoni jogi perek jellemzők. Mária Terézia 1765-ben ezeknek az ügyeknek a fellebbvitelét a jogszolgáltatás útjáról a közigazgatásra terelte. A Novus ordo ugyanezt mondta ki. Az 1848:10. tc. az úrbéri pereket ismét a bíróságok hatáskörébe utalta.¹³² A tisztiséki gyakorlat mindezzel a szabályozással mit sem törődve nagy súllyal foglalkozott úrbéri ügyekkel.

Az úrbéri ügyek egy része a jobbágyok panaszaival indult. A kismartoni bizottság utasítása szerint a hozzá forduló jobbágyokat a tisztartók még akkor sem büntették

¹²⁷ P 1769. Tisztiszek, 1844. márc. 3./I.

¹²⁸ Eckhart 53.

¹²⁹ Degré 1961. 122–123.; Varga 1974. 77., 89.

¹³⁰ P 74. Tisztiszek, 1829. okt. 11./39.

¹³¹ Varga 1958. 22. és köv.

¹³² Varga 1974. 60., 183.

meg *propria autoritate*, ha kérésük esetleg jogtalan volt.¹³³ A bizottság többször is szabályozta a jobbágypanaszok és -kérelmek intézését. 1743-ban a községekben kihirdették, ha valaki segítségre szorul vagy panaszt akar tenni, azt a commissionál megteheti. Szükségesnek tartotta a különböző uradalmakban a tisztek által másképp és másképp intézett panaszok egységes szabályozását.¹³⁴ Pontosan meg kellett adni, hogy a jobbágyok hol és mikor tehetek panaszt, hogy a felesleges utazgatást elkerüljék. A kérvényeket „rendben és lelkiismeretesen” kellett intézni.¹³⁵ 1766-tól minden kérvényről és elintézésről jegyzőkönyvet vezettek. A határozatokat eredetiben adták ki a panaszosoknak.¹³⁶ Elintézés előtt meghallgatták a feleket.¹³⁷

A bizottság a névtelen beadványokkal, panaszokkal is foglalkozott. Azokkal az ügyekkel, amelyeket „jobbágyok magánügyeinek” nyilvánítottak, nem foglalkoztak. A panaszokat az illetékes uradalmi tiszt kapta meg vizsgálatra.¹³⁸ A kérvény tárgyalását arra az ülésre halasztották, amikor az illetékes tisztartó is jelen volt.¹³⁹

Az ülések változó számú panaszt tárgyaltak. Az 1751. májusi pl. 26, a decemberi 100, az 1754. decemberi 75, az 1755. decemberi 90, az 1757. januári 61, a márciusi 88, az augusztusi 17 kérvénnyel foglalkozott. Az ügyeket részben elintézték, részben különböző hatóságokhoz tették át, részben minden intézkedés nélkül elhelyezték. A kérelmek telkek utáni szabadságokra, könnyítésekre, passzív és aktív adósságokra, épületfa, különböző anyagok és termények (gabona) juttatására, örökös jobbágyságból való elengedésre vonatkoztak.¹⁴⁰ 1758-ban a kismartoni bizottság három dukátért bocsátotta el a jobbágyságból Timpter Józsefet. A pénzt a fizető főhivatal vételezte be, illetve adta át a kismartoni fizetőmesternek, a kismartoni uradalmi kórház céljára.¹⁴¹ A kérelmek elintézését tárgyaló jegyzőkönyveket a földesúr hagyta jóvá. 1794 után a kismartoni régensi hivatal a kérvényeket véleményezve, egyenként terjesztette a herceg elé döntésre.¹⁴²

A kismartoni hercegi bizottság 1743 júliusában tárgyalta a bécsújhelyi tanács panaszait. A polgárok azt sérelmezték, hogy ingatlanforgalom esetén jogellenesen illetéket szedtek tőlük, rétjeik és szőlőik után tizedet fizettek, a gabonaeladást az uradalom nem Bécsújhelyen, hanem másutt bonyolította le, az uradalmi vámoknál feltartóztatták őket. A bizottság szerint az ingatlan adásvételi díj nem új teher, Ausztriában is szokásos volt. A tized az egyházé, de – pénzben vagy természetben – az uradalom vetette ki. A gabonát Bécsújhelyre vitték, az összes hercegi terményt ott adták el. A bizottság szerint sohasem fordult elő, hogy bécsújhelyi polgárok állatuk vagy kocsijuk után hercegi vámot fizettek volna.¹⁴³ Ugyanezen ülés napirendjén szerepelt a büdös-kúti jobbágyok panasza: a szántóik és telkeik utáni porciófelosztás egyenlőtlen volt. Emiatt már korábban is több panaszt adtak be. Kérésüket a főszámvevő vezetésével

¹³³ P 108. Fasc. B. No 20. et NB. 1752. ápr./21.

¹³⁴ P 108. Fasc. A. No 2–3. 1743. júl.

¹³⁵ P 108. Fasc. A. No 6. 1751. instr./3.; Fasc. B. No 31. et NB. 1759. instr./20.

¹³⁶ P 149. 1766. jún. 4.

¹³⁷ P 108. Fasc. C. No 40. et A. 1785. instr./5.

¹³⁸ P 162. Prot. Kismarton, 1782. júl./41.

¹³⁹ P 108. Fasc. B. No 14. et NB. 1751. ápr./1–4.; No 30. et NB. 1756. márc./8.

¹⁴⁰ P 74. Tisztizték, 1809. okt. 2./9.

¹⁴¹ P 155. Bizottság, III. k. 1758. máj./27.

¹⁴² P 170. No 134/798. febr. 22.

¹⁴³ P 108. Fasc. A. No 3. 1743. júl./8.

egy bizottság vizsgálta meg. Megállapították, hogy nem volt igazuk, csak rosszakarat, a nyugtalanság szítása vezette őket. Ezzel a községnek is kárt, költséget okoztak. „Ha még folytatják a panaszkodást, házukat elveszik, kiutasítják őket az uradalom területéről, hogy a községi bíró és az esküdtek nyugton maradjanak.”¹⁴⁴

1756 márciusában a boldogasszonyi jobbágyok tettek panaszt a bíró és a tiszttartó ellen. A hercegi commissio elrendelte, hogy a bíró egész háza kilenced- és tizedmentes legyen, ha a község adósságát megfizeti, a kötelezvényeket két éven belül visszaszerzi és az uradalom érdekeit hűen szolgálja. Állatait az uradalmi réten és legelőn azonban nem legeltethette ingyen.¹⁴⁵ 1759-ben Esterházy Pál herceg utasította bizottságát: vizsgálják és szüntessék meg az erdészek, vadászok elleni panaszokat, ti. hogy önkényesen bántak az erdővel, fát adtak el, visszaéltek a legelővel, szénával, a jobbágyoktól pénzt csikartak ki.¹⁴⁶ A Batthyányak központi tisztiszéke 1766-ban tárgyalta a bicskei lakosok panaszát tiszttartójuk ellen, „a szegény lakosokon, minden kicsinyes dolgért a rajtok elkövetett kemény maga viselésért, veréseiért”.¹⁴⁷ 1769-ben a levéltáros vizsgálta meg a pástói jobbágyok erdőügyben beadott panaszát.¹⁴⁸ 1780-ban a középpulyai jobbágyok adtak be panaszt a hercegi levéltáros ellen, 1782-ben a sztreccséniek a tiszttartó és a postamester ellen, önkényeskedés miatt. A panasztevőket szembesítették a tiszttartóval. A következő évben Merze község panasa volt napirenden a közös szőlőikből elvett telekrész miatt.¹⁴⁹ 1810-ben a kluknoi tisztiszék a kalyavai jobbágyok plébánosuk elleni panasa ügyében – aki szántóik után tizedet szedett – úgy foglalt állást, hogy „a tizedszedés a törvények ellen, az uradalom kárára van”.¹⁵⁰

A birtokkormányzati szervek elsőrendű feladata volt az úrbéri szolgáltatások biztosítása. Természetes, hogy a magistratuális ügyek között is nagy teret kaptak a szolgáltatások megtagadásával, nem megfelelő végzésével, határvitákkal, a földesúri jogok és tilalmak megsértésével foglalkozók.

A roboton való meg nem jelenés, a munka nem megfelelő végzése – ezt már Eckhart munkájából tudjuk¹⁵¹ – nagy számban szerepelt az úriszék, illetve hozzátehetjük: az úriszéken kívül bíraskodó kormányzati szervek előtt. A kluknoi tisztiszék 1788-ban folkmári, alsószlovinkai és richnoi jobbágyait, akik a roboton egyszer vagy többször nem jelentek meg, három napi kézirobotra ítélte.¹⁵² 1809-ben a tűzifaszállításra kirendelt, de meg nem jelent kalyavai jobbágyokat ugyancsak három napi kézirobotra kötelezték. Elrendelték, hogy a roboton két lóval jelenjenek meg, aki távolmaradt vagy ló nélkül érkezett, botbüntetést kapott.¹⁵³ Az uradalmi munkán késve megjelenőnek csak fél napját számolták el.¹⁵⁴ A robotcédulákat (lamellákat) a vasárnapi mise után

¹⁴⁴ Uo. 1743. júl./22.

¹⁴⁵ P 108. Fasc. B. No 30. et. NB. 1756. márc./10.

¹⁴⁶ Uo. No 31. et NB. 1759. instr./12.

¹⁴⁷ P 1327. 1766. júl. 14.

¹⁴⁸ P 149. 1769. márc. 7.

¹⁴⁹ P 162. Prot. Kismarton, 1780. máj./12., 1782. júl./72., 1783. máj./1.

¹⁵⁰ P 74. Tisztiszék, 1810. aug. 12./2. A plébános – a vitathatatlanul neki járó részen felül – az egész tizedet akarta szedni. Ezt az egyházfőtől az uradalom bérelte, így a plébános annak érdekeit sértette.

¹⁵¹ Eckhart 170. és köv.

¹⁵² P 74. Tisztiszék, Prot. poenale 1788. márc. 31./6., júl. 13./14., okt. 12./23.

¹⁵³ Uo. 1809. okt. 29./5., 1810. júl. 1./3.

¹⁵⁴ Uo. 1810. okt. 7./3.

osztották ki. A misén meg nem jelenőket – akik így a cédulaosztásból is kimaradtak – engedetlenség miatt megbüntették.¹⁵⁵ 1818-ban a Csákyak tisztiszéke egy megidézett jobbágyot arra figyelmeztetett: ha állataival együtt a többi jobbágyokkal együtt nem jelenik meg igásroboton, „a jobbágyságból elmozdítják”.¹⁵⁶

Különösen nőtt az ellenállás, a robotmegtagadás és az ellenük foganatosított intézkedések száma az 1830-as évektől. A tisztiszéki ülések – amelyeknek feladata volt a nagybirtok munkaerő-ellátását biztosítani – meg-megismétlődő témája volt ez. A tatai uradalom tisztiszéke 1831 és 1835 között kedvére válogathatott a munkára jelentkezők közül. Egyesekkel megállapodott, másokat „nagyon felcsigázott kívánságaik” miatt elutasított. Eljárást kezdeményezett két „kötöző” lány ellen, akik az egyik aratásra szerződött csapatból elmaradtak. A szentgyörgypusztai ispán a bánhidai jobbágyok nyakassága miatt panaszkodott a tisztiszékeknek. „Az új törvények kihirdetése óta minden jobbágyi kötelességtől felmentve érzik magukat” – mondta. A terjedelmes jelentés a tisztiszék büntető eljárását kérte. 1837-ben a kecskédi jobbágyok a síkvölgyi vadaskert kerítését készítették. A hajdú követelte, hogy ne napszámot, hanem bizonyos munkát teljesítsenek. A tisztiszék ezzel a teljesítményrendszerrel nem értett egyet. A következő évben elrendelték, hogy a robotmulasztók a helyettük állított napszámok bérét térítsék meg, illetve a megtagadott robotot is pótolják.¹⁵⁷ A kékkői Balassa uradalom tisztiszéke 1842-ben számon kérte, hogy a tisztek megbüntették-e a munkán meg nem jelent jobbágyokat, beírták-e ezt a tisztnél és a községi előljárásnál levő úrbéri könyvekbe. A kérdéssel egy külön tiszti ülés foglalkozott.¹⁵⁸

A meg nem jelenésen kívül a paraszti ellenállás másik formája volt a munka nem megfelelő végzése. A Csákyak 1747. évi terebesi tisztiszéke azzal próbálta a falusiakat „serényebb dologra” ösztönözni, hogy „akkor az udvarbíró visszaadja nekik a rétecskét”.¹⁵⁹ A palotai tisztiszék 1783-ban – a község és a szomszédok panaszára – megintett több papkeszi féltelkes jobbágyot, hogy házukat, gazdaságukat ne hanyagolják el, földjüket rendszeresen műveljék.¹⁶⁰ A cenki gazdasági bizottság 1803-ban jóváhagyta, hogy a röjtöki vadásztól „hiányos favágásért” 31 Ft-ot szedjenek. Az ültetésben keletkezett kárért 3 Ft-ot követeltek tőle. Egy juhászt, „kit a kárban meg nem kaptak ugyan, mégis mivel azon a környéken csak az ő marhái voltak”, kártérítésre köteleztek. A kálmáncsai számadó kanással megfizettették azoknak a disznóknak az árát, melyek az árvíz alkalmával megfulladtak.¹⁶¹ A kluknoi tisztiszék 1809-ben több jobbágyot megidézett. Megintették őket, hogy vezessék jobban gazdaságukat, a tiszttartónak legyenek segítségére.¹⁶² A következő ülés – a kasznár panaszára – figyelmeztette az uradalmi takácsokat, hogy az uradalmi munka elvégzése előtt – a vászon elkobzásának terhe mellett – ne vállaljanak más munkát.¹⁶³ A körmendi tisztiszék 1813-ban a juhászt tette felelőssé azért, mert decemberben 44 bárány született. „Ez

¹⁵⁵ Uo. 1810. okt. 21./1.

¹⁵⁶ Uo. 1818. máj. 31./35.

¹⁵⁷ *Szabad* 230–231., 235–236., 246., 250–251.

¹⁵⁸ P 1769. Tisztiszék, 1842. máj. 16./II. 1.

¹⁵⁹ P 74. Tisztiszék, 1747. júl. 16.

¹⁶⁰ P 707. Tisztiszék, 1783. ápr. 11./6.

¹⁶¹ P 623. Gazd. biz. 1803. júl. 4./440., 1804./665–673., 1813. dec. 16./1062.

¹⁶² P 74. Tisztiszék, 1809. okt. 2./4. okt. 15./7.

¹⁶³ Uo. 1810. júl. 8./1., okt. 7./4.

gondatlanság, mert a hideg miatt úgysem maradnak életben.”¹⁶⁴ 1829-ben a tatai tisztiszék büntetést szabott ki a helybeli és szomódi jobbágyokra, mivel „az uradalmi réteket rosszul és felületesen kaszálták”. Ugyanez a tisztiszék megfizettette a 18 Ft-os kártérítést Farkas József szekeresrel, aki a kezére bízott hosszú szekérláncot elvesztette. A szekeres hűséges szolgálatára hivatkozva kért kegyelmet, de nem kapott.¹⁶⁵

A kormányzati szervek ügyeltek a királyi és a földesúri szolgáltatások rendben és időben való teljesítésére. Az 1732. áprilisi németújvári tisztiszék – *examinato negotio* – utasította azokat a jobbágyokat, akiknek a szőlőhegyen házuk volt, hogy a jobbágyi kötelezettségeket, beleértve a katonatartást is, viseljék.¹⁶⁶ 1743 júliusában a kismartoni bizottság kiengedte a börtönből azt az ozorai gazdát, akit az uradalom hátralék miatt már egy éve fogva tartott. A hátralék be nem hajtásáért, indokolatlan növeléséért a tiszteket tették felelőssé. A bizottság mérlegelte, hogy ilyen esetben a hátralékot ne a tisztek fizessék-e meg.¹⁶⁷ 1754-ben foglalkozott a commissio Nagymarton községnek a volt tiszttartó elleni panaszával, aki 40 évig házai és telkei után sem királyi, sem uradalmi adót nem fizetett.¹⁶⁸ 1757-ben Wurmbrand feketevárosi lakost – aki szőlője után nem akarta a közterheket viselni – végrehajtással, illetve azzal fenyegették meg, hogy az uradalom a szőlőskertet elveszi tőle.¹⁶⁹ 1784-ben tárgyalta a hercegi bizottság, hogy miként lehetne azokat a véglesi jobbágyokat, akik jobbágytelken kívüli földdel is rendelkeztek, de utána földesúri terhet nem viseltek, fizetésre szorítani. Az ügy végül is a sedria elé került. Ugyanabban az évben a derecskei jobbágyok panaszt tettek az uradalom ellen, mely tőlük még az 1777. évi bérleti díjat követelte. A hercegi bizottság két tagja vizsgálata és jelentése alapján úgy döntött, hogy sem magát, sem a herceget nem terheli az ügyel, vigyék azt az úriszék elé.¹⁷⁰ 1829-ben a kluknói tisztiszék szólította fel egy szellér özvegyét, hogy „mivel úrbéri házban lakik, teljesítse az ezzel járó kötelezettségeket”.¹⁷¹

Különös figyelmet fordított a tisztiszék a kilencedre és a tizedre. A tatai tisztiszék igen szigorúan büntette a bordézsmálás kijátszását, amelyre a parasztnak a dolog természeténél fogva aránylag a legtöbb lehetőségük volt.¹⁷² A balassagyarmati tisztiszék 1840-ben szigorúan megbüntette csábi jobbágyát, aki a szőlőjét a szüret előtt leszedte és hazavitte, „e képpen az uraságra eső dézsmával csalt”.¹⁷³

A Kállay család 1796. júliusi ülése a nagykállói szállások után fizetendő tizeddel foglalkozott. Megállapította, hogy a tized beszédése nem volt kielégítő, ezért 6 lovaskerülő alkalmazását határozta el. Nekik kellett ügyelniük, hogy a jobbágyok ne vigyenek portájukra terményt vagy szénát, míg a tizedet ki nem vették belőle. A termést ebből a célból egy családtag írta össze.¹⁷⁴ 1810-ben a kluknói alesperes a tisztiszék előtt tett panaszt néhány jobbágy ellen, akik a tizedköteles zabot a hegyről elhordták.

¹⁶⁴ P 1322. Tisztiszék, 1813. febr. 2./25.

¹⁶⁵ *Szabad* 229., 58.

¹⁶⁶ P 1322. Tisztiszék, 1732. ápr. 2./2.

¹⁶⁷ P 108. Fasc. A. No 3. 1743. júl./15.

¹⁶⁸ P 108. Fasc. B. No 30. et NB. 1754. dec./6.

¹⁶⁹ P 155. Bizottság, III. k. 1757. máj./7.

¹⁷⁰ P 162. Prot. Esterháza, 1784. júl./4., 58.

¹⁷¹ P 74. Tisztiszék, 1829. márc. 8./5.

¹⁷² *Szabad* 206.

¹⁷³ P 1769. Tisztiszék, 1840. nov. 11.

¹⁷⁴ P 343. Családülés, 1796. júl. 30.

A szék utasította a tiszttartót: mindazokat büntesse meg, akik ezt tették. Megintették a lakosokat, hogy egy héten belül fizessék meg a tizedet. Ugyanebben az évben a plébános panaszára Folkmáron folyt vizsgálat Lénárt András háromi jobbágy ellen, „ki őt a tizeddel megcsalta”.¹⁷⁵ 1818-ban a zsakaróci plébános panaszára egy jobbágyot – tanúk meghallgatása után – tized megtagadásáért *in exemplum* 12 bottal büntettek.¹⁷⁶

Korszakunk végén egyre nagyobb számban találkozunk az ún. kibecsültetési eljárással, az úri és közterhek viselésére elégtelen jobbágy vagyonának kényszereladására. Az eljárás megkezdését a tisztiszek kezdeményezte és rendelte el. Ennek során a szék gyakran fordult imperatív hangsúlyú határozattal az úriszékhez, hiszen az erőviszonyok ezt lehetővé tették: ítéletmondó tagjai az uradalmi tisztek közül kerültek ki. A tisztiszeknek a kibecsültetési eljárás további szakaszában is fontos szerepe volt. A tatai tisztiszek mérlegelte pl., hogy a Lénárt János boglári jobbágy ellen indított eljárásban jómódú apósának jótállását elfogadják-e.¹⁷⁷

A XVIII. század végén indultak az úriszék előtt azok az úrbéri perek, amelyek a parasztság földtől való megfosztásának fokozódását mutatják.¹⁷⁸ Az ügyek egy része – nem tudni milyen meggondolás, talán inkább a szokásjog alapján – a tisztiszékek vagy a bizottság elé került. 1782-ben a döbröközi jobbágyok tettek panaszt az új bérlő ellen, ki a völgyben fekvő rétejeiket, melyeket eddig mint házhoz tartozókat bírtak és szolgáltatásmentesen használtak, lekaszáltatta. A kismartoni bizottság döntése: káros, ha a jobbágyoknak ilyen tulajdona van az uradalmon belül. 1784-ben a hercegi hitbizomány területén napirenden volt a jobbágytelken kívüli telekállomány felülvizsgálata, amely után díjat vagy bért nem fizettek. A tisztiszek földbért szabott ki, „de az uradalom azzal is jól járna – mondták –, ha a telkeket házhoz tartozóknak minősítének és kilencedet szednének utánuk”. Ugyanebben az évben a tengődiek bizonyos korábban birtokolt telkeket – melyeket elvettek tőlük – visszakértek.¹⁷⁹ 1817-ben a kékkői számvevő jelentette, hogy a helybeliek az uradalmi réten át utat csináltak, keresztüljártak. A tisztiszek utasította az uradalmi ügyészt és a tiszttartót, hogy „a vétkeket fenyítsék meg. A jövőre nézve a lakosokat az efféle kártételtől keményen tiltsák el.” Felsőesztergály helységben a divényiek foglaltak el néhány fundust. „A hiba helyrehozására” a kékkői tisztiszek két uradalmi ügyészt küldött ki. A kisújfalusi bírák és szabadosok amiatt tettek panaszt, hogy szőlőiket rongálták, pusztították, elfoglalták. Elégtételt és jobb rendtartást kértek a kártevők ellen. A balassagyarmati szőlősgazdák viszont az ispánt panaszolták be, aki szőlőik határát csorbította.¹⁸⁰ Az 1820-as évektől kezdve megsaporodtak a birtokperek, amikor a gabonakonjunktúra elmúltával a földesurak nagyobb legelőterület megszerzésére, illetve a jobbágyoktól lehetőleg függetlenebb gazdálkodás kialakítására törekedtek.¹⁸¹ Az 1836 utáni elkülönítési és tagosítási eljárásokat az uradalmak mértéktelen kapzsisága akadályozta. A

¹⁷⁵ P 74. Tisztiszek, 1810. szept. 16./4., szept. 23./9.

¹⁷⁶ Uo. 1818. aug. 30./55.

¹⁷⁷ *Szabad* 142–143., 147.

¹⁷⁸ *Mérey Klára* 1962. 111.

¹⁷⁹ P 162. Prot. Kismarton, 1782. nov./31.; Prot. Esterháza, 1784. júl./19., 58.

¹⁸⁰ P 1769. Tisztiszek, 1817. jan. 29./3., 5., 12–13.

¹⁸¹ *Mérey Klára* 1975. 36.

perek a feudális törvénykezés bonyolult útvesztőin kanyarogtak, a birtok- és határhasználat rendje lényegében nem sokat változott.¹⁸²

Eckhart munkájából tudjuk, hogy az irtásföldek, irtványok megadóztatása és a majorsági földekhez való kapcsolása többnyire úriszéki ítélet alapján ment végbe.¹⁸³ 1774-ben pl. Esterházy Miklós herceg szarvkői jobbágyaitól helybeli székén követelte és kapta meg a bizonyos munkájuk fejében addig általuk használt irtványokat. A beruházásokat hajlandó volt nekik megfizetni. 1788-ban a károlyiak központi tisztiszéke intette meg a fényieket: „... határaikat ne nyújtsák az uraság erdeibe. Ha az erdőn érik, kocsival együtt Károlyba hajtják be őket.”¹⁸⁴ 1808-ban a cenki bizottság több lakost azzal fenyegetett meg, hogy irtásaikat elveszik. Ezt hallván a többiek, kérvényeket adtak be, hogy ők kapják meg azokat.¹⁸⁵ 1810-ben a kluknói tisztiszék úgy rendelkezett, hogy minden faluban, ahol a helybeliek szántó- és irtásföldet bírtak, de az uradalomnak nem fizettek, a jövőben minden ötödik kévét az uraságnak adjanak.¹⁸⁶ 1817-ben a balassagyarmati tisztiszék tárgyalta a bíró keresetét, akinek a határfelosztáskor kapott irtványföldjét „hatalmasan” elfoglalták. A bíróról lévén szó, az ülés az ügyészt és a tiszttartót küldte ki „a kivántató elégtételnek megszerzése mellett”.¹⁸⁷ A következő évben a Csákyak tisztiszéke – a hajdú feljelentésére – három napi kézirobotra ítelt egy zsakaróci jobbágyot, aki a legeltetésre kijelölt legelőből egy darabot szántó céljára kiirtott.¹⁸⁸

A földesúri és parasztbirtok egybekapcsoltsága, a közös legeltetés és erdőelés tarka bonyolultsága – ami a robotrendszer fenntartását szolgálta, a községek határában fekvő majorsági birtoktagok bérmunkással való művelését akadályozta¹⁸⁹ – sok vita forrása volt. A kluknói tisztiszék 1788-ban pl. 10 helybeli lakost, akiknek 37 ökre az uradalmi erdő szélén legelt, ökrönként 30 kr-ra büntetett. Egy másik esetben sokkal magasabb, egy ökörért 2 Rft büntetést szabott ki ugyanez a szék.¹⁹⁰ 1798-ban a csákvári fővadász nyújtotta be azoknak a jegyzékét, akik állataikat az uradalmi erdőben legeltették. 12 pálcával való megbüntetésüket a tisztiszék a tiszttartóra bízta. A büntetés csak a jobbágyokat sújtotta, az árendásokról és konvenciósokról külön intézkedtek. Ugyanebben az évben 26 oroszlányi jobbágy 40 ökre és 36 lova legelt a pagonyban. Egy-három napi robottal büntették őket.¹⁹¹ A kluknói tisztiszék 1810-ben a bányaréten legeltetőket 1–4 Rft-ra büntette. A községi bírót és esküdtet küldte ki az erdei hajdú elleni vizsgálatra, aki két ökröt az uradalmi erdőbe hajtott.¹⁹² 1813-ban Györkő István csokonyai jobbágy két marháját a pásztor az uraság tehenei között kapta. Ezeket elkobozták és eladták, a vételárat a pásztorok tették zsebre. Györkő a cenki bizottság előtt kereste igazát; követelte az állataiért kapott pénzt. A bizottság a pásztor konvenciójából fizettette ki a pénzt, mivel ő is tudott a közös legeltetésről. Felhívták a tisztek figyelmét „... ügyeljének a pásztorra, és ha még

¹⁸² Szabad 258.

¹⁸³ Eckhart 164.

¹⁸⁴ P 397. A 5. 1788. febr. 29./4.

¹⁸⁵ P 623. Gazd. biz. No 1808/505.

¹⁸⁶ P 74. Tisztiszék, 1810. jún. 17./3.

¹⁸⁷ P 1769. Tisztiszék, 1817. jún. 29./7.

¹⁸⁸ P 74. Tisztiszék, 1818. febr. 15./10. Az irtványokról lásd bővebben: Soós Imre.

¹⁸⁹ Szabad 256.

¹⁹⁰ P 74. Tisztiszék, 1788. szept. 27./19., nov. 16./24.

¹⁹¹ P 187. 1798. jan. 22./779.

¹⁹² P 74. Tisztiszék, 1810. júl. 1./4., aug. 26./1.

ilyesmi előfordul, adjanak túl rajta".¹⁹³ A következő évben lovanként 1 Ft, ökrönként 2 Rft büntetést szedett a kluknói tisztiszek a tilosban való legeltetésért. A legnagyobb ilyen ügy 1818. szeptember 20-án volt a szék előtt: a folkmári vadász jelentette, hogy Lénárt András háromi lakos 170 ökrét a szénégetőnél legeltette. Ökrönként 3 kr büntetést fizetett.¹⁹⁴ 1844-ben az erdész jelentette a kékkői törvényes tiszt ülésnek, hogy a divényi uradalom egyik jobbágyát juhokkal, kecskével az erdőben érte. Sem az állatokat kihajtani, sem zálogot adni nem volt hajlandó, sőt erőszakkal ellenszegült, a vadászt fejbe verte. A szék a kasznárt bízta meg, hogy hallgassa ki a vadászt és tanúit. Utána az ügyet a jószágigazgatói hivatal kapta.¹⁹⁵

Tisztiszeki eljárást vont maga után a különböző földesúri tilalmak, jogok megsértése. Ezek között első helyen a földesúri joghatóság megkerülése állt. Az alsólendvai uradalomban pl. 50 Ft-ra¹⁹⁶, a tiszaszentmártoni Forgách uradalomban 12 pálcával büntették azt, aki máshol – pl. a megyénél – kereste igazát.¹⁹⁷

Különös figyelmet szenteltek a kormányzati szervek – mint ezt már a birtokgazdálkodással kapcsolatban is láttuk – a kocsmáltatásnak. Ez azonban inkább az ellenőrzést, mint a büntetést szolgálta. Néhány ilyen ügy is szerepelt a tisztiszek előtt. 1780-ban pl. a kismartoni bizottság vizsgálta meg egy bittsei jobbágy perét, aki az uraság bor-, sör- és pálinkaméresi jogát megsértette.¹⁹⁸ 1790-ben a Kállayak tisztiszéke Tormay György, Simon Pál és Kirg Mátyás kállói lakosokat azzal vádolta, hogy a földesúri jog nagy kárával hordós bort tartottak. Tormay mint nemes 12 Rft-ot fizetett, a többiek, mint porciófizetők 24 pálcát kaptak.¹⁹⁹

A közigazgatási feladatok között már szó volt az engedély nélküli építkezésekről, amiért büntetés járt. 1810-ben pl. a kluknói határban urasági engedély nélkül kerítés építő lakosok az épített kerítés után ölenként 10 kr büntetést fizettek.²⁰⁰

Tilalom alatt állott az uradalmi területen a vadászat és halászat. Ennek megsértése 12 Rft büntetéssel járt.²⁰¹ Tiltott helyen való fűszedésért, kaszálásért 12 bot és 12 Rft büntetést szabtak ki.²⁰² Az uradalmak még számos egyéb tilalmat is állítottak. Ezek közül a legjelentősebb az erdőhasználat korlátozása volt, amelyet a lakosság leggyakrabban hágott át. Az ebből eredő falopások azonban már a büntetőügyek közé tartoznak.

2. Büntetőügyek

A büntetőügyek közül az úriszéken kívül bíraskodó kormányzati szervek előtt a lopás, istenkáromlás, káromkodás, emberölés (Kismarton), paráznaság, fajtalankodás, boszorkányság és tűzokozás szerepelt. A nemi erőszak, bigámia, szentségtörés, rablás, útonállás és csalás mindig úriszék elé került. Nyilvánvaló, hogy az úriszék megkerülésé-

¹⁹³ P 623. Gazd. biz. 1813/722. X.

¹⁹⁴ P 74. Tisztiszek, 1818. máj. 17./31., máj. 31./37., szept. 20./58.

¹⁹⁵ P 1769. Tisztiszek, 1844. márc. 3./XII.

¹⁹⁶ Alsólendva 100.

¹⁹⁷ P 1882. 1830. márc. 20./3.

¹⁹⁸ P 162. Prot. Kismarton, 1780. máj./1.

¹⁹⁹ P 343. Tisztiszek, 1790. szept. 3.

²⁰⁰ P 74. Tisztiszek, 1810. jan. 28./3.

²⁰¹ Uo. 1810. ápr. 8./1.

²⁰² Uo. 1818. jún. 7./38.

vel bíraskodó tisztiszek és gazdasági bizottság a gyakrabban előforduló ügyeket ragadta magához, amelyek a halasztást is kevésbé tűrték.

A büntetőügyek számát nagymértékben szaporította a faizás és erdőhasználat kíméletlen uradalmi korlátozása, amely az 1780-as évektől kezdve hihetetlen számú *falopást* eredményezett. Se szeri, se száma ezeknek az ügyeknek. 1783-ban pl. Kovács Péter inotai jobbágyot a palotai tisztiszek két kocsi fa lopásáért háromnapos robotra ítélte. „A törvényes büntetés alól megmenekült, de ha még egyszer lop, nem kerüli el azt.”²⁰³ Az 1785-ben Suron tartott Zichy tisztiszek öt tölgyfa kivágásáért 12 botra és két napi robotra ítélte Rajkó Pált és társát. Egy másik suri lakos, Vaskó András, a Fehérvárra szállított uradalmi fából lopott: 12 botot vertek rá. A nagyarányú falopás meggátlására a tisztiszek néhány fatolvajt a „falu példájára” a következő úriszeknek adott át.²⁰⁴ 1786-ban – Veszprém megye kérésére – a palotai tisztiszek büntette meg azokat a kenesei és palotai jobbágyokat, akik a papkeszi erdőben kárt tettek. Ugyanabban az évben Hulászky Pál kétheti saját kenyerén eltöltendő börtönt kapott, mivel az uradalmi erdőben nemcsak tölgyfákat vágott ki, hanem az erdőkerülőt is megtámadta és bántalmazta. A vádlott tettét ugyan nem ismerte be, sőt tagadta, de az erdőkerülő vallomása elegendő volt a tisztiszeknek.²⁰⁵ 1788-ban a károlyi központi tisztiszek a szaniszlói erdőből lopott faragott fák értékének kétszeresére büntette Juhász Mártont és társait. A Czeglédi családot, amely ugyanabból az erdőből erőszakkal vitt el fát – és amelynek „az erdész nem tudott ellenállni, mert sokan voltak” –, az uradalmi ügyésznek adták át. Ugyancsak az ügyész kapta meg a csanálósiai ügyét, „kik az uradalmi erdőben oly kihágásokat követtek el, melyekkel az erdőkerülők nem bírnak”. Egy falopáson ért pásztort, aki három darab fát tulajdonított el, 6 Rft-ra büntettek. A pénzt az uradalmi pénztár vételezte be.²⁰⁶

Számtalan falopási ügy volt 1787–1788-ban a Csákyak tisztiszéke előtt. 1787 októberében egy folkmári jobbágy a kassai vashámortól nem messze egy faházat és istállót épített. Írásbeli bizonyítványt hozott, hogy a hozzávaló fát nem lopta, hanem az udvarbírótól kapta. A szék ennek ellenére nyolcnapi robotra ítélte, amiből a börtönben töltött hármát leszámították. Kedvezményként a fennmaradt öt napra „helybeli segítséget állíthatott”.²⁰⁷ 1788-ban a zsakaróci erdőőr a tiltott erdőben kapott nyolc helybeli lakost. A tisztiszek három-három napi robottal sújtotta őket. Márciusban özvegy Tobert Mária krompachi lakos a különben favágásra kijelölt erdőrészen, de az erdőőr tudta nélkül, 12 csomó fát összehordott és faszenet égetett belőle. Az engedély és az erdőőr jelenléte nélküli máglyarakásért három nap kézirobot büntetést kapott, s az elhasznált fa árát meg kellett fizetnie.²⁰⁸ Előfordult, hogy falopásért kötőréssel büntettek. Ez történt pl. 1788-ban Gyura Jánossal, Mikitovics Györggyel és társaival, akiket az erdőőr a kluknoi erdőben falopáson ért. Egyikőjük a lopott fát 2 Rft-ért el is adta. 1,5–1,5 öl követ kellett büntetésből törniük. Más esetben nyolcnapi kenyéren és vizen töltött börtönbüntetést szabtak ki épületfalopásért, illetve 14 négyszögöl erdő kiirtásáért.²⁰⁹ Nyolcnapi kézirobotot kapott egy szlovinkai lakos, aki az uradalmi

203 P 707. Tisztiszek, 1783. ápr. 11./8.

204 Uo. 1785. febr. 8./1., 3–4.

205 Uo. 1786. jan. 8./2., nov. 4./1.

206 P 397. A 5. 1788. febr. 29./1–3., márc. 23./307.

207 P 74. Tisztiszek, 1787. okt. 15./1.

208 Uo. 1788. febr. 16./8., márc. 4./9.

209 Uo. 1788. márc. 9./2–3., márc. 15./4., márc. 25./5.

erdőben öt karót vágott; valamint többen, akik a frissen összerakott uradalmi fából kerítést építettek maguknak és Bednar János krompachi lakos, akit az erdőőr fák kergének leszedésén ért. Bednart azzal is megfenyegették, hogy ha nem fél a magánbüntetéstől (vagyis a tisztiszéktől), akkor a megyének adják át.²¹⁰ Szusza Gyura, Schmida Onda és Gyurkó kluknói lakosok fát vittek haza a község erdőrészből, de nem a megengedett (vagyis a tilos) napon. Három-három napi kézirobotot kellett teljesíteniük és 12–12 botot kaptak. A folkmári erdőben juhaik számára magyorófa hajtásokat gyűjtögető három helybeli – a többiek példájára, a kár megtérítésére – 6 Rft-ot fizetett.²¹¹

1793-ban a nyergesújfalui ispán jelentett falopásról az esztergomi központi tisztiszéknek. Az ülés határozata szerint „a legutóbbi úriszék ítélete szerint kell velük szemben eljárni”.²¹² 1798-ban a csákvári fővadász benyújtotta a tisztiszéknek „a fatolvajok és pagonypusztítók jegyzékét”. Eszerint 29 rábaszentmiklósi jobbágy 9 Ft 38 d, 34 oroslányi 34 Ft 69 d értékű fát lopott. A jegyzéket a tisztartók és ispánok kapták meg. Az ő feladatuk volt a kár megfizettetése és a vétkesek egy–három napi robottal való sújtása. A befolyt kártérítéseket a számtartóság vételezte be.²¹³ Ugyanez évben a kéthelyi uradalmi erdészek a helybeliek által az erdőben szedett gubacsot elkobozták. A tisztiszék úgy intézkedett, hogy robottal kell a lakosokat megbüntetni. A lefoglalt gubacs harmadrésze – *pro fatigio* – az erdészeké lett.²¹⁴ A csákvári erdőben történt kihágásokat 1808-ban a *poenalis concessus*ba vették fel.²¹⁵

1809-ben három folkmári jobbágy uradalmi deszkát fuvarozott Kassára. Mire azonban odaértek, a koci üres volt. „Példás büntetesként” öt mázsa szénát kellett Kluknóról Folkmárra fuvarozniuk.²¹⁶ 1810-ben tömeges falopásért 25 személy magas, fejenként 1 Rft büntetést fizetett. A kastélynál, tisztartónál, kasznárnál dolgozott egy-egy napot az a négy személy, aki az erdőn fát gyűjtött.²¹⁷ Ugyanabban az évben a kasznár jelentette, hogy egy kluknói zsellér a Hernád partján, a „vasúzó” felé vezető úton, egy fűzfát kivágott. A tisztiszék következő ülése elé idézték és háromnapos fűzfaultetésre ítélték. Háromnapos robotot és óránként 12 botot kapott egy kluknói jobbágy, míg vissza nem adta az uradalmi fuvar közben ellopott fát. Az elharapódzó lopások megakadályozására Csáky gróf felhatalmazta a tisztartót, hogy az uradalmi erdőben rajtakapott személyekre 25 botot veressen.²¹⁸ A tolvajoktól az uradalmi hajdú fejszójüket elvette, és azt csak 30 kr-ért adta vissza.²¹⁹ 1812-ben Marótlaki Miklós a Bánffyak családjának elvett panaszt, amiért őt az úriszék a réten kivágott bükkfáért megcsapta. A családjának az ügyet a felügyelőnek adta ki felülvizsgálatra.²²⁰ 1813-ban a körmendi tisztiszék a levéltárost küldte ki vizsgálatra a Zala megyei Homokkomáromba, ahol az uradalmi erdőben nagy kárt okozott a fa eltulajdonítása.²²¹

²¹⁰ Uo. 1788. máj. 4./10., szept. 26./18.

²¹¹ Uo. 1788. dec. 9./25–26.

²¹² Arch. saec. Jur. Titulus 41–48. 1793. márc. 23.

²¹³ P 187. 1798. jan. 22./778.

²¹⁴ Uo. 1798. okt. 1./882.

²¹⁵ P 187. 1808/457.

²¹⁶ P 74. Tisztiszék, 1809. okt. 21./10.

²¹⁷ Uo. 1810. jan. 14./2., febr. 11./1., nov. 4./1.

²¹⁸ Uo. 1810. nov. 11./3., dec. 2./3., dec. 8./1.. 5.

²¹⁹ Uo. 1810. nov. 18./4.

²²⁰ P 14. 1812. jún. 24.

²²¹ P 1322. Tisztiszék, 1813. febr. 2./10.

A balassagyarmati tisztszéknek 1817-ben a tiszttartó jelentette, hogy a brezovai erdőben „iszonyú lopást történt”. Az ülés szerint a kár olyan nagy volt, hogy a tettesek azt meg sem tudták volna téríteni, mivel „ezáltal gazdaságuk csökkenne meg”. Ezért a helyszínen való kiegyezést szorgalmazták.²²²

Megfogták az uradalmak a falopáson ért, nem urasági jurisdictio alatt álló személyeket is. Ez történt pl. 1818-ban, amikor Jekelfalussy szolgabíró szolgáját a kluknói erdőben azon kapták, hogy 17 póznát és két szénakazalhoz való karót vágott. A kárt a szolgabíróval megtérítették. A szolgabíró két emberét, aki a Csákyak erdejében fakérget szedett, az illetékes bíróságnak adták át.²²³ Fabriczy Mihály nemes ember nem a tisztszék, hanem az úriszék előtt felelt falopásért. 1829-ben a Csákyak hajdúja rajtakapta az uradalmi erdőben a Hedry uraság jobbágyait, amint kétökrös nyírfával megakartott szekérral hajtottak. A nyilvánvaló lopásért – elégtételszerzés céljából – az illetékes úriszéknek adták át őket.²²⁴

1830-ban a tiszaszentmártoni Forgách uradalom tiszttartója jelentette, hogy több jobbágy, a tilalmat megszegve, az erdőben kárt tett. 12 pácára és „az urbárium 8. pontja szerinti robotnapra” ítélték őket. A kasznár és az erdőmester az erdei kártevőkről külön jegyzőkönyvet vezetett. A kártételt negyedévenként jelentették a tisztszéknek.²²⁵ Werbőczy szelleme kísértett a tatai tisztszéknek azon rendelkezésében, hogy a szántóföldeken kivágott fákat az uraság szükségletére vagy más haszonvételre fordítsák. 1849-ben a szendi parasztok azzal fenyegették meg a tatai tisztszékét, hogy ha – a tarjániakhoz hasonlóan – a korábbinál lényegesen kevesebb tüzelőt juttatna az uradalom, az uraság nyáját leszorítják a közös legelőről.²²⁶

Az uraságtól az „alattvalók” nemcsak fát, hanem sok egyebet – gabonát, bort, szerszámot – is loptak. Szabad György ezeket „szükség parancsolta bűneseteknek” nevezi.²²⁷ Már a pannonhalmi főapátság 1712. évi utasítása 4 Ft-tal büntette azt, aki „házához sok érett szőlőt vitt”.²²⁸ 1741-ben Sommer Mihály, aki az uradalmi csúrból két köből árpat lopott, a Csákyak illésfalvi tisztszékétől szokatlanul magas büntetést, 80 botot; a béres, aki tudott róla, de nem jelentette, 20 botot kapott.²²⁹ 1760-ban Kirberg Keresztély daróci sváb az uradalmi malomból egy vasmacskát lopott. A község „oláh, sváb és magyar részeinek bírái” előtt nem tagadta tettét. Ezek széket ülven, 24 lapátütésre, vagy 12 Ft-ra ítélték. Az udvarbíró kijelentette: a „felföldön” az volt a szokás, hogy a tolvajt hajánál fogva a szemöldökfához kötötték. Erre lyukat fúrtak a malom szemöldökfájába, Kirberget egy hordóra állították, haját szöggel a fához erősítették. A hordót kirúgták alóla. A szerencsétlen ember negyedóráig bírta kézzel tartani magát. Haja – helyenként a bőrrel együtt – kiszakadt. Az uradalmi ügyész vizsgálatot indított az ügyben, de sem a szeget, sem a hajmaradványokat nem találta már a szemöldökfán. A tisztszék megállapította, hogy „ami történt, az erőszakos és törvénytelen volt”. A községi bírának 24 pácra büntetés terhe mellett tiltották meg, hogy

²²² P 1769. Tisztszék, 1817. jan. 29./14.

²²³ P 74. Tisztszék, 1818. aug. 2./51., 1829. jún. 21./25.

²²⁴ Uo. 1829. okt. 11./39., 41.

²²⁵ P 1882. 1830. márc. 20./1.

²²⁶ Szabad 195., 285.

²²⁷ Szabad 188–189.

²²⁸ Récsey 55–56.

²²⁹ P 74. Tisztszék, 1741. márc. 19.

Kirbergnek „a szemére hányják, hogy selma”.²³⁰ 1774-ben Martin Ferenc csanálói lakos társaival a vetéskor két véka búzát elrejtett és a csomaközi csordásnak eladott. Tettüket in benevelo examine beismerték. Mások példájára, ő és társai az egész helység előtt 50–50 kemény palcát kaptak.²³¹ Simony István a rédei uradalmi erdőből „az apparátushoz tartozó vasszerszámot” lopott. A Zichyek suri tisztizskéje 12 bottal büntette.²³² 1811-ben négy tanú vallotta, hogy egyes hidegségi jobbágynak a lehullott szőlőt összeszedték és négy-öt akó mustot csináltak belőle. Egyikük arra biztatta a többi, hogy ha az ispán és a hegemesterek nem engednék a szőlőt összeszedni, verjék meg, üssék agyon őket. Az ügy a cenki gazdasági bizottság elé került, további sorsa ismeretlen.²³³ 1818-ban Rusznák Onda zsakaróci jobbágy az uradalmi bányából vasércrudat lopott. 12 botot kapott és 5 Rft kártérítést fizetett.²³⁴ 1823-ban a keszthelyi tisztizskéje 25–25 botot szabott ki Sós Jánosra és két társára, akik a rezi pincét feltörték.²³⁵ 1835-ben ugyan e tisztizskéje tudomására jutott, hogy az ispán szolgálója a robotcédulákat a nyitott ládából rendszeresen lopkodta és pénzért árulta. A szolgáló, ki tettét beismerte, 15 korbácsot kapott. Anyja – aki tudott a lopásról – „agg, nyavalás volta miatt” nem korbácsot, hanem 18 órai kenyéren és vízen töltött börtönt kapott. A kár megtérült.²³⁶ A tatai tisztizskéje az 1830-as években gyakran foglalkozott a rendszeressé vált uradalmi gabonalopásokkal.²³⁷

A birtokkormányzatot foglalkoztatták egyéb, nem az uradalom sérelmére elkövetett vagyon elleni cselekmények. Szembetűnő, hogy ezek esetében sohasem alkalmazták a robot-, sokkal inkább a börtön- és botbüntetést. 1743-ban a kluknói tisztizskéje ítéletére két pásztor egy asztag széna lopásáért 50–50 botot kapott, az orgazda kocsmáros 6 Rft-ot fizetett.²³⁸ A Máriaúss család 1746. márciusi ülése több pórácsi lakost háromszoros ökorlopásáért 100 bottal büntetett.²³⁹ 1751 decemberében a kismartoni bizottság előtt Strasser Mátyás lopásáért 30 botot és kiutasítást kapott. Beismerte tettét, de súlyosbító körülményként értékelték, hogy a *corpus delicti* nem került elő. Ugyanekkor Hödl Mátyás, aki a lopott dolgokat visszaadta – szokatlanul szigorú büntetéként – háromszor 90 botot kapott. Az igen elterjedt orgazdaság csökkentésére 1756-ban a commissio az összes hercegi községben kihirdette, hogy gyanús emberektől vásárban, országúton senki se vásároljon.²⁴⁰ 1779-ben a kállói úriszék négy ökor ellopásáért egyévi börtönt és 120 botot szabott ki.²⁴¹ 1785-ben a rédei uradalmi erdőből Simon István vasszerszámot lopott. A Zichyek tisztizskéje 12 bottal büntette. Ugyancsak 12 botot kapott egy zsák ellopásáért Grosz Mihály suri lakos, ezenfelül a zabot meg kellett térítenie.²⁴²

230 P 397. A/1. 1760. nov. 11.

231 P 397. A/2. 1774. okt. 8./283.

232 P 707. Tisztizskéje, 1785. febr. 8./2.

233 P 623. Gazd. biz. 1811. okt. 9./730.

234 P 74. Tisztizskéje, 1818. okt. 18./62.

235 P 274. Tisztizskéje, 1823. aug. 27./33.

236 P 279. Iratok, A/IV. 5800. 1835.

237 Szabad 188–189.

238 P 74. Tisztizskéje, 1743. márc. 31.

239 P 491. 1746. márc. 1.

240 P 108. Fasc. B. No 14. et NB. 1751. dec./6.; P 155. Bizottság, II. k. 1756. máj./21.

241 P 343. Úriszék, 1779. ápr. 13.

242 P 707. Tisztizskéje, 1785. febr. 8./2., nov. 5./3.

1804-ben a kövesdi ispán jelentette a cenki gazdasági bizottságnak, hogy Kántor József jobbágy robotban búzát vitt a soproni piacra. Útközben Kopházán megháltak és ezalatt két mérő búzát elloptak tőle. „A gondatlanság miatt azonban ne az uraság szenvedjen kárt” – mondta a bizottság.²⁴³ 1810-ben Joó István a Csákyak tisztiszéke előtt tett panaszt gazdaszonya ellen, aki „tőle elment és bizonyos dolgokat elvitt”. A tiszttartó kapta a feladatot, hogy keresse meg az asszonyt, a községi bíró és az esküdtek jelenlétében hallgassa ki, a lopott dolgokat kerítse elő, vegye leltárba és juttassa vissza Joóhoz.²⁴⁴ Az illésfalvi tisztiszék előtt 1812-ben két jobbágy, kiket in flagranti kaptak háromnegyed mérő árpa lopásán, 30–30 korbácsot kapott.²⁴⁵ 1817-ben a divényi jobbágyok a kékkői gabonavermeket feltörték és onnan nyolc kila gabonát loptak. Az ügyben a kékkői és a divényi (mindkettő Balassa) uradalom közös tisztiszéke ítélezett.²⁴⁶ A következő évben Gölnic bányamezőváros panaszára vizsgálat folyt két zsakaróci jobbágy ellen, akik 90 Rft-ot loptak: „A benevolum examen alapján bebizonyosodott a lopás.” Az egyik megtérítette a pénzt és 24 botot kapott. A másik – aki betegségét orvosi bizonyítvánnyal igazolta – testi büntetést nem kapott, hanem 15 napi uradalmi munkát kellett végeznie.²⁴⁷

A Festeticsek 1823. augusztusi tisztiszéke 25 botot szabott ki pince feltöréséért, 1827-ben hat pácát egy üveg repeceolaj ellopásáért. A vádlott által elszendvedett kétnapi börtönt beszámították. Ludasi Rozália „ki urát többnémű tolvajlással hűtlenül elhagyta”, a keszthelyi széktől hat korbácsütést szenvedett el. Mindössze két inget és egy kendőt loptak. Rudimen Ignácot azzal vádolták, hogy egy meghalt kőműveslegény öltöztetése közben annak zsebéből 35 Rft-ot elloptak. A vizsgálat során megállapították, hogy nem lopta a pénzt, hanem az ajándékba kapott ruha zsebében találta. Ezért csak dorgálásban részesült. Az általa talált összegből 2 Ft-ot a temetés költségeire fordítottak.²⁴⁸ 1827-ben az illésfalvi uradalom jobbágyai Lőcse város erdejéből 30 Rft értékű fát loptak. A Csákyak tisztizékének intézkedése: az uradalom a kárt két héten belül fizesse meg a városnak, a tetteseket büntesse meg.²⁴⁹ 1843-ban a richnói malom segédjét kisebb mennyiségű – 10 icce – liszt lopásáért ugyanez a szék 10 bottal büntette és kötelezte a kár megtérítésére.²⁵⁰

Az *istenkáromlást, káromkodást* – különösen ismétlődés esetén – más fórumok szigorúan büntették.²⁵¹ A tisztiszéki gyakorlat enyhébb volt: 12 botot vagy börtönt szabtak ki érte. A kapuvári uradalomban pl. 12 Ft volt a büntetés.²⁵² A pannonhalmi főapátság 1712. évi utasítása 6–12 Ft büntetést helyezett kilátásba, ha valaki a szőlőhegyen „attával, teremtettével vagy másrul szitkokkal átkozódik, veszekszik, verekedik, lop, kárt téssen”. Ha ilyent tapasztalt, a hegymester a tiszttartójának jelentette az esetet.²⁵³ Az 1752. évi primási utasítás a tiszttartó feladatává tette: vigyázzon,

²⁴³ P 623. Gazd. biz. 1804. febr. 4./93.

²⁴⁴ P 74. Tisztiszék, 1810. aug. 19./2.

²⁴⁵ P 73. No 30. 1812. márc. 8./765.

²⁴⁶ P 1769. Tisztiszék, 1817. jan. 29./1.

²⁴⁷ P 74. Tisztiszék, 1818. okt. 25./65.

²⁴⁸ P 274. Tisztiszék, 1827. márc. 30./52., aug. 27./33., szept. 8./89–90.

²⁴⁹ P 73. No 43. 1827. márc. 18.

²⁵⁰ P 74. Tisztiszék, 1843./1.

²⁵¹ Eckhart 131.

²⁵² Iványi Béla 281. és köv.

²⁵³ Récsy 55–56.

hogy káromkodás, szitkozódás a jobbágyok között ne legyen. Az ilyeneket veréssel büntette, ha valaki többször e vétekbe esett, kétszeres, háromszoros büntetést kapott.²⁵⁴ 1785-ben a palotai tisztiszék Gáspár Józsefet istenkáromlásért, a tanúk meghallgatása és szembesítése után bizonyítva látván a vádat, 48 órai börtönre és a vár kapuja előtt végrehajtott 12 botra ítélte. Ugyanezért a cselekményért Palota mezőváros előzőleg már 24 bottal büntette.²⁵⁵ A Kállay család 1794. szeptemberi ülése káromkodásért és mocskolódásért több jobbágyot elítélt.²⁵⁶ 1829-ben Harasz András a kluknói vaszúzó ácsa, „ki a kocsmában a kasznárt becsmérelte és Istent káromolta, mások példájára, megérdemelt büntetésként” 12 botot kapott.²⁵⁷ A Máriássy család 1841. évi ülése – anyja panaszára – megdorgálta Zimmermann Mihályt, „ki magát rosszul viselte és törvénytelen követelésekkel lépett fel”.²⁵⁸

Ünneprontás esetén a földesúr, Mária Terézia Urbáriumuma szerint, úriszéken kívül is eljárhatott.²⁵⁹ Egyetlen ilyen ügyet ismerünk: 1818-ban a kluknói alesperes panaszt tett a helybeli és a richnói kocsmáros ellen, mivel azoknál a délutáni istentisztelet előtt zene és tánc volt. A tisztiszék megidézte és 12 botra ítélte őket, amit hat órai börtönre változtatott, „mivel azt amúgy is letöltötték már”. A kocsmárosok megfogadták, hogy többé nem nyitják ki az üzletet az istentisztelet megkezdése előtt vagy alatt.²⁶⁰

Emberölési ügyekkel általában a birtokkormányzati szervek nem foglalkoztak, a kismartoni hercegi bizottság kivételével. 1751. decemberi ülésén volt napirenden pl. Mannsperger Miklós fraknói lakos ügye. A vádlott az iskolamestert, aki a bírói számadást akarta neki átadni, két golyóval leterítette. Az orvosi vélemény szerint Mannsperger „melancholikus-mániákus”, a tett elkövetésekor magánkívül volt. Ezért a rendes büntetés alól mentesült, de háromévi börtönre és közmunkára ítélték. A tanító özvegyének 350 Ft kártérítést fizetett.²⁶¹ Ugyanebben az évben a herceg döntött el egy vitát két község között, ami a körül folyt, hogy egy agyonlőtt molnárlegényt kinek kell eltemetnie. A herceg szerint annak a községnek, melynek területén a holttestet megtalálták.²⁶² 1756-ban egy Schiell nevű lékai ember a szomszédját a viharlámpával úgy vágta fejbe, hogy az belehalt. A bizottság a rendes büntetés alól mentesítette, de 50 botra ítélte. Az özvegynek 50 Ft-ot fizetett.²⁶³ 1758-ban a tormafalvai Mertz megölt egy embert. Apja kiegyezett az áldozat szüleivel, és kérte a hercegtől fia feloldozását. A herceg a bizottságra hagyta az ügyet, amely a szökésben levő fiú helyett apját idézte meg, hogy „fia helyett védekezzék”. A vádat a fraknói uradalmi ügyész képviselte ellene.²⁶⁴ A Máriássy család 1746. márciusi ülése egy gyilkossági ügy kapcsán – amikor egy megölt hajdút az uraság költségén kellett eltemetni – elrendelte, hogy hasonló esetben az ilyen kiadások fedezésére a gyilkos vagyont zárolni kell.²⁶⁵

²⁵⁴ Prímási utasítás 389.

²⁵⁵ P 707. Tisztiszék, 1785. febr. 28.

²⁵⁶ P 343. Családülés, 1794. szept. 30.

²⁵⁷ P 74. Tisztiszék, 1829. ápr. 12./23.

²⁵⁸ P 491. 1841. máj. 17.

²⁵⁹ *Degré* 1961. 112.

²⁶⁰ P 74. Tisztiszék, 1818. jún. 14./41.

²⁶¹ P 108. Fasc. B. No 14. et NB. 1751. dec./6.

²⁶² Uo. 1751. dec./1.

²⁶³ P 155. Bizottság, III. k. 1756. okt./1.

²⁶⁴ Uo. 1758. máj./16.

²⁶⁵ P 491. 1746. márc. 1.

Más fórumok szigorúan büntették a *paráznaságot*, a teherbe ejtést, illetve ehhez kapcsolódva a házassági ígélet megszegését. Ilyen ügyek ritkán kerültek a tisztiszék elé. Talán ez magyarázza, hogy a gyakorlat itt sokkal enyhébb volt. 1738-ban pl. a német-újvári tisztiszéknél panaszkodtak be Niklas Pál neustifti bányamestert, aki egy lánynak házasságot ígért. Háromszor ki is hirdették őket a templomban. Niklas azonban meg gondolta magát. „Ezzel ártott a lány szerencsésének – mondta a szék – és 15 Ft költséget okozott.” Az ülésen a vádlott betegség miatt nem jelent meg, csak a sértett fél, Borbála leányzó, volt jelen. Az ügy kiegyezéssel végződött: Niklas két részletben 27 Ft-ot fizetett, az egyháznak újévkor külön 6 Ft-ot.²⁶⁶ Ugyanezen az ülésen szerepelt Peidl György királyfalvi legény, aki házassági ígérettel teherbe ejtett egy leányt. A gyerek közben meg is született, de a vádlott vonakodott a lányt elvenni. A tisztiszék utasította az uradalmi tisztet: vegye rá Peidlt a házasságra vagy fizetessen vele 12 Ft büntetést az uradalom pénztárába. A lánnyal a gyerek tartásáról külön egyezkedett. „Ezt hozza magával az igazságosság” – mondta az ülés.²⁶⁷ Ugyanez az ülés foglalkozott Merth Miklós neustifti legény ügyével, aki „egy nőnek házasságon kívül két gyereket csinált”. A szék úgy döntött, hogy az akkor éppen Körmenden tartózkodó legényt csukják egy hónapra a várba és minden pénteken 25-öt verjenek rá. A nőt szintén megbüntették: 25 korbácsot kapott.²⁶⁸ A Máriaassy család 1746. márciusi ülése Gurka János mészáros házasságtörésért 60 botra (vagy átváltoztatható 60 Ft-ra) büntette.²⁶⁹ 1751-ben a kismartoni bizottság elengedte Brenner Ádám bittsei jobbágnak azt a 6 Ft-ot, melyet az úriszék paráznapénzként kiszabott.²⁷⁰ 1754-ben a commissio 300 Ft-ra ítélte teherbe ejtés miatt Breysach András. Együttal „örökös hallgatást” mondott ki az ügyben, vagyis a sértett nő sem tőle, sem rokonaitól több pénzt nem követelhetett.²⁷¹ Már a katonai ügyeknél említettem Bláhó Mihály csákvári insurgents katona esetét, aki egy lányt teherbe ejtett. A tisztiszék az *insurrectióért* neki járó 20 Ft-ot a lánynak adta.²⁷²

Az *állattal való fajtalanzkodás* büntetése nemcsak ország-, de Európa-szerte a tűzhatal volt.²⁷³ Az egyetlen tisztiszék, melyről adataim vannak, más gyakorlatot követett. 1823-ban e cselekmény vádjával állott Horváth József a keszthelyi tisztiszék előtt. A kutyával való fajtalanzkodást csak egy tanú (az is nő) látta. A tisztiszék úgy tartotta jónak, hogy a vádlottat nem bocsátotta a sok idő – esetleg egy év – múlva tartandó úriszék elé, mivel atyja nem tudta egyedül a földet művelni. Ezért 24 korbácsütés után abban a reményben engedték ki, hogy „az úriszék amúgysem fogja megtudni”.²⁷⁴

Boszorkányság egyetlen esetben szerepelt birtokkormányzati szerv előtt: 1756-ban a kismartoni bizottság egy boszorkánysággal vádolt nő ügyét, „mivel inkább természetes, mint természetfeletti dolgok fordultak elő, ad consilium Medicorum” utalta. Az orvosi vélemény beérkezéséig a vádlott börtönben maradt.²⁷⁵

²⁶⁶ P 1322. Tisztiszék, 1738. dec. 23./1.

²⁶⁷ Uo. 1738. dec. 23./2.

²⁶⁸ Uo. 1738. dec. 23./3.

²⁶⁹ P 491. 1746. márc. 1.

²⁷⁰ P 108. Fasc. B. No 14. et NB. 1751. dec./58.

²⁷¹ Uo. No 30. et NB. 1754. dec./7.

²⁷² P 187. 1798. jún. 26./876.

²⁷³ Eckhart 154.

²⁷⁴ P 274. Tisztiszék, 1823. aug. 1.

²⁷⁵ P 155. Bizottság, III. k. 1756. okt./2.

A tisztiszek előtt tárgyalt *tüzokozási* ügyeket az jellemezte, hogy nem szándékosan, hanem gondatlanságból követték el azokat. 1809-ben egy kluknói jobbágy felesége a kemencében szárította a lent, amivel tüzet okozott. 22 korbácsra ítélték, amit terhessége miatt csak a szülés után hajtottak végre. A tisztiszek a len elkobzása és 12–15 korbácsütés terhe mellett tiltotta, hogy az asszonyok a kemencében lent szárítsanak.²⁷⁶ Kollár Mihály, akinek gyerekei a folkmári erdőben egy fenyőfát meggyújtottak, 12 órai börtönt szenvedett.²⁷⁷ 1829-ben Medvez Alajos kluknói zsellér és uradalmi szénégető özvegye vigyázatlanságból felgyújtotta házát. 24 korbácsot vertek rá.²⁷⁸ 1835-ben a homoki Festetics uradalom ispánja ablakában egy ismeretlen kézírású levelet találtak. Írója azzal fenyegetőzött, hogy ha az ispán a pajtaőröket nem tiltja ki az uradalomból, „minden bizonnyal égni fog a pajta”. A vizsgálat megállapította, hogy „a stíl és helyesírás alapján paraszt ember írhatta, habár gondolatait világosan fejezte ki”. Az „ármánkodót” nem találták meg. Az ügyész szerint korábban nyomtatáskor a szérún a nyomtatók az uradalom gabonájából tetszés szerint gazdálkodtak. A pajtaőrök ezt most megnehezítették, ezért írták a parasztok a névtelen levelet.²⁷⁹ A tatai uradalomban a 1830-as években a földeken dolgozó, napszámos zsellérek gyakran gyermekeiket egyedül otthon hagyták. Több ízben előfordult, hogy tüzet okoztak. Az uradalom ilyenkor a szülőket büntette meg.²⁸⁰

Szökésről, szökés elősegítéséről mindössze két adatom van. 1809-ben hat korbácsot kapott egy kluknói jobbágy, mivel katonának állított fia Lőcsére szökött. A következő évben a Schmida Maczkó kluknói jobbágytól megszökött szolgálói apjára 24 botot mértek, mert szökött fiát házába fogadta.²⁸¹ Egyetlen adatunk van „lázadó beszérről”, amelyért Szabó István, a tomaji hegybíró bejelentésére, háromnapos börtönt kapott.²⁸² Nyilvánvaló, hogy ezek az ügyek nem a birtokkormányzati szervek, hanem az úriszek vagy a sedria elé kerültek.

Hamis mérték használata és árdrágítás elvétve fordult elő. 1783-ban Kuti község tett panaszt a palotai tisztiszeknél a mézszárszékberlő ellen, aki hamis mértéket használt és nem jó húst mért. A berlőt 12 Ft-ra büntették.²⁸³ Az 1810. áprilisi kluknói tisztiszek a kassai mézszárosokat – „kik drágaságot okoztak” – megrendszabályozta.²⁸⁴

3. *Delicta privata*

A magánvádas cselekmények közül a becsületsértés, a testi sértés, a hatalmaskodás és károkozás fordult elő. Jellemző, hogy az eljárás mindig a sértett fél indítványára kezdődött, a cselekmény az ő indítványára volt büntetendő.

A *becsületsértés* miatt indított perben rendszeren a felperest illetve a bizonyítás kötelessége. A tisztiszek e cselekményt börtönnel vagy botozással büntette. Igen súlyos

²⁷⁶ P 74. Tisztiszek, 1809. okt. 1./3., okt. 8./1.

²⁷⁷ Uo. 1809. okt. 1./1.

²⁷⁸ Uo. 1829. júl. 28./31.

²⁷⁹ P 279. Iratok, A/IV. 5800. 1835. okt. 24./7.

²⁸⁰ *Szabad* 182.

²⁸¹ P 74. Tisztiszek, 1809. okt. 15./4. 1810. febr. 18./7.

²⁸² P 274. Tisztiszek, 1827. nov. 30./109.

²⁸³ P 707. Tisztiszek, 1783. ápr. 11./3.

²⁸⁴ P 74. Tisztiszek, 1810. ápr. 1./7.

büntetést, 50 botot kapott 1743-ban a kluknói tisztiszéken Urbáni Jakab, aki apját „malac”-nak nevezte. 1751-ben a terebesi tisztizék becsületsértésért mindössze arra figyelmeztette Zingari Ilonát, hogy „büntetés terhe mellett ne forduljon többet elő”.²⁸⁵ A palotai tisztizék 1786-ban Tóth István papkeszi jobbágy fiát a megyei jurisdikciónak adta át, mivel apját így gyalázta: „Vesztett teremtette, kinyújtóztatlak estvére, ne busuly!”²⁸⁶

Ugyancsak börtönbüntetés és bot járt a becsületsértésért a Csákyak tisztizékén. 1788-ban pl. egy szlovinkai lakos nyolcnapi börtönt kapott az írrok gyalázásáért. 1810-ben a kluknói sörfőzősegregre 12 botot mértek, mert a tiszttartót gonosz szavakkal illette. Ugyanekkor a szék egy zsakaróci jobbágy (Králik) becsületsértési perében úgy ítélte, hogy ha alperes „nyolc napon belül nem kérleli Králikot, börtönbe vetik”. Egyidejűleg tárgyalták a richnavai kocsmáros panaszát, akit a kovács becsületében megsértett. Az alperes nem jelent meg a tárgyaláson, „mivel az idézéskor nem volt otthon”.²⁸⁷

1826-ban Stegmüller József jobbágy a keszthelyi tisztizék előtt tett panaszt Jeschabek István ellen, aki őt „schlechter Kerl”-nek nevezte. Alperes azzal védekezett, hogy ő csak „dummer Kerl”-t mondott. Felperes a vádat nem tudta bizonyítani, így keresetétől elmozdították. A következő évben Vasvári Györgyöt ugyanez a szék 24 órai börtönre ítélte, mivel szolgáit a hegybíró mocskolására biztatta.²⁸⁸ A szántói jegyző 1827-ben megvádolta a bírót, hogy a község zabjából 24 köblöt eltulajdonított. A vizsgálat során a vád nem igazolódott be. A jegyző azok előtt követte meg a bírót, akik előtt a sértés történt.²⁸⁹ 1830-ban – a kasznár feljelentésére – a Forgáchok mándoki tisztizéke előtt állt Balogh Mihály, amiért nem jelent meg vasárnap a robot bádogbiléták kiosztásakor. Mikor ezt a kasznár szóvá tette, gorombáskodott és így fenyegetőzött: „No ilyen teremtette, én leszek az első, aki ellene instantiát adok a Grófnak, megmutatom, hogy a három karácsonyi kenyeret itt meg nem eszi.” A következő vasárnap a kasznár nem volt jelen a bilétaosztásakor. Balogh megvető hangon kérdezte: „No hát, már most a kasznár Urat hogy fogják büntetni, hogy itthon nem volt vasárnap a bádogosztáson?” A tisztizék tiszteletlenségért, valamint azért, mert az ilyen tettek rossz példát mutatnak, elrettentésül 24 pálccával csapatta meg.²⁹⁰ Ugyanez a sessio tárgyalta a pálcai lakos Samu Józsefné keresetét Kovács Péter ellen, aki őt az utcán „sok becstelenítő szavak és szidalmazások közepette” ostorral megcsapdosta. A szék mindkettőt alaposan kikérdezte, meghallgatta a falusi bírakat és a tanúkat. Megállapították, hogy Samuné és Kovács együttéltek, de házasságuk nem volt harmonikus. Alperesről kiderült, hogy részegeskedett, a kocsmában a székeket és az almáriumot összevagdalta. A tisztizék megintette az alperest, hogy maga ne bíraskodjék. A falusi bírának figyelniük kellett Kovács további magaviseletét. 1830-ban került ellentétbe az újfalui kerülő és a csösz. Egymást tolvajnak nevezték és kölcsönösen szidalmazták. A szék előtt egyik fél sem tudta bizonyítani panaszát, mindkettő tagadta az elhangzott kifejezéseket. Felperes azonban az ülés előtt durván fenyegetőzött, ezért 12 pálca

²⁸⁵ Uo. 1743. márc. 31., 1751. nov. 16.

²⁸⁶ P 707. Tisztizék, 1786. nov. 4.

²⁸⁷ P 74. Tisztizék, 1788. jún. 21./12., 1810. aug. 19./3., 1810. szept. 23./7., dec. 8./6.

²⁸⁸ P 274. Tisztizék, 1826. nov./8., 1827. nov./104.

²⁸⁹ Uo. 1827. ápr. 30./55.

²⁹⁰ P 1882. 1830. júl. 11./6.

verték rá. A szék figyelmeztette őket, hogy „feleségeiket zabolázzák meg, mert ők a háborúság okozói”. Községi állásában mindkettőt-meghagyták.²⁹¹

A nagyobb számban előforduló – rendszerint verekedésből következő – *testi sértések* üldözése ugyancsak magánpanaszra történt. Büntetése bot vagy börtön, ritkábban az orvosi költségek megtérítése vagy a sértettnek fizetett kártérítés. Itt a tisztizék az uriszék XVIII. századi gyakorlatához igazodott.²⁹²

Az első ismert – 1716. évi – tisztizéki jegyzőkönyv első napirendi pontjában egy ilyen ügyről olvashatunk. A Nógrád megyei lesti jobbágyok fenyegető levelet írtak, hogy Perényi Mária szolgálai ne merészeljenek a község területére lépni, „mert csak a holttestüket találják meg”. A kékkői tisztizék a levél íróira 16 botot veretett.²⁹³ 1746-ban állt a Csákyak tisztizéke előtt Halász János uradalmi majoros, aki verekedés közben egy asszonyt fején megsebzett. Mivel az alperes önként beismerte tettét, csak 20 botot kapott és 25 polturát fizetett. A következő évben a kluknói kocsmában kitört tömegverekedés hat résztvevőjére 30–40 botot mértek, mert „emberölés is lehetett volna belőle”.²⁹⁴ 1748-ban két szolga verekedett össze a smizsányi kocsmában, ennek során alperes a sértettet a szeme alatt megsebezte. 4 Ft-ot fizettettek vele az uradalmi pénztárba, két templomi gyertya árát. 1751-ben két kemencei lakos verekedésért 30, illetve 20 botot kapott. Ugyanezért Világoson 30 bot járt.²⁹⁵

A tiszaszentmártoni Forgách uradalomban verekedésért vagy „megvéresítésért” 12 Ft volt a büntetés. Ennek negyedrésztét a tiszttartó, a többit az uraság kapta; a sértettnek semmi sem maradt.²⁹⁶ 1758-ban a nagybaromi kocsmárosné egy hercegi gránátossal verekedett. A katona nemcsak magát védte, hanem az asszonyt földre teperte, úgyhogy vére is megindult. „Hogy nem került halálos veszedelembe, az csak a bábának és az orvosi segélyszereknek volt köszönhető.” A gránátos 30 botot kapott és viselte az orvosi költségeket, „ha előbb nem, akkor majd az apja utáni örökrészből”.²⁹⁷ Egy verekedési ügyben a bizottság által később kiszabott ítélet szintén 30 botról és a 16 Ft-os orvosi – fürdős – költségek megtérítéséről szólt.²⁹⁸

A Károlyiak gazdasági bizottsága sem követett más gyakorlatot. 1760-ban pl. a szentmiklósi Kitics János verekedésért az uraságnak 12 Rft-ot, Fényes Tivadar 11 Rft 54 kr-t fizetett. A pénzt a számtartó vételezte be, aki e pénzekről naplót vezetett. Ugyanebben az évben történt, hogy az ispán fiát megverték, szemét kiütötték. A bizottság elrendelte, hogy a hajdúk fogják el a tetteseket.²⁹⁹ A bizottság a daróci udvarbíró jelentéséből értesült arról a verekedésről, amely a vásár idején történt. Az ügy úgy kezdődött, hogy egy „töketerebes oláh az utcán álló szekeret, melyen egy hordó bor volt, oldalba vizezte”. Erre Fekete Miska és társa egy bottal fejbe verte. Az oláh egy nemes ember közeli házába menekült, ott ketten védelmére keltek. Alperesek mindet összekötözték és az udvarra tették ki őket. „Estére félholtak lettek, akkor kicsapták őket a házbul.” A bizottság Fekete Miskát és társát testi büntetéssel fenytet-

²⁹¹ Uo. 1830. márc. 20./2., 9.

²⁹² Eckhart 121.

²⁹³ P 1769. Tisztizék, 1716. aug. 2./1.

²⁹⁴ P 74. Tisztizék, 1746. febr. 11., 1747. dec. 29.

²⁹⁵ Uo. 1748. aug. 1., 1751. febr. 4.

²⁹⁶ P 1882. 1752. aug. 2./28.

²⁹⁷ P 155. Bizottság, III. k. 1758. máj./37.

²⁹⁸ P 162. Prot. Esterháza, Fasc. 3. 1782. júl./14.

²⁹⁹ P 397. A/1. 1760. febr. 15., márc. 17., nov. 19.

te meg. 1773-ban ugyanez a commissio a teremi kántorkocsmán történt verekedésért a két vádlottat 40–40 kemény pálcával csapatta meg.³⁰⁰

Az illésfalvi tisztiszék a smizsányi bírót, aki verekedés közben egy lány karját törte, az úriszéknek adta át.³⁰¹ 1779-ben a kéméndi tiszttartó jelentette a keszthelyi tisztiszéknek, hogy „egy istvándi legény egy Siska nevű hajtót baltával megvagdalt”. A legényt „láncon tartották”. A tisztiszék válasza: tartsák egy hétig fogva, amíg a felügyelő maga megy a helyszínre rendelést tenni.³⁰² A Máriássy család 1804. májusi ülése tárgyalta az egyik családtag beadványa alapján az Ondra Jakab márkusfalvi kocsmáros elleni panaszt, aki vadászatról hazatérőben lovával egy fiút eltiport. Az ülés az ügyet a márkusfalvi úriszék elé utalta.³⁰³

A Csákyak tisztiszéke 1810-ben 12 bottal büntette azt az uradalmi hajdút, aki a kocsmában kitört verekedést úgy csillapította le, hogy a verekedő feleket jól megverte. „A hajdúnak a verekedő feleket nem megverni kell – mondta a határozat –, hanem szétválasztani, vagy bebörtönözni, majd a tiszttartónak jelenteni.”³⁰⁴ Az illésfalvi tisztiszék ugyanakkor verekedésért háromnap bilincsen töltendő börtönt szabott ki. A verekedés tényét egyrészt a kihallgatott tanúk, másrészt a vádlott vallomása alapján bizonyítottak látták.³⁰⁵ A cenki bizottság 1813-ban tárgyalta a boldogasszonyfalviak panaszát az uradalmi vadász ellen, aki egy fiút meglőtt. A vizsgálat során az erdőmester megállapította, hogy egy sörét átfúrta a fiú kalapját és bőrét lehorzsolta, másik három sörét a kalap karimáját lyukasztotta át. A commissio a vadászt megdorgálta.³⁰⁶ 1814-ben a nagykárolyi fácános kert vadásza tilosban találta a bojtárt és a nyáját. Mikor figyelmeztetni akarta, a bojtár kutyája megmarta, „nem messze szemérmes tétől borzalmas seb keletkezett”. A vadász erre a kutyát lelőtte. Az ügyet – a tiszttartó és a községi esküdt által folytatott vizsgálat után – a tisztiszék azzal zárta le, hogy „jegyekkel kell megjelölni a fácános kert területét, hogy ne hajtsák a közelébe az állatokat”.³⁰⁷

1817-ben a balassagyarmati tisztiszék a tiszttartókra bízta a divényi lakosok ügyét, akik a kékkői bojtárt és juhászt megtámadták. Ugyancsak ezen az ülésen tárgyalták az alsótiszovnyiki bírák panaszát a lesti uradalmi vadász ellen, aki két lakost meglőtt, mivel puskájukat nem akarták neki átadni. A bírák elégtételt kértek a sebesítésért. A szék a kékkői és a divényi tiszttartókat bízta meg, hogy a „bűnösöket a helyszínen legott büntessék meg”.³⁰⁸

A keszthelyi tisztiszék 1823-ban két jobbágyot, akiket a balatonedericsi Kocsis János megveréséért az uradalmi börtönben tartottak fogva, kiengedett, de előbb 15 botot kaptak, illetve a *homagiumban* marasztalták el őket.³⁰⁹ A kluknoi tisztiszék 1829. márciusi ülése két testi sértéssel is foglalkozott. Dzurov Izidor hrisóci jobbágy panaszt tett testvére ellen, aki nemcsak a közös vetőmagból nem adott neki, de még

³⁰⁰ P 397. A/2. 1773. dec. 18./84.

³⁰¹ P 73. Tisztiszék, 1778. jan. 29./26.

³⁰² P 274. Lev. k. 1779. júl. 14.

³⁰³ P 491. 1804. máj. 28.

³⁰⁴ P 74. Tisztiszék, 1810. szept. 2./7.

³⁰⁵ P 73. 1812. febr. 9./758.

³⁰⁶ P 623. Gazd. biz. 1813. nov. 21./1052.

³⁰⁷ P 397. A/5. 1814. márc. 15./557.

³⁰⁸ P 1769. Tisztiszék, 1817. jan. 29./4., 6.

³⁰⁹ P 274. Tisztiszék, 1823. aug. 29.

meg is verte. Alperest a sessio elé idézték, de nem jelent meg. Távollétében 12 botra ítélték és az uradalmi hajdúval figyelmeztették: bátyja vallomása alapján jobbágyrészét elveszik és másnak adják. Ugyanakkor tett panaszt Kiszely András hrisóci jobbágy felesége a sógora ellen, aki a közösen használt rézüstöt nem adta oda neki, sőt amikor kérte, megverte. Alperes megérdemelt büntetésként, mások példájára, 12 botot kapott.³¹⁰

Az 1830. márciusi mándoki Forgách tisztszék tárgyalta Mónus János zsurki lakos ügyét, aki januárban egy lakodalomban kis pisztollyal lövöldözött. Ennek során Pótsik János hüvelykujját ellőtte. A tisztszék – „a hiteles vizsgálat alapján” – arra az álláspontra helyezkedett, hogy „tettét nem szándékosan követte el, habár ital közben lődözni a legvétkesebb vigyázatlanság”. Rabságának beszámításával 40 botra, 7 Ft 30 kr költségmegtérítésre, 25 Ft kárpótásra és külön az orvosi költségek megtérítésére ítélték. Ugyanezen ülés előtt szerepelt More István pálcai lakos panaszja Szűts Gábor ellen, aki őt a kocsmában baltával jobb vállán „igen sérelmesen megvágta”. Alperes azzal védekezett, hogy mások ingerelték, unszolták. A szék ezt nem fogadta el, 30 botra ítélte. Előzőleg a felek már megegyeztek az orvosi költségekről és a fájdalomdíjról.³¹¹ Az 1830. júliusi tisztszéken jelentették a pálcai bírák, hogy Kántor János, a volt dinnyecsősz, akinek helyébe a község Tóth Pétert fogadta fel, utódját baltával megtámadta, fejbe verte, földre tiporta. Tóth a sessionak bemutatta bevert, megsebzett fejét. Kántor 2 Ft fájdalomdíjat fizetett. Két pálcai tett panaszt Gáty József és fiai ellen, „kik pünkösdkor a csapszékben versengést és civakodást kezdtek”. A három tanú vallomásából kitűnt, hogy pünkösöd harmadnapján – mely már nem volt ünnep – a panaszosok a csapszékben gyűltek össze ünnepelni. Italozás, „lárma és káromkodás közepette összeverekedtek, egymás ruháját szaggatták, képeiket összevereztek”. Az ügy érdekessége, hogy a felperesek – miután a verekedést ők kezdték – 16, az alperesek viszont csak 12 botot kaptak.³¹²

Viszonylag kevés adatom van a *hatalmaskodási* és az ebből adódó kártérítési ügyekről. Ebből az a következtetés vonható le, hogy ezeket nagyrészt az úriszék intézte. Néhány kártérítési ügyel azonban a tisztszékek előtt is találkozunk. 1748 októberében pl. a Csákyak Szőlőskén tartott tisztszéke a csőszök szőlőjéből kárpótolta a helybelieket, akiknek sertését a szőlőcsőszök meglőtték.³¹³ 1760-ban Columban János – egy telekvita miatt – megkötözte Hercz Tivadar csányi jobbágyot, „amivel violentiát követett el”. A károlyi gazdasági bizottság kötelezte, hogy a jobbágygal egyezzen meg. „A Károlyi jószágban ne tégyen több violentiát, mert pert kezdenek ellene.”³¹⁴ 1807-ben a Máriássy család ülésén szerepelt a pórácsi lakosok elleni panasz, akik egy káposztaföldet, valamint egy lennel és vadciklamennel bevetett földet 15 lóval letapostak. Az ügyet a helyszínen a családigazgató vizsgálta meg.³¹⁵

1810-ben a sörfőző panaszja szerepelt a kluknói tisztszék előtt. A bányaművelők ugyanis a neki konvenció szerint járó rétet tönkretették. Az ülés a kárt értékelte, illetve megfizettette alperesekkel. Ugyanakkor az uradalmi hajdú által figyelmeztették a zsakaróciakat: állataikkal ne tegyenek kárt a kluknóiak rétejében, szántóiban. Az

³¹⁰ P 74. Tisztszék, 1829. márc. 29./19., 20.

³¹¹ P 1882. 1830. márc. 20./4., 7.

³¹² P 1882. 1830. júl. 11./3., 5.

³¹³ P 74. Tisztszék, 1748. okt. 24.

³¹⁴ P 397. A/1. 1760. jan. 15.

³¹⁵ P 491. 1807. jan. 19.

okozott kárt megtérítették. A tisztiszek úgy foglalt állást, hogy ha uradalmon kívüli okozta, a kár kétszeresét fizesse.³¹⁶ A szék elrendelte Medvez Jakab takonykóros lovainak elpusztítását, hogy a szomszédoknak kárt ne okozzanak.³¹⁷ Az elveszett és megtalált állatok tartásáért magas térítést szedtek. Jencsa János hrabkói lakos elkószált süldői után 1810-ben pl. négy hónapra 20 Rft-ot fizetett.³¹⁸

1823-ban a keszthelyi tisztiszek Egresy Jánost 3 Ft 30 kr kártérítésre ítélte, mivel a Szőlős felé vezető úton egy asszony edényeit eltörte, neki ezzel kárt okozott.³¹⁹ 1827-ben Puklics József inasa „egy kiskutya ellopásáért és a disznók elé vetéséért” hat vesszőt kapott. Ugyanakkor tett panaszt Cseh Antal cserzegei szőlőbirtokos Bania Antal ellen, aki állítólag szőlőjében egy almát kivágott, ezzel neki kárt okozott. A vizsgálat során „nem mutatván a vád bizonyítására a legkevesebb próba is elő”, alperest felmentették.³²⁰ A Csáky család 1841. júliusi ülésén szerepelt a Zákó János korábbi richnoi bérlő elleni panasz. Zákó az elmaradt bérelti díj fejében lefogalt marháit erőszakkal kiszabadította, a neki ellenálló pásztorokat megfogatta, megverette és lenyíratta. A családülés az okozott kárt polgári per útján hajtatta be. A vérengzésért, lenyírásért a megyei bíróság előtt panaszolták be.³²¹

4. Polgári ügyek

A polgári ügyek közül a birtokkormányzati szerveket – így írták ezt elő az utasítások, de így alakult a gyakorlat is – elsősorban a hagyatéki, háramlási ügyek, jobbágyok egymás közti osztályos perei, a pénzügyletekből adódó követelések, az ingatlanforgalom és a hozzátartozó szerződések, zálogügyletek foglalkoztatták.

Werbőczy Hármaskönyve III. rész 30. címében azt olvashatjuk, hogy „ha a paraszt... semmi örökösét és törvényes utódot nem hagy maga után, ingó vagyónáról szabadon végrendelezhetik, mindazonáltal örökségei, ha ősieik, egészen a földesúrra háramlanak”. „Ha pedig azokat önmaga szerezte volna, két részre kell osztani, ezeknek egyike magának a földesúrnak, a másika pedig annak jut, akinek végrendeletében hagyta.” Ez az intézkedés adott módot arra a számos – nagyrészt az úriszek előtt folyt – öröklési perre, amelyben földesúr és jobbágy állott egymással szemben.³²² Ez korántsem jelentette azt, hogy a háramlást minden uradalom egyformán értelmezte, vagy hogy az úriszéken kívül bíráskodó kormányzati szervek ne foglalkoztak volna vele.

A földesúri öröklést a Hármaskönyvön (III. rész 29–30.) kívül az 1715:62. tc. szabályozta. A törvény szerint a magvaszakadt s végrendelet nélkül elhalt, hűtlenségben vagy felségsértésben bűnös jobbágyok összes szerzett javaiban és ingóságaiiban a földesurak örökölték. Pfahler szerint a földesúr három – magszakadás, hűtlenség, szökés – esetben örökölt jobbágya után.³²³ A három közül kétségkívül az első eset

³¹⁶ P 74. Tisztiszek, 1810. máj. 5./4., júl. 1./2.

³¹⁷ Uo. 1810. jún. 10./2.

³¹⁸ Uo. 1810. szept. 9./4.

³¹⁹ P 274. Tisztiszek, 1823. okt. 3.

³²⁰ Uo. 1827. aug. 17./83., aug. 24./87.

³²¹ P 72. Családülés, 1841. júl. 16.

³²² Eckhart 165.

³²³ Pfahler 327.

volt a leggyakoribb. Az 1719-ben Alsólendvának adott instrukció felhívta a tisztartók figyelmét, hogy a magtalanul elhalt jobbágy „ingó és ingatlan értékeire tegyék rá a kezüket. Hites személyek előtt írják össze és azonnal tudósítsák az uraságot.”³²⁴ A locsmáncsi utasítás az öröklést a Hármaskönyv szerint szabályozta.³²⁵ A dombóvári uradalomban a bírónak 50 Ft büntetés terhe mellett jelentenie, a tisztartónak 30 Ft büntetés terhe mellett jegyzőkönyveznie kellett a háramlást.³²⁶ A primási uradalmakban a háramlást ugyancsak a tisztartónak kellett hűségesen jelentenie. Az így befolyt pénzekből ötödrészt kapott.³²⁷ A Forgách uradalmakban az eltitkolt háramlás bejelentői – a kilenced levonása után – a vagyon harmadrészét kapták.³²⁸ Az esztergomi tisztiszek 1732 és 1848 között rendszeresen foglalkozott magszakadási ügyekkel.³²⁹

A kérdés nem teljesen egyértelmű: legújabb kutatásaim ugyanis arra utalnak, hogy a nagybirtok – esetleg az országos gyakorlattól eltérően – maga szabályozta a jobbágyi öröklést. N. Kiss István mutatott rá arra, hogy az örökösödésnél eléggé szabadon érvényesült a jobbágy gazdasági jogköre, hiszen elismerték az oldalal örökösödési jogát is. Számos esetről tudunk, mikor a földesurak elhalt jobbágyaiknak távoli vidékre szakadt hozzátartozóit hazahozták örökségük elfoglalására.³³⁰ Erre a legjobb példa az Esterházy hercegi hitbizomány, ahol 1748-ban – a herceg nevében – a kismartoni bizottság szabályozta a jobbágyok öröklési rendjét. Észert a jobbágy mindkét nemű gyermekei közül az elsőszülött örökölt. Háramlás esetén – „habár az ország törvényei szerint jogunk lenne azt magunkhoz vonni” –, mondja a szabályzat, a rokonok negyedíziglen örököltek. A házastársak vagyona, ha házassági szerződésüket házasságkötéskor az uradalmi hivatalban jóváhagyatták, egy év és egy nap eltelte után közös, kölcsönösen örökölhető lett.³³¹ 1752-ben pl. örökös nélkül halt meg egy Homoki nevű kapuvári jobbágy. Végrendeletileg minden vagyonát – egy házat és telket – a feleségére hagyott. A tisztartó az egészet háramlásnak minősítette, ami ellen az özvegy a bizottságnál tett panaszt. A határozat szerint a ház az övé lett, a földet az uradalom kapta. Mikor öt év múlva az özvegy meghalt, házat elárverezték, a vételárat az uradalmi számtartó vételezte be.³³²

Ezt a meglehetősen liberális öröklési rendet Esterházy Miklós herceg – az úrbérrendezés által okozott zűrzavarra hivatkozva – 1774-ben megszigorította. Megszűnt magszakadás esetén a rokonok, valamint a házastársak kölcsönös öröklési joga. Maradékta-
lanul a Hármaskönyv fenti címét érvényesítették: a magtalanul és végrendelet nélkül elhalt jobbágy teljes ingó és ingatlan vagyona a földesúrra szállt.³³³ A kismartoni bizottság 1781-ben 30 Ft háramlást engedett el Petsdorfer Borbálának, mivel az testvé-
rét – aki után örökölt – gyermekével együtt három évig tartotta.³³⁴ 1784-ben az

³²⁴ Merényi 1895. 339.

³²⁵ Locsmánd 169.

³²⁶ Merényi 1898. 89.

³²⁷ Arch. saec. Prot. No 27. Z. Urbárium 1754. pag. 60.; No 29. AA. Urbárium 1765. pag. 71.

³²⁸ P 1882. 1834. jan. 1./22.

³²⁹ Arch. saec. Jur. Titulus V.

³³⁰ N. Kiss 121. Összehasonlításként lásd: *Tárkányi Szűcs; Berlász 17.; Tholt 34.*

³³¹ P 108. Fasc. E. 1748. ápr. 4./46., 1757. ápr. 14./48.

³³² P 108. Fasc. B. No 20. et NB. 1752. ápr. 14.; P 155. Bizottság, III. k. 1757. márc./19.

³³³ P 108. Fasc. E. 1774. máj. 18./50.

³³⁴ P 162. Prot. Kismarton, Fasc. 2. 1781. aug./46.

elhalt köpcsényi Mühlner Borbála után 685 Ft maradt. Ebből az adósságok és a kegyes hagyomány levonása után 187 Ft szállt az uradalomra.³³⁵

A Batthyányak németújvári tisztiszéke attól tette függővé az öröklést, hogy az özvegy meg tudta-e művelni a férje után maradt földet.³³⁶ 1781-ben Takács Judit azt kérte a körmendi tisztiszéktől, hogy az ő gyermekei kapják az apjuk húga után maradt házat és szőlőt. A szék határozata alapján – háramlás címén – az egész vagyont az uradalom kapta.³³⁷ A Károlyiak birtokán a nagykárolyi központi ügyész, illetve az ügyészi hivatal foglalkozott háramlási ügyekkel.³³⁸ Az uradalmi ügyészek egyébként hagyatéki – elsősorban háramlási – ügyekben elsőbírósági szerepet is játszottak.³³⁹

Az uradalmak kísérletet tettek, hogy a háramlást a területükön lakó, nem jobbágyi állományú személyek vagyona is kiterjesszék. Az Alsólendvának adott utasításban pl. azt olvashatjuk, hogy a tiszttartó a magtalanul elhalt polgárok minden javait foglalja le az uraság számára.³⁴⁰ 1752-ben egy Sércen megölt egyházi személy hagyatékát a főszámvevő vette át. Ugyanekkor volt napirenden a meghalt megyei írnok hagyatékának megszerzése is.³⁴¹ 1812-ben szerepelt a körmendi tisztiszék előtt a plébános után maradt szőlő ügye, amit ő szegény rokonaira hagyott. Az ügyész azzal emelt kifogást a végrendelet ellen, hogy a plébános a szőlő után hegyadót fizetett, így az földesúri hatalom alatt állt.³⁴²

A jobbágyi öröklés – melyet Varga Endre a „jobbágymagánjog” részének nevez³⁴³ – a végrendekezéssel kezdődött. Az uradalmak a jobbágyi végrendelethez két tanút kívántak meg; írástudatlanság esetén a végakaratot ők vetették papírra. Egyes uradalmak a végrendelettel szemben kivételes követelményeket is támasztottak. Az Esterházy hitbizomány jobbágyainak végrendeletei pl. csak akkor voltak érvényesek, ha az örökhangyók a kismartoni, lékai vagy sopronnyéki uradalmi kórházra legkevesebb öt garast hagyományoztak. Így nem lehet csodálni, hogy egyes jobbágyok végrendeletüket közvetlenül valamelyik uradalmi kórháznál helyezték letébe.³⁴⁴ Kizárták az öröklésből a primási birtokokon a lánygát,³⁴⁵ valamint korlátozták a gyermekek közötti telekmegosztást,³⁴⁶ ami más uradalmakban a telkek nagyméretű felaprózásához vezetett. Ausztriában ezt a földesurak úgy akadályozták meg, hogy az örökösödési jogot a legidősebb fiúra korlátozták.³⁴⁷ A magyarországi 1836-os törvények – az állami és a földesúri járadék védelme érdekében – fenntartották a telekmegosztás földesúri engedélyhez kötését. E törvényekről mondta ki a tatai tisztiszék: „E törvények szerént a felosztás az uraság engedelmétől függ, és azért helyes oknál fogva azt meg is akadályozhatja annál is inkább, mivel az illy közös házok és belső telkek eladása esetében a

³³⁵ P 162. Prot. Esterháza, Fasc. 4. 1784. júl./48.

³³⁶ P 1322. Tisztiszék, 1732. ápr. 2./1.

³³⁷ Uo. 1781. okt. 8./3.

³³⁸ P 1531. Jobbágyok, Jegyzőkönyvek 1793–1814.

³³⁹ *Degré* 1961. 114.

³⁴⁰ Alsólendva 100.

³⁴¹ P 108. Fasc. B. No 26. 1752. jún. Res./7–8.

³⁴² P 1322. Tisztiszék, 1812. júl. 23./7.

³⁴³ *Varga* 1958. 38.

³⁴⁴ P 108. Fasc. B. No 30. et NB. 1754. okt./4., 1756. márc./16.

³⁴⁵ Arch. saec. Prot. No 29. AA. Urbárium 1765. pag. 58.

³⁴⁶ Primási utasítás, 394.

³⁴⁷ *Bakács* 1936. 289.

jobbágy birtoknak betsét leszállítják és ez által az osztozó maradékok és jó lelkű hitelezők károsodnak.³⁴⁸

A *hagyatéki eljárást* a tisztizék vagy a bizottság folytatta le. Üléseik napirendjén gyakran találkoznak hagyatéki ügyekkel, leltárakkal, becslésekkel stb. A kékkői uradalomban külön állandó bizottságot állítottak fel, amely azonban csak a világos örökösödés eseteivel foglalkozott. A bizottságnak a jogigazgató és az uradalmi ügyészek voltak a tagjai. A községek lakóit az uradalmi tisztek oktatták ki, hogy világos öröklés esetén ehhez a bizottsághoz forduljanak.³⁴⁹ Az Esterházy hitbizomány tisztizékei által szedett hagyatéki eljárási taksákat a kismartoni commissio határozta meg.³⁵⁰ Minden jobbágy, ki 30 Ft-nál nem több értéket örökölt, jelenthette az uradalmi hivatalnál és a megfelelő levonás után megkapta örökségét. 30 Ft-on felül az uradalommal kellett egyezkedni.³⁵¹

A végrendeletet a tisztizék ülésén hirdették ki. Ilyen már 1732-ben szerepelt a körmendi szék előtt,³⁵² általánossá azonban csak a század végétől vált. 1793-ban pl. a süttöi jobbágyok végrendeletének kihirdetése volt az esztergomi tisztizék napirendjén.³⁵³ Előfordult, hogy a kihirdetést maguk az örökösök kérték, esetleg ők mutatták be. 1813-ban pl. Szalai Sára kocsi lakos „könyörgött” a tatai tisztizéknek, hogy „édesatyja testamentumát intézzék el”.³⁵⁴ 1827-ben Retzés Mihály udvarnoki számadó kanász kérte a keszthelyi tisztizéket, hogy bontsa fel apja végrendeletét.³⁵⁵ 1829-ben Vozár Jakab richnói zsellér örökösei mutatták be a kluknói tisztizéknek a végrendeletet.³⁵⁶ Ha az öröklés világos volt, a tisztizék az érintetteket a kihirdetéskor örökösnek nyilvánította. Kivételt jelentett, ha a végrendelet uradalmi jóváhagyása hiányzott, akkor mint „törvénytelen, félretették”³⁵⁷

A kihirdetést követően a tisztizék 15 napon belül a hagyatékot – rendszerint a tiszttartóval, kasznárral – összeíratta, megbecsülte. E két uradalmi tiszt írta össze pl. 1810-ben özvegy Báthorné kluknói lakos örökségét.³⁵⁸ Előfordult, hogy a hagyaték értékét a tisztizék szóbeli ítélettel értékelte.³⁵⁹ Az összeírást – amit *conscriptiónak* neveztek – szabados is végezhetette.³⁶⁰ A leltár felvételekor különös figyelmet fordítottak az árvavagyponra.³⁶¹

Az Esterházy uradalmakban 1760-tól kezdve hagyatéki jegyzőkönyveket vezettek. Példaként – a fentebb már idézett – Felsőlászló község 1760–1803. évi jegyzőkönyvét említem. A könyvbe bemásolták a végrendeletet, majd a hagyatéki leltárt, amelynek felvételében a bíró és az esküdtek is szerepet játszottak. Ingatlan vagyonnál megadták a telekkönyv folió számát, utána felsorolták az állatokat, szerszámokat, ingóság-

³⁴⁸ Szabad 140–141.

³⁴⁹ P 1769. Gazd. ülés. 1840. okt. 9./III.

³⁵⁰ P 155. Bizottság, III. k. 1757. márc./12.

³⁵¹ P 155. Bizottság, III. k. 1757. máj./1.

³⁵² P 1322. Tisztizék, 1732. ápr. 2.

³⁵³ Arch. saec. Jur. Titulus 41–48. 1793. márc. 23.

³⁵⁴ P 210. 1813. ápr. 17./13.

³⁵⁵ P 274. Tisztizék, 1827. márc. 2./34.

³⁵⁶ P 74. Tisztizék, 1829. márc. 15./14.

³⁵⁷ P 1882. 1830. márc. 20./6.

³⁵⁸ P 74. Tisztizék, 1810. ápr. 23./1.

³⁵⁹ Uo. 1818. márc. 8./18.

³⁶⁰ P 1769. 1813. máj. 14./2–3.; Vö. *Iványi Emma* 102.

³⁶¹ *Degré* 1961. 113.

kat. Ezt követte az adósságok, kiadások – pl. temetés, becslési díj stb. – feljegyzése. Az adósságot levonták a hagyatékból és megállapították a hagyatéék tényleges értékét. Végül bejegyezték a hagyatéki végzést, vagyis hogy ki, milyen részt örököl. A végzést a felek eredetiben kapták meg.³⁶²

Ha az öröklés nem volt világos, lehetőség volt már a hagyatéki eljárás során a vita eldöntésére. Ilyenkor bizonyításra került a sor. 1747-ben pl. a kluknói tisztiszék – az egyik fél kérésére – nem adott ki egy hagyatékot, amíg a másik nem bizonyította, „hogy helyes testamentummal hagyták rá a marhát”.³⁶³ 1755-ben a kismartoni bizottság a hagyatéki eljárás során kihallgatta a Häffner-örökösök által megnevezett tanúkat. Ezek a gránátos ezred joghatósága alatt álltak, ezért a bizottság az ezredest kereste meg kihallgatásuk érdekében.³⁶⁴ A nagymartoni Baumgarten-malom örökségi ügyében a bizottság megvizsgálta az örökös Pleyer család genealógiáját is.³⁶⁵ 1782-ben azzal utasították el Gruber József fraknói lakosnak a meghalt pék házából neki járó örökrész iránti keresetét, hogy „annak jogosságát a bizottság előtt nem tudta bizonyítani”.³⁶⁶ 1826-ban Komoróczy Antal azt kérte a keszthelyi tisztiszéktől, hogy a bátyja után maradt javak árát, 115 Ft-ot az özvegy – mint ősi juss – neki adja ki. Komoróczy az eljárás során három személy bizonyosságlevelel igazolta, hogy a vagyon ősi juss volt, azt azonban nem, hogy a pénz az özvegynél volt. Így keresetétől elmozdították.³⁶⁷

Ha az öröklés világos volt vagy az örökösök már megegyeztek, egyszerű osztályra került sor. A jogügylet azonban ilyen esetben is földesúri jóváhagyást igényelt.³⁶⁸ 1783-ban a Zichyek papkeszi tisztiszéke hagyta jóvá pl. Nagy Pál atyai hagyatékának az örökösök általi korábbi felosztását. 1786-ban a szék egy 38 Ft értékű hagyatékot tízfelé osztott.³⁶⁹ A Károlyiak tisztiszéke 1797-ben uradalmi földmérőt küldött ki osztályos földek kimérésére.³⁷⁰ A cenki bizottság elmarasztalta Némethy Alajos kövesdi ispánt, aki egy osztályos levelet úgy erősített meg, mintha az az uraság, vagyis a helybeli tiszt tudtával történt volna. A bizottság megtiltotta a tiszteknek, hogy az ilyen leveleket aláírásukkal jóváhagyják, „mert ezáltal valami uradalmi jussot megsérthetnek”.³⁷¹ Előfordult, hogy maguk a felek kérték az osztályos egyezség végrehajtását, „az osztály megítélését”. 1827-ben Sütő Katalin és János a keszthelyi tisztiszék előtt kérték tíz évvel korábbi osztályos egyezségük végrehajtását.³⁷²

A hagyatéki végzés ellen panasszal, fellebbezéssel lehetett élni a magasabb szintű tisztiszékhez, bizottsághoz. 1746-ban pl. a kluknói tisztiszékhez került Habajdicz András ügye, amely utasította a Kluknó mezővárosi bírakat, hogy a nagyatyja után neki járó örökséget adják ki.³⁷³ A kismartoni bizottság 1757-ben úgy rendelkezett, hogy ha egy örökség 30 évig vita vagy tilalom alatt állott, az uradalom magához vehette.³⁷⁴

³⁶² P 1816. 8. k.

³⁶³ P 74. Tisztiszék, 1747. jún. 28.

³⁶⁴ P 108. Fasc. B. No 30. et NB. 1755.

³⁶⁵ P 182. 1743/15.

³⁶⁶ P 162. Prot. Esterháza, 1782. júl./20.

³⁶⁷ P 274. Tisztiszék, 1826. dec. 8./10.

³⁶⁸ *Degré* 1961. 113.

³⁶⁹ P 707. Tisztiszék, 1783. ápr. 10./2., 1786. jan. 8./4.

³⁷⁰ P 397. A/4. 1797. márc. 23./296.

³⁷¹ P 623. Gazd. biz. 1811. jan. 11./14.

³⁷² P 274. Tisztiszék, 1827. febr. 9./21.

³⁷³ P 74. Tisztiszék, 1746. szept. 13.

³⁷⁴ P 155. Bizottság, III. k. 1757. máj./1.

A bizottság pl. 1783-ban Schwartz Lóránt szentmártoni kovács hagyatéki panaszával foglalkozott.³⁷⁵ 1830-ban Kurilla Pál örmezei lakos tett panaszt a Forgáchok mándoki tisztiszéke előtt, hogy amíg ő ártatlanul börtönben volt, apja rá nézve hátrányosan végrendelkezett. Kérte ennek orvoslását. A tisztizsék, figyelembe véve, hogy a községi előjárók bizonyítása szerint „józan erkölcsű, elég tehetséggel megáldott, iparkodó jobbágy”, ezért meghagyta az apja telkén. Ki kellett azonban fizetnie a temetési költségeket és apja adósságait. „Ha mostohaanyja nem akar vele ott maradni, becslés szerint ki kell neki adni az özvegy-részt.”³⁷⁶

Néhány olyan eset ismert, amikor a tisztizsék a hagyatéki ügyet jogorvoslat céljából az úriszék – ritkábban a sedria – elé utalta, illetve nem tárgyalt olyan ügyet, amelyben már úriszéki határozat született. 1751-ben pl. arra hivatkozva utasította el a kismartoni bizottság a Frischmann contra Leeb örökösödési ügyet, hogy „abban már az úriszék tárgyalt”.³⁷⁷ 1780 májusában Lakó Ferenc és János rábaszentmihályi lakosok húguk hagyatékát követelték maguknak a bizottság előtt. Mivel azonban 1779-ben a kapuvári úriszék már az ügyben döntött, keresetüket elutasították.³⁷⁸ 1781-ben Grichl Anna kérte a bizottságot, hogy a katonafia után örökölt pénzből ne kelljen 25 Ft-ot a hercegi kórház céljára leadnia. A commissio határozata: „az összeget a köpcsényi úriszék ítélte meg, azt megváltoztatni nem lehet”. Ugyanabban az évben Janisch Helen dérföldi lakos amiatt tett panaszt, hogy a nagyanyja után örökölt – és már jóváhagyott – szántót és rétet anyja és mostohatestvére erőszakkal magukhoz ragadták. A bizottság szerint „az üggyel már az úriszék is foglalkozott, ennek revíziója a *sedriára* tartozik”.³⁷⁹ 1783-ban Molnár Mária a palotai tisztizsék előtt kérte két gyermeke atyai örökségének kiadását. A szék az úriszékhez utasította, „a következő ülés tárgyalni fogja”.³⁸⁰ Bírói útra utasította 1812-ben a körmendi tisztizsék a Gombási-féle szőlő örököszeit. A szőlőskert kulcsát az uradalom magánál tartotta.³⁸¹ 1813-ban Samu István csokonyai lakos tett panaszt testvére ellen, aki az örökségből már megkapta fele részét, most azonban már a hajlék felét is kívánta. A sessiót Samu István vette át, a robotot – fiával együtt – ő teljesítette utána. A Széchenyi-féle bizottság válasza: „a dolgot az ügyész már elrendezte. Ha azzal meg nem elégszik, forduljon az úriszékhez.”³⁸²

A legkülönbözőbb viszonylatokra kiterjedő *hagyatéki ügyek* fóruma elsősorban az úriszék volt. Emellett – kisebb számban – a birtokkormányzat szervei is foglalkoztak hagyatéki perekkel, vitákkal. Az első ilyen adatom 1732-ből való, amikor a németújvári tisztizsék özv. Graf Kristófné ügyében döntött. A szék meghagyta az özvegynek az örökölt szántókat, amelyeket a község még 1716-ban irtott ki. „Ha azonban az özvegy nem tudja a szántókat bevetni, az az uradalomé lesz. A mostani vetés és termés akkor is az övé lehet.”³⁸³ Ugyanennek az ülésnek a napirendjén szerepelt a németkeresztúri plébános ingó – 45 Ft és valami ruhaneműből álló – hagyatéka, amelyet a szék a

³⁷⁵ P 162. Prot. Esterháza, 1783. máj./3.

³⁷⁶ P 1882. 1830. márc. 20./8.

³⁷⁷ P 108. Fasc. B. No 14. et NB. 1751. dec./16–17.

³⁷⁸ P 162. Prot. Kismarton, Fasc. 1. 1780. máj./91.

³⁷⁹ Uo. Fasc. 2. 1781. aug./17., 33.

³⁸⁰ P 707. Tisztizsék, 1783. ápr. 11./5.

³⁸¹ P 1322. Tisztizsék, 1812. aug. 12./3.

³⁸² P 623. Gazd. biz. 1813./722. X.

³⁸³ P 1322. Tisztizsék, 1732. ápr. 2./1.

plébános rokonságának ítélte.³⁸⁴ 1743-ban a fraknói tiszttartó és a Pleyer-örökösök pereskedtek a kismartoni bizottság előtt a nagymartoni Baumgarten-malomért. A bizottság ítélete ellen a felek „extra Dominium” a hercegnél tettek panaszt, aki a malmot az örökösöknek ítélte. A fél malmot és a javítási költségeket meg kellett téríteniük a tiszttartónak.³⁸⁵ 1751-ben a bizottság „nem tartotta vissza” Millesich Fábiánt attól, hogy atyjától 74 Ft-os anyai örökségét követelje.³⁸⁶ 1752-ben a Berdóczi-féle örökséget a bizottság megbízásából a főszámvevő vizsgálta meg.³⁸⁷ A következő évben Engl Mátvás sérci lakos több keresetet adott be saját gyermekei ellen, akik neki még tartoztak. Az alszámvevő, megvizsgálva az ügyet azt találta, hogy Engl a gyermekei kárára követelt. A bizottság utasította a szentmargiti tiszttartót, hogy – még végrehajtás útján is – adja ki a gyerekek örökrészét képező telkeket.³⁸⁸ 1754-ben az igen nagy (21 745 Ft értékű) Miklóssy-örökséget osztotta fel a bizottság.³⁸⁹ 1755-ben Braunstein József feketevárosi jobbágy egy hagyatékából ingóságokat rejtett el a bírósági leltár elől. Ezért a bizottság az öröklésből kizárta. A hagyományok kifizetése után fennmaradt 118 Ft-ot az kapta, aki Braunsteint feljelentette.³⁹⁰ 1755-ben indult a bizottság előtt a legnagyobb hagyatéki per, a Hafner-örökösöké. Ebben a perben sor került tanúk kihallgatására, megesketésére, perbeszédre, közbeeső határozatokra is. A per három évig elhúzódott. Ez az egyetlen eset, amikor – tudomásom szerint – a bizottság vagy tisztizék előtt egy per ilyen sokáig tartott.³⁹¹ 1756-ban az özvegy Liszai Anna házát mostohafiai követelték. A bizottság hozzájárult, hogy az özvegy haláláig benne lakjon. Halála után elárverezték, kifizették az adósságot és a kegyes hagyományt.³⁹²

A károlyi commissio utasítására 1760-ban a fehérgyarmati udvarbíró „osztottatta meg igazságosan” Varga Mihály örökösait. A végrehajtást a bizottságnak jelentette.³⁹³ 1766-ban Gyuren Borbála a nagykanizsai Batthyány tisztizékhez fordult: hagyja meg őt a bátyja után rámaradt atyai kert élvezetében. A szék döntése: mivel kérelmező annak idején az uradalmi hivatalnál tiltakozott, amikor bátyja el akarta adni a kertet, megmaradhatott birtokában.³⁹⁴ 1781-ben a locsmándi Hilmer-örökösök a kismartoni bizottság előtt hátralékos atyai örökségük egy részére, valamint teljes anyai örökségükre nézve kiegészítést kértek. A bizottság a kiegészítést jóváhagyta. Ugyanezen ülés előtt szerepelt egy sopronnyéki ház ügye, amelyet előző évben, mint hagyatékot, 150 Ft-ra értékelték. „Most kiderült, hogy a ház túl kicsi, nem jó az értékelés” – mondta a bizottság. Uradalmi tisztet és kézműveseket küldött ki újraértékelésre.³⁹⁵ 1782-ben elutasította a bizottság Gruber József fraknói lakos keresetét, mivel „nem tudta keresete jogosságát bizonyítani”.³⁹⁶

³⁸⁴ Uo. 1732. ápr. 2./4.

³⁸⁵ P 108. Fasc. A. No 3. 1743. júl./6.

³⁸⁶ P 108. Fasc. B. No 14. et NB. 1751. dec./58.

³⁸⁷ Uo. No 26. 1752. jún. Res./12.

³⁸⁸ P 155. Bizottság, II. k. 1753. jan./7.

³⁸⁹ P 108. Fasc. B. No 30. et NB. 1754. okt./10.

³⁹⁰ Uo. 1755. dec./6.

³⁹¹ Uo. 1755. dec. 10.; No 31. et NB. 1757. jan./2.; P 155. Bizottság, III. k. 1758. máj./12.

³⁹² P 108. Fasc. B. No 30. et NB. 1756. márc./16.

³⁹³ P 397. A/1., 1760. márc. 24.

³⁹⁴ P 1322. Tisztizék, 1766. ápr. 4./2.

³⁹⁵ P 162. Prot. Kismarton, Fasc. 2. 1781. aug./32., 55.

³⁹⁶ Uo. 1782. júl./20.

Dénes Margit guti lakos 1785-ben a palotai tisztiszek előtt tett panaszt Róri Pál ellen, aki 40 Ft-os atyai örökségéből 20 Ft-ot magánál tartott anélkül, hogy kamatot fizetett volna utána. A szék elrendelte, hogy a felperes bizonyítsa a tartozást. Ennek során Róri azt vallotta, hogy már 55 Ft-ot fizetett Dénesnek, vagyis 15-tel többet, mint atyai öröksége volt. Miután ezt tanúkkal bizonyította, állítását a szék elfogadta.³⁹⁷ 1786 januárjában ugyanez a tisztiszek egy 133 Ft értékű hagyatéki ügyet tárgyalta, majd egy 38 Ft-os hagyatékot tízfelé osztott.³⁹⁸ Az esztergomi tisztiszek 1793-ban jóváhagyta a Kozma-örökségnek a muzslai bírák által történt felosztását.³⁹⁹ 1797-ben Németh István örökösei könyörögtek, hogy a körmendi tisztiszek jelentse ki: hol van a 80 Ft-os anyai örökségük, mert kamatra szeretnék kiadni. A szék kérésüket a nádasi ispánnak adta tovább.⁴⁰⁰ Ugyanebben az évben az uradalmi ügyész a károlyi bizottságnak jelentett egy osztályos perről.⁴⁰¹

A kluknói tisztiszek 1809-ben tárgyalta Lénárt József hámosi jobbágy panaszát öccse ellen, aki az atyai örökségéből származó javakat magánál tartotta. Az ülés a felperest mint tanút hallgatta ki. Az ő vallomása alapján kötelezte a feleket, hogy a hagyatékok egymás között osszák fel.⁴⁰² Különös gondot fordítottak a Kiszely-féle 626 Ft értékű hagyatéokra, mivel öt 3–14 éves árva maradt.⁴⁰³ 1818-ban a kluknói tisztiszek a Lyonincs-féle zsakaróci jobbágytelek örökléséről úgy határozott, hogy a testvéreknek ahhoz egyenlő joguk volt.⁴⁰⁴ Ugyanebben az évben úgy hirdették ki Dzurena Mátyás végrendeletét, hogy nyolc pontba foglalva azt is felsorolták: hogyan hajtották végre az örökösök közötti felosztást.⁴⁰⁵ Ferencz András hrisóci jobbágy elhunyt atyja állataiból részt kért. A szék nem teljesítette kérését, „mivel a végrendelet szerint az atya neki semmit sem hagyott”.⁴⁰⁶ A tatai tisztiszek ügyelt arra, hogy a hagyatékok túlzottan ne aprózódjanak fel. 1819-ben özvegy Tesla Mihályné kérte, hogy 57 sorból álló szőlőjét hét lánya között feloszthassa. A szék szerint „ennyi felé osztani nem lehet, a tisztartó menjen ki és nézze meg, hogy az uraság kára nélkül hány felé lehet osztani”.⁴⁰⁷

A keszthelyi tisztiszek 1826 novemberében egy 475 Ft értékű hagyatékok háromfelé osztott. A következő év márciusában három osztályos per volt napirenden, 1549 és 1481 Ft és 2751 Ft értékben.⁴⁰⁸ Májusban egy 2711 Ft értékű hagyatékok osztottak fel.⁴⁰⁹ Cserép József mostohája részére 18 Ft özvegyi tartáspénzt rendelt a keszthelyi ügyészi hivatal. Cserép a tisztiszekhez fordult: kérte, hogy ne pénzt, hanem 1,5 mérő földet és két akó mustot adhasson.⁴¹⁰ 1827-ben Kenyeres Mihály keszthelyi lakos kérte, hogy a néhai felesége által neki móríngolt 200 Ft-ot, mely akkor kötelez-

397 P 707. Tisztiszek, 1785. júl. 10./1–2.

398 Uo. 1786. jan. 8./3–4.

399 Arch. saec. Jur. Titulus 41–48. 1793. márc. 23.

400 P 1322. Tisztiszek, 1797. febr. 12./5.

401 P 397. A/4. 1797. márc. 23./296.

402 P 74. Tisztiszek, 1809. okt. 1./4.

403 Uo. 1809. okt. 2./7.

404 Uo. 1818. febr. 8./8.

405 Uo. 1818. aug. 23./54.

406 Uo. 1818. dec. 13./69.

407 P 210. 1819. márc. 29./4.

408 P 274. Tisztiszek, 1826. nov./4., 1827. márc. 2./33., márc. 9./41., márc. 16./45.

409 Uo. 1827. máj. 4./64.

410 Uo. 1827. febr. 16./27.

vényre volt kiadva, neki adják át. A tisztizék a Hármaskönyvre (I. rész 98–99., 102.), valamint az 1687:11. tc.-re hivatkozva, mely szerint a házafelek nemcsak a szerzeményben, hanem az ősi ingó javakban is örököltek, úgy döntött, hogy a pénzt fizessék ki neki.⁴¹¹ Ugyanez évben kérte Benkő Örzse, hogy annak a szőlőnek a fele részét, amely az ő édesanyjáié volt és amelyet mostohaanyja 12 évig használt, neki térítsék meg. A szék állásfoglalása szerint a „házások a köz szerzeményekben egymásnak örökösödének, ezért a folyamodó kérelmétől elvették”.⁴¹²

Stark János hrisóci jobbágy 1829-ben azt kérte a Csákyak tisztizékétől, hogy elhunyt testvére kilenc éves árváját nála helyezték el; ő használhassa az örökölt jobbágytelkét is. A szék az árvát nagykorúságáig nála helyezte el, „akkor majd teljes jobbágytelkes lesz”.⁴¹³ 1838-ban Rolkó Tamás kluknói zsellér a helybeli tisztizék előtt szerződésileg kártalanította örökrészért a rokonokat.⁴¹⁴

A Forgáchok tisztizéke is tárgyalta hagyatéki ügyeket. 1830-ban került pl. napirendre Sajtos András pere, aki bátyja özvegyét (sógornőjét) vette el, annak telkén gazdálkodott. A sógornő első házasságából származó fia azonban magának követelte a telket. Sajtos a széktől kért védelmet, „hogy ne háborgassák”. A tisztizék határozata szerint a telek egyik félt sem illette. „Mindketten addig maradhatnak rajta, míg az uraság jószíve azt megengedi. Ha nem egyeznek meg, elveszi tőlük.” Ugyanezen ülés foglalkozott a mándoki More István bátyja elleni panaszával, akivel osztály jött ugyan létre, de a szőlőből még egy harmadrészt sem kapott, ugyanakkor a szőlő fele után fizetett. A mándoki tisztizék meghallgatta a helybeli bírakat, akik szerint a szőlő fekvési vonala nem tett lehetővé más felosztást. A szék utasította a hegybírakat, hogy a kisebb szőlőrészhez szabják a taksát is.⁴¹⁵ Az 1841. évi balassagyarmati tisztizék egy hagyatékot úgy osztott kétfelé, hogy a vagyont értékesítette és a vételárat felezte meg.⁴¹⁶ A kékői Balassa tisztizék 1844-ben egy hagyatéki ügyvel kapcsolatban megállapította: az anyóst, ha vejével nem akart együtt lakni, tartás illette meg.⁴¹⁷

Különös figyelmet szenteltek a birtokmányzati szervek az árvák hagyatéki ügyeinek. 1783-ban a palotai tisztizék az úriszékhez utasította a gondjaira bízott két gyermek atyai öröksége ügyében hozzá forduló gyámot. 1786-ban ugyanez a szék már árvavagyont osztott fel.⁴¹⁸ A Kállay család 1794. szeptemberi ülése megvédett egy árva lányt örökölt házában.⁴¹⁹ 1809-ben a kluknói tisztizék osztott fel árvavagyont az özvegy és az árvák között.⁴²⁰ Ha a vagyont nem tudták felosztani, a tisztizék engedélyezte annak eladását.⁴²¹

A tisztizék előtt lehetett érvényesíteni a hagyatékokkal szembeni *pénzköveteléseket*. 1753-ban egy soproni ügyvéd keresetet adott be egy nagymartoni jobbágy ellen, aki 600 Ft-os kötelezvényéből csak 120-at fizetett meg. „Most öröksége nyílt meg —

⁴¹¹ Uo. 1827. márc. 2./35.

⁴¹² Uo. 1827. máj. 4./67.

⁴¹³ P 74. Tisztizék, 1829. márc. 8./3.

⁴¹⁴ Uo. 1838. jan. 11./5.

⁴¹⁵ P 1882. 1830. júl. 11./1., 10.

⁴¹⁶ P 1769. Tisztizék, 1841. márc. 17./5.

⁴¹⁷ Uo. 1844. márc. 3./IX.

⁴¹⁸ P 707. Tisztizék, 1783. ápr. 11./5., 1786. jan. 8./3.

⁴¹⁹ P 343. Családülés, 1794. szept. 30.

⁴²⁰ P 74. Tisztizék, 1809. okt. 2./7.

⁴²¹ P 1769. Tisztizék, 1841. márc. 17./3.

írta az ügyvéd —, ki tudja fizetni.” Az ügyet a hercegi commissio esküvel döntötte el.⁴²² 1754-ben Gráf Pál örökösei a Sopron megyei Kishöflány, Petőfalva, Sérc helységekben szőlőt örököltek. Boldogasszonyban azonban adósságuk volt, ezért a kismartoni bizottság úgy határozott, hogy a szőlőt leszüretelthették, borukat azonban zárolták.⁴²³ 1785-ben a palotai tisztiszek foglalkozott egy hagyatékkal szembeni pénzköveteléssel.⁴²⁴ 1812-ben a körmendi tisztiszek bírói útra terelte Nadaszky Zsuzsanna keresetét, aki elhalt ura házbérleti szerződését akarta érvényesíteni.⁴²⁵ 1814-ben Fecz Márton nagymajtényi lakos a károlyi bizottságtól kérte az apja után maradt adósság elengedését, mivel háza leégett. Az ülés 15 000 ingyen vályogot utalt ki neki, de az adósságot meg kellett fizetnie. Hasonló téma más ülés napirendjén is szerepelt.⁴²⁶ Az 1844-ben elhalt Kurinszky József kékkői lakos 59 Ft adósságot hagyott hátra a várkapolna pénztárával szemben. A tisztiszek a házat zár alá vette, majd eladta. A befolyt 40 Ft-ról kötelezvényt adtak a várkapolna plébánosának.⁴²⁷

A pénzügyletekből adódó, jobbágyok egymás közti vagy kívülállók részéről valamely jobbágy ellen irányuló követelésekkel — az úriszéken kívül — a birtokkormányzat is foglalkozott. Jobbágyok egymás közti követeléseit az uradalmi tisztek megpróbálták első fokon elintézni, Erre hívták fel őket az utasítások is. 1752-ben pl. primási utasítás ment a tisztartókhoz, hogy „ha valakinek rövidsége, követelése vagyon kisebb dolgokban, intézzék el, hogy ne kelljen messzire utazniok. Ha a tisztartó nem tudja elvégezni, várja meg, amíg a praefectus vagy a jogyügyigazgató odaérkezik és neki adja elő a kérelmeket. Ha ott sem szakadna vége, terjessze feljebb revízióra.”⁴²⁸ Hasonlóan intézkedett a Forgách uradalmak ugyanezen évből való instrukciója: „Ha olyan állapot esik a jobbágyok között, melyről a tisztartó maga nem tehetne törvényt, az uraság tudtára kell adni, nehogy valami kár érje az uradalmat.”⁴²⁹ Egyetlen adat sem szól viszont arról, hogy falusi bíró követeléseket bírált volna el.⁴³⁰

A fenti szabályozás ellenére — különösen a XIX. század elejétől — a jobbágyok nem a tisztartóhoz, hanem közvetlenül a tisztiszekhez fordultak pénzköveteléseikkel. Az 1785. februári palotai tisztiszek pl. egy 40 Ft-os követeléssel foglalkozott.⁴³¹ 1810-ben a ceni gazdasági bizottság megbízta az ügyészt, hogy Bozra kimenvén nézze meg azt a 365 Ft-os adósságkövetelést, amelyet két helybeli adott be.⁴³² A károlyi bizottság 1814-ben írásban szólította fel Zimány Józsefet, hogy adósságát és hátralékait rendezze.⁴³³ 1823. július 18-án Paizs Mátyás bejelentette a keszthelyi tisztiszeknek 100 Ft követelését. A szék utasította az adóst, hogy a pénzt augusztus 20-ig fizesse meg.⁴³⁴ A követelt összeg a keszthelyi tisztiszek előtt általában 100 Ft körül mozgott. Kivételnek kell tekintenünk Mózer András 1827. évi 1300 Ft-os követelését. Az adós a

⁴²² P 155. Bizottság, II. k. 1753. jan. 7./9.

⁴²³ P 108. Fasc.B. No 30. et NB. 1754. okt./16.

⁴²⁴ P 707. Tisztiszek, 1785. júl. 10./1.

⁴²⁵ P 1322. Tisztiszek, 1812. jún. 23./16.

⁴²⁶ P 397. A 5. 1814. jún. 7./1264., dec. 2./2251.

⁴²⁷ P 1769. Tisztiszek, 1844. júl. 22./1.

⁴²⁸ Primási utasítás, 393./10.

⁴²⁹ P 1882. 1752. aug. 2./29.

⁴³⁰ Bónis 1962. 19.

⁴³¹ P 707. Tisztiszek, 1785. febr. 22.*

⁴³² P 623. Gazd. biz. 1810. febr. 1./54.

⁴³³ P 397. A 5. 1814. dec. 2./2251.

⁴³⁴ P 274. Tisztiszek, 1823. júl. 18.

szék előtt elismerte adósságát. Hat hónapon belül fizetnie kellett.⁴³⁵ 1830-ban Balogh András a mándoki Forgách tisztszéknek egy olyan 34 Ft-ról szóló adóslevelet mutatott be, melyre „tanúként halott emberek neveit írta”. A szék megfeddte Baloghot a hamis adóslevélért, „az adósságra magára további bizonytságot kell adnia”.⁴³⁶ Ugyanebből az évből való Samu András pálcai lakos 65 VFt értékű keresete Kántor János ellen. Alperes azzal védekezett, hogy adóssága egy kereskedővel volt közös. A mándoki tisztszék határozata: „15 napon belül fizessen, vagy végrehajtják. A kereskedőn szabadon keresheti pénzt”.⁴³⁷ 1838-ban egy pénzkövetelést – a kluknói tisztszék határozatára – a krompachi magistratus hajtott be.⁴³⁸

Ugyanezen az úton igyekeztek a földesúri joghatóság alatt álló személyekkel szembeni pénzkövetelésüket érvényesíteni az uradalmon kívülállók is. 1753-ban a bécsúj helyi Lebl Ádám a kismartoni bizottság előtt panaszolta be a neki tartozó Lebl Áron fraknói lakost. A commissio a követelést jogosnak ismerte el, és utasította az ottani tisztartót, hogy az adóst vegye őrizetbe és „minden szigorral fizettesse meg adósságát”.⁴³⁹ Pschider Ferenc ugyanekkor adott be keresetet Messner János kapuvári mészáros ellen, aki neki bizonyos ökrök árában 600 Ft-tal adósa maradt. Messner tanút nevezett meg, aki állítólag látta, hogy ő már 400 Ft-ot kifizetett. A tanú eskü alatt vallotta, hogy alperes beszélt ugyan neki a pénz kifizetéséről, saját szemével azonban nem látta az átadást.⁴⁴⁰ 1754-ben utasította a hercegi bizottság a nagymartoni zsidó községet, hogy az évekkorábban báró Mondorftól és a Bierhauer-örökösöktől felvett 1000 Ft kölcsönt – végrehajtás terhe mellett – a kamatokkal együtt fizesse meg.⁴⁴¹ A következő évben a bizottság megkereste Bruck várost, hogy a boldogasszonyi lakosok kintlevő 1700 Ft-ját szedje be.⁴⁴² 1755-ben a Tiringner-örökösök egy nezsideri paraszttól 101 Ft-ot követeltek, a tárgyaláson azonban nem jelentek meg. Az ügyet elhalasztották; 1782-ben még mindig folyamatban volt. Ezt olvashatjuk a bizottság jegyzőkönyvében: „Az örökösök követelését 1780–1781-ben már két úriszék is elismerte, ennek ellenére nem jutottak pénzükhöz. Közölni kell a tisztartóval, hogy ha az adós nem fizet, a kamatokkal együtt végrehajtják.”⁴⁴³ 1757-ben több pesti és bécsúj helyi lakos nyújtott be összesen 1500 Ft értékű követelést Másznák György somfalvai mészáros ellen. A bizottság – végrehajtással fenyegetve meg – egyezkedésre hívta fel.⁴⁴⁴

A tatai tisztszék egy szendi nemes bérlő elleni keresetet az úriszéknek adott át.⁴⁴⁵ A károlyi bizottság 1760-ban nemzeti Szaplóczai János ingóságait – bútor, ruhák, képek stb. – eladatta, a befolyt 73 Rft-ot adósság fejében az uradalmi számtartó vételezte be. A bizottság utasította a daróci udvarbíró, hogy Petnyiczky Jakab özvegyét ne háborgassák, „jóságát ne árestálják” 225 Rft adóssága miatt. Az udvarbíró „törvényes útra” terelte a követeléseket, ahol „helyes próbákkal bizonyítsanak a hite-

⁴³⁵ Uo. 1827. máj. 11./74.

⁴³⁶ P 1882. 1830. júl. 11./9.

⁴³⁷ Uo. 1830. júl. 11./4.

⁴³⁸ P 74. Tisztszék, 1838. márc. 1./21.

⁴³⁹ P 155. Bizottság, II. k. 1753. jan./8.

⁴⁴⁰ Uo. 1753. jan./12.

⁴⁴¹ P 108. Fasc. B. No 30. et NB. 1754. dec./9.

⁴⁴² Uo. 1755. dec./20.

⁴⁴³ Uo. 1755. dec./7.; P 162. Prot. Esterháza, 1782. júl./19.

⁴⁴⁴ P 108. Fasc. B. No 31. et NB. 1757. jan./19.

⁴⁴⁵ P 210. 1767. okt. 25./1096.

lezők”⁴⁴⁶ Az uradalmakat nyilvánvalóan a jobbágygazdaság védelme vezérelte, hiszen a tönkretett gazdaság a terheket sem tudta viselni. Hasonlóan intézkedett a kapuvári uradalomnak adott utasítás is, amikor megtiltotta, hogy a lakosok adósság miatt egymást a szőlőből kitaltsák.⁴⁴⁷ 1798-ban az oroszlányi Szanyi János amiatt tett panaszt a tatai tisztiszék előtt, hogy a helység bírái adósságai fizetésére 68 Ft-ért eladott szőlőjének árát lefoglalták, így egyéb adósságait sem tudta fizetni. „Mestersége folytatására” 20 Ft-ot visszakapott.⁴⁴⁸ A cenki bizottság íratta össze 1809-ben a helybeli volt bérlő öt helységben levő 31 adósát, akik 4–85 Ft-tal tartoztak.⁴⁴⁹

A béli plébános 1809-ben a Csákyak tisztizsékét kérte, hogy uradalmi tekintéllyel hajtsa be azt a 10 Ft-ot, mellyel neki egy háromi jobbágy tartozott.⁴⁵⁰ Ugyanez a tisztiszék a richnavai kocsmárost keresetével a szolgabíróhoz utasította. A panaszos a vajkóci bérlőtől ökröket vett és még 150 Rft követelése volt.⁴⁵¹ 1813-ban Blay József nyeregyártó legény 200 Ft-ot követelt egy balassagyarmati nyeregyártón, mely összeget még néhai anyja adott neki kölcsön. Bizonyítani azonban nem tudta a tartozást. Ugyanezen ülés előtt szerepelt Peller Ferencnek, az Ehrenberg ezred kapitányának keresete két balassagyarmati lakos ellen. A kapitány – mellékelve a cartabianca másolatát – a tartozás behajtását kérte. A szék a másolatot azzal adta ki a két alperesnek, hogy öt napon belül válaszoljanak.⁴⁵² 1823 júliusában a keszthelyi tisztiszék – a hitelező keresetére – figyelmeztette az adóst, hogy 100 Ft tartozását augusztus 20-ig fizesse meg.⁴⁵³ 1827 februárjában a keszthelyi takács céh 18 Ft-ot keresett az egyik mesteren, amit az el is ismert. A tisztiszék határozata szerint 5 Ft-ot egy hét alatt, a többit Szent György-napig kellett megfizetnie.⁴⁵⁴ 1828-ban a tatai tisztiszék 75 Vft adóssága miatt „eladásra kényszerítette” Bus Márton házat.⁴⁵⁵ Ugyanez a szék 1834-ben elárvereztette a tóvárosi Oczela János posztósmester 3003 Ft-ra becsült házat. Az árverést az uradalmi tisztiek tették közhírré.⁴⁵⁶

Az *uradalmi alkalmazottakkal* – mint földesúri joghatóság alatt állókkal – *szembeni pénzkövetelések* fóruma a tisztiszék, a gazdasági bizottság volt. A kismartoni bizottság pl. 1751-ben felhívta az összes uradalmi tisztviselőket, hogy az elhalt Wachtl tanácsossal szembeni követeléseiket – még a hagyatéki tárgyalás előtt – jelentse be. A tanácsos végrendeletét – felbontás után – a levéltárban helyezték el.⁴⁵⁷ 1756-ban a meghalt kőszegi tiszttartó hagyatékát íratta össze a bizottság, majd a hitelezőket az ülésére idézte, s a 3900 Ft-os hagyatékából kielégítette őket.⁴⁵⁸ 1780-ban a kerületi felügyelő vizsgálta meg és találta jogosnak a lékai kőművesmesternek a volt tiszttartóval szembeni követelését. Az illetőnek 15 napon belül fizetnie kellett, különben a lékai hivatal-

⁴⁴⁶ P 397. A/1. 1760. márc. 24., aug. 12.

⁴⁴⁷ Iványi Béla 1905. 281–286.

⁴⁴⁸ P 187. 1798. jan. 29./846.

⁴⁴⁹ P 623. Gazd. biz. 1809./58.

⁴⁵⁰ P 74. Tisztiszék, 1809./1.

⁴⁵¹ Uo. 1810. okt. 7./10.

⁴⁵² P 1769. Tisztiszék, 1813. máj. 14./1., 4.

⁴⁵³ P 274. Tisztiszék, 1823. júl. 18.

⁴⁵⁴ Uo. 1827. febr. 2./18.

⁴⁵⁵ Szabad 180.

⁴⁵⁶ P 210. 1834. nov. 15./14.

⁴⁵⁷ P 155. Bizottság, I. k. 1751. máj./3.; P 108. Fasc. B. No 14. ct. NB. 1751. ápr./1.

⁴⁵⁸ P 155. Bizottság, III. k. 1756. okt./6., 1757. márc./3.

ban visszatartott ingóságait elárverezték.⁴⁵⁹ 1781-ben viszont elutasították az ozorai számvevőnek az elhalt pincemester elleni 250 Ft-os követelését, „mivel a hagyaték arra sem elég, hogy az uradalom követelését kielégítsék”.⁴⁶⁰ 1784-ben egy óbudai asszony váltókövetelést nyújtott be a bizottságnál a kismartoni tiszttartó ellen. Az alperes azonban kiegyezett az asszonnyal, így nem lett bizottsági ügy belőle.⁴⁶¹

A számvitelről szóló ismertetésnél már utaltam arra, hogy a készpénzt és a természetbenieket kezelő tisztviselőket számadási hiányaik alapján *konvikcióban* marasztalták el. Az alapelv az volt, hogy a konvikciós pénzeket azonnal kifizették – ez szükséges volt a számadó „felmentéséhez” is –, a gyakorlatban azonban a hiányok pótlása elhúzódott. A korábbi dombóvári tiszttartó 1743-ban pl. már negyedik éve ült az uradalmi börtönben ki nem fizetett hátralék miatt. A kismartoni bizottság javaslatára, kötelezvény ellenében, kiengedték. „Ha nem engedik ki – mondták –, semmi remény, hogy fizetni fog.”⁴⁶² A commissio nyilvántartása szerint 1748-ban egyedül a völgyfalui uradalomban 12 224 Ft hátralékos konvikciós pénz gyűlt össze.⁴⁶³ 1751-ben a lendvai tiszttartót büntette meg példásan a bizottság „pénzügyi kihágásért”.⁴⁶⁴ Ugyanez évben utasította a kismartoni számvevőseget: hallgassa meg az elmarasztalt tisztviselőket, de ha kell, ügyészi segédlettel szólítsa fel őket a fizetésre. A hátralékos pénzekről külön kivonatos jegyzéket vezettek.⁴⁶⁵

1752-ben a főperceptorral visszafizették azt a 220 Ft-ot, melyet egy százados lányának – bécsi Orsolya-rendi apácának – kifizetett.⁴⁶⁶ 1758-ban a kismartoni sáfárt 87 öl fa áraban marasztalták el. „Mivel azonban előfordul, hogy szállítás közben a jobbágyok a fa egy részét leszedik, így nem lehetséges, hogy az átvett mennyiség egyezzen.” Ezért a 87-ből 50-et elengedtek neki, a fennmaradt mennyiséget ölenként 3 Ft 90 d-ért váltotta meg.⁴⁶⁷ 1762-ben elrendelte a bizottság, hogy a korábban elmarasztalt tisztviselők 14 napon belül fizessenek, különben elrendelik a végrehajtást.⁴⁶⁸ 1781-ben a volt hercegi főpincemesterrel tíz vödör bort térítették meg.⁴⁶⁹ A következő évben a csobánci tiszttartót – az utolsó öt év számadásai vizsgálata alapján – 155 Ft-ban marasztalták el. Ebből az összegből 60 Ft a régi, használhatatlan hordókból adódott, ezt a bizottság elengedte. A fennmaradt összeget két éven belül fizette meg.⁴⁷⁰

A konvikciót akkor is megkövetelték, ha az alkalmazás megszűnt vagy a tisztviselő meghalt. 1783-ban pl. a volt lékai tiszttartó, a következő évben a lévai pénztáros özvegye fizetett.⁴⁷¹ 1784-ben a szokolai erdősfáfárt 191 öl fa áraban – 238 Ft-ban – marasztalták el. A herceg az összeg felét „aus blosser Gnaden” elengedte.⁴⁷² A csák-

459 P 162. Prot. Esterháza, Fasc. 1. 1780. máj./97.

460 Uo. Fasc. 2. 1781. aug./91.

461 Uo. Fasc. 4. 1784. júl./56.

462 P 108. Fasc. A. No 3. 1743. júl./16.

463 P 182. Fasc. s. No 24. 1748. okt. 18.

464 P 108. Fasc. B. No 9. 1751. febr. 22. instr.

465 Uo. No 14. et NB. 1751. ápr./8.

466 Uo. No 20. et NB. 1752. jún./21.

467 P 155. Bizottság, III. k. 1758. máj./26.

468 P 108. Fasc. C. 1762. jan./33.

469 P 162. Prot. Esterháza, Fasc. 2. 1781. márc./1.

470 Uo. Fasc. 3. 1782. júl./64.

471 Uo. Fasc. 6. 1783. máj./4.; Fasc. 7. 1784. júl./53.

472 Uo. Fasc. 7. 1784. júl./8.

vári tisztiszek 1795-ben még mindig azzal a konvikcióval foglalkozott, amelyet a tisztartónak 1789-ben kellett volna fizetnie. Miután a zabban mutatkozott hiányt megtértette, a többi az ülés elengedte neki.⁴⁷³ A hercegi régensi hivatal megállapítása szerint 1798-ban nyolc olyan tiszt volt, aki 1794 óta még csak nem is válaszolt a számadásában talált hiányokkal kapcsolatban.⁴⁷⁴

A károlyi gazdasági bizottság – nagyobb konvikciós pénzekről lévén szó – a hiányként jelzett összegnél kevesebbet is elfogadott „kártérítésként”. 1759-ben ez történt pl. a nagykárolyi számtartóval és Kaplonczay Éliás felügyelővel. Ez utóbbi 12 000 Ft készpénzt ajánlott fel, mivel házai, állatai nem voltak. Arra hivatkozott, hogy már 15 éve szolgálta az uradalmat és szeretne „becsületében megmaradni”. A bizottság a felajánlott összeget elfogadta.⁴⁷⁵ A cenki gazdasági bizottság 1811-ben néhai Pálffy János köröshegyi ispán özvegyének a férje utáni 519 Ft konvikcióból 56 Ft-ot elengedett.⁴⁷⁶

1784-ben a kismartoni vadász amiatt tett panaszt a hercegi bizottság előtt, hogy a helybeli és a fraknoi uradalmi hivatal nem segítette neki adósainál levő pénzt behajtani. A bizottság utasította ezeket a hivatalokat, hogy akár végrehajtás útján is segítsék a vadászt.⁴⁷⁷ 1786-ban a palotai kocsmáros adott be 6 Ft 50 d értékű keresetet Kovács János gyóni uradalmi vadász ellen. Az alperes „határozottan tagadta a tartozást”; a kocsmáros „nem erőltette tovább, tudomásul vette a tagadást”⁴⁷⁸ A Károlyiak igazgatósági ülése 1794-ben felfüggesztette Meszlényi tisztartó végrendeletének végrehajtását, míg számadásait felülvizsgálták.⁴⁷⁹ 1812-ben az illérfalvi tisztiszek előtt tett panaszt egy obsitos katona a smizsányi bíró és esküdt ellen, akik 20 Rft bankócéduláját csak 10 Rft értékben váltották be. Az ülés elfogadta az alperesek esküjét, hogy a pénzt kifizették.⁴⁸⁰ 1823-ban a keszthelyi istállómeister hitelezői – kocsmáros, szabó, kereskedő – a tisztiszeknél nyújtották be 620 Ft értékű keresetüket.⁴⁸¹ 1830-ban a volt uradalmi felügyelő a mándoki tisztiszektól kérte a 20 jobbágnál kintlevő 100–200 Ft-os követelése behajtását. A szék az adósokat – végrehajtás terhe mellett – 15 napon belüli fizetésre kötelezte.⁴⁸²

A pénzkövetelésen kívül *egyéb követelésekkel* is találkozunk a birtokkormányzati szerveknél. 1743-ban szerepelt a kismartoni bizottság előtt a wimpassingi postamester és uradalmi gazda ügye. A gazda – a postamesterrel közös vállalkozásban – Prága ostrománál markotányos volt és 503 Ft értékben kárt szenvedett. A vita akörül folyt, hogy ki viselje a kárt. A commissio döntése: „... közösen viseljük és ezzel vége a vitának”⁴⁸³ 1766-ban két gelsei lakos fordult a nagykanizsai tisztiszekhez. Előadták, hogy két disznót vettek, de mikor haza akarták hajtani, elszabadultak és elszaladtak. Az egyiket megfogták, a másikat a „munkások (Arbeit-Leithe)” agyonütötték. A vizs-

⁴⁷³ P 187. 1795. okt. 3./4.

⁴⁷⁴ P 170. No 30/1798. jan. 13.

⁴⁷⁵ P 397. A/1. 1759. dec. 30.

⁴⁷⁶ P 623. Gazd. biz. 1811. ápr. 25./207.

⁴⁷⁷ P 162. Prot. Esterháza, Fasc. 4. 1784. júl./20.

⁴⁷⁸ P 707. Tisztiszek, 1786. jan. 8./1.

⁴⁷⁹ P 406. Prot. 1794. jan. 17./41.

⁴⁸⁰ P 73. Tisztiszek, No 30. 1812. márc. 8./764.

⁴⁸¹ P 274. Tisztiszek, 1823. okt. 10.

⁴⁸² P 1882. 1830. márc. 20./5.

⁴⁸³ P 108. Fasc. A. No 3. 1743. júl./7.

gálat megállapította igazságukat, a tisztartó a munkások béréből levonta a disznó árát.⁴⁸⁴

Várady András Szepes megyei szolgabíró az illésfalvi tisztiszéknél panaszolta be az öt 200 Rft értékű borral megkárosító smizsányi kocsmárost. Az ülés úgy döntött, hogy átmenetileg két helyen – a kocsmában és a szolgabírónál – is árulhattak bort a községben. A szolgabíró korábban más fórumhoz fordult, de az uradalomhoz utasították.⁴⁸⁵ 1781-ben Márkus Ádám hollósi jobbágy adott be keresetet Budai István ellen, akitől 325 Ft-ért egy házat akart megvenni. 18 Ft foglalót adott, az alperes a házat azonban a foglaló visszaadása nélkül, másnak akarta eladni. A körmendi tisztiszék: „Budai nem állván földesúri joghatóság alatt, Márkus pénzét a megyénel keresse.”⁴⁸⁶ 1783-ban a három Takács testvér – József, György és János – Palotán közösen épített házat. Mikor a ház elkészült, úgy döntöttek, hogy nem maradnak együtt. A helybeli tisztiszéktől kérték a ház értékelését. A házat a szék 90 Ft-ra értékelte és kötelezte a benne maradó Györgyöt, hogy testvéreit fizesse ki.⁴⁸⁷ A Kállay család 1794. szeptemberi ülésén szerepelt egy marhaeladással kapcsolatos vita. A felperesek megalkudtak négy marha eladásáról, de az alperes mézszáros csak kettőt akart kifizetni.⁴⁸⁸ A nagykallói családules tárgyalta másodfokon Bereczky András panaszát, aki házat – a mellette fekvő kert nélkül – eladta. A vevő azonban a kertet is elfoglalta. Az ülés kötelezte, hogy a kert árát külön fizesse meg. Ugyanezen ülés elé került az úriszéktől fellebbezett Szabó Pál contra Jenci Mihály per. A vita tárgya az volt, hogy egy bérleti szerződés három vagy hat évre szól-e. Az ülés a három év mellett döntött.⁴⁸⁹

A keszthelyi tisztiszék előtt is a legkülönbözőbb követeléseket állították. 1827-ben pl. Borovits Lászlóné fia ellen tett panaszt, akinek 900 Ft-ért azzal a feltétellel engedte át szőlőjét, hogy az őt a tőke kamataiból haláláig tartsa, ruhazza és naponta egy icce bort adjon. „Fia illetlensége” miatt azonban nem fértek össze; ezért kérte, hogy a szőlőt másnak adhassa el. A tisztiszék úgy döntött, hogy „ha fiával nem tud kijönni, annak ő is oka. A tartás felbontására elegendő ok nem találtatott. A fia adja meg, ami jár neki.”⁴⁹⁰ 1827-ben a keszthelyi tisztiszék előtt folyó pénzkövetelési perben az alperes azzal védekezett, hogy a követelés alapját jelentő szerződés aláírásakor nem volt jelen.⁴⁹¹ Ugyanebben az évben Máté György obsitos katona kérte: szorítsák rá anyját, hogy őt házába fogadja. Máshol ugyanis „nyavalyás volta miatt” nem kapott szállást. Az anya a Festetics tisztiszék előtt bizonyította, hogy korábban a fiával lakott, de az gorombán bánt vele. Ezért Máté folyamodását a szék elutasította.⁴⁹² 1827 márciusában Salamon György pintérlégény 70 Ft munkabért követelt a tisztiszék előtt a szántói pintérmestertől. Az ülés színe előtt kiegyeztek.⁴⁹³ Szeptemberben némely keszthelyi szőlőhegyi lakos miatt tett panaszt, hogy az arató gazdák nem adták meg

484 P 1322. Tisztiszék, 1766. febr. 28./3.

485 P 73. 1778. jan. 29./6.

486 P 1322. Tisztiszék, 1781. okt. 8./2.

487 P 707. Tisztiszék, 1783. ápr. 11./10.

488 P 343. Családules, 1794. szept. 30.

489 Uo. 1794. jan. 8.

490 P 274. Tisztiszék, 1827. máj. 11./73.

491 Uo. 1827. febr. 9./22.

492 Uo. 1827. aug. 17./83.

493 Uo. 1827. márc. 9./37.

nekik a kialakított gabonát, pedig a „munkával iparkodtak”. A tisztiszek utasította a gazdákat, hogy adják meg, ami járt nekik.⁴⁹⁴

Csenki György és bátyja, kluknói jobbágyok, 1829-ben közösen művelték földjeiket, közös volt a vetőmag is. A természetesen azonban összeveszttek, nem tudtak megosztózni. A tisztiszékhez fordultak, amely a helyi tiszttség meghallgatása után osztoztatta meg őket.⁴⁹⁵ Lényegesen kisebb – 16 Ft és 17 üres borosodény visszaadása – ügyben döntött 1838-ban ugyanez a szék.⁴⁹⁶ A kékkői uradalomban 1844 után „az uradalmi alattvalók egymásközi vagy mások által ellenök emelt szóbeli kereseteket” az illetékes uradalmi ügyészhez továbbították.⁴⁹⁷

Már a közigazgatási feladatok tárgyalásánál láttuk, hogy az uradalmak igyekeztek a hozzájuk tartozó ingatlanok felett minél közvetlenebb felügyeletet gyakorolni. Megnyilvánult ez abban is, hogy az ilyen ingatlanokat érintő pereket akkor is az úriszek vonta magához, ha mindkét peres fél idegen volt.⁴⁹⁸ N. Kiss István mutatott rá legutóbb, hogy a becsült évi hozam értéke fejében a jobbágytelek földállományát is – a földesúri jogok sérelme nélkül – elidegeníthette a paraszt.⁴⁹⁹ Az adásvételhez azonban már a XVIII. század első felében is urasági jóváhagyás kellett. Ezt a gyakorlatot szentesítette Mária Terézia Urbáriumja, amely – hogy a földesúrnak jobbágytelkeihez és azok népéhez való jogát épségben tartsa – a földék adásvételét, cseréjét – a vételár elvesztésének terhe mellett – a földesúr jóváhagyásához kötötte.⁵⁰⁰ Az uradalmak igyekeztek megakadályozni a jobbágytelkek és zsellérházak megosztását, sőt pl. a tatai tisztiszek, tiltotta újak létesítését is.⁵⁰¹

Uradalomhoz tartozó ingatlanok eladásával, cseréjével a kismartoni bizottság nagy súllyal foglalkozott, mivel a herceg 1750. október 23-án Bécsben kelt utasításában az összes ingatlanai feletti hatalmat ráruházta.⁵⁰² E hatalmánál fogva hagyta jóvá pl. 1751-ben, hogy a keresztúri tisztartó eladta az ún. Szigeti-féle házat.⁵⁰³ 1752-ben Németszentgrót község vett meg egy uradalmi szőlőt, melynek vételárát a bizottság 12 Ft-tal megemelte. A község vállalta, hogy a szőlő helyett két másikat fognak a szőlőhegyen robotban megművelni. Ugyanebben az évben Zinner mérnökkel mérették fel a pecsenyédi réteket, melyeket a jobbágyoknak adtak el.⁵⁰⁴ 1753-ban a három felsőlőpulyai hercegi sessiót négy évre Bácsmezei Györgynek adták bérbe, mert „az uradalom ezeket másképp úgysem tudja értékesíteni, hasznát venni”. Ugyanez évben gróf Herbeville referálta a bizottságnak; hogy 7300 Ft-ért megvette a Somogyi-féle házat.⁵⁰⁵ 1754-ben határozta el a bizottság a derecskei Torday-porción 200 Ft-ért, örök-vallással való megszerzését. Felhívták a figyelmet: „... a szerződésbe az összes Torday rokont vegyék be, hogy zavar ne legyen”. Valami baj azért mégiscsak lehetett,

⁴⁹⁴ Uo. 1827. szept. 8./92.

⁴⁹⁵ P 74. Tisztiszek, 1829. szept. 6./37.

⁴⁹⁶ Uo. 1838. febr. 26./18.

⁴⁹⁷ P 1769. Gazd. ülés. 1844. márc. 3./1.

⁴⁹⁸ *Degré* 1961. 109.

⁴⁹⁹ *N. Kiss* 121.

⁵⁰⁰ *Wellmann* 1965. 169.

⁵⁰¹ *Szabad* 179.

⁵⁰² P 108. Fasc. A. No 5. 1750. okt. 23./12.

⁵⁰³ Uo. Fasc. B. No 14. et NB. 1751. dec./95.

⁵⁰⁴ Uo. No 20. et NB. 1752. jún./54.; No 26. 1752. jún. Res./4.

⁵⁰⁵ P 155. Bizottság, II. k. 1753. jan./3., 6.

mert 1780 májusában újból bizottsági ülés előtt volt a Torday-*porció* megvétele.⁵⁰⁶ A lajtapordányi malmot 1755-ben 5500 Ft-ért, valamint évi 30 Ft díjért és 25 mérő gabonáért a benne dolgozó molnármester és felesége vették meg. A szerződést, a bizottság jóváhagyása után, a levéltárban helyezték el.⁵⁰⁷ A következő évben a *commissio* tudomására jutott, hogy a Vas megyei Pusztasópuszt a szomszédos Niczky uradalommal rétet cserélt. „Ez az uradalomra nézve káros lehet. Ezért a felügyelő a helyszínen vizsgálja meg a cserét” – mondta a bizottság.⁵⁰⁸ A Kismarton város és a hercegi uradalom közötti 1757. évi *transactiónál* jelen volt, a levelet lepecsételte, az alispán is.⁵⁰⁹ A következő évben a Tasspuszta megváltására vonatkozó iratokat vizsgálta meg a bizottság.⁵¹⁰

Az uradalomhoz tartozó földek eladásával a Batthyány, Festetics tisztiszékek és a cenki bizottság is foglalkozott. 1738-ban pl. a Vas megyei Csencsen eladtak egy uradalmi szőlőt, melyet a vevő nem vett át. Ebből az uradalomnak kára származott, mivel robottal kellett azt megműveltetnie. Időközben a vétel semmis lett, a jobbágyok – a németújvári tisztiszék rendeletére – kártérítést kaptak a végzett robotért.⁵¹¹ 1765-ben Kiskanizsán adott el házhelyeket az uradalom. A nagykanizsai tisztiszék mindazokat beidézte, akik a vételárral hátralékban voltak. „Ha nem fizetnek, megveheti más szabadon az uradalomtól ugyanazt a házhelyet.”⁵¹² 1804-ben a cenki bizottság megengedte özv. Liebl Ferdinándné hidegségi lakosnak, hogy az uradalomtól vett házban benn maradhasson, ha legalább a fél vételárat kifizeti.⁵¹³ 1826-ban a kesztelyi Directoratusnak, mint szomszédnak, ajánlotta özvegy Bercsényi Istvánné azt a földet, melyet férje 85 000 Ft-ért vett. Kérte a Directoratust, hogy – tekintettel árváira – többért vegyék meg.⁵¹⁴

A földesúri joghatóság alatt álló ház, szántó, rét, szőlő eladásához, cseréjéhez uradalmi engedély kellett. Már 1712-ben azt olvashatjuk a pannonhalmi főapátság utasításában, hogy „szőlőt eladni az uraság híre nélkül tilos. A levelet a tiszttartónál be kell mutatni, a pecsétért és aláírásért 50 d-t fizetni.”⁵¹⁵ Hasonlóképpen intézkedett az 1731. évi locsmándi instrukció is.⁵¹⁶ 1757-ben a kismartoni bizottságnak jelentették, hogy a bittsei Bohacsek Mihály *mala fide* engedély nélkül birtokolt egy telket. Az úriszék már döntött, hogy a jogos tulajdonos kapja meg az ingatlant, Bohacsek azonban nem volt hajlandó sem a telket elhagyni, sem a pénzt visszavenni. A bizottság utasítására a telket elvették tőle, a pénzt – amit nem fogadott el – a turzovkai templom építésére fordították.⁵¹⁷

A károlyi bizottság 1760-ban az ügyészt, a városi bírót, négy tanácsbelit és egy kőművest küldött Szaplanczay János „törvényesen elfoglalt házához, hogy a falakat

⁵⁰⁶ P 108. Fasc. B. No 30. et NB. 1754. okt./21.; P 162. Prot. Kismarton, 1780. máj./3.

⁵⁰⁷ P 108. Fasc. B. No 30. et NB. 1755. dec./5.

⁵⁰⁸ P 155. Bizottság, II. k. 1756. máj./13.

⁵⁰⁹ Uo. III. k. 1757. márc./1.

⁵¹⁰ Uo. 1758. máj./34.

⁵¹¹ P 1322. Tisztiszék, 1738. dec. 23./4.

⁵¹² Uo. 1765. nov. 14./13.

⁵¹³ P 623. Gazd. biz. 1804/33.

⁵¹⁴ P 279. Iratok, 304/1444. 1826. nov. 28.

⁵¹⁵ *Récsey* 55–56.

⁵¹⁶ Locsmánd 169.

⁵¹⁷ P 108. Fasc. B. No 31. et NB. 1757. aug./26.

nézzék meg, és becsüljék az épületet”. Ugyanezen ülés rendelte el: *pro cautela* jegyzőkönyvezték, hogy a károlyi harmincados Nagy utcai házát a hozzá tartozó kaszálóval és szántóval eladta.⁵¹⁸ A következő ülés Pap István özvegyének szerződését, aki a régi téglaszínben levő földviskóját adta el, hagyta jóvá.⁵¹⁹

1782-ben Svoboda nagymartoni szappanfőző két hold szántóját 212 Ft-tal drágábban adta el, mint ahogy az uradalom becsülte. A hercegi rendelkezés megszegéséért 212 Ft büntetést vetettek ki rá. Svoboda a kismartoni bizottságtól kérte ennek elengedését. A pénz felét azonban – példamutatás céljából – kifizették vele.⁵²⁰ 1782-ben Franck János sztreccsényi lakos tett panaszt a kismartoni bizottságnál az úriszék ítélete ellen, mely házát a hozzá tartozó telekkel, melyet 45 év előtt mint üres sessiót 21 Ft-ért vett, másnak ítélte. A bizottság az úriszék ítéletét módosította: „Mivel Franck 40 évi birtoklással jogot szerzett hozzá, az övé.”⁵²¹ 1797-ben Németh Györgyné a körmendi tisztiszek védelmét kérte, mert földjeit – melyeket a házával együtt nem adott el – a vevő erővel el akarta venni. A vételi szerződést a tisztartó vizsgálta felül.⁵²² 1798-ban More Sámuel csákvári lakos eladta házát Szakál Pál jobbágnak. Közben azonban „jelentkezett egy nemes ember, hogy átvénné tőle a házat”. More házát – miután Szakál költségét megtérítette – a nemes kapta meg.⁵²³

A Széchenyi-féle gazdasági bizottság 1804-ben foglalkozott – ügyési jelentés alapján – egy házeladással. A házát a szomszéd vette meg. Ezt követően azonban jelentkezett egy másik vevő, aki – arra hivatkozva, hogy a ház az ő eleié volt – meg akarta venni. A bizottság szerint „csak az árát akarta felverni, így az első vétel az érvényes, mivel a szomszédnak amúgy is praesumptioja volt”.⁵²⁴ 1808-ban egy fél azért fordult ugyanehhez a bizottsághoz, hogy „ipa őt ház vételére kényszeríti”. A bizottság határozata: „A dolog a közelebb tartandó úriszekre hallad.”⁵²⁵

A kluknói tisztiszek 1810-ben azzal halasztotta a következő ülésre egy házeladás jóváhagyását, hogy „a közeli barátok közül nem jelentkezik-e vevő”.⁵²⁶ Özv. Karpeleyné ugyanettől a széktől 12 botot kapott, mert zsellérházát az uradalom tudta nélkül akarta eladni.⁵²⁷ Babjek Onda folkmári lakos 1810-ben kérte néhai Klein János uradalmi hajdú zsellérházának átírását, mivel a pénzt érte letette. A tisztiszek, tekintettel Klein János hajdú hűséges szolgálatára, engedélyezte az átírást.⁵²⁸ Az 1812. márciusi ülésen mutatta be jóváhagyásra 145 Rft-ről szóló házeladási szerződését ifj. Révay János illésfalvi zsellér.⁵²⁹

A keszthelyi tisztiszekhez fordult 1826-ban alsózsidi Kozma István. Előadta, hogy 70 Ft-ért megvette Szennyei János zsellérházát; 5 Ft foglalót is adott. Szennyei a házat mégsem neki, hanem egy harmadik személynek akarta eladni. A szék határozata szerint

⁵¹⁸ P 397. A. 1. 1760. febr. 23.

⁵¹⁹ Uo. 1760. márc. 19.

⁵²⁰ P 162. Prot. Esterháza, Fasc. 3. 1782. júl./23.

⁵²¹ Uo. 1782. júl./58.

⁵²² P 1322. Tisztiszek, 1797. febr. 12./1.

⁵²³ P 187. 1798. jan. 29./832.

⁵²⁴ P 623. Gazd. biz. 1804./665–673.

⁵²⁵ Uo. 1808./506.

⁵²⁶ P 74. Tisztiszek, 1810. szept. 2./1.

⁵²⁷ Uo. 1810. szept. 9./5.

⁵²⁸ Uo. 1810. dec. 2./1.

⁵²⁹ P 73. No 30. 1812. márc. 8./762.

a jobbgyi birtokokat az uradalom híre nélkül adni-venni tilos. Ezért az eladást megsemmisítették. A tisztartó állapította meg, hogy Szennyeyi tudta-e viselni a zsellérházzal járó terheket. „Ha nem, el kell tőle venni és másnak adni.”⁵³⁰ Hasonló esettel találkozom a következő évből is. Szappanyos József a Rezi hegyen levő szőlőjét 150 Ft-ért, uradalmi engedély nélkül eladta. A Festetics tisztizék határozatára a szőlőt árverés útján eladták, „mivel az alattomos szőlőeladás a rendszabás szerint tilalmas”.⁵³¹ 1827 márciusában volt napirenden Kümöves Benedekné keresete: „Anyja ősi szőlő jószágot adott el, rendeltessék az vissza neki magának.” A keszthelyi szék szerint a szülők a javakat szabadon eladhatták. Különben is anyja régebben adta el a szőlőt, „a paraszti birtokban uralkodó praescriptio ideje lejárt”.⁵³²

A Csákyak tisztizéke 1829-ben 50 Rft-ra értékelte Hudák István kluknói házacs-káját. Ezért a vevőnek még 10 Rft-ot rá kellett fizetnie az árra.⁵³³ 1834-ben Kotsis Péter 150 Ft-ért vette meg Buri Ferenc házát, melyet az uradalom csak 30 Ft-ra értékel. „Mivel az alku a méltóságos uraság által meg nem engedtetett” – a mezőlaki tisztizék rendeletére Burinak a 120 Ft különbözetet meg kellett térítenie. Buri erre a célra szolgálatját és gazdasági eszközöket ajánlott fel. Ugyanez a tisztizék tárgyalta a Ruzsás György–Buri Györgyné-féle házcsereét is. Előbbi házát 217, utóbbiét 395 Ft-ra becsülte a szék. A cseréért Ruzsás 178 Ft-ot fizetett a nőnek.⁵³⁴ Az 1830-as évektől kezdve a kluknói tisztizék a jegyzőkönyvhöz a jóváhagyott szerződést is csatolta. Ez történt pl. 1838-ban Duraskó Pál richnói jobbgy 300 Ft értékű házeladási vagy Kontros János kluknói jobbgy negyed jobbgytelekről szóló eladási szerződésével.⁵³⁵ Házeladási és csereszerződések jóváhagyása volt az 1843. februári tatai tisztizéki ülés napirendjén is.⁵³⁶

Igen bonyolult kérdéseket vetnek fel az ingatlanokhoz kapcsolódó zálogügyletek. Szántó Imre a nagybérlet melletti „kis bérletnek” nevezi az inskripciót, vagyis a birtoknak bizonyos pénzösszeg ellenében való lekötését,⁵³⁷ mely magával a zálogügylettel volt azonos.⁵³⁸ Az uradalmak azonban ezeket az ügyleteket is felügyeletük alatt tartották.⁵³⁹ Előfordult, hogy tehetősebb parasztaiknak maguk is adtak zálogba telkeket,⁵⁴⁰ vagy officialisaik, katonáik, cselédek, hű jobbgyaik szolgálatait ezzel kívánták jutalmazni, esetleg elmaradt fizetésükért kárpótolni.⁵⁴¹

Már az első általam ismert – 1716. évi – kékkői tisztizéki ülés napirendjén szerepelt záloggy: Boldis Jakab lesti lakos irtványföldjének elzálogosítása.⁵⁴² 1732-ben három németkeresztúri jobbgy kért inskripciót telkére a körmendi tisztizéktől.⁵⁴³

⁵³⁰ P 274. Tisztizék, 1826. dec. 29./12.

⁵³¹ Uo. 1827. máj. 11./58.

⁵³² Uo. 1827. márc. 9./36.

⁵³³ P 74. Tisztizék, 1829. márc. 29./15.

⁵³⁴ P 187. 1834. okt. 12./10.

⁵³⁵ P 74. Tisztizék, 1838. jan. 3./2., ápr. 4./22.

⁵³⁶ P 210. 1843. febr. 25./57–63.

⁵³⁷ Frank Ignác az inscriptiót „múló adomány”-nak nevezi, megkülönböztetve ezzel az örök adomány (*perpetua donatio*)-tól (Frank I. 275.).

⁵³⁸ Varga János 1969. 412.; Varga E. 1974. 184.; Szántó 18.

⁵³⁹ Prímási utasítás 393.

⁵⁴⁰ N. Kiss 122.

⁵⁴¹ Varga János 1969. 412.

⁵⁴² P 1769. Tisztizék, 1716. aug. 2./5.

⁵⁴³ P 1322. Tisztizék, 1732. ápr. 2.

1743-ban a keresztúri tisztartó jelentette a kismartoni bizottságnak, hogy a község területén levő két „inszkripció gazda” a jobbágyok vagyonában kárt tett, állataikat lefogalta, megölte. A bizottság megdorgálta az uradalmi ügyészt, amiért a már 1738-ban elrendelt visszaváltást nem hajtotta végre. „Ha ez még egyszer előfordul, a tisztartót büntetjük meg.”⁵⁴⁴

Különösen sok zálogügylet szerepelt a kismartoni bizottság előtt az 1750-es években. A tisztartói jelentésekben és számadásokban az inszkripciójavitakat külön rovatban szerepeltették.⁵⁴⁵ 1754-ben váltották ki 12 000 Ft-ért a bujái elzálogosított javakat, 10 199 Ft-ért a Somogyinéánál inszkribált alsópulyai ingatlanokat.⁵⁴⁶ A decemberi ülés „hercegi kegyelemből” 150 Ft-ért 12 évre inszkribált Pásztorhy Józsefnek három alsópulyai sessiót. Ugyanez az ülés tárgyalta a lakompaki uradalomhoz tartozó Császárfalu panaszát egy osztrák ellen, aki ott inszkripció kúriát bírt. A bizottság úgy határozott, hogy 700 Ft-ért ki kell a kúriát váltani, „mert az osztrák az ottani jobbágyok nagy kárára sok éven át számos juhot tartott”.⁵⁴⁷ 1756 májusában mérlegelte a bizottság, hogy mely inszkripciók visszaváltása lenne még indokolt.⁵⁴⁸ Igen jellemző inszkripció ügy volt 1757-ben a bizottság előtt. Stipsits Antal egy-egy uradalmi inszkripció malmot bírt a Sopron megyei Nyéken és Péterfán. Ebben az évben el akarta adni a malmokat, előbb azonban – mint zálogba tevőnek – az uradalomnak kellett felajánlania. A bizottság úgy döntött, hogy a nyéki malmot visszaváltja, a péterfaiakat azonban csak azon az áron hajlandó visszavenni, amelyen Stipsits az uradalomtól kapta, hozzászámítva a meliorációt.⁵⁴⁹ Egy évvel később a péterfai Kocs-féle inszkripcióval kapcsolatban a commissio ügy látta, hogy a zálogba adás óta történt beruházások, építkezések miatt a visszaváltási díj olyan magas, hogy hasznot nem hoz, ezért „alaposan meg kell fontolni az ügyet”. Maga gróf Herbeville vállalta a helyszíni szemlét.⁵⁵⁰

A károlyi bizottság 1760-ban Pap Jánosnének egy mezőpetri inszkripció telket visszaadott. Az időközben rajta épült házat az asszonynak meg kellett fizetnie. Ugyanekkor konfirmálta a bizottság Lázár Sándor irtásföldjének elzálogosítását.⁵⁵¹ Az 1778. januári illésfalvi tisztiszek a hernádpusztai réteket két évre az ottani lakosoknak elzálogosította. „Termését szabadon használhatták.”⁵⁵² 1781-ben Farkas Pál kérte, hogy a Vas megyei káldi, kámi és köcski uradalmaknál elzálogosított birtokrészeket megválthassa. A körmendi tisztiszek ezt nem engedélyezte.⁵⁵³ 1810-ben a kluknói tisztiszek úgy hagyta jóvá egy zsellérház elzálogosítását, ha az uradalmi munkát továbbra is teljesítették utána.⁵⁵⁴ 1814-ben egy károlyi zálogos telket a főszolgabíró akart megvenni. Hallván ezt a tulajdonosok – akik a telket zálogba tették –, gyorsan bejelentették visszaváltási szándékukat.⁵⁵⁵ 1817-ben a divényi uradalomban – a tiszt-

⁵⁴⁴ P 108. Fasc. A. No 3. 1743. júl./21.

⁵⁴⁵ P 108. Fasc. A. No 6. 1751. Res./12.

⁵⁴⁶ P 108. Fasc. B. No 30. et NB. 1754. okt./19., dec./2., 18.

⁵⁴⁷ Uo. 1754. dec./3., 13.

⁵⁴⁸ P 155. Bizottság, II. k. 1756. máj./3–5, 10., 22., okt./11.

⁵⁴⁹ P 108. Fasc. B. No 31. et NB. 1757. jan./8.

⁵⁵⁰ P 155. Bizottság, III. k. 1758. máj./11.

⁵⁵¹ P 397. A 1. 1760. jan. 16., márc. 24.

⁵⁵² P 73. No 4. 1778. jan. 29./23.

⁵⁵³ P 1322. Tisztiszek, 1781. okt. 8./1.

⁵⁵⁴ P 74. Tisztiszek, 1810. márc. 11./2.

⁵⁵⁵ P 397. A 5. 1814. máj. 24./1182.

szék parancsára — az uradalmi földmérő mért ki „az ízetlenségek elkerülése végett” egy már 1810 óta zálogban levő földet.⁵⁵⁶ 1832-ben a Károlyiak jogügyi igazgatósága javasolta a Geöcz családnál elzálogosított Dob helység visszaváltását.⁵⁵⁷ 1844-ben a szklabonyai Gyurek Pál egy másik lakosnál elzálogosított irtványföldje visszaváltását a kékkői tisztszék előtt kezdeményezte.⁵⁵⁸

A zálogügyleteken kívül a *jobbágyok* mindenfajta *szerződéséhez* is *jóváhagyás* kellett. Az osztályos, örökbefogadási, házassági, adásvételi stb. szerződéseket az uradalmi hivatalok,⁵⁵⁹ a tisztszékek ratifikálták. Ezeket a szerződéseket legtöbbször a falusi jegyző, esetleg az előjáróság írni tudó tagjai vetették papírra. A kismartoni bizottság 1755. decemberi ülésén ilyen házassági szerződéseket hagyott jóvá.⁵⁶⁰ Egyes uradalmak a szerződésekkel kapcsolatban különböző tilalmakat állítottak. Az Esterházy hitbizományon pl. a házak együtt tartása érdekében tilos volt a jobbágyok gyermekeit házzal kiházásítani, hanem pénzt és állatot kellett velük adni.⁵⁶¹ A győri jezsuita kollégium veszprémvölgyi birtokain — a rektor parancsára — a jobbágyok lányukat más vidékiekhez nem adhatták.⁵⁶² 1813 márciusában a tatai tisztszék elé citálták azokat a kismórpusztai legényeket, akik környei lányokat feleségül véve engedelem nélkül ott tartózkodtak. Megparancsolták nekik, hogy Szent György-napig hagyják el a falut.⁵⁶³ Nagy számban szerepelt a különböző szerződések, örökvallások (*fassio perennalis*), cserелеvelek jóváhagyása 1802 és 1827 között a keszthelyi tisztszék előtt. 1827-ben Fejér József kocsmabérlő keveredett vitába Fodor Györggyel, akinek egy házat állítólag egy évre adott bérbe. A keszthelyi tisztszék — a korábbi jegyzőkönyvi jóváhagyás alapján — megállapította, valamint felperes két tanúval igazolta, hogy a bérlet három évre szólt. Így Fodor maradhatott a házban.⁵⁶⁴ 1829-ben özvegy Janigal Mária a kluknói tisztszéknek mutatta be „az épületeire vonatkozó” Brutovszky Mátyással kötött szerződést, amelyben Brutovszky „az összes terheket” magára vállalta. A szék újból értékeltette az épületeket, mert úgy látta, hogy nem volt egyik felértékelve.⁵⁶⁵ A tisztszék 1838. évi jegyzőkönyvében is számos szerződés *ratificatioja* szerepel.⁵⁶⁶

⁵⁵⁶ P 1769. Tisztszék, 1817. jan. 29./8.

⁵⁵⁷ P 409. 1832/18.

⁵⁵⁸ P 1769. Tisztszék, 1844. márc. 3./X.

⁵⁵⁹ *Degré* 1961. 113.

⁵⁶⁰ P 108. Fasc. B. No 30. et NB. 1755. dec./32.

⁵⁶¹ Uo.

⁵⁶² *Hárich* 1928. 24.

⁵⁶³ P 210. 1813. márc. 13./1.

⁵⁶⁴ P 274. Tisztszék, 1827. márc. 16./46.

⁵⁶⁵ P 74. Tisztszék, 1829. márc. 8./8.

⁵⁶⁶ Uo. Jkv. 1838.

IX. KITEKINTÉS A BIRTOKKORMÁNYZAT TOVÁBBI FEJLŐDÉSÉRE

A nagybirtok és kormányzata – különösen a tisztiszek – a túlélt 1848-as forradalom után halhatatlannak látszott. A robot, a dézsma, a pénzbeli fizetések örök időkre való megszüntetése, az úrbéri tehermentesítés, a királyi kisebb haszonvételi jogok részleges felszámolása nem múlt el ugyan nyomtalanul felette, alapjaiban azonban – eltekintve hatáskörének csökkenésétől – nem rázta meg. Most mutatkozott meg a korábban létrehozott és megszilárdult korszerű igazgatási apparátus ereje.

1848–1849-ben a birtokkormányzati szervek egy része az ellenforradalom oldalán állott. Tanácskozást, testületi ügyintézést ezekben az években kevésbé látunk, sokkal inkább az egyedi operatív szervek kerültek előtérbe. A kormányzat kísérletet tett a paraszti követelések visszaszorítására, megpróbálta elűzni őket az elfoglalt uradalmi legelőkről, erdőkből. Ennek érdekében habozás nélkül fordultak az ellenforradalmi hatóságokhoz, mint pl. 1849-ben a tatai tisztiszek.¹

Az osztrák ellenforradalom győzelme új szakaszt jelentett a jobbágyfelszabadítás végrehajtásában; a birtokrendezés körüli harcban a birtokkormányzati szervek nagy szerepet játszottak. 1849 és 1853 között tovább folytatták a reformkorban megkezdett pereket, kísérletet tettek a haszonbérli *alodialisták* birtokuktól való megfosztására, akciókat indítottak az örökszerződéses községek ellen és várakozó álláspontra helyezkedtek az összes többi ügyekben. A kormányzat gerince a tisztiszek maradt, helyenként „bizottmányi ülés”, „gazdasági összeülés”, a pannonhalmi főapátság birtokain „gazdasági tanács” stb. elnevezéssel. Az egyéni vezetéssel szemben még mindig a *kollegiális* ügyintézés volt túlsúlyban.² A tisztek ritkábban ültek össze, működésükre a bizonytalanság jellemző. A tatai tisztiszek – hosszú szünet után – 1849. szeptember 29-én tartott ülést. Elrendelte, hogy az uradalmi lakásban lakók az összes javítást – amelyet a főtisztiség előzőleg nem hagyott jóvá – maguk fizessék.³ Az 1849. október 6-i ülés napirendjén volt a kocsi szabad uradalmi fundus haszonbérlióinek ügye. Az uradalom a régi, 1843. évi haszonbérleti szerződés szerint fejenként évi 18 napi szőlőmunkát követelt tőlük, amit ők „idegenkedtek megtenni”. A tisztiszek felkínálta nekik a pénzbeli megváltást, ezt azonban nem fogadták el: „A jelen idők szelleme által elrontva lévén úgy nyilatkoztak, hogy nem kötelesek a munkára.” A tisztiszek az ügyészt bízta meg: „bíróilag marasztaltassa el őket és végrehajtás útján szolgáltatson az uraságnak elégséget”.⁴ Az 1850. november 1-i ülés a tisztiszek helyett központi bizott-

¹ Szabad 294.

² Uo. 322.; Sörös 329.

³ P 210. 1849. szept. 29./32.

⁴ P 210. 1849. okt. 6./60.

mányt hozott létre. Ez – a kormányzófelügyelő elnöklete alatt – minden vasárnap reggel 9-kor ülésezett. Ha nem tudták a napirendet befejezni, másnap folytatták. Az ülésen minden tag megjelenése kötelező volt, a határozatképességhez legalább öt tiszti jelenléte volt szükséges. A különszavazatokat (*separata vota*) is feljegyezték és a grófnak jelentették. A bizottmány négy igazgatási szakkal foglalkozott:

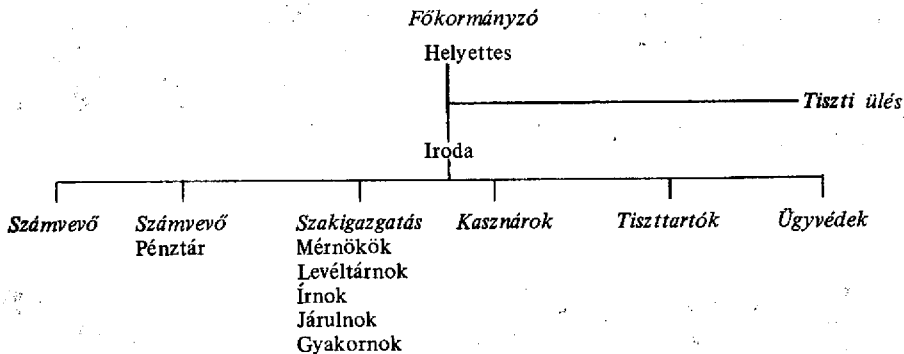
számvevőség (számvetés),
 főnök: gazdasági tanácsnok;
 mezei munkák,
 főnök: gazdasági intéző;
 építészet (mérnöki, műtani, technikai),
 főnök: főmérnök;
 erdészet,
 főnök: főerdész.

Az egyik szakba sem tartozó pénztár, kasznárság, pinchevital stb. a kormányzófelügyelő alá volt rendelve.⁵

Az 1849:9. tc.-kel megszüntetett földesúri joghatóságot a főszolgabíró és a megyei törvényszék, a járási és a megyei hatóságok vették át. A tatai uradalom az uradalmi tömlöcöt az osztrák hatóságnak adta át.⁶

A jobbágyfelszabadítás következményeképpen a bérletrendszer nagyarányú kiterjesztése a tatai és gesztesi uradalom szervezetének gyökeres átalakításával járt. Sok uradalmi tisztelet, cselédet elbocsátottak, az állandó alkalmazottak számát takarékosági okokból csökkentették. Számuk a korábbi 743-ról 385-re csökkent. A központi igazgatóságról írnokokat, szolgákat bocsátottak el. Különösen nagy volt a létszámcsökkenés a majorságban, ahol mindössze egy-két uradalmi tiszt maradt. Az erdőgazdaság létszáma viszont nem változott. Az uradalmat öt járásra osztották: tatai, tarjáni, száki, ászári, csákvári.

Az egyes járasok élén a járástiszt állott. Az 1850-es évektől kezdve járás helyett a „kasznárság” kifejezést is használták. Az uradalom igazgatási szervezetét a következő táblázat mutatja:⁷

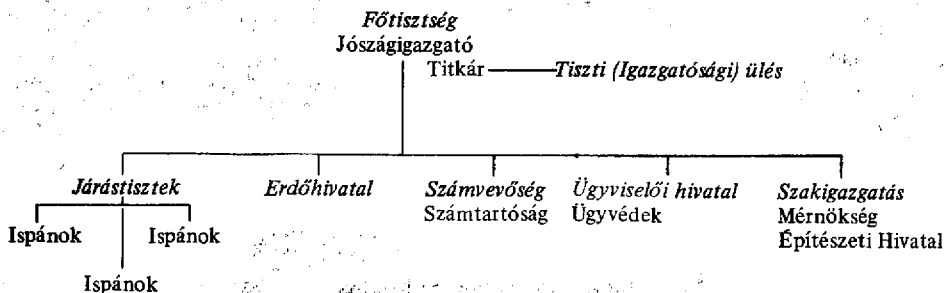
⁵ P 210. 1850. nov. 1.

⁶ Szabad 325.

⁷ Uo. 421–424. és köv. alapján készült saját összeállítás.

A 63 000 holdas csákvári uradalom igazgatási apparátusa 1860 és 1890 között mindössze 15 főből állott (ezer holdra jutott: 0,25 fő). A hivatali piramis csúcsán az ún. főtitkség állott, élén a jószágigazgatóval. Az ő kezében volt az irányító és a végrehajtó hatalom. Kisegítője két titkár volt. A neki alárendelt legfontosabb központi hivatal a számvevőség, a számtartóság és a mérnökség volt. A számvevőség a főszámvevőből, egy számtartóból, alszámvevőből, két írnokból és a küldöncből állott. Feladata volt a pénzügyek intézése, a számadáskönyvek, naplók, főkönyvek vezetése, az uradalmi tisztségek pénzgazdálkodásának ellenőrzése, hivatalos levelezés, szerződéskötés bérlelőkkel és üzletfelekkel, kapcsolattartás az állami hatóságokkal. Egyéb hivatalok voltak még az ellenőri hivatal – amely a megszüntetett csákvári kasznárság hatáskörét vette át –, az építészeti hivatal (pallér és négy-öt kőműves) és az erdőhivatal. Ez utóbbi nagy önállósággal rendelkezett, közvetlenül a grófnak volt alárendelve; erdőmérnökből vadászából, főerdészből és erdészből állott.⁸

A csákvári uradalom igazgatásának szervezete tehát a következő:⁹

A XIX. század utolsó harmadában továbbra is működött a tisztszék. A csákvári uradalomban hetente,¹⁰ a körmendi uradalomban havonta ült össze, esetleg az előző ülésen meghatározott időpontban.¹¹ Keszthelyen „évharmados számrési összejövetelt” tartottak. Ezen felolvasták az elmúlt négy hónapban a jószágigazgatóságtól a tisztséghez érkezett rendeleteket. A jegyzőkönyv bal oldalán a rendeletek rövid tárgya, a jobb oldalán az elintézés szerepel.¹²

A tisztszéken részt vettek: a jószágigazgató, -kormányzó (elnök), a központi hivatalok vezetői (főszámvevő, számtartó, ellenőr, főerdész stb.), valamint az üzemegységek vezetői. A megjelenés kötelező volt, a távollétet igazolni kellett. Az 1880. június 24-i tatabányai ülésen pl. az uradalmi ügyvivő és a számtartó azért nem vettek részt, mert „uradalmi engedéllyel fürdőn voltak”.¹³ A tisztek és a tisztszélők munkaideje délelőtt 8–12-ig, délután télen 14–17, nyáron 15–18 óráig tartott. Serény munkát kellett végezniük, a beszélgetés tilos volt. Idegenek nem tartózkodhattak az uradalmi hivatalokban.¹⁴

⁸ Für 63–67., 73.

⁹ Uo. 63. és köv. alapján készült saját összeállítás.

¹⁰ P 187. 1855.

¹¹ P 1322. Tisztszék, 1863. márc. 30., 1864. j. a. 30.

¹² P 274. Tisztszék, 1863. márc. 30.

¹³ P 210. 1880. jún. 24.

¹⁴ Für 72.

Az ülések napirendje tükrözte a birtokkormányzat hatáskörében beállott változásokat. A birtokgazdálkodás – mint fő feladat – továbbra is megmaradt, megszűntek azonban ezen belül az úrbéri szolgáltatások. Előterbe kerültek a termelési kérdések, sok helyen az erdőgazdálkodás. A napirend igen tarka képet mutatott. Az 1855. október 12-i csákvári ülésen pl. kizárólag birtokgazdálkodási és peres ügyek szerepeltek.¹⁵ A későbbi üléseken termelési, vásárlási, bérlet-, pénzgazdálkodási és személyi ügyek voltak napirenden. A keszthelyi tisztiszek napirendjén állattenyésztési, pénzbefizetési, biztosítási, személyi (szabadságolási), gabonatermesztési, -eladási stb. ügyekkel találkoztunk.¹⁶

Az igazgatási apparátus felügyeletét természetesen a mindenkori birtokos gyakorolta, akinek nevében a birtokokat kormányozták. Az üléseken először rendszerint az uraság rendeleteit olvasták fel, illetve jegyzőkönyvezték. A körmendi tisztiszek a herceg rendeleteit külön levelezőkönyvbe vezette be.¹⁷ Az ülések jegyzőkönyveit a birtokos elé terjesztették.

A szervezési feladatok közül ebben a korszakban is megmaradt a személyzeti igazgatás, a számvitel és az épületek, utak stb. fenntartása. A tatai tisztiszek pl. 1855. június 7-i ülésén elrendelte, hogy az elhalt helybeli csőszet töröljék „a személyes karból”. Fizetését halála napjáig megkapták az örökösök. Ugyanebben az évben a gazdasági tanácsnok kimutatást készített arról, hogy a cselédek és erdészek ruhájához való kelme és a varratás mibe került. A tisztiszek állásfoglalása: „Jó anyag legyen, jól elkészítve, hogy a cselédségnek ne legyen panasa.”¹⁸ A tisztiszek döntött felvételi, alkalmazási ügyekben; gondoskodott róla, hogy a tisztek és a szolgák a szolgabírói hivatalban állandó jövedelmüket – jövedelmi adó céljából – bevallják. 1858-ban a devecseri csősz kérte, hogy 12 kr-os napibérért – a levélhordásra hivatkozva – 24 kr-ra emeljék. A tisztiszek szerint azonban éppen a levélhordás miatt kapott már amúgy is kiemelt (12 kr-os) napibért.¹⁹ A körmendi tisztiszek 1864 januárjában vette a herceg rendeletét, miszerint „a tiszttartó elhagyja állomáshelyét” (vagyis elbocsátották). Az ülés kérte az uradalmi tiszteket, hogy minden irományt, számadási mellékletet, naplót készítsenek elő és távozása előtt írassák alá a tiszttartóval. A számadásokat a felsőbb szervek – elsősorban a számvevőségek – változatlan gondossággal vizsgálták felül. Az uradalmi számadásokat a következő év márciusáig lezárták, illetve felterjesztették.²⁰

Változatlanul megmaradt az építészeti és fenntartási hatáskör. A csákvári tisztiszek 1855 októberében pl. a Rába folyó új medrének kialakításával foglalkozott.²¹ 1858 januárjában a teszéri bérlő kérte, hogy a majorban készítendő csigás kút költségeit ne ő, hanem az uradalom viselje. A tisztiszek utasította a felügyelőt: „...iparkodjék elérni, hogy a bérlő ezt a munkát elvégeztesse. Ha mégsem, akkor közösen végeztessék el.” Az uradalmak a birtokra eső kataszteri felmérési költségeket utalványozták. 1858-ban a pápai szolgabírói hivatal felszólította a tatai uradalmat, hogy „a Tapolca forrás tisztíttatására és egy védfal húzására szükséges költségül” 125 Ft-ot fizessen. A

¹⁵ P 187. 1855. okt. 12.

¹⁶ P 274. Tisztiszek, 1887. aug. 30.

¹⁷ P 1322. Tisztiszek, 1863. márc. 30.

¹⁸ P 210. 1855. jún. 7./848., 1855. máj. 31./651.

¹⁹ Uo. 1858. jan. 8./12., 22., 1858. jan. 15./40.

²⁰ P 1322. Tisztiszek, 1864. jan. 30., 1863. márc. 30., 1864. jan. 30.

²¹ P 187. 1855. okt. 12./145.

tisztiszek a fizetést a malombérlőkre hárította át. A pénzt az uradalmi pénztár vételezte be, illetve a számtartó egy összegben fizette ki a szolgabírói hivatalnak.²² A körmen-di tisztiszek 1863. márciusi ülése úgy rendelkezett, hogy „a folyó évre engedélyezett építkezéseket folyamatba kell tenni”. Biztosítani kellett a hozzávaló anyagot is. Ugyanakkor volt napirenden a hollósi vámút tatarozása, a majorok, „házi és pajtás kertek” kerítéseinek tatarozása, valamint 1864 januárjában a kovács és a bogvár által végzett javítási munkák. A herceg engedélyével a körmen-di Korona fogadóhoz tartozó istállót – amelyet a bérlő használt – az uradalmi áccsal raktárrá alakították át.²³

Változatlanul fontos szerepet játszott a birtokkormányzat tevékenységében a növénytermesztés. A móríchidai ispán pl. 1858-ban a tisztiszeknek jelentette, hogy a gabona megvételére négy kereskedő is jelentkezett. A tatai tisztiszek bekérte az összes uradalmakban levő gabona kimutatását, hogy aszerint tudjon intézkedni.²⁴ A körmen-di uradalomban a vetéskimutatásokat és -tájékoztatókat a tisztiiroda gyűjtötte össze. A tisztiszek elrendelte, hogy „a tavaszi földművelő munkát a legnagyobb eréllyel végezzék. A szemes termény vetésének befejezése után a tisztiiurak igyekezzenek a kukorica és burgundiai [répa] alá a földeket trágyázni. Elő kell készíteni, hogy árverés útján bérbe adhassák azokat.” A gabonacséplés „kellő felügyelet mellett” történt. A pajtaőröket „szemességre” intették, hogy „az uradalom károsítását célzó alattomos fortélyokat megelőzni képesek legyenek”. Különös gondot fordítottak a gabona forgatására, ezért a tisztiiurak személyesen – anyagilag is – felelt. Rendszerint valamelyik tisztiiúrkat bízták meg az ellenőrzéssel.²⁵

A gabonához és a takarmánynövényekhez viszonyítva nagyobb szerepet kaptak az erdőgazdálkodással kapcsolatos ügyek. Ezek közé tartozott a fatelepítés és -kitermelés, -eladás (sintalpfa),²⁶ faiskola stb. Megmaradtak a különböző fajuttatási ügyek is. 1855 októberében pl. a csákvári tisztiszek a pápai szolgabírói hivatal hat szolgájának egy-egy öl hasábfát adott, „mivel régi szokás a megyei uraknak bizonyos tűzifával kedveskedni”. A pápai és a devecei szolgabírók nyolc, a segédbírók négy, az actuariusok két öl hasábfát kaptak. Egyidejűleg kért tűzifát Nagy- és Kisganna közönsége. A tisztiszek válasza: „A nyári tűzifát megkapták, újabb kérésüknek nem adunk helyt.” A kovács-tanyai volt uradalmi jobbágyok 1855–1856-ra tüzelőfát kaptak a tisztiszek utalványozására. Elmarasztalólag állapította meg az ülés, hogy „karácsonyfa vágási kötelezettségükéről kérvényükben még csak említést sem tesznek”.²⁷ 1856-ban a nórapi házadanzsellérek kérték, hogy napszám szolgálatért faizást kapjanak. A tisztiszek utasítására a felügyelő szerződést kötött velük: csak száraz gallyat szedhettek, meghatározott napokon.²⁸ A körmen-di uradalom a cselédek „tartásfa” illetményét negyedévenként adta ki.²⁹ A makkoltatást a községeknek éves szerződéssel bérbe adták, a haszonbért előre beszédték.³⁰

²² P 210. 1858. jan. 15./42., 1858. jan. 8./1., 1858. máj. 21./447.

²³ P 1322. 1863. márc. 30., 1864. jan. 30.

²⁴ P 210. 1858. jan. 8./5.

²⁵ P 1322. Tisztiszek, 1863. márc. 30., 1864. jan. 30.

²⁶ P 1322. Tisztiszek, 1864. jan. 30.

²⁷ P 187. 1855. okt. 12.

²⁸ P 210. 1856. jan. 18./60.

²⁹ P 1322. Tisztiszek, 1863. márc. 30.

³⁰ P 210. 1862. nov. 29.

Egyedül a tatai uradalomban találkozunk az 1850-es években erdei kártevésért szedett büntetéspénzekkel. 1856 februárjában az alvadász jelentette a tisztiszéknek, hogy az uradalom konvenciók földjén a fenyőfői lakosok kocsival átjártak, vetésében tetemes kárt okoztak. Az erdőmérnök megintette a fenyőfőieket, hogy a kártételtől – büntetés terhe mellett – tartózkodjanak. 1858-ban a szentiványi bíró a község és a mesterek kútjához az uradalmi erdőben engedély nélkül két darab kútgémet vágott. Ezért rá a tatai tisztiszék 19 Pft büntetést szabott ki. A bíró arra hivatkozott, hogy nem orozva, hanem az engedély reményében tette. A tisztiszék állásfoglalása: „Nem lehet helyt adni semmi szín alatt sem a kérésnek, mert akkor minden kártevő ezzel a mentséggel jönne és az uradalmi erdők végpusztulásba jutnának. Ha a 19 Pft-ot befizeti az uradalmi pénztárba, nem indítunk ellene bűnvádi eljárást – személye iránti tekintetből.” 1858-ban az istvándi ispánságban összesen 144 Pft büntetést szedtek be erdei kártételekért. Az ispán kétharmadrészt kapott belőle.³¹

Mint fentebb láttuk, egyes uradalmi haszonvételek 1853 után is megmaradtak.³² 1855-ben a tatai tisztiszék pl. évi 100 Pft-ért adott – hároméves szerződéssel – a kocsi boltosnak pálinkamérési engedélyt. A határozatot a száki kasznár tudatta vele.³³ Ugyanebben az évben Protta Sámuel pálinkaházbérlő a pápai uradalmi pincéből egy nagyobb hordó pálinkát kért kölcsön. A pincemester – a csákvári tisztiszék utasítására – kiadta neki a 16 akó 28 fokos pálinkát. A legközelebbi étetésből ugyanennyi 29 fokosat kellett visszaadnia. Az 1855. októberi ülés napirendjén szerepelt az uzsai malom zúgójának javítása és az istvándi kocsmá kályháinak kicserélése.³⁴ 1863-ban a nádaljai ispán – a körmendi tisztiszék rendelkezésére – figyelmeztette a helybeli és a sároslaki molnárokat, hogy „legyenek készen a zsoldgabona beszolgáltatására, mivel arra tisztí végzés folytán szükség van”. A gabona felosztásáról a számtartó készített tervezetet. Az aratóknak a körmendi magtárból adtak kölcsön gabonát.³⁵ 1868-ban a tatai tisztiszék arról szerzett tudomást, hogy a szári kocsmáros a neki engedélyezett pálinkamérést bérbe adta. A bérlőt a járástiszt intette meg. 1884 júliusában a tisztiszék a helybeli kocsmá- és mézárszékbérlők panaszával foglalkozott. A majorbérlő ugyanis nem engedte állataikat az övéivel közösen legeltetni. A tisztiszék szerint „a majorbérlő nem kötelezhető, hogy a többi bérlő állatait tartsa”.³⁶

Lényegesen kisebb jelentőséget nyertek e korszakban a kegyúri ügyek. A kovácstanyai volt jobbágyok pl. 1855-ben tűzifát kértek a csákvári tisztiszéktől a plébános és a tanító részére. Az ülés „minden következtetés nélkül, az eddigi mód szerint” adatta ki nekik a fát. A tanítólakás javíttatását azonban már alaposan mérlegelték. A csákvári plébános kérte, hogy az addig a jegyző által használt 10 pozsonyi mérő szántót és rétet – az uradalmi jog elismerése mellett – a tanító kapja meg. Az ülés mérlegelte, hogy a földek nem olyan helyen vannak-e, ahol maga az uradalom is használhatná azokat.³⁷ A tatai tisztiszék megtagadta a Kecskéd község határában levő, a szél által ledöntött

³¹ P 210. 1856. febr. 29./292., 1858. jan. 8./2.

³² A haszonvételek megszüntetéséről bővebben lásd *K. Nagy Sándor* 171., 173. és *Zlinszky* 312–316.

³³ P 210. 1855. jan. 2./5.

³⁴ P 187. 1855. okt. 12./142–143., 161.

³⁵ P 1322. Tisztiszék, 1863. márc. 30.

³⁶ P 210. 1868. febr. 27./207., 1884. júl. 31./435.

³⁷ P 187. 1855. okt. 12./144., 151–152.

ferszület újbóli felállítását, mivel „a község alapította a keresztet, neki kell fenntartani”. Az alsógallai plébános a tisztiszékeknek köszönte meg a templom kijavítását és a plébánialak bekerítését.³⁸

Összegezve a vázlatos kitekintést: az 1853. évi úrbéri parancs a jobbágyfelszabadítás egészét akarta szabályozni. A polgári magántulajdonon alapuló rendezésre törekedett, amely a nagybirtokrendszer fenntartását biztosíthatta, megszüntette ugyanakkor az 1848. őszi határozatot a szőlődézsma eltörléséről; fenntartotta a földesúri haszonvételek – italmérés, malomjog, halászat, vadászat – jogát.³⁹ Mindezek az intézkedések megszabták a birtokkormányzat további fejlődését is, melyet a feudális korból örökölt igazgatási szervezet és a megváltozott körülményekhez lassan igazodó szervezet küzdelmes harca jellemezte.⁴⁰ Mindez az irányítás új formáit, vezetési módszereit eredményezte, melyben az egyéni vezetés nagyobb súlyt kapott. Ebben az időszakban, különösen a kiegyezést követő gazdasági fejlődés eredményeképpen jöttek létre a modern birtokigazgatás alapjai – amelyeknek vizsgálata már nem az én feladatom –, amelyek dacolva az idők változásával, egész 1945-ig fennmaradtak.⁴¹

³⁸ P 210. 1872. okt. 24./651., 1880. jún. 2.

³⁹ Szabad 421–423.

⁴⁰ Für 58.

⁴¹ A birtokkormányzat további fejlődésének vizsgálata e munkának nem feladata. Szükségesnek tartok azonban a további kutatások megkönnyítésére néhány adatot közölni. Ezek közé tartozik, hogy a pápa-ugodi hitbizomány – amelynek kiskorú birtokosa gyámjaként gróf Eszterházy Móric szerepelt – tisztiszéke a Tanácsköztársaság bukása után első ízben 1919. augusztus 26-án ülésezett. A gróf képviselőiben jogtanácsosa jelent meg, az elnök a jószágfelügyelő volt. Részt vett a főszámvevő, az ügyész, az intéző, az erdőmester és egy erdész, akit jegyzőként rendeltek be. Az ülésen Eszterházy Móric augusztus 10-i alábbi rendeletét olvasták fel: „A magyar kormány I. sz. rendelete alapján a hitbizományhoz és szabadrendelkezéshez tartozó egész vagyon feletti rendelkezési jogot a mai napon átveszem és a Tanácsköztársaság ideje alatt szenvedett károk sürgős megállapítását elrendelem. Az erre vonatkozó részletes összeállítás hozzám mielőbb felterjesztendő. A változott viszonyok folytán szükségessé váló intézkedések végrehajtásával, ideértve a volt uradalmi személyzet további működése vagy működésének felfüggesztésére vonatkozó jogot is, az uradalmi jogtanácsost bízom meg. Felhívom az uradalmi tisztikart, hogy további intézkedésig az ő utasításait mindenben foganatosítsák.”

A tisztiszék felülvizsgálta dr. Hoffmann Sándor elszámolását, aki a Tanácsköztársaság idején az uradalom politikai megbízottja volt. A számszerűség ellen nem volt kifogás, de egyes tételeket – így pl. a kocsinak adott étkezési pénzt, „propaganda” kiadásokat stb. – nem ismertek el. A tisztiszék utasítására – a hiányok megállapítására – a kastélybeli ingóságokat leltározták. Felülvizgálták a Tanácsköztársaság alatt az uradalmi bérlők által befizetett bérösszegeket, összesen 122 722 K-t. A uradalomban új számadási rendszert vezettek be. A pénztári naplómásolatokat hetenként a grófhöz terjesztették fel.

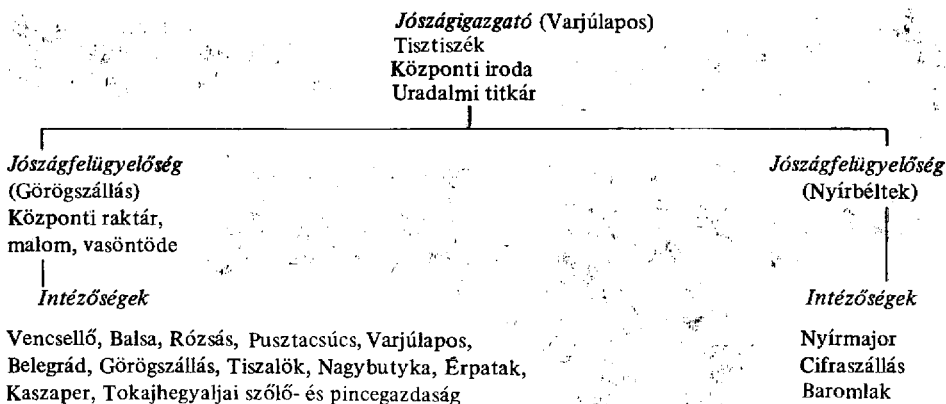
Már ekkor kialakult az ülések alábbi állandó napirendje: személyzeti ügyek, építkezés, tatarozás, pénztár, adó, növénytermesztés, állattenyésztés, fagazdálkodás, bérletek, kegyuraság, egyéb.

A fentebb idézett 1919. március 26-i pápai tisztiszéki ülésen hirdették ki a gróf rendeletét: dr. Debreczeni Sándor budapesti ügyvédet nevezte ki az összes jogi ügyek tanácsosává (jogtanácsos). A tisztiszéken helyette és képviselőiben részt vett. Ugyanezen az ülésen szerepeltek nyugdíjazási, nyugdíjmegállapítási ügyek. A november 25-i ülés az összes alkalmazott részére 100%-os fizetés-emelést szavazott meg. Az eddigi 22 200 K fizetési kiadással szemben ez 45 840 K-t jelentett. Az 1923. június 4-i ülés tárgyalta az uradalmi nyugdíjak egységes szabályozását, döntött végkielégítési ügyekben (P 195. 1919. márc. 26., aug. 26., nov. 25., 1923. jún. 4.).

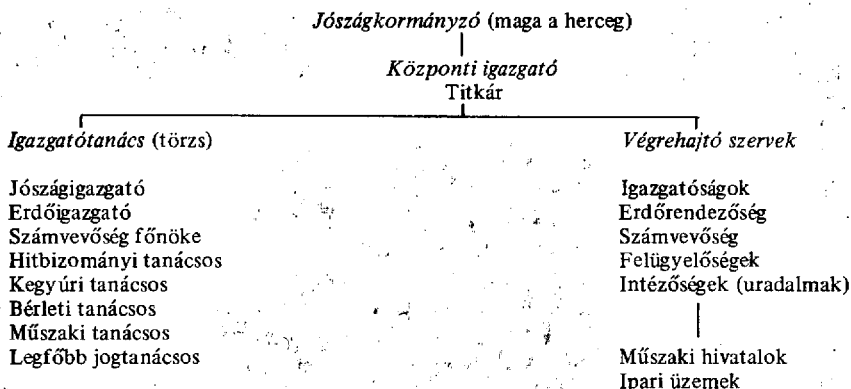
Időben az utolsó ismert tisztiszéki ülés 1943. március 16-án a csákvári uradalomban, Ászáron volt. Ezen megjelent gróf Eszterházy Mátyás, valamint a felügyelő, az erdőtanácsos (elnök), a főszámvevő, a számvevő, a főintéző, a tiszttartó, a kezelőtiszt, az intéző, a számtartó (jegyzőkönyv-

vezető). Az ülésen 25 napirendi pontot tárgyaltak meg, köztük az építőanyag-igénylési és tatarozási ügyeket. A jelentések szerint a tavaszi vetés megtörtént, az olajos magvaké akkor kezdődött. Az ülés úgy döntött, hogy – a várható állatigénybevétel miatt – állatokat nem adnak el. Felhívták a számadótiszteket, hogy a számadási okmányokat szabályszerűen készítsék, „a viszonyok következtében, a belső forgalom zavartalan számtartása érdekében”. Felmerült még a gyorsági lelkészlak eladása, a gesztesi miseruhák beszerzése, a lejárt vadászati haszonbér, a szaki artézi kút. Újból és újból visszatérő napirend a nagyigmándi és a császári csendőrlaktanya tatarozása, festése, melyhez – a győri csendőrsztyály kérésére – az uradalom anyagilag hozzájárul (P 187. 1943. márc. 16.). Ez az intézkedés zárta – mintegy jelképesen – azt a kort, mellyel együtt a tisztiszek is eltűnt a magyar történelemből.

Befejezésül közlök két szervezeti táblázatot. A Dessewffy család birtokai (*Dessewffy György* szíves közlése szerint) a két világháború között a következőképpen helyezkedtek el:

Gaál László az Esterházy hercegi hitbizomány 1930–1940. évi gazdálkodásáról szóló kiváló tanulmánya (*Gaál* 86–87.) alapján állítottam össze a hitbizomány igazgatási szervezetét:

X. A NAGYBIRTOKKORMÁNYZAT JELLEMZÉSE

Minden nagyobb méretben végzett társadalmi vagy közösségi munkának szüksége van igazgatásra, amely betölti a termelőszervezet mozgásából fakadó általános funkciókat. Az igazgatás része a termelési viszonyok alapján emelkedő jogi és politikai felépítménynek. A birtokkormányzat osztályviszonyokat fejezett ki, amelyek között a feudális uralkodó osztály hatalmát realizálhatta. A kormányzat a közvetlen elnyomást szolgáltatta, a társadalmi osztályelnyomás közvetítője volt, amelynek funkcionálását az állami közhatalom biztosította. Hatáskörébe nemcsak a birtokgazdálkodás, hanem bizonyos közigazgatási funkciók és a jogszolgáltatás tartozott.

A birtokkormányzat létrehozásának célja az eredményes gazdálkodás, a szervezet zavartalan működésének biztosítása. Ezt a célt a kormányzat kétségtelenül elérte.

A cél megvalósítására a kormányzat – amely a magántulajdonon alapuló magánigazgatás formációjába tartozik – igazgatási szervezetet hozott létre, amely funkcióinak és tevékenységének megfelelő belső struktúrával rendelkezett. A nagybirtok szervezési és igazgatási rendszere a legbonyolultabb jelenségek közé tartozik.

A birtokkormányzatot a legnagyobb részben a tulajdonos és a birtokot (birtokokat) vezető szervek irányítása mellett működő testületei (tisztiszék, gazdasági bizottság stb.) végezték. A nem egyéni tulajdonban, hanem egy nemzetséghez tartozó birtoknál döntő szerepe volt a magánigazgatás egyik különleges fajtájának, a családi igazgatásnak (családülés) is. Magyarországon a nagybirtok a XVIII. században jutott el kormányzati-irányítási rendszerének létrehozásáig. A kor a nagybirtok megerősödésének ideje: ebben kétségtelenül szerepük volt a szervezeti elemeknek is. A folyamat kezdete a XVIII. század első évtizedeire, záróévszáma 1848-ra esik.

A nagybirtok – a fenti célok megvalósítására – már Mohács előtt kialakította igazgatását és szervezetét, amelynek akkor az uradalom és a falvak irányításán kívül az adószedés és az igazságszolgáltatás is feladata volt. A tartományi nagyságú birtokok központja a vár, élén a várnaggyal, várkapitánnyal. Neki volt alárendelve a fegyvereseket vezető tiszt, az udvarbíró, a sáfár, a számvevő, a deák és a kulcsár. A birtokszervezet fejlődése csak a török által meg nem szállt területeken volt töretlen. A nagybirtokok e területekre szorulva irányították uradalmaikat, itt jöttek létre azok a szervezeti és igazgatási formák, amelyek korszakunk elején a többi uradalomnak is példaképévé váltak. A meglehetősen szétszórtan fekvő uradalmak megszervezése nagy feladatot jelentett. Ez magyarázza azt, hogy a földrajzi elv igen erősen érvényesült. Az uradalmi határok sohasem követték a közigazgatásiakat, az Esterházy, Batthyány, Széchenyi birtokok kerületi vagy tartományi határai inkább a földrajzi adottságokhoz, mint a megyehatárokhoz igazodtak.

A XVIII. század eleje új időszak a magyar mezőgazdaság és a nagybirtok történetében, amely megteremtette a gazdasága és jövedelmei iránt érdeklődő nagybirtokost és a

racionális szervezetet. A birtokosok arra törekedtek, hogy birtokaik kormányzata egyre jobban igazodjék a piacra való termelés, a majorsági gazdálkodás kiterjesztése követelményeihez.

A korszak első felére – 1745–1750-ig – a korábbi kormányzati szervek továbbélése volt a jellemző. Mellettük megjelent – a tisztiszek formájában – a testületi vezetés, mint a korszerű igazgatás formája. Az uradalmak közül egyik kiemelkedett, és annak a tiszttartója felügyelni kezdte a többi uradalmakat, továbbította számukra a birtokos utasításait. Az 1740-es évektől kezdve a mezőgazdasági termékek értékesítési lehetőségei – ha ingadozva is – jócskán bővültek. A konszolidálódott viszonyok, a lakosság számbeli gyarapodása, a gazdasági élet élénkülése, a mezőgazdasági ártermelés fejlődése korszerű irányítási formát követelt. A testületi szervek ebben a korban megőrizték jelentőségüket, de megjelent a praefectus, a jószágigazgató és -kormányzó is. Egyes nagybirtokokon – Esterházy, Károlyi, Csáky, Széchenyi, esztergomi primási – uradalmi gazdasági bizottság jött létre. Ebben a korszakban a korábbi csekély kormányzati létszám lassú növekedésének lehetünk tanúi. A tisztviselők, alkalmazottak létszáma mégsem volt magas. Esterházy herceg fél országot kitevő, csaknem egymillió holdját, 30 uradalmi központját, 300 tiszt igazgatta.

Az 1790 és 1848 közötti korszakra a korábbi formák megszilárdulása, kiépülése jellemző. Kétségtelen szerepet játszott ebben a francia háborúk gabonakonjunktúrája. „Az uradalmak jobb szerkesztése” a kor követelménye volt, amelynek a nagybirtok igyekezett is eleget tenni. A legnagyobb szervezettséget az ország két végében fekvő herceg Esterházy és Károlyi birtokok mutatták. Igen figyelemreméltó, hogy nem sok különbség állapítható meg közöttük.

A korábbi birtokigazgatást az egyedi, az egyes uradalmak élén álló tisztek általi vezetés jellemezte. Igen érdekes – mondhatnám paradox – jelenség, hogy a feudális rendszer hanyatló korszakában kiépült birtokkormányzati rendszerben a testületi szervek jutottak túlsúlyra, alkották a kormányzat gerincét. Az e korban létrejött testületi vezetés – ha változott hatáskörrel és elsősorban birtokgazdálkodási funkciójában is – túlélt az öt létrehozó feudális társadalmi-gazdasági rendszert, és szerepe volt a magyarországi nagybirtokrendszer konzerválásában. Testületi szervek voltak: családülés, tisztiszek, gazdasági bizottság (igazgató tanács).

Mindháromra jellemző, hogy hatalmát a nagybirtokostól kapta, a kormányzat központi szerveként annak nevében gyakorolta.

A családülés létrejöttében szerepe volt az ősiség, illetőleg az osztályos atyafiság intézményének. Testületek voltak abban az értelemben, hogy hatáskörüket több személyből álló együttes gyakorolta. Előnyük volt a tapasztalatok kollektív érvényesülése, a kérdések sokoldalú megvitatása, a szubjektivizmus háttérbe szorulása, valamint a kormányhatóságokhoz képest a gyorsabb ügyintézés. A nagybirtokos elvárta e testületektől, hogy érdekeinek megfelelően döntsenek fontos kérdésekben. Ennek érdekében üléseiket gondosan előkészítették, munkájuk nem merült ki a döntések meghozatalában, hanem a végrehajtásban is részt vettek. A testületi szervek az irányítás legegyszerűbb formáját, a felügyeletet és a munkára való kényszerítést gyakorolták. Lemérték az uradalmak eredményét, s egybevetették a kitűzött célokkal. Feladatuk volt a hiányok feltárása és kiküszöbölése.

A nemesi kisbirtokos családok közös ügyeik intézésére már a XVII. században tartottak összejöveteleket, családüléseket. Ez korszakunkra a magánigazgatás egyik fontos, a birtokkormányzat legfőbb szervévé fejlődött. Az ülésnek minden felnőtt férfi

családtag kötelezően tagja volt. Az üléseken a családtagokon kívül jelen lehettek uradalmi kormányzók, képviselők, ügyészek stb. A gyakran több napig tartó családülések időpontja a legtöbb családnál előre meg volt határozva. Napirendjük igen változatos volt. Az ülés feje az elnök, akit seniornak, idősb atyafinak is neveztek. Fontos funkció a családi jogügyigazgató, akit rendszerint a családtagok közül az ülés választott. Azokban a családokban, ahol közös – fel nem osztott – javak is voltak, találkoztunk a közös javak kormányzójával. A családülés hatásköre igen sokrétű. Kiterjedt az ingatlan vagyona (közös javak, jövedelmek elidegenítése, zálogosítása, visszaváltása, összeírása, számadása, felosztása, igazgatása), a regálékra (kocsmáltatás, húsmérés, mészégetés, bányászat, vásárok, taksák, rév, regálék megváltása), mindezek bérletére, úrbéri (tized, kilenced, taksák, állattenyésztés, legeltetés, erdő, makkoltatás, földfoglalási, megváltási ügyek) és egyházi, kegyúri ügyekre. De felügyelt a családülés a falusi önkormányzatra, a bíróválasztásra, a hadiadó beszédésére, különböző engedélyek kiadására és céhügyekre. Hatásköre volt a közös családi pénzvagyon kezelése, alapítványok létesítése, a közös költségek utalványozása, a közös tisztviselők alkalmazása, fizetése, a családi perek vitelének felügyelete, az úriszék ellenőrzése, az onnan fellebbvitelt ügyek eldöntése, a családi levéltár kezelése. Hatáskörét – magánigazgatási szervről lévén szó – a jogszábályok sohasem szabályozták.

A kései feudális kori nagybirtok kormányzatának gerincét az uradalmi tisztek – felügyelő, tisztartó, számvevő, számtartó, kasznár, sáfár, levéltárnok stb. – testülete, a tisztiszék alkotta. E testület működése nemcsak az általam vizsgált korszakot, hanem a nagybirtok történetének egész 1945-ig tartó periódusát átfogja. Annak ellenére, hogy a kései feudális nagybirtok történetének egyik jelentős intézményéről van szó, az irodalomban jóformán ismeretlen. A tisztiszék a birtokszervezetben elfoglalt helye szerint lehetett központi, kerületi és uradalmi. Abban az esetben, ha a nagybirtok kerületekre oszlott, az uradalmiak a kerületi, ezek a központi tisztiszéknek voltak alárendelve. Funkciója szerint a tisztiszék lehetett gazdasági, közigazgatási, törvényes (bíráskodási), cenzurális, dézsma és „elegyes”. A tisztiszék gyakran – egyes birtokokon hetente – ülésezett. Elnöke a birtokos bizalmi embere, valamelyik főtiszt. Maga a birtokos csak ritkán jelent meg az üléseken, működését sem szabályozta. Követelmény volt azonban a központ, kerület vagy az uradalom eredményes vezetése. A tisztiszék hatásköre kiterjedt a birtokgazdálkodásra, jogszolgáltatásra és bizonyos közigazgatási feladatokra. Legfontosabb feladata mégis a nagybirtok megszervezése volt. A szék tartotta nyilván a mezőgazdasági munkát, szervezte az ahhoz szükséges munkaerőt, felügyelt az úrbéri szolgáltatások teljesítésére. Mint ilyen a legközvetlenebb kapcsolatban állott a jobbágysággal, annak helyzetét nagymértékben befolyásolta.

A XVIII. század közepétől – nyilvánvalóan a kormányhatóságoknál is egyre inkább érvényre jutó bizottsági ügyintézés hatására – több nagybirtokon uradalmi gazdasági bizottság alakult. Ez a birtokkormányzat fejlődésében átmeneti szerv a központi tisztiszék és a jószágigazgatóság, -kormányzás vagy a régensi hivatal között. A tisztiszéktől abban különbözött, hogy a birtokos alapítólevéllel hozta létre, meghatározott működési szabályzat szerint dolgozott, élén a birtokos teljhatalmú megbízottjával, akinek hatásköre a későbbi igazgatóétól nem sokban különbözött. Gazdasági bizottság működéséről herceg Esterházy, Károlyi, Széchenyi, Csáky, az esztergomi prímás és a piarista kusztódiátus birtokain maradtak fenn adatok.

Időrendben az első gazdasági bizottságot 1743-ban Esterházy Pál Antal herceg hozta létre. Ezt követte 1759-ben a gróf Károlyi Antal által létesített nagykárolyi gazda-

sági-bizottság. Időben a legkésőbbi a gróf Széchényi Ferenc által felállított nagyecenki bizottság. Az Esterházyak bizottsága 1794-ben helyét a régensi hivatalnak, a nagykárolyi bizottság 1786-ban a praefectusi hivatalnak, a nagyecenki bizottság 1816-ban az igazgatóságának adta át. A bizottságnak a főszámvevő, a főszámtartó, a jogügyigazgató, a főügyész és a levéltárnok volt tagja. Az ülésre meghívhatták a birtokkerületek felügyelőit, ha jelentéseik voltak napirenden. A napirend a birtokos utasításainak, leveleinek ismertetéséből, a tisztartók, a felügyelők és más tisztek jelentéseinek felülvizsgálatából, pénztalványozásokból és kérelmek, panaszok elbírálásából állott.

A gazdasági bizottság hatásköre a központi tisztiszékéhez hasonló. Mégis az különböztette meg, hogy nagyobb hangsúllyal foglalkozott irányítási feladatokkal, amelyek már az igazgatóság, az igazgató tanács felé mutattak. Az igazgatóságok létrejöttével a testületi vezetés szerepe nem csökkent. Párhuzamosan működött egyrészt a központi tisztiszék és az igazgatóság, illetve ez utóbbi irányítása — egyes uradalmakban — egy testületi szerv, az igazgató tanács kezében volt.

Az ügyintézés egyre jobban növekvő méretei a XVIII. század ötvenes éveitől kezdve szükségessé tették újabb birtokkormányzati szervek, hivatalok létrehozását. Ezek a szervek egyediek voltak, mivel a hatáskört egy személy, a felelős vezető gyakorolta. Hivataloknak azért nevezem, mivel ügyintézési és ügyviteli tevékenységet fejtettek ki, több személyből álló kollektívát alkottak, melynek tagjai az igazgatást hivatászerűen gyakorolták, a működésükhöz szükséges fedezetet az uradalmak bevételeiből biztosították, szervező tevékenységet fejtettek ki és élükön felelős vezető állott. A birtokirányító tevékenység legcélszerűbb formája — mint az államigazgatásban is — a hivatal volt, ez biztosította leggazdaságosabban a legnagyobb eredményt.

A birtokkormányzati tevékenységet kifejtő hivatalokat — a hierarchiában elfoglalt helyük alapján — három csoportra — központi, kerületi és uradalmi — osztom. Központi a régensi, titoknoki hivatal, a praefectura, a jószágigazgatóság, -kormányzóság, az ügyészség, a kancellária, a számvevőség, a pénztár és a levéltár. Kerületi hivatal a felügyelőség, a számvevőség, pénztár. Uradalmi maga az „uradalmi hivatal”, a tisztartóság (tiszttség), a kasznári hivatal (kasznárság), a pénztár, erdőhivatal, pincemesteri hivatal, építészeti hivatal stb.

A birtokkormányzat legmagasabb szintű egyedi szerve a régensi (titoknoki) hivatal. Megjelenését a XVIII. század végétől számítom, amikor három nagybirtokon csaknem egyidőben jött létre: a herceg Esterházyn (1794), az esztergomi primásin (1798) és a Károlyin (1806). A hivatal legfontosabb feladata a birtokos utasításainak továbbítása, a főtisztek személyzeti igazgatása volt.

Az igazgatóság, kormányzóság a birtokigazgatás több uradalmat vagy birtokkerületet átfogó, kormányzó egyedi szerve. Foglalkozott az alárendelt szervek összes ügyével, felügyelte a kerületi és az uradalmi tiszteket. A legtöbb nagybirtokon — nem lévén régensi, titoknoki hivatal — a kormányzat legfőbb szerve. Élén az igazgató állott, tagjai a főtisztek közül kerültek ki, kíséretként jegyzők, írások, esetleg gyakornokok voltak beosztva. Az igazgatóságok a XVIII. század közepétől kezdve jöttek létre. A legismertebb a keszthelyi Directio, melynek élére Festetics György 1792-ben Nagyváthy Jánost hívta meg jószágkormányzónak.

Ezzel egyidőben jelent meg a birtokkormányzatban a jogügyigazgatóság és az ügyészi hivatal. Feladatuk volt az uradalmak által kezdeményezett vagy az ellenük folyó perek vitelének felügyelete. Az Esterházy hercegi hitbizományon az 1770-es évektől, a Károlyiaknál 1793-tól, a Festeticseknél 1819-től működött jogügyigazgatóság.

Az uradalmak és központok ügykezelését korszakunk első felében írnokok, jegyzők, napidíjasok, járulnokok, gyakornokok végezték. Hivatalserű kancelláriákról csak a XVIII. század második felétől beszélhetek. Feladatuk elsősorban közvetítő jellegű volt, eljuttatták a birtokos utasításait az alsóbb szervekhez, illetve ezek jelentéseit hozzá, s ugyanakkor ellátták a személyéhez kapcsolódó feladatokat is. Az ügykezelést rendszerint maga a birtokos vagy az igazgatóság szabályozta. Az iktatás kezdetben tisztiszéki vagy igazgató tanácsi ülésenként újrakezdődő, a XVIII. század végétől évente végigfutó sorszámmal történt. A Károlyi uradalmak hivatalaiban 1788-tól, a többiekben ezt követően jelent meg az iratok nyilvántartása. Az iktató- (jegyző-) könyvekhez mutatók is készültek, a Festeticsnél titkos iktató és szakmutató is volt. Használták a levelező- (másolati), valamint az utalványozási könyvet. A legfejlettebb irattári rendszer a Károlyi és a Festetics központi hivatalokban alakult ki, ahol 1–29. kútfőt alkalmaztak.

A XVIII. század első felétől a levéltár iránti érdeklődés növekedése tapasztalható. A családi (nemzetségi), központi, kerületi és uradalmi levéltárak hivatalserűen a század közepétől működtek. Az Esterházy hercegi hitbizományon az 1750-es évektől, a Károlyiaknál 1769-től, a Csákyaknál az 1770-es évektől. A levéltár őrizte és megfelelő állapotban tartotta, rendezte az egyre terjedelmesebbé váló családi és uradalmi iratokat, jegyzékeket készített, adatokat szolgáltatott, iratokat szerelt, vezette a család genealógiáját. A levéltárnok – mint főtiszt – e feladatok mellett egyebeket is ellátott: részt vett a birtokigazgatásban, közigazgatásban, bíraskodásban, gazdálkodásban és pénzügyletekben.

A nagybirtokkormányzat legjobban szervezett és ellenőrzött ágazata a pénz- és természetbeniek kezelése, igazgatása, legfontosabb szerve a számvevőség. Feladata az uradalmi számadók, számtartók által készített félévi és évi számadások felülvizsgálata. Alapelveként szolgált, hogy minden számadást két fórumon kellett revideálni. A számadásokkal kapcsolatban a számvevőség észrevételeket tett, megállapította a hiányokat és azok megfizetésében elmarasztalta a számtartó tiszteket.

A központi, kerületi vagy uradalmi készpénzt kezelő hivatal a pénztár volt. Ide kerültek a beszedett pénzüvedelmek, az eladott termények, állatok ára, a bérleti díjak, a kamatok, ezek folyósították a tisztek, alkalmazottak készpénzjárandóságát, fizettek ki készpénzt urasági, tisztiszéki, bizottsági utalványozásra. Gyűjtőpénztár funkciót is betöltöttek, amennyiben az alsóbb szintű pénztárak készpénzmaradványait begyűjtötték. Legjelentősebb a kismartoni főpénztár, amely 1759-től évente szakadatlan sorban mérleget készített herceg Esterházy készpénzbevételeiről és -kiadásairól. 1759 és 1769 között pl. 5 463 773 Ft bevétele és 5 354 918 Ft kiadása volt.

A pénzt és anyagot kezelő tisztek számadás, nyilvántartás valamint leltár vezetésére voltak kötelezve, a számadások vezetése uradalmanként változott. A legtöbb helyen félévenként, évenként készítették el és a főbb tételeket összesítve előbb a bevételeket, majd a kiadásokat tüntették fel. A XVIII. század közepétől egyre inkább mellékleteket is csatoltak. 1735-től próbálkoztak számadásmintákkal, 1805-től egyes uradalmak nyomtatott számadáskivonat formulárét használtak.

A személyzeti jogkör gyakorlását, a megfelelő tisztii és alkalmazotti munkaerő kiválasztását, alkalmazását, besorolását, képzését, minősítését, az utánpótlás biztosítását a birtokos a testületi irányító szervekre ruházta. Az uradalmakat vezető gazdatisztek képzettsége a XVIII. században és a következő század elején nem annyira az oktatáson, mint inkább a gyakorlaton, a föld népének évszázados tapasztalatain alapult. Az urada-

lomba felvett gyakornok a hivatali számlátra minden fokát — írnok, kulcsár, sáfár, kasznár, számtartó, tisztartó, esetleg felügyelő — végigjárva, munkája során sajátította el az ismereteket, amelyeknek birtokában idővel a gazdaság vezetője lehetett. Egyéb, pl. jogi tudást nem követeltek tőlük.

A tisztektől és alkalmazottaktól elsősorban az uraság és az uradalom iránti hűséget követelték meg. Az elszámoltatási rendszer alapja is ez volt, hiszen pontos betekintés hiányában csakis a tisztek hűségére hagyatkozhattak. Szorgalmasan, jól kellett a gazdaságot vezetniük, jámbor, vallásos magánéletet élniük. Az uradalmi tisztek az uralkodó osztály középső vagy inkább alsó rétegéhez tartoztak, saját érdekeikről sem megelégedve, annak érdekeit képviselték. Felső rétegük készpénz- és természetbeni fizetéssel magasan, középső rétegük is jól dotált volt. Így érthető, hogy nagy volt a versengés ezekért az állásokért. A nagyobb uradalmakban egyes családok nemzedékeken keresztül tartottak kezükben hivatalokat.

A birtokkormányzat három fő — birtokgazdálkodási, közigazgatási és jogszolgáltatási — funkciója közül a legnagyobb figyelmet az elsőre fordította. Természetszerűleg következett ez abból, hogy a birtokos éppen e célból hozta létre, ezért ruházta rá hatalmának egy részét. A birtokkormányzat működésének fő célja, eredményességének mércéje a nagybirtok gazdálkodásnak jó megszervezése volt. Ez a fenntartást, az úrbéri szolgáltatások és a munkaerő szervezését, a szántóöldi munkákat, a növénytermesztést, állattenyésztést és a haszonvételeket (ipari üzemeket) jelentette.

A birtokkormányzatnak a korszerű, a növekvő követelményeknek is megfelelő szervezet létrehozásán kívül a mezőgazdasági üzem mindennapi munkájához szükséges fenntartási, építkezési, beszerzési, udvartartási, ellátási feladatai is voltak. A birtokokhoz nagyszámú épület, mindenekelőtt maga a kastély és melléképületei, a tisztai és alkalmazotti lakóépületek, gazdasági épületek, sör- és pálinkafőzőház, a falvakban házak, malmok, kocsmák, vendégfogadók, tégláégetők stb. tartoztak. Mindezek fenntartása, növelése a birtokkormányzat feladata volt.

Nem alakult ki egységes gyakorlat a gazdálkodáshoz szükséges eszközök beszerzésében. Egyes helyeken az irányító szervek apró ügyekkel is foglalkoztak, másutt még a nagyobb beszerzések is elkerülték a figyelmüket.

A kormányzati szervek felügyeltek az — egyébként a sáfár hatáskörébe tartozó — udvari étkeztetésre. A Károlyi központi uradalomban az uraság parancsára tiszt és szolga egy asztalnál, ugyanazt a kenyeret és ételt ette.

A birtokkormányzat a földesúri kizsákmányolást a legnyíltabban az úrbéri szolgáltatások behajtásával szolgálta. Ezek közül korszakunkban — a majorsági gazdálkodás kiterjesztésével — előtérbe került a növekvő munkaerőigény kielégítése, amely a robotterhek fokozására irányuló törekvéseket eredményezett. A kormányzati szervek igyekeztek a rendelkezésre álló — robot, béres és napszámos — munkaerő megszerzésével a nagybirtok zavartalan munkáját biztosítani.

Az uradalmak több száz főnyi robotosának munkabeosztása nagy szervezettséget és tervszerűséget követelt. A robotról az uradalmi hivatalok a falusi bírák közreműködésével nyilvántartást vezettek. A robotcédulákat a bíró tartotta nyilván, és számolt el velük negyedévenként a tisztségnél. Ezek az elszámolások azután a tisztszék vagy a gazdasági bizottság elé kerültek. E szervek tartották nyilván a munkaerő-szükségletet és közölték a falusi bírókkal az igényeket. Ugyancsak ezek foglalkoztak a robottal kapcsolatos panaszokkal is.

Korszakunk végén különös erővel jelentkezett a munkaerőhiány. A birtokkormányzat, elsősorban a tisztiszek erőfeszítéseket tett ennek enyhítésére. Az aratás, cséplés, nyomtatás zömét továbbra is a jobbágyok és zsellérek végezték, de egyre inkább részes szerződés alapján. Nőtt a részesművelés, a részesföld juttatás, a bérmunkások alkalmazása.

A roboton kívül a birtokkormányzati szervek egyéb szolgáltatások behajtását is szervezték. A censust, kilencedet, tizedet és a legkülönfélébb egyéb szolgáltatásokat az erre hivatott uradalmi apparátus szedte, kivetésük és elszámolásuk azonban minden esetben a kormányzat dolga volt, mint ahogy a befolyt készpénz és természetbeniek bevételezése vagy értékesítése is.

A kormányzati szervek előtt nagy számban szerepeltek bérleti ügyek. A bérlők lehettek telkesek és zsellérek, csoportok vagy az egész helység. Az örökváltságról minden esetben a családülés döntött, mint pl. 1836-ban a Harruckern-örökösök ülése Szentesről.

A talaj termőerejének fenntartása korszakunkban két fő pilléren, az időnkénti pihentetésén és a legelő állatokkal való megjárataán nyugodott. Mindkettő – valamint az egyéb szántóföldi munkák (szántás, boronálás, trágyázás) – szervezettséget követelt. Mezőgazdasági íróink már a XVIII. század első felében hangoztatták a trágyázás fontosságát. Ha e művek a néphez nem is találtak utat, a nagybirtokot vezető tisztsekhez eljutottak. Ezt mutatja, hogy a tisztiszek, gazdasági bizottságok gyakran intézkedtek ez ügyben.

A növénytermesztés a birtokkormányzat tevékenységében tényleges jelentőségénél kisebb szerepet kapott. A gabona és egyéb növények, a takarmány termesztése, a szőlő, a gyümölcs, a fa- és erdőgazdálkodás szerepelt ugyan a napirenden, de sokkal nagyobb figyelmet fordítottak forgalmazásukra. Ez elsősorban a nagyobb jövedelmet jelentő szőlőművelésre és erdőgazdálkodásra vonatkozott. A tisztiszek figyelemmel kísérték a szőlők állapotát és intézkedtek, ha valamilyen hiányt tapasztaltak. De gondoltak a szüretre, a must és a bor kezelésére, tárolására is.

Fontos jövedelmi forrást nyújtottak az uradalmaknak az erdők, ezért kezelésük kiemelt feladat volt. Az 1750-es évektől kezdve merült fel az erdőrendtartás készítése. Ez magában foglalta a faültetést és -kitermelést kívül az erdőhasználat szabályozását is. Ez utóbbi különben igen sok – talán a többi ügyhöz viszonyítva a legtöbb – vitát eredményezett az uradalmak és a falvak lakói között.

A terményforgalmazás a birtokkormányzat érdeklődésének homlokterében állott. A tisztiszek ügyeltek, hogy a gabona ne maradjon sokáig a vermekben, visszatartották azonban az eladást, ha – pl. háború hírére – az árak emelkedését várták. Az eladási árat a tisztiszek határozta meg; ennek érdekében figyelemmel kísérte a helyi piaci árakat. A gabona és a fa eladásán kívül jelentős bevételi forrást nyújtottak az uradalmak területén levő nagy nádasok.

A nagybirtok – és a hozzátehetjük a lakosság – jövedelmének jelentős része származott az állattenyésztésből. A kormányzat ügyelt, hogy mely uradalmakba küldjön fiatal állatokat, melyeket selejtezzék ki. A tisztektől megkövetelték az állatok összeírását. Elsősorban ló, szarvasmarha, sertés, juh, apróállatok tenyésztése és forgalmazása foglalkoztatta a birtokigazgatást. A szarvasmarha tenyésztését az igaerőn és a tejhozamon kívül trágyázás céljából is szorgalmazták.

Fontos feladat volt az állatforgalmazás megszervezése. Az ország nyugati részében fekvő uradalmak az állat- és bor-, a keletiek a bor- és terményforgalmazásra fordítottak

nagyobb figyelmet. Állatokat abban az esetben adtak el, ha erre a célra hizlalták, ha tartásuk nem volt kifizetődő vagy ha kiöregedtek. Az eladásra szánt állatokat minden nagybirtok az ország nyugati felében fekvő uradalmiba igyekezett hajtani és némi feljavítás után ott eladni. Az eladásra szánt, illetve eladott állatok nyilvántartása szigorú volt.

A birtokkormányzat felügyelte az uradalmi monopóliumot jelentő vadászat és halászat. Ezek bérletét az uradalmi hivatalok intézték, a bérleti díjakról jegyzőkönyvet vezettek. A tisztiszékek igyekeztek rendet teremteni a vadgazdálkodásban, az év bizonyos szakára vadászati tilalmat rendeltek el.

A bor-, pálinka- és sörmérés, a mézszársék- és malomtartás, a tégláégetés, a vámszedés „az úri külön hasznok”, haszonvételek közé tartozott, amely jelentős bevételi forrást biztosított. A kormányzat feladata volt e hasznos jogok felkutatása, védelme és gyakorlása.

A regálék közül — ez országosan is így volt — a legtöbb bevételt a bormérés, kocsmáltatás hozta. Ezért volt nagy jelentősége annak, hogy a tizedborokat időben beszedjék, az idegen bort alacsony áron vegyék. A saját termésű, vásárolt vagy úrbéri szolgáltatásként kapott borokat az ár megjelölésével adták át az uradalmi kocsmáknak. Az uradalmi bormérési kiváltságot megsértők, akik pl. az engedélyezett időn túl mérték borukat vagy idegen bort árultak, a kormányzati szervek szigorúval találták magukat szemben. Ebben nem volt különbség az ország különböző részein fekvő nagybirtokok között.

Az uradalmak sörellátását a saját kezelésben levő vagy bérbe adott sörfőzőházak biztosították. Ugyancsak úri regálé volt a pálinkaégetés is. A kormányzat dolga volt, hogy fejenkénti taksáért a jobbágnak is engedélyezze. Mézszárséktartási jogukat rendszerint bérlők útján gyakorolták.

Igen keveset foglalkozott a birtokkormányzat vámmal kapcsolatos ügyekkel. Az uradalmi rendtartások előírták ugyan a vámjövendelmek növelését, a valóságban azonban ezek bevétele csökkenő tendenciát mutatott. Ez magyarázza a birtokkormányzat érdeklődésének csökkenését is.

A haszonvételekből vagy ezekhez kapcsolódva az uradalmak területén számos ipari üzem — vashámor, papírgyár, fűrészmalom stb. — fejlődött ki, amelyek felügyelete a birtokvezetés feladata volt. Tisztiszéki ülésen említik pl. először a Komárom megyei Zsemle határában talált kőszentet.

A nagybirtok, a feudális földtulajdonnal járó politikai hatalomból kifolyóan arra törekedett, hogy minél nagyobb közigazgatási feladatkört szerezzen meg magának. Területén — a megyei szervek mellett vagy azok rovására — közigazgatási tevékenységet fejtett ki. A világi nagybirtok közigazgatási tevékenységét — ha a birtokigazgatásban vagy a megyei közigazgatásban személyesen részt vett — a földesúr maga vagy testületi szervei (családülés, tisztiszék, igazgató tanács, gazdasági bizottság) útján gyakorolta; esetleg részben átengedte a birtokán fekvő községeknek, elsősorban mezővárosoknak.

A kutatások egyértelműen arra utalnak, hogy a nagybirtok közigazgatási tevékenysége jelentős, másik két — birtokgazdálkodási és jogszolgáltatási — funkciójához képest sem elhanyagolható. A testületi szervek ülésein állandó napirendként szerepeltek a hadiadóval, katonaaállításal, utak, hidak fenntartásával, a falusi önkormányzattal, a telepítéssel, építésüggyel, céhüggyel, kereskedelemüggyel, a tűzvédelemmel, egészségüggyel, árvaüggyel, vallásüggyel, földméréssel és telekkönyvvel (földkönyvvel) kapcsolatos ügyek.

A nagybirtoknak jelentős érdekei fűződtek ahhoz, hogy tájékozva legyen az ország és a megye dolgai. Az Esterházy és a Károlyi birtokok testületi szervei az országgyűlés munkáját is figyelemmel kísérték. Az Esterházy hercegi hitbizomány az ügyész és a levéltárost küldte az országgyűlésre. Nagy gondot fordítottak a megyegyűléseken való részvételre, elsősorban az adókivetés miatt. Az uradalmakra a megyegyűléseken egy összegben kivetett állami és megyei adót a tisztizék bontotta le a községekre. A kivetés alapjául szolgáló összeírást uradalmi tisztek készítették. Az adót vagy a falusi bíró és esküdtek, vagy nagyobb uradalmakban a tisztek szedék be. A hátralékot nem a megyének, hanem az uradalmi vezetésnek jelentették. A beszedett adót egy összegben fizették be a megyei pénztárba.

A nagybirtokkormányzat kapcsolata más közigazgatási szervekkel nem annyira a kormányzattól, mint inkább a birtokos közéleti funkcióiból következett. Ahol pl. a birtokos örökös főispán volt, ott az uradalmi hivatalok a funkcióval kapcsolatban leveleztek a helytartótanáccsal és más hatóságokkal. Figyelemmel kísérték viszont az uradalmakra vonatkozó hatósági intézkedéseket. Ezt egyrészt ágensek, másrészt az írott jogszabályok beszerzése útján tették. A Festetics levéltárban fennmaradt az a másolati könyv, amelybe az igazgatóság a közérdekű – a közrendre, közbiztonságra vonatkozó – rendelkezéseket bejegyezte. A Károlyiak nagykárolyi központi uradalmában őrizték a kancellária, a helytartótanács és haditanács határozatainak másolati könyvét. A nagybirtok ügyeinek elmozdítására igyekeztek jó kapcsolatot tartani a közigazgatási szervek tisztviselőivel.

Az adókon kívül – szükség esetén – az uradalmak közvetlen katonatartással, beszélővel is tartoztak. Ennek nyilvántartása, szétosztása, a felmerült panaszok orvoslása a birtokkormányzat feladata volt. A tiszttartók év végén számot adtak a falvakra kivetett és teljesített katonatartásról. De közreműködött a birtokkormányzat a katonafogásban, újoncállításban is. A tisztizék a katonának adást büntetésként alkalmazta. A nemesi felkelések katonáit az uradalmak zsoldért állították.

Két nagybirtok – az Esterházy hercegi és a Károlyi – saját költségén létesített és tartott fenn katonaságot. Az Esterházy hercegi hitbizományban pl. 1734-ben állítottak fel egy 100 fős zászlóaljot, amelynek fenntartása évi 4266 Ft készpénzbe került. A katonaságot a kismartoni gazdasági bizottság felügyelte. A Károlyi ezred irányítását maguk a Károlyi grófok tartották kezükben. Az ezredet 1734-ben Károlyi Sándor alapította.

A földesúri hatalom kiépülése és megszervezése a falusi önkormányzat válságát hozta. A földesúr tudomása nélkül semmi sem történhetett a faluban, akaratának az uradalmi tiszteken és a községi előljárókon keresztül érvényt szerzett. Mindez azt eredményezte, hogy a falusi igazgatás egyre inkább a földesúri érdekek képviselője, kiszolgálója lett. A XVIII. század közepétől figyelhető meg, hogy az uradalmak három–négy jelöltet állítottak, akik közül a falu lakossága egyet bírónak választhatott. Ez a gyakorlat került be Mária Terézia Urbáriumába is. A bíróválasztás felügyelete, a megválasztott bírák megerősítése a tisztizék, a gazdasági bizottság feladata volt. A helyettes bírókat ugyancsak három uradalmi jelölt közül választották. Egyedül a négy–nyolc községi esküdteket választották előzetes jelölés nélkül. A községi igazgatás többi tagja – beleértve a jegyzőt is – az uradalmi konvenciók jegyzékeken szerepelt. A községi előljáróság – elsősorban a bíró és a jegyző – amellet, hogy a közigazgatás alsó fokú végrehajtó szerve volt, beszédte a földesúri szolgáltatásokat, adókat, beosztotta és ki-parancsolta úrdolgára a jobbágyokat, és közreműködött a községnek átengedett földes-

úri haszonvételek kiaknázásában. A bíró számadást vezetett, amelyet a censurális tisztiszék ellenőrzött.

Szekfű Gyula hangsúlyozta a nagybirtok szerepét a XVIII. századi telepítésekben. A források azonban inkább arra utalnak, hogy a nagybirtok egyéb közigazgatási feladatai mellett a telepítés nem a legfontosabb volt. Természetes, hogy a XVIII. század nagy telepítési akciói a nagybirtokkormányzatot is foglalkoztatták. A telepítés alapvető kérdéseit maga a birtokos döntötte el, ő határozta meg, hogy honnan, mennyi telepezt hozzanak vagy engedjenek be, milyen kedvezményeket kapjanak stb. A telepítés gyakorlati kivitelezése az uradalmi tisztek, a tisztiszék feladata volt. A munkaerőhiány kényszerítette az uradalmakat, hogy ne csak az újonnan be-, hanem a visszatelepülőöknek is kedvezményeket adjanak.

A kormányzati szervek a nagybirtok területén építésrendészeti feladatokat láttak el. Házak, kunyhók, kerítések, vermek stb. építéséhez – büntetés terhe mellett – a tisztiszék engedélye kellett. A kérelmek elbírálásakor meghallgatták a falusi bírót, az ő feladata volt a házhely megtekintése, kijelölése.

Az uradalmak területén élő és dolgozó kézműveseket a birtokkormányzat felügyelte. Ennek elsődleges célja, hogy az uradalomnak hasznot hajtssanak. Ezt szolgálta céhbe való tömörítésük is, amelynek működését, gazdálkodását az uradalom ellenőrizte. Hasonló érdeke volt a nagybirtoknak a fejlődő áruterelés fórumainak, a vásároknak és a piacoknak a felügyelete, rendjük fenntartása. Mezővárosaik vásártartási jogát támogatták a birtokosok. Közismert példa erre Kaposvár vásárkiváltsága, amelyet földesurának, herceg Esterházy Pálnak köszönhetett. A vásárok alkalmával kirakodási engedélyt a tisztiszék adott. Ügyelt a mértékek és árak betartására.

Közigazgatási feladat volt az ebben a korban jelentkező tűzvédelem. A gyakori tűzvészek, a belőlük adódó károk kényszerítették az uradalmakat, hogy foglalkozzanak a kérdéssel. Ennek érdekében szorgalmazták tűzvédelmi eszközök beszerzését, tartását és szigorú szabályokat hoztak a tűz megelőzésére.

A nagybirtok ellátott bizonyos egészségügyi teendőket is. Járványok idején közreműködött a kordon fenntartásában, szállást adott megyei orvosoknak. Néhány – a herceg Esterházy kismartoni, fraknói, kőszegi, lékai, sopronnyéki, pecsenyédi, a tatai Eszterházy és a keszthelyi Festetics – uradalomban kórház működött. A gyakori állatvészek ösztönözték a birtokkormányzatot állategészségügyi kérdésekkel való foglalkozásra.

Ha az elhalt jobbágy, zsellér árvákat hagyott hátra, a vagyont – a falusi bíró vagy az esküdtek közreműködésével – az uradalmi tisztek írták össze. Az Esterházy hercegi hitbizomány községenként árvakönyvet vezetett a hagyatékokról. Gyakori volt, hogy a vagyont elárverezték, a befolyt pénzt az árvapénztár kamatra kihelyezte, a kamatokat az árvák tartására fordították. Másik megoldás volt, ha a vagyont a gyámok kapták meg, akik a tisztiszék előtt tartoztak számadással.

A vallásüggyel való foglalkozás egyrészt a földesúr kegyúri jogából következett, másrészt közigazgatási feladat volt. A kérdés jelentőségét mutatja, hogy gróf Károlyi Antal „minden religiót érintő dolgokat” magának tartott fenn. A többi nagybirtokon ezt a jogot a kormányzati szervek gyakorolták. Ez magában foglalta az egyházi személyek kinevezésével, ellátásával, egyházi épületek, intézmények, iskolák fenntartásával, az egyházi pénzkezeléssel, alapítványokkal kapcsolatos ügyeket. Az uradalmak igyekeztek elkerülni, hogy az egyházi hatósággal összetűzésbe kerüljenek.

A közigazgatási feladatok közé tartozott a földmérési, telekkönyvezési (földkönyv) munka, amelyet a nagybirtok az állami telekkönyvezést messze megelőzve végzett. Különösen korszakunk második felében élénkült meg ez a munka, ami az uradalmi földmérők, mérnökök szerepét növelte. Különös jelentőséget kapott a földmérés a birtokelkülönözési eljárások során. Így érthető, hogy a birtokkormányzat nagy figyelmet fordított a kérdésre. A felmérésnek nemcsak birtokjogi, hanem gazdálkodási jelentősége is volt: a határ felmérésétől függött ugyanis sok helyen a házakhoz tartozó földek, rétek, a tavaszi, őszi vetés alá szántók stb. kijelölése. A bel- és kültelkekről készült felmérések, összeírások egyes helyeken elérték a telekkönyv szintjét. Az Esterházy hercegi uradalmak falvaiban ilyenről már a XVIII. század elejéről van tudomásunk (pl. Léka 1727–1851. évi telekkönyve).

A birtokkormányzat szerveinek fentebb vázolt kiépülése, a szakképzett vezetők megjelenése nem hagyhatta érintetlenül a földesúri jogszolgáltatást sem. A legszembe-tűnőbb változás az úriszéken kívüli – a birtokigazgatási szervek által végzett – földesúri bíraskodás megerősödése, helyenként túlsúlyra jutása. Az úriszéken kívüli bíraskodásnak régi hagyományai voltak, hiszen korszakunk előtt is előfordult, hogy az uraság nevében tisztje ítélkezett. Ez a tendencia a XVIII. században megerősödött, hiszen az uraság szemében mindig szálda volt a megyei szervek (testimonium legale) kötelező úriszéki közreműködése. Emellett az úriszék költséges és nehézkes volt. Mindezek az okok eredményezték, hogy korszakunkban ritkán tartottak úriszéket, még a nagy uradalmak is csak évente egyszer-kétszer vagy kétévenként. A jogszolgáltatást sokkal egyszerűbben, a megye kizárásával, a költségek kímélésével végezték az uradalmi szervek, amelyek ezért külön fizetést, napidíjat nem kaptak. Előnye volt a kormányzati szerveknek, hogy csaknem hetenként ülészetek, így az ügyek eldöntésével nem kellett fél évet, esetleg éveket várni, míg az úriszék összeült.

A birtokkormányzat bíraskodását – nem lévén jogi képzettségük – az elméleti bizonytalanság, a jogtudatlanság, a jogalkalmazásban megnyilvánuló eltérések jellemezték. A peres eljárás az 1836:20. tc. „szóbeli perek bíróságához” állott legközelebb. A szóbeliség azt jelentette, hogy a keresetet szóban adták elő, de jegyzőkönyvezték. Az úrbéri és büntetőügyek az uradalmi tisztak, esetleg a falusi bírák bejelentésére indultak. A vizsgálatot, kihallgatást valamelyik uradalmi tiszt végezte a falusi bíró és az esküdtek jelenlétében. A tisztiszéknek jelentett, amely – polgári ügy esetében – mindkét felet meghallgatta. Ismeretes volt a tanúkkal való bizonyítás. Az ítéletet indoklás nélkül hozták. A büntetési rendszer egyszerű volt: árestom, kézi munka végzése, kaloda, botozás és bírság. Előtérbe kerültek a testi büntetések, melyek az alattvalók gazdasági erejét sem nem gyengítették, sem nem vonták el a munkavégzéstől (mint pl. a szabadságvesztés). A birtokkormányzati szervek – elsősorban a tisztiszékről van szó – előtt magistratuális, büntető-, magánvadás és polgári ügyek szerepeltek.

A magistratuális perekben a tisztiszék állt a jobbágyokkal szemben. Ezek az ügyek magán-, büntető- és közjogi elemekből tevődtek össze. Mária Terézia 1765-ben ezeket közigazgatási útra terelte, ugyanezt mondta ki a Novus ordo is. A tisztiszéki gyakorlat azonban ezzel mit sem törődött.

Az úrbéri ügyek egy része a jobbágyok panaszaival indult. 1743-ban az Esterházy hercegi uradalmakban kihírdették, hogy a jobbágyok hol és mikor tehetnek panaszt. Ezzel a felesleges utaztatást, munkaidő-kiesést akarták elkerülni. Már fentebb láttuk, hogy a birtokkormányzat elsőrendű feladata az úrbéri szolgáltatások biztosítása. Természetes, hogy a magistratuális ügyek között is nagy teret kaptak a szolgáltatások

megtagadásával, nem megfelelő végzésével, határvitákkal, a földesúri jogok és tilalmak megszegésével foglalkozók. Különösen megnőtt az ellenállás, a robotmegtagadás korszakunk végén, az 1830-as évektől. Nagy szerepet kaptak ebben az időben a tisztiszékek a kibecsültetési eljárásokban is.

A földesúri és parasztbirtok egybekapcsoltsága, a közös legeltetés és erdőelés tarka bonyolultsága — amely a robotrendszer fenntartását szolgálta — számos per forrása volt. A tilosban való legeltetés, faizás, makkoltatás stb. mind megannyi magistratuális ügy kiindulópontja.

Különös gondot fordítottak a tisztiszékek a földesúri hasznos jogok — különösen a kocsmáltatás — megtartására. Ilyen ügyekben magas — 12 Rft, 24 pálca — büntetést szabtak ki.

A büntetőügyek közül az úriszéken kívül a lopás, istenkáromlás, káromkodás, emberölés, paráznság, fajtalankodás, boszorkányság és a tűzokozás szerepelt. A nemi erőszak, bigámia, szentségtörés, rablás, útonállás és csalás mindig az úriszék elé került. A tisztiszék elsősorban a gyakrabban előforduló, halasztást kevésbé tűrő ügyeket ragadta magához.

A büntetőügyek számát nagymértékben szaporította a faizás és erdőhasználat ki-méletlen uradalmi korlátozása, ami különösen az 1780-as évektől kezdve hihetetlen számú falopást eredményezett. A tisztiszéki ülések állandó napirendi pontja volt ez. Az ítélet rendszerint 12–25 botra vagy 2–3 napi robotra szolt. Az alattvalók a fán kívül sok egyebet — gabonát, bort, szerszámot stb. — is loptak.

Az istenkáromlást más fórumok — különösen ismétlődés esetén — szigorúan büntették. A tisztiszéki gyakorlat enyhébb volt: 12 botot vagy börtönt szabtak ki érte. Foglalkozott a szék ünnepontási ügyekkel is.

Az emberölési ügyek az úriszék elé tartoztak. Egyedül a kismartoni hercegi bizottság foglalkozott ilyenekkel. A büntetés börtön, bot és pénzkártérítés volt.

A paráznság, a teherbe ejtés, a házassági ígéret megszegése ritkán került a tisztiszék elé. Talán ez magyarázza, hogy az itteni gyakorlat enyhe — rendszerint botbüntetés — volt. Boszorkányság egyetlen esetben — 1756-ban — szerepelt birtokkormányzati szerv, a kismartoni bizottság előtt.

A tűzokozási ügyeket az jellemezté, hogy nem szándékosan, hanem gondatlanságból követték el azokat. Szökés, szökés elősegítése, hamis mérték használata és árdrágítás elvértve szerepelt.

A magánvádas cselekmények közül a becsületsértés, a testi sértés, hatalmaskodás és károkozás fordult elő. Jellemző, hogy az eljárás mindig a sértett fél indítványára kezdődött.

A becsületsértés miatt indított perben a felperest illette a bizonyítás kötelessége. A tisztiszék a cselekményt börtönnel vagy bottal büntette. A nagyobb számban előforduló — rendszerint verekedésből adódó — testi sértések üldözése ugyancsak magánpanaszra történt. A tisztiszék a büntetésen felül az alperessel az orvosi költségeket is megtérítette. Az első ismert — 1716. évi — tisztiszéki jegyzőkönyv első napirendi pontjában is egy ilyen ügyről olvashatunk.

Viszonylag ritkán került tisztiszék elé a hatalmaskodás és az ebből következő kártérítés. Ezeknek az ügyeknek rendszerint kiegyezés lett a vége. Hatalmaskodást általában nemes emberek vagy parancsukra jobbágyaik követték el. A nagyobb hatalmaskodás megítélése a vármegye törvényszéke elé tartozott.

A polgári ügyek közül a birtokkormányzati szerveket elsősorban a hagyatéki, háramlási ügyek, a jobbágyságok egymás közötti osztályos pereit, a pénzügyletekből adódó követelések, az ingatlanforgalom, a szerződések jóváhagyása és a zálogügyletek foglalkoztatták.

A földesúr a magvaszakadt s végrendelet nélkül elhalt, hűtlenségben vagy felségserzésben bűnös jobbágy összes szerzett javaiban és ingóságában örökölt. Az öröklést a Hármaskönyv és az 1715. évi törvény szabályozta ugyan, a források azonban arra utalnak, hogy az uradalmak ettől eltérően szabályozták a jobbágyi öröklést. Erre a legjobb példa az Esterházy hercegi hitbizomány, ahol 1748-ban az uraság nevében a kismartoni bizottság szabályozta a jobbágyi öröklésrendet. Eszerint a jobbágy mindkét nemű gyermekei közül az elsőszülött örökölt. Háramlás esetén a rokonok negyed-igliglen örökölték. A házastársak vagyona, ha házassági szerződésüket az uradalmi hivatalban jóváhagyták, egy év és egy nap eltelte után közös, vagyis kölcsönösen örökölhető lett. Ezt a meglehetősen liberális öröklési rendszert Esterházy Miklós herceg – az úrbérendezés okozta zűrzavarra hivatkozva – 1774-ben megszigorította: megszünt magszakadás esetén a rokonok, valamint a házastársak kölcsönös öröklési joga.

A jobbágyi öröklés a végrendeletkezéssel kezdődött, amely rendszerint az uradalmi hivatalban történt. A hagyatéki eljárást a tisztiszek vagy a gazdasági bizottság folytatta le. A kékkői Balassa uradalomban külön örökösödési bizottságot állítottak fel. A végrendelet kihirdetését követő 15 napon beül leltározták és értékelték a hagyatékot. Ha az öröklés világos volt vagy az örökösök megegyeztek, egyszerű osztályra került sor. Vita esetén a hagyatéki ügy rendszerint az úriszek elé került, kisebb számban azonban a birtokkormányzati szervek is foglalkoztak vele. Az első ilyen adat 1732-ből, a németújvári tisztiszekről való. Különös figyelmet fordítottak az árvák hagyatéki ügyeire.

A tisztiszek előtt lehetett érvényesíteni a különböző pénzkövetelési ügyeket. Értékhátárt nehéz megállapítani, mert a 10–20 forintos ügyektől kezdve a több ezer forintosig minden megtalálható. Ezen az úton igyekeztek a kívülállók is a földesúri joghatóság alatt állókkal szembeni követeléseiket érvényesíteni.

A tisztiszek elé kerültek azok a készpénzt és természetbenieket kezelő tisztek, akiknek számadásaiban a censurális szék hiányt talált és vonakodtak azt megtéríteni. Ilyen esetben az illető tisztre még börtön is várt. Gyakran megelégedett a tisztiszek azzal, ha csak a hiány egy részét térítették meg.

A közigazgatási feladatoknál is láttuk, hogy az uradalmak igyekeztek a hozzájuk tartozó ingatlanok felett minél közvetlenebb felügyeletet gyakorolni. Az ilyen ingatlanokat érintő pereket még akkor is a földesúri bíróság vonta magához, ha mindkét peres fél idegen volt. Ingatlanok adásvételéhez már a XVIII. század első felében is urasági jóváhagyás kellett. Ezt a gyakorlatot szentesítette Mária Terézia Urbáriuma, a vételár elvesztésének terhe mellett írta elő a jóváhagyás kérését. Gyakori volt, hogy az ingatlant – rendszerint házat – az uradalmi tiszt által becsült áron kellett értékesíteni.

Igen bonyolult kérdéseket vetnek fel az ingatlanokhoz kapcsolódó zálogügyletek, és a „kis bérletnek” nevezett inskripciók, vagyis a birtoknak bizonyos pénzügyi tehetősebb parasztjaiknak is adtak zálogba telkeket, vagy tisztjeik, cselédek, hű jobbágyaik szolgálatait ezzel jutalmazták.

A zálogügyleteken kívül a jobbágyságok mindenfajta szerződéséhez urasági jóváhagyás kellett. Az osztályos, örökbefogadási, házassági, adásvételi stb. szerződéseket mind az uradalmi hivataloknál kellett a jobbágyoknak bemutatniuk.

Az 1848-as forradalom, a robot, a dézsma, a pénzbeli szolgáltatások örök időkre való megszüntetése a nagybirtokkormányzat hatáskörét csökkentette ugyan, de alapjaiban nem rázta meg. Az osztrák ellenforradalom győzelme új szakaszt jelentett a jobbágyfelszabadítás végrehajtásában; a birtokrendezés körüli harcban a kormányzati szervek nagy szerepet játszottak. 1849 és 1853 között tovább folytatták a korábban kezdett pereket, kísérletet tettek a haszonbérli allodialisták birtokuktól való megfosztására, akciókat indítottak az örökszerződéses községek ellen.

A kormányzat gerince továbbra is a — helyenként magát bizottmánynak, gazdasági ülésnek nevező — tisztizék. Fokozatosan megszűnt azonban jogszolgáltató és közigazgatási tevékenysége. Az 1853. évi úrbéri parancs után is megmaradt a szőlődézsma és a földesúri haszonvételek (italmérés, malomjog, halászat, vadászat). Mindezek a változások megszabták a birtokkormányzat további fejlődését, melyet a feudális korból örökölt igazgatási szervezet és a megváltozott körülményekhez lassan igazodó apparátus küzdelmes harca jellemezett. Ez az irányítás új formáit, vezetési módszereit eredményezte, amelyben az egyéni vezetés és felelősség nagyobb súlyt kapott. Ebben az időben — különösen a kiegyezést követő gazdasági fellendülés hatására — jöttek létre a modern birtokigazgatás alapjai, amelyek dacolva az idők változásával, egész 1945-ig fennmaradtak, hogy akkor örökre eltűnjenek a magyar történelemből.

FÜGGELÉK

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

A levéltári forrásokat gyakori előfordulásuk miatt rövidítve idézem. Azokat az országos levéltári törzsszámokat, amelyekből csak egy tételt idézek, egyedül a törzsszámmal idézem. Ezek a következők:

Országos Levéltár (OL)

P 14, 22, 71, 73, 76–77, 92, 96, 107, 149, 170, 182, 187, 195, 210, 276, 286, 306, 396, 407–412, 418, 451, 481, 485, 491, 624, 685, 693, 708, 1216, 1327, 1768, 1771, 1816, 1882.

A többi fondból több tételt idézek. Ezeknél az itt következő jegyzékben zárójelben adom az idézéshez használt rövidítést.

Pl. OL Csáky család levéltára, P 72. Kassai levéltár

Fasc. 598. Gazdasági ülések, Szendrő 1780–1817. (Gazd. ülés)

Fasc. 580., 638. Családülés, 1702–1816. (Családülés)

Ebben az esetben a törzsszám és az így megadott rövidítés az idézett jelzet.

Prímási Levéltár, Esztergom

Archivum saeculare (Arch. saec.)

Acta protocollaria (Prot.)

No 27. Urbárium 1754.

No 29. Urbárium 1765.

Archivum juridico-oeconomicum et directorale (Jur.)

Titulus V. Sedium dominalium juridica 1732–1848.

Titulus 8. Cassalia 1800–1847.

Titulus 9. Exactoralia 1776–1832.

Titulus 11. Regentionalia 1799–1848.

Titulus 39. Protocolla 1776–1848.

Titulus 41–48. Protocolla sedium oeconomicarum 1785–1876.

OL Bánffy család levéltára

P 14. 4. Családülés, 1796–1816.

OL Barna család levéltára

P 22. 26. Családülés, 1806–1846.

OL Batthyány család levéltára

P 1321. Bécsi központi igazgatás

Levelezőkönyv 1756–1761. (Lev.k.)

Bécsi főpénztár 1701–1767. (Főpénztár)

- P 1322. Körmendi központi igazgatóság
Tisztiszék 1732–1868. (Tisztiszék)
Levelezés 1757–1875. (Levelezés)
Főpénztár 1752–1781. (Főpénztár)
- P 1327. Bicskei tiszttartóság
1716–1815.
- P 1328. Enyingi tiszttartóság
Fogalmazványok 1801–1854. (Fogalm.)
Számadások 1707–1802. (Számadások)
- P 1338. Trautmannsdorfi hitbizomány
VII. Tisztiszék 1748–1812. (Tisztiszék)
IX–X. Utasítások 1750–1823. (Utasítások)

OL Balassa család levéltára

- P 1768. Központi igazgatás
Ispánok jelentései 1761–1845.
- P 1769. Kékkői uradalom
1. Tisztiszék 1804–1844. (Tisztiszék)
2. Gazdasági ülések 1716–1845. (Gazd. ülés)
- P 1770. Vágbesztercei uradalom
1–2. Utasítások 1683–1835. (Utasítások)
13. Alkalmazottak 1679–1821. (Alkalmazottak)
15. Úriszék 1770–1820. (Úriszék)
- P 1771. Eberhardi uradalom
1. Utasítások 1786–1834.

OL Csáky család levéltára

- P 71. Központi levéltár
Fasc. 131. 257. Családülés, 1788–1898.
- P 72. Kassai levéltár
Fasc. 598. Gazdasági ülések, Szendrő 1780–1817. (Gazd. ülés)
580. 638. Családülés 1702–1816. (Családülés)
- P 73. Illésházi levéltár
Fasc. 46. Tisztiszék 1772–1847.
- P 74. Kluknói levéltár
Fasc. 1–15. Tisztiszék 1742–1829. (Tisztiszék)
39. Családülés 1745–1836. (Családülés)
- P 77. Miscellanea
Fasc. II. 1. Gazdasági ülés 1809–1865.
- P 76. Elenchizálatlan iratok
Fasc. 699. 722. Családülés 1863–1897.

OL Dessewffy család levéltára

- P 86. A család által lajstromozott iratok
C.I.3. Fasc. Családülés, 1815–1840. (Családülés)
D.I.71. Tisztartói jelentések (Jelentések) 1758–1777.
F.I.16. Fehértói számadások (Számadások) 1781–1783.

P 92. Processualia
Fasc. LVI. Családülés, 1781–1810.

P 88. Familiaria
31. Családülés, 1782–1810.

OL Erdődy család levéltára

P 107. Fasc. LXXVI. Családülés, 1873–1890.

OL Esterházy család hercegi ágának levéltára

P 108. Törzslévélár, Repositorium 64. (Fasc. No) Fasc. A–C. 1743–1798.
Repositorium 82. Kórházak, 1713–1861.

P 117–119. Ágensek iratai, 1799–1830.

P 149. Birtokigazgatási iratok Fasc. DDD 1765–1798.

P 155. Központi birtokigazgatás
Bizottság 1751–1762. (Bizottság)
Hercegi utasítások 1791–1793. (Utasítások)
Protocollum über verschiedene Hochfürstlichen (Prot.) Commissionen 1734–1776.

P 162. Protocolla Commissionis Esterhazae celebratae (Prot. Esterháza) 1780–1784.
Protocolla commissionum Kismartoniensium (Prot. Kismarton) 1777–1790.

P 170. Acta regentia 1798–1799.

P 182. Birtokgazdálkodás
Számadások Fasc. o–z.

P 1816. Telekkönyvek 1727–1851.

OL Eszterházy család csákvári levéltára

P 187. Birtokigazgatás
II. A. Tisztiszék, 1746–1943.
II. G. Kórház, 1850–1944.

P 195. Eszterházy Móricz miniszterelnök
II. P. F. Tisztiszék 1918–1922.

OL Eszterházy család pápai levéltára

P 1216. Pápai uradalom
Capsa 64. No 265. Tisztiszék 1816–1820.

OL Eszterházy család tatabi levéltára

- P 210. Birtokigazgatás
III. Tisztiszék 1750–1884.

OL Festetics család levéltára

- P 274. Igazgatási ügyviteli segédkönyvek
Levelező könyvek 1779–1787. (Lev. k.)
Tisztiszék 1815–1911. (Tisztiszék)
A keszthelyi tiszttartóság levelező könyve (Tiszttartóság) 1798–1808.
Ügyészi hivatal, törvényszéken kívüli (Ügyészség) 1811–1827.
Keszthelyi kórház 1766–1853. (Kórház)
- P 276. Központi birtokigazgatás és gazdálkodás
E. Számadások, I. Keszthelyi uradalom 1782–1785.
- P 279. Directoratus
1792–1848. (Jkv. Iratok)
- P 286. OL által rend. birtokigazgatási iratok
3. Tisztiszék, 1814–1815.

OL Forgách család levéltára

- P 1882. Tiszaszentmártoni uradalom
Tisztiszék 1793–1830.

OL Harruckern család levéltára

- P 418. Fasc. P. Családülés, XIX. század

OL Kállay család levéltára

- P 343. 7. Családülés 1792–1869. (Családülés)
13. Úriszék 1775–1799. (Úriszék)

OL Károlyi család levéltára

- P 396. Acta publica, 24. Militaria, 1734–1756.
26. Resolutiones Cancellariae, 1714–1779.
27. Acta diversorum comitatum.
- P 397. Acta oeconomica
I. Nagykárolyi kerületi felügyelőség
A 1. Gazdasági bizottság leveleskönyve 1759–1761. (A.1.)
A 2. Jegyzőkönyve 1772–1792. (A 2.)
A 3. Praefectoratus 1786–1792. (A 3.)
A 4–5. Prot. sessionale 1788–1797. (A 4–5.)
A 1. 5. Tisztiszék 1814–1815. (Tisztiszék)
III. Csongrád–hódmezővásárhelyi felügyelőség
A 2. Gazdálkodószék 1814. (Gazd. szék)
- P 406. Központi gazdasági kancellária
Gazdasági és jogügyi igazgatóság
Protocolla 1792–1796. (Prot.)
Gazdasági ülés 1805–1806. (Gazd. ülés)

- P 407. Titoknoki hivatal 1818.
- P 408. Közös kormány 1827–1836.
- P 409. Jogügyigazgatóság 1832–1835.
- P 411. Pesti főpénztár 1800–1817.
- P 412. Központi számvevőség 1815–1819.
- P 414. d. Károlyi György, Főpénztár 1828–1848.
- P 1531. Nagykárolyi ügyészi hivatal
 Úriszék, büntető ügyek 1793–1794. (Úriszék)
 Jobbágyok egymás közti perei 1793–1814. (Jobbágyok)

OL Lónyay család levéltára

- P 451. 10. Családülés 1813–1846.

OL Madách (Majthényi) család levéltára

- P 481. Fasc. XLVI. Családülés 1785–1824.

OL Máriássy család levéltára

- P 491. I–V. k. Családülés 1746–1893.

OL Széchenyi család levéltára

- P 623. Törzslevéltár
 VII. k. 28. fasc. Családülés XX. század (Családülés)
 X. k. 11. cs. No 9–13. Nagycenki gazdasági bizottság 1787–1820. (Gazd. biz.)
- P 624. Lunkányi hagyaték
 3. Főpénztári elszámolások 1835–1853.

OL Zichy család levéltára

- P 707. Fasc. 102. et B.
 Tisztiszék 1782–1786. (Tisztiszék)
- Fasc. 197. No 1.
 Utasítások, XVIII. sz. (Utasítások)
- Fasc. 229. et A. No 1–2.
 Számadások, Lébényszentmiklós 1714–1741. (Lébényszentmiklós)
- Fasc. 233. No 1–2.
 Számadások, Adony 1768–1771. (Adony)
- Fasc. 261. No 1–30.
 Palotai bírák számadásai 1762–1782. (Palota)
- Fasc. 262. No 1–10.
 Palota község árvaügyei 1764–1799. (Árvaügy)

P 708. Zichy-Ferraris család
XXVI. Számadások 1783–1816.

OL E 323. Schmölnitzer Inspectorat Ober-Amt und Districtual-Berggericht

Fasc. 7. Uradalmi ügyek (tisztiszek) 1787–1791.

OL E 625. Óbuda–visegrádi uradalom ügyészenek általános iratai

5c./ Sedes oeconomicalis, jkv. 1835.

OL E 685. Gazdasági szék, Diósgyőr

Diósgyőr–tokaji koronauradalom 1785–1844.

OL E 693. Tokaji gazdasági iratok

Diósgyőr–tokaji koronauradalom Sedes oeconomicalis, Tokaj 1787–1803.

Fejér megyei Levéltár, Székesfehérvár

Zirci apátság, Előszállási uradalom.

Birtokigazgatási iratok. Gazdasági Tanács jegyzőkönyvei 1852–1878.

Hofkammerarchiv, Wien

Domänenakten 1769–1820.

Staatsgüter Niederösterreich, Oberösterreich, Böhmen.

A FELHASZNÁLT ORSZÁGOS LEVÉLTÁRI FORRÁSOK
A TÖRZSSZÁMOK SORRENDJÉBEN

- P 14 Bánffy család levéltára
P 22 Barna család levéltára
P 71 Csáky család központi levéltára
P 72 Csáky család kassai levéltára
P 73 Csáky család illésfalvi levéltára
P 74 Csáky család kluknói levéltára
P 76 Csáky család levéltára. Elenchizálatlan iratok
P 77 Csáky család levéltára. Miscellanea
P 86 Dessewffy család levéltára. A család által lajstromozott iratok
P 88 Dessewffy család levéltára. Familiaria
P 92 Dessewffy család levéltára. Processualia
P 107 Erdődy család levéltára
P 108 Esterházy család hercegi ágának levéltára. Törzslévélár. Repositorium
P 117-119 Esterházy család hercegi ágának levéltára. Agensek iratai
P 149 Esterházy család hercegi ágának levéltára. Birtokigazgatási iratok
P 155 Esterházy család hercegi ágának levéltára. Központi birtokigazgatás
P 162 Esterházy család hercegi ágának levéltára. Protocolla commissionis Esterhazae celebratae
P 170 Esterházy család hercegi ágának levéltára. Acta regentia
P 182 Esterházy család hercegi ágának levéltára. Birtokgazdálkodás
P 187 Eszterházy család csákvári levéltára. Birtokigazgatás
P 195 Eszterházy Móric miniszterelnök
P 210 Eszterházy család tatai levéltára. Birtokigazgatás
P 274 Festetics család levéltára. Igazgatási ügyviteli segédkönyvek
P 276 Festetics család levéltára. Központi birtokigazgatás és gazdálkodás
P 279 Festetics család levéltára. Directoratus
P 286 Festetics család levéltára. OL által rendezett birtokigazgatási iratok
P 343 Kállay család levéltára
P 396 Károlyi család levéltára. Acta publica
P 397 Károlyi család levéltára. Acta oeconomica
P 406 Károlyi család levéltára. Központi gazdasági kancellária
P 407 Károlyi család levéltára. Titoknoki hivatal
P 408 Károlyi család levéltára. Közös kormány
P 409 Károlyi család levéltára. Jogügyigazgatóság
P 411 Károlyi család levéltára. Pesti főpénztár
P 412 Károlyi család levéltára. Központi számvétség
P 414 Károlyi György
P 418 Harruckern család levéltára
P 451 Lónyay család levéltára
P 481 Madách (Majthényi) család levéltára
P 491 Máriássy család levéltára
P 623 Széchenyi család levéltára. Törzslévélár
P 624 Széchenyi család levéltára. Lunkányi hagyaték
P 707 Zichy család levéltára
P 708 Zichy-Ferraris család levéltára
P 1216 Eszterházy család pápai levéltára. Pápai uradalom

- P 1321 Batthyány család levéltára. Bécsi központi igazgatóság
P 1322 Batthyány család levéltára. Körmendi központi igazgatóság
P 1327 Batthyány család levéltára. Bicskei tiszttartóság
P 1328 Batthyány család levéltára. Enyingi tiszttartóság
P 1338 Batthyány család levéltára. Trautmannsdorfi hitbizomány
P 1531 Károlyi család levéltára. Nagykárolyi ügyészi hivatal
P 1768 Balassa család levéltára. Központi igazgatás
P 1769 Balassa család levéltára. Kékkői uradalom
P 1770 Balassa család levéltára. Vágbesztercei uradalom
P 1771 Balassa család levéltára. Eberhardi uradalom
P 1816 Esterházy család hercegi ágának levéltára. Telekkönyvek
P 1882 Forgách család levéltára. Tiszaszentmártoni uradalom

FELHASZNÁLT IRODALOM

A műveket a szerzők nevével idézem olyan esetben, ha az illetőtől csak egy művet idézek. Amennyiben a szerző több munkája is szerepel, a szerző neve mellé teszem a megjelenés évszámát. Ha egy évből – azonos szerzőtől – több mű is van, azt az évszám után A, B vagy C jellel jelölöm.

Acsády Ignác: A magyar jobbágyság története. Budapest 1950.

Ágoston Péter: A magyar világi nagybirtok története. Budapest 1913.

Alsó László: A községjegyző jogállása. Budapest 1925.

Alsó László: A nemesi község hatósága és szervezete. Budapest 1928.

Alsó-Lendva és Lenti várak udvarbírójának utasítása. MGSZ 1898 (V) 97–101.

Bakács István: Trautsohn herceg regéci uradalmának terméseredményei a XVIII. században. Budapest 1930.

Bakács István: A magyar jobbágy a XVIII. században. Sz 1936(70). 282–303.

Bakács István: Mezőgazdaságunk és az agrárszakirodalom a XVIII. században. Sz 1947(81). 140–151.

Bakács István: A Festetics család keszthelyi levéltára. Levéltári leltárak. 1. Budapest 1955.

Bakács István: Az Esterházy család hercegi ágának levéltára. Levéltári leltárak 2. Budapest 1956.

Bakács István: Népeségi és mezőgazdasági adatok a Széchenyi család Somogy–Zala megyei birtokairól a XVIII–XIX. sz. fordulóján. TstK 1958(2). 3–4. sz. 3–27.

Bakács István–Iványi Emma: Az Eszterházy család tatai és csákvári levéltára. Levéltári leltárak 25. Budapest 1964.

Bakács István: A Károlyi család nemzetségi és fóti levéltára. Levéltári leltárak 33. Budapest 1965.

Bakács István: A magyar nagybirtokos családok hitelügyletei a XVII–XVIII. században. Budapest 1965/A.

H. Balázs Éva: Jobbágylevelek. Budapest 1951.

Bán Péter: A nyugat-dunántúli Batthyány-uradalmak birtokigazgatási rendszere a XVII. század első felében. AtSz 1977. (XIX.) 1–2. sz. 24–71.

Barta László: A községjegyzői intézmény. Budapest 1882.

Bártfai Szabó László: A Forgách család története. Esztergom 1910.

Bártfai Szabó László: A sárvár-felsővidéki gróf Széchenyi család története. Budapest 1911, 1913.

Below, Georg: Probleme der Wirtschaftsgeschichte. Tübingen 1920.

Bendefy László: Mikoviny Sámuel megyei térképei. Budapest 1976.

Berényi Sándor–Martonyi János–Szamel Lajos–Szatmári Lajos: Magyar államigazgatási jog. Budapest 1966.

Berényi–Kovaacsics–Nagy: Bevezetés a szervezéstudományba. Budapest 1975.

Berlász Jenő: A Thurzó birtokok a XVII. század első harmadában. Budapest 1936.

Bojt Lajos: A fejérvári őrkanonokság (custodiatus) birtokainak története a XVII. század végétől 1833-ig. Budapest 1935.

Bónis György: Buda és Pest bírósági gyakorlata a török kiűzése után 1686–1708. Budapest 1962.

Bónis György: Pest-budai hivatali utasítások a XVIII. században. Budapest 1974.

Bubics Zsigmond–Merényi Lajos: Hg. Esterházy Pál nádor. Budapest 1895.

Csizmadia Andor: Hajnóczy József közjogi, politikai munkái. Budapest 1958.

Csizmadia Andor: Az egyházi mezővárosok jogi helyzete és küzdelmük a felszabadulásért a XVIII. században. Budapest 1962.

- Csizmadia Andor*: Magyar állam- és jogtörténet. Budapest 1972.
- Csizmadia Andor*: A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig. Budapest 1976.
- Csizmadia Andor*: L'enfant dans le droit hongrois, depuis le moyen âge jusqu'au 19ème siècle. L'enfant, V.k. Bruxelles 1976/A.
- Degré Alajos*: Úriszéki peres eljárás a Déldunántúlon a XVIII–XIX. században. LK 1961(32). 101–128.
- Degré Alajos*: A magyar nemesi (curialis) községek szervezete és gazdálkodása 1848 előtt. Levéltári évkönyv. I. Szombathely 1976. 100–118.
- Degré Alajos*: A magyar gyámsági jog kialakulása a dualizmus korának gyámsági kódexéig. (Szerk. Kovács Kálmán.) Budapest 1977.
- Dőry Ferenc*: Gr. Esterházy Miklós nádor udvari rendtartása 1630. körül. MGSZ 1901(VIII). 224–230.
- Éble Gábor*: A debrői uradalom birtoklási története. Budapest 1909.
- Éble Gábor*: A nagykárolyi gr. Károlyi család összes jószágainak birtoklási története. Budapest 1911.
- Eckhart Ferenc*: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Budapest 1946.
- Eckhart Ferenc*: A földesúri büntetőbíráskodás a XVI–XVII. században. Budapest 1954.
- Egy gondolat a gazdaságbeli tisztviselőknek neveléséről. TGy 1824. IX. 40–45.
- Ember Győző*: A m.kir. helytartótanács ügyintézésének története 1724–1848. Budapest 1940.
- Ember Győző*: Az újkori magyar közigazgatás története. Budapest 1946.
- Eörsi Gyula*: Összehasonlító polgári jog. Jogtípusok, jogcsoportok és a jogfejlődés útjai. Budapest 1965.
- Eperjessy Géza*: Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon 1686–1848. Budapest 1967.
- Erdélyi Aladár*: Régi magyar családi hitbizományok története és joga. Budapest 1912.
- Eszterházy János*: Az Eszterházy család és oldalágainak leírása. Budapest 1901.
- Fabricius Endre*: A magyar gazdatiszt. Budapest 1931.
- Farkas Gábor*: Az előszállási uradalom munkaerő-ellátottsága a tőkés gazdálkodásra való áttérés idején. Alba Regia 1965 (6). 147–153.
- Farkas Gábor*: Az intenzív állattenyésztés kezdetei az előszállási uradalomban 1810–1815. Alba Regia 1969(10). 188–191.
- Farkas Gábor*: Nagybirtokosok Fejér megyében a török kiűzése után. Fejér megyei történeti évkönyv. Székesfehérvár 1971 (5). 171–176.
- Frank Ignác*: A közigazság törvénye Magyarhonban. Buda 1845.
- Fügedi Erik*: Az esztergomi érsekség gazdálkodása a XV. század végén. Sz 1960(94). 82–124., 505–555.
- Fügedi Erik*: Uram, királyom. . . Budapest 1974.
- Für Lajos*: A csákvári uradalom a tőkés gazdálkodás útján 1870–1914. Budapest 1969.
- Gaál László*: Az Esterházy hercegi hitbizomány gazdálkodása 1930–1940. AtSz 1971(XIII). 86–127., 1972(XIV). 475–518.
- Galgóczi Károly*: Magyarország, a Szerbvajdaság s Temesi Bánság mezőgazdasági statisticája. Pest 1855.
- Gerendás Ernő*: Az esztergomi főkapitán garamszentbenedeki birtokkerülete a XVIII. század második felében. Budapest 1934.
- Gyurikovits György*: A mezőlaki uradalom. TGy 1820. III. 26–32.
- Hajnik Imre*: Az örökös főispánság a magyar alkotmánytörténetben. Budapest 1888.
- Hárich János*: A veszprémvölgyi apácakolostor birtokainak története 1526–1773. Pécs 1928.
- Hárich János*: Liszt Ferenc és az Esterházy hercegek. Budapest 1934.
- Holub József*: Egy dunántúli nagybirtok élete a középkor végén. Pécs 1943.
- Höman Bálint–Szekfü Gyula*: Magyar történet. Budapest 1936.
- Horváth Zoltán*: A községi önkormányzat és a parasztság. A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. c. kötetben. Budapest 1965.
- Ila Bálint*: Az írásbeliség szerepe a XVII. század gazdasági igazgatásában. LK 1946(24). 27–46.
- Ila Bálint*: Magánkancelláriai ügyintézés és magánlevéltári rendszer a XVII. század első felében. LK 1955(26). 123–147.
- Iványi Béla*: A kapuvári uradalom utasítása 1633-ból. MGSZ 1905(XII). 281–286.

- Iványi Béla:** A Fesztetics uradalom régi geometriái. Térképtudományi tanulmányok. Budapest 1958.
- Iványi Emma:** A földesurakat kiszolgáló parasztek. Tanulmányok a parasztság történetéhez c. kötetben. Budapest 1952.
- Jármay Edit:** A régéci uradalom üzeme a XVIII. század első felében. Budapest 1930.
- Jenny Ilona:** Sopron város falvainak viszonya a városhoz 1765–1836. Pécs 1930.
- Kállay István:** A családülés. LK 1972/A (43). 1–32.
- Kállay István:** Szabad királyi városok gazdálkodása Mária Terézia korában. Budapest 1972.
- Kállay István–Pataky Lajosné:** A Balassa család levéltára. Levéltári leltárak 55. Budapest 1972/B.
- Kállay István:** A városi igazgatás reformja Mária Terézia korában. LK 1973 (40). 117–135.
- Kállay István:** Az Esterházy hercegi hitbizomány központi igazgatása a XVIII. század második felében. Sz 1976 (MO). 853–913.
- Kállay István:** Nagybirtok és közigazgatás. TSz 1977. 2. sz. 333–347.
- Kállay István:** A móri uradalom birtokosainak genealógiája. Dunántúl településtörténete II. Pécs 1977/A. PAB–VEAB Ertesítő. 215–232.
- Kállay István:** Az uradalmi gazdasági bizottság. LK 1976 (47) 61–86.
- Kállay István:** Az úriszéken kívüli földesúri bíraskodás. Jogtörténeti tanulmányok IV. k. Budapest. (Sajtó alatt.)
- Kárffy Ödön:** Bartha Pál erdődi gondviselőmnek instructiója. MGSZ 1898(V). 268–276.
- Katona Mór:** A magyar családi hitbizomány. Budapest 1894.
- N. Kiss István:** A paraszti földvásárlás és kölcsönügylet kérdéséhez. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1969–1970. 121–132.
- Kollányi Ferenc:** A magánkegyúri jog hazánkban a középkorban. Budapest 1906.
- Komáromy András:** A gróf Fesztetics család hitbizományai. TT 1906(VII). 563–582.
- Komoróczy György:** Nádasdy Tamás és a XVI. századi magyar nagybirtok gazdálkodása. Budapest 1932.
- Koroknai Ákos:** Egy feudáliskori részvénytársaság szervezete és működése. LSZ 1977. 3. sz. 457–487.
- Kovács Kálmán:** Feudális vonások a magyar földtulajdonjogban a polgári korszak idején. Jogtudományi Közlöny 1970(25). 32–41.
- Közeghy Sándor:** Keszthelyi rendtartás 1661-ből. MGSZ 1895(II). 63–64.
- Lehoczky Tamás:** A zimonyi uradalom a Schönbornok kezén. MGSZ 1896(III). 172–173.
- A locsmándi uradalmi falvak rendtartása.** MGSZ 1898(V). 168–173.
- Magyar Zoltán:** Magyar közigazgatás. Budapest 1942.
- Maksay Ferenc:** Urbáriumok, XVI–XVII. század. Budapest 1959.
- A maritzali gazdaság rövid leírása.** TGy 1822. XII. 79–87.
- Mérei Gyula:** Mezőgazdaság és agrártársadalom Magyarországon 1790–1848. Budapest 1948.
- Mérey Klára:** Somogy megye mezőgazdasága 1790–1848. Kaposvár 1962.
- Mérey Klára:** A parasztság élete és sorsa a Somogy megyei Hunyady birtokon 1767–1867. Kaposvár 1975.
- Merényi Lajos:** Az alsólendvai uradalmi tisztség utasítása 1719-ből. MGSZ 1895(II). 339–345.
- Merényi Lajos:** A fertőszentmiklósi uradalom rendezése 1719-ben. MGSZ 1896(III). 93–101.
- Merényi Lajos:** A dombóvári uradalom rendtartása 1729-ben. MGSZ 1898(V). 77–91., 118–128.
- Merényi Lajos:** Hg. Esterházy Pál nádor utasítása kőszegi kulcsárjához. MGSZ 1902(IX). 467–470.
- Merényi Lajos:** A kapuvári uradalom személyzeti kiadásai 1690-ben. MGSZ 1902/A. (IX). 470–473.
- Merényi Lajos:** Hg. Esterházy Pál nádor ált. utasítása a tiszttartóhoz. MGSZ 1902/B. (IX). 473–474.
- Merényi Lajos:** A kaposvári uradalom 1720-ban. MGSZ 1905(XII). 43–56.
- Merényi Lajos:** A dombóvári uradalom a XVIII. század elején. MGSZ 1905/A. (XII). 320–338.
- Merényi Lajos:** A dombóvári kasznár és kulcsár utasítása 1755-ben. MGSZ 1906(XIII). 95–97.
- Nagy Gyula:** Orosháza története. Orosháza 1965.
- Nagy István:** A mezőgazdaság Magyarországon az abszolutizmus korában 1849–1867. Budapest 1944.
- Nagy István:** A magyar kamara 1686–1848. Budapest 1971.
- K. Nagy Sándor:** A jobbágyság története Magyarországon. Nagybecskerek 1891.
- Nagyváthy János:** A magyar gazdatiszt. Pest 1821.
- Őstör József–Petrovay Zoltán:** Hitbizományi jog. Budapest 1937.

- Pach Zsigmond Pál:** Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században. Budapest 1963.
- Pamlényi Ervin–Szekely György:** Magyarország története. Budapest 1964.
- Paulinyi Oszkár:** A bizottsági ügyintézés rendszeresítése a magyar udvari kamaránál 1749–1772. LK 1962(33). 15–26.
- Pethe Ferenc:** Pallérozott mezei gazdaság. Pozsony 1808.
- Pfahler, Carolus:** Jus Georgicum. Keszthely 1820.
- Pókay Dezső:** Nagybirtok igazgatása. Mezőgazdasági Szemle 1887.
- Primási utasítás a tisztartók részére.** MGSZ 1898(V). 388–396.
- Ravasch János:** A sárospataki uradalom gazdálkodása a XVIII. század első felében. Budapest 1938.
- Récsey Viktor:** A pannonthalmi főpátság győrszentmártoni jószágkerületének kormányzója által 1712-ben a hegyemesterek számára kiadott rendelet. MGSZ 1895(II). 55–56.
- Reizner János:** A mindszent-alyói uradalom történetéből. MGSZ 1895(II). 321–338.
- Rúzsás Lajos:** A baranyai parasztság élete és küzdelme a nagybirtokkal 1711–1848. Budapest 1964.
- Samu Mihály:** Hatalom és az állam. Budapest 1977.
- Sée, Henri:** La France économique et sociale au XVIIIe siècle. Paris 1925.
- Sinkovics István:** A magyar nagybirtok élete a XV. század elején. Budapest 1933.
- Soós Imre:** Az úrbéri birtokrendezések eredményei Sopron megyében. Sopron 1941.
- Sörös Pongrác:** A pannonthalmi főpátság története. VI. k. Budapest 1916.
- Ny. Straub Éva:** Adalékok a gabonaárak alakulásához Magyarországon 1828–1831. AtSz 1975. 1–2. sz. 129–151.
- Szabad György:** A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra. Budapest 1957.
- Szabó Dezső:** A herceg Festetics-család története. Budapest 1928.
- Szabó István:** A magyar parasztság története. Budapest 1940.
- Szádeczky Lajos:** Iparfejlődés és a czéhek története Magyarországon. Budapest 1913.
- Szalay József:** Magyarország nagybirtokainak igazgatása. Mezőgazdasági Szemle 1890.
- Szántó Imre:** A parasztság kisajátítása és mozgalmái a dunántúli Festetics-birtokon 1711–1850. Budapest 1954.
- Szekfü Gyula:** A magyar nagybirtok történeti szerepéről. Magyar Szemle 1928(2). 305–314.
- Szendrey István:** A községi gazdálkodás az Eszterházyak derecskei uradalmában a XVIII–XIX. században. AtSz 1962. (IV). 201–207.
- Szendrey István:** Egy alföldi uradalom a török hódoltság után. Budapest 1968.
- Szentiványi Béla:** A piarista kusztódiátus gazdaságtörténete. Budapest 1943.
- Szigetvári István:** Iratok a Rimamurány–Salgótarjáni Rt. Levéltárából. LK 1962(33), 1. sz. 150–159.
- Tárkányi Szűcs Ernő:** Vásárhelyi testamentumok. Budapest 1961.
- Tholt Judit:** A sárvári uradalom majorgazdálkodása a XVIII. század első felében. Budapest 1934.
- Tóth Tibor:** Az ellenőrzés és irányítás rendszere a reformkori mernyei uradalomban. Somogy megye múltjából 2. Kaposvár 1971. 139–158.
- Tóth Tibor:** A nagybirtoktól a nagyüzemig. Budapest 1977.
- Török János:** Magyarország legjelebb gazdasági s ipari vállalatainak ismertetése. I. k. Acsut. Buda 1841.
- Trócsányi Zsolt:** Teleki Mihály. Budapest 1972.
- Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában. I. Dunántúl.** Budapest 1970. Szerk. Felhő Ibolya.
- Utasítás 1668-ból az ungvári udvarbíró és számtartó részére.** MGSZ 1898(V). 146–160.
- Valentény Gáspár:** A Somogy megyei céhek. Szekszárd 1909.
- Varga Endre:** Űriszék. XVI–XVII. századi perszövegek. Budapest 1958.
- Varga Endre:** A magyar jogszolgáltatás átszervezése II. József korában. Sz 1960(94). 736–749.
- Varga Endre:** A királyi Curia 1780–1850. Budapest 1974.
- Varga János:** A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái 1767–1849. Budapest 1967.
- Varga János:** Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556–1767. Budapest 1969.
- Világhy Miklós–Eörsi Gyula:** Magyar polgári jog. Budapest 1962.
- Vinkler János:** A magyar jogszolgáltatási szervezet és peres eljárás. II. k. Pécs 1927.

- Vörös István:** A mezőtúri céhek élete. Szentgotthárd 1911.
- Wellmann Imre:** A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása. Budapest 1933.
- Wellmann Imre:** Mezőgazdaságtörténetünk új útjai. Domanovszky emlékkönyv. Budapest 1937. 664–714.
- Wellmann Imre:** Tessedik és a magyar agrárfejlődés. AtSz 1961(III). 206–219.
- Wellmann Imre:** Földművelési rendszerek Magyarországon. AtSz 1961/A(III). 344–366.
- Wellmann Imre:** Pest megye parasztsága és az úrbérrendezés. Tanulmányok Pest megye múltjából. Budapest 1965. 155–202.
- Wenzel Gusztáv:** Magyarország mezőgazdaságának története. Budapest 1887.
- Zimányi Vera:** Jobbágy Dániel rohonc-szalonaki provisor tisztartói működése 1634–1653. AtSz 1959(II). 91–114.
- Zimányi Vera:** Majorsági gazdálkodás a rohonc-szalonaki társadalomban a XVII. század derekán. AtSz 1962(IV). 25–51.
- Zimányi Vera:** A herceg Batthyány család levéltára. Levéltári leltárak 16. Budapest 1962/A.
- Zimányi Vera:** A rohonc-szalonaki uradalom és jobbágysága a XVI–XVII. században. Budapest 1968.
- Zimányi Vera:** A nagymartoni kerület gazdaság- és társadalomtörténete a XVI. századtól 1767-ig. Sz 1972(106). 5–55.
- Zlinszky Imre:** A magyar magánjog mai érvényében. Budapest 1902.
- Zsoldos Ignác:** A szolgabírói hivatal. Pápa 1844.

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

Arch. saec.	Archívum saeculare
AtSz	Agrártörténeti Szemle
d	dénár
fasc.	fasciculus
fogalm.	fogalmazvány
gr	garas
gazd. biz.	gazdasági bizottság
gazd. szék	gazdálkodószék
gazd. ülés	gazdasági ülés
instr.	instrukció
jkv.	jegyzőkönyv
K	korona
kr	krajcár
lev. k.	levelezőkönyv
LK	Levéltári Közlemények
LSz	Levéltári Szemle
MGSz	Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle
OL	Országos Levéltár
PAB–VEAB Értesítő	Pécsi Akadémiai Bizottság–Veszprémi Akadémiai Bizottság Értesítő
Pft	pengő forint
prof.	protocollum
Rft	rajnai forint
Sz	Századok
TGy	Tudományos Gyűjtemény
TStK	Történeti Statisztikai Közlemények
TSz	Történelmi Szemle
TT	Történelmi Tár
Vft	váltóforint

MUTATÓ

A mutató személy- és helységneveket, valamint tárgyszókat tartalmaz. A személynevek után feltüntetjük a birtokkormányzatban betöltött tisztséget, a helységneveknél a korabeli megye nevét. Azoknál a helységeknél, amelyek ma nem Magyarországhoz tartoznak, megadjuk a mai nevet és az ország nevét. Tárgyszót viszonylag kevesebbet vettünk fel a mutatóba, mivel a kötet tárgyilag tagolt.

- Abád (Heves) 17**
Abos Antal csűrbíró 112
Acsády Ignác 235
Adony (Fejér) 17
Adonyi György jogügyigazgató 61
Ágoston Márton levéltáros 68
Agyagos (Sopron) 152
Alcsút (Fejér) 48, 82, 102, 108, 111–112
Aldebrő (Heves) 100, 125, 186
Almás (Hont) 220
Almássy család 102
Alsógalla (Esztergom) 201
Alsólendva (Zala, Dolnja Lendava, Jugoszlávia)
 14, 72–73, 89, 109, 111–112, 117, 124,
 140, 146–148, 154–155, 161, 174, 189,
 208, 218, 229, 232, 250, 264–265, 275
Alsópulya (Sopron, Unterpullendorf, Ausztria)
 282
Alsósegesd (Somogy) 189
Alsószlovinka (Szlovinka, Szepes, Csehszlovákia) 245, 251
Alsótiszovnyik (Nógrád, Dolni Tisovnik, Csehszlovákia) 261
Alsózsíd (Zala) 91, 280
Andrásfalva (Vas) 223
Angyalffy Mátvás 100
Apáca (Csanád) 40
Apáti (Somogy) 209
Appel Károly gazdatiszt 102
Árva (Árva, Podzámok, Csehszlovákia) 89
Ászár (Komárom) 23, 176
- Bábolna (Komárom) 106**
Badacsonytomaj (Zala) 179, 258
Bag (Nógrád) 113
Baj (Komárom) 166
Bajna (Esztergom) 117, 119–120
Bakács István 79
Balassa család 9, 12, 19, 22, 46, 48–49, 67, 117–118, 123, 255, 271, 304
Balassa Ferenc 98–99
Balassa Sándor 47, 49
Balassagyarmat (Nógrád) 48, 63, 229, 247–249, 253, 261, 271, 274
- Balaton 186**
Balatonberény (Somogy) 167
Balatonederics (Zala) 261
Balatonfüred (Zala) 189
Balatszentgyörgy (Somogy) 13, 163
Balogh János káplár 100
Balsa (Szabolcs) 291
Bán József ispán 81
Bánfalva (Moson, Apetlon, Csehszlovákia) 79
Bánffy család 9, 27–31, 38–39, 41–45, 67, 69, 200, 211, 252
Bánffy István 38
Bánffyhunyád (Kolozs, Huedin, Románia) 39
Bánhida (Komárom) 146, 246
Baranyay László csűrbíró 112
Barcza Ádám igazgató 120
Barcs (Somogy) 144, 179, 191
Barlafalva (Szatmár, Berleşti, Románia) 183
Barna család 9, 27
Barna Mihály 27
Baróthy Pál ügyész 34
Baróthy Sándor ügyész 28
Bártfai Szabó László 42
Bartosságh József gazdatiszt 102
Báthory Antal írnok 72
Báthory Istvánapidijas 115
Bátor → Nyírbátor
Bátorkeszi (Esztergom, Bátorove Kesy, Csehszlovákia) 181
Batthyány család 9, 11–13, 18, 20–21, 48, 50, 59–60, 63, 67, 69–71, 81, 83–87, 94–96, 102, 106, 110, 116, 119–120, 123, 128, 132, 138, 153–154, 156, 159, 161, 165, 167, 169–170, 177–178, 189–190, 194, 222–223, 235, 237, 245, 265, 292
Batthyány József György 54–55, 81
Batthyány Károly 60
Bátyu (Bereg, Uzlovoje, Szovjetunió) 43
Baumgarten Zsigmond ágens 114
Bazin (Pozsony, Pezinok, Csehszlovákia) 107
Bécs (Ausztria) 21, 31, 39, 44, 53, 60, 63, 80–82, 84–85, 95, 114, 128, 131, 154, 156, 165–166, 169–170, 190, 224, 275, 278

- Bécsújhely (Ausztria) 79, 155, 164, 244, 273
 Békéscsaba — Csaba
 Bél (Hont) 274
 Belatinc (Zala, Beltinci, Jugoszlávia) 17
 Belegrád (Szabolcs) 201
 Belezna (Somogy) 74
 Bellye (Baranya, Bilje, Jugoszlávia) 100
 Béltek — Nyírbélték
 Beniczky Adolf 30
 Bérletek 143–145, 285
 Bernard építőmester 131, 133
 Berzence (Somogy) 13
 Berzété (Gömör, Brzotýn, Csehszlovákia) 38
 Bezéredy Ignác főkormányzó 120
 Bia (Pest-Pilis) 119–120
 Bicske (Fejér) 12, 21, 83, 86, 96, 231, 245
 Biharpüspöki (Bihar, Episcopia, Románia) 31
 Bikolpuszta (Esztergom) 209
 Bincz György bécsi könyvtáros 81
 Bíró Sámuel ügyész 189
 Bittse (Trencsén, Bytčica, Csehszlovákia) 14, 73, 76, 89, 99, 119, 125, 127, 171, 174, 189, 196, 214, 222, 250, 279
 Boglár — Vértessoglár
 Bojt Lajos 103
 Bokod (Komárom) 133, 140
 Boldogasszony (Moson, Frauenkirchen, Ausztria) 14, 89, 134, 142–143, 160, 167, 171, 177, 182, 184, 194, 197, 210, 245, 272–273
 Boldogasszonyfa (Vas) 261
 Boldogasszonytelek (Bihar) 40
 Boly (Baranya) 60
 Borbolya (Sopron, Walbersdorf, Ausztria) 227
 Boróczy család 102
 Borosznok (Nógrád, Brusnik, Csehszlovákia) 219
 Borsiczky ügyész 98
 Boz (Sopron) 272
 Börvely (Szatmár, Berveni, Románia) 135
 Börzenca (Zala) 160
 Brezova (Nógrád, Brezovka, Csehszlovákia) 253
 Bright, John 22
 Bruck (Ausztria) 273
 Brúneck József jószágigazgató 102
 Buda 43, 63, 84, 114, 190, 213, 235
 Budetin (Trencsén, Budatin, Csehszlovákia) 13, 22
 Buják (Nógrád) 14, 77–78, 89, 112–113, 115, 130, 144, 164, 171, 222, 225, 237, 282
 Büdöskút (Sopron, Steinbrunn, Ausztria) 141, 244
 Büdöskút (Zala) 217
 Cenk — Nagycenk
 Cifraszállás (Szabolcs) 291
 Cinfalva (Sopron, Siegendorf, Ausztria) 73, 89, 113, 171
 Csaba (Békés) 40, 165
 Csáca (Trencsén, Čadca, Csehszlovákia) 171, 221
 Csáktornya (Zala, Čakovec, Jugoszlávia) 13, 163, 170
 Csákvár (Fejér) 23, 46–48, 51, 79, 125, 127–128, 132–133, 139, 142, 147, 149, 151, 156, 162, 164, 173, 175–176, 179, 182, 193, 195, 201–202, 205, 209, 211, 213–214, 222–223, 228, 230, 249, 252, 257, 276, 280, 286–291
 Csáky Ágoston 28
 Csáky Albin 32, 40
 Csáky Antal Vince 32–33
 Csáky család 9, 12–14, 20, 22, 27–36, 38–49, 51, 53, 63, 66, 69–71, 81, 83–84, 108, 113, 115–118, 125, 127, 131, 133, 141–142, 147, 153–154, 156, 158, 161, 165, 173, 175, 183, 186, 190, 192, 194–196, 198–199, 204, 212–213, 222–224, 229, 231, 235–236, 238, 240, 243, 246, 249, 251–255, 260–263, 271, 281, 293–294, 296
 Csáky Ferenc 47
 Csáky György 66
 Csáky Imre 30, 32, 39, 47
 Csáky István 32, 41, 43
 Csáky János 43
 Csáky Károly 32
 Csáky Lajos 28
 Csáky Miklós 33
 Csáky Móric 32
 Csáky Petronella 42
 Csáky Sándor 28
 Csáky Tivadar 28, 30
 Csáky Vidor 43
 Csáky Zsigmond 41, 70
 Csanálos (Szatmár, Urziceni, Románia) 172, 251, 254
 Csány (Csongrád) 168, 262
 Csaplovits Dániel levéltáros 69
 Csapó levéltáros 69
 Császár (Komárom) 291
 Császárfalu (Sopron, Kaisersdorf, Ausztria) 282
 Cséfa (Bihar, Cefa, Románia) 30, 34, 38, 40, 235, 238
 Csencs (Vas) 279
 Csepánfalva (Szepes, Štepanov, Csehszlovákia) 38, 67
 Csepreg (Sopron) 182
 Csepreghy Mihály számvevőszéki igazgató 71
 Cserszeg (Zala) 263
 Csetenye (Szepes, Četin, Csehszlovákia) 34

- Csobánc (Zala) 14, 72, 89, 98, 184, 220, 275
 Csokonya (Somogy) 17, 68, 137, 139, 162, 196, 219, 228, 249, 268
 Csomaköz (Szatmár, Ciemești, Románia) 254
 Csongrád (Csongrád) 16, 22, 62, 69, 158, 174–175, 179
 Csorna (Sopron) 132, 209, 222, 226
 Csorvás (Békés) 41
 Csurgó (Fejér) 13, 182
- Daróc —> Királydaróc
 Debrecen (Hajdú) 30, 40, 69, 122, 158
 Debrő —> Aldebrő
 Dég (Veszprém) 13
 Degré Alajos 6, 217, 233, 237, 242
 Derecske (Bihar) 14, 78, 89, 99, 102, 109, 114, 200, 247, 278
 Derekegyháza (Csongrád) 69, 80, 165, 180, 182
 Dérföld (Sopron, Dörl, Ausztria) 73, 89, 268
 Desseffy család 9, 28–31, 33, 38, 41, 44, 67, 84, 87, 145, 210, 223, 238, 291
 Desseffy Ferenc 33
 Desseffy György 291
 Desseffy János 33
 Desseffy József 33
 Desseffy Miklós 33
 Desseffy Sámuel 33
 Deveser (Veszprém) 287–288
 Dinnyépuszta (Fejér) 74
 Divény (Nógrád, Divin, Csehszlovákia) 12, 17, 19, 22, 248, 250, 255, 261, 282
 Dob (Szatmár, Doba, Románia) 283
 Doba (Veszprém) 251
 Dobogó (Zala) 181
 Dobos János írnok 115
 Dobsza (Somogy) 15
 Dóczy Adám ügyész 98
 Domanovszky Sándor 8–10, 98
 Dombóvár (Tolna) 14, 69, 75, 77, 83, 89, 101, 113, 116, 141, 146–148, 154–155, 164, 174, 176, 188, 195, 220, 225, 232, 264, 275
 Dombrády Antal tisztartó 78
 Döbrököz (Tolna) 248
 Dörgicse (Zala) 15
 Drégely (Hont) 15
 Dubnitzky János kerületi számvevő 32
 Dunaalmás (Komárom) 186
 Dunaföldvár (Tolna) 155
 Dunkl Antal uradalmi kancelláriai titkár 62
- Ebenfurt (Ausztria) 171, 223
 Eberhard (Pozsony, Éberhárd, Csehszlovákia) 12, 19, 22
 Éble Gábor 54, 125
- Eckhart Ferenc 233, 235, 237, 242, 249
 Egervár (Zala) 17, 181
 Egregy (Zala) 91
 Egry László felügyelő 106
 Előszálláspuszta (Fejér) 83, 121
 Ember Győző 211
 Encsencs (Szabolcs) 121
 Endrőd (Békés) 222
 Engel Antal mérnök 228
 Enzersdorf (Ausztria) 154, 156, 159, 161, 165, 170
 Enyicke (Sáros, Haniska, Csehszlovákia) 30, 33
 Enying (Veszprém) 12, 21, 81, 86, 96, 119, 132, 157, 162, 165, 170, 173, 201, 225–226, 228
 Eötvös számvevő 72
 Eperjes (Sáros, Prešov, Csehszlovákia) 33
 Építkezések 129–133
 Erdélyi Károly igazgató 106
 Erdőd (Szatmár, Arded, Románia) 16, 24, 62, 69, 120, 139, 141, 144, 147, 154, 159–160, 167, 169, 172, 183, 238
 Erdődy család 9, 38
 Ernyey felügyelő 175
 Érsekújvár (Nyitra, Nové Zámky, Csehszlovákia) 15
 Esterházy hercegi család 9, 12, 14–16, 18, 20–21, 48, 53, 55, 58–59, 61–62, 66, 71, 74, 77, 82, 84, 89–90, 94–99, 101–102, 106, 109, 111–112, 114, 116–117, 119, 123, 127, 133, 148, 155, 166, 176, 180, 185, 188, 190–191, 193, 196, 215, 217–218, 220, 223, 230–231, 242, 247, 264–266, 279, 283, 291–296, 300–302, 304
 Esterházy József 68, 106
 Esterházy Mihály 68
 Esterházy Miklós nádor 239
 Esterházy Miklós József 54, 97, 101, 105, 196, 249, 264, 304
 Esterházy Pál nádor 109, 169, 212, 215, 301
 Esterházy Pál Antal 53, 66, 68, 75, 80, 97, 130, 170, 188, 215, 238, 245, 294
 Esterházy zászlóalj 196–197
 Eszeny (Szabolcs, Eszeny, Szovjetunió) 40, 44
 Esztergom (Esztergom) 15, 48, 78, 130, 132, 138, 141, 157, 181, 212, 252, 264, 266, 270
 Esztergomi főkapitány 9, 11, 79, 105
 Esztergomi primás 9, 11–12, 15–16, 18, 20, 46, 50–53, 55, 58–59, 71, 75, 77, 102, 105, 107, 109, 112, 144, 157, 192, 195, 205–206, 210, 218–219, 225, 240, 255, 264–265, 272, 293–295
 Eszterháza (Sopron) 171, 223
 Eszterházy Dániel 67
 Eszterházy Ferenc 68

- Eszterházy grófi család 9, 18, 23, 46, 48, 52,
 79, 108, 112, 117, 143, 180, 194, 215
 Eszterházy István 143
 Eszterházy Mátyás 290
 Eszterházy Móríc 290
 Etyek (Fejér) 132
 Ezüstmosó 185
- Fabricius Endre 103**
Fabricius László 102
Farkasasó (Szatmár, Farcaşa, Románia) 38, 44
Fehéregyháza (Sopron, Donnerskirchen, Ausztria) 130, 169
Fehérgyarmat (Szatmár) 16, 62, 172, 185, 269
Fehértó (Szabolcs) 87
Fehérvár → Székesfehérvár
Fejérvári örkanonokság 9, 12, 15–16, 49, 71, 105, 114, 117–118, 122–123, 214
Fekete György személynök 191
Feketeváros (Sopron, Purbach Ausztria) 140, 193, 214, 230, 247, 269
Felsősztergály (Nógrád, Horné Stráre, Csehszlovákia) 248
Felsőkörtvélyes (Zemplén, Vyšni Hrušov, Csehszlovákia) 224
Felsőlászó (Sopron, Oberloisdorf, Ausztria) 231, 266
Felsőörs (Zala) 224
Felsőpáhok (Zala) 179
Felsőpulya (Sopron, Oberpullendorf, Ausztria) 278
Fenékpusztá (Zala) 139, 159, 173, 186
Fény (Szatmár, Foeni, Románia) 172, 222
Fertőszentmiklós (Sopron) 116, 142, 147, 160, 166, 180
Festetics család 9, 12–14, 18, 22, 24, 47–48, 50, 62–64, 76–77, 80, 84, 90–95, 104, 106–107, 110–112, 116–118, 120, 123, 133, 163, 166, 170, 173, 189–190, 224–225, 237, 255, 277, 279, 281, 295–296, 300–301
Festetics György 60–61, 99, 215, 295
Festetics Kristóf 215
Festetics László 66, 100, 163, 217
Festetics Pál 99
Fischer Kristóf 8
Folkmar (Szepes, Velký Folkmar, Csehszlovákia) 127, 139, 154, 195, 218, 229–230, 245, 248, 250–252, 258, 280
Forgách család 9, 12, 17–18, 48, 63, 75, 109, 113, 117–118, 121, 170, 175, 177, 217, 233, 235, 250, 253, 260, 262, 264, 268, 271–273
Fornapusztá (Fejér) 162
Fót (Pest-Pilis) 16, 151
- Földmérő 48, 114**
Földvár → Dunaföldvár
Fraknó (Sopron, Forchtenau, Ausztria) 14, 73, 82, 89, 101, 114, 119, 130, 140, 143, 150, 154–155, 171, 215, 216, 220, 224, 227, 256, 267, 269, 273, 276, 301
Frank Ignác 168
Fridman (Szepes, Fridman, Csehszlovákia) 45
Fürdők 133
Füred → Balatonfüred
Füzér-Radvány (Abaúj) 16
- Gaál László 291**
Gács (Nógrád, Halič, Csehszlovákia) 17
Gálffy György levéltáros 30, 70
Galgóc (Nyitra, Hlahovec, Csehszlovákia) 17
Galgóczi Károly 100, 140
Galla → Alsógalla
Gálos (Moson, Gols, Ausztria) 119, 238
Ganna (Veszprém) 288
Garamszentbenedek (Bars, Hronský Benedik, Csehszlovákia) 11, 20, 105, 108–109, 112, 117–118
Garta (Sopron) 141, 154
Gáspár Sándor jószágigazgató 55, ügyész 62
Gazdasági Tükör 104
Gelse (Zala) 276
Genealógia 42, 67
Georgikon 70, 99–100
Geöcz Ferenc személyi titkár 79
Géres (Szatmár, Garsa mare, Románia) 152
Gericis ülnök 163
Gesztes (Komárom) 23, 47, 101, 106, 108, 114, 121, 134, 151, 182, 190, 285
Ghyczy Ádám praefectus 106
Ghyczy Ignác praefectus 120
Gimes (Nyitra, Gyemes, Csehszlovákia) 17
Glatz tisztartó 224
Glavina Lajos levéltáros 74
Gombás István méhészfelügyelő 98
Gombaszeg (Gömör, Hubová, Csehszlovákia) 183–184
Goricsa (Vas, Gorica, Jugoszlávia) 170
Gödöllő (Pest-Pilis) 106, 108–109, 111, 114
Gölle (Somogy) 15
Gölnic (Szepes, Göllnitz, Csehszlovákia) 69, 255
Gömör megyei Vasművelők Egyesülete (1845) 46
Gönc-Ruszka (Abaúj) 31
Gönyű (Győr) 214
Görgő (Abaúj, Harhov, Csehszlovákia) 198
Görögszállás (Szabolcs) 291
Grassalkovich Antal 102
Grassalkovich család 9, 20, 106, 108

Graz (Ausztria) 128, 157
Gutta (Komárom, Gúta, Csehszlovákia) 15

Gyál (Pest-Pilis) 175
Gyékényes (Somogy) 73
Gyón (Fejér) 276
Győr (Győr) 155, 176, 224, 227, 291
Győri jezsuita kollégium 105, 283
Győrök → Meszesgyőrök
Győrság (Győr) 291
Gyula (Békés) 70, 165, 236
Gyulaffy-család 68
Gyulakeszi (Zala) 98, 220
Gyurikovics Mátyás ágens 114

Habsburg család 9, 46, 116
Halászat 166–167
Haller Antal 79
Haller Istvánné 179
Halogy (Vas) 141
Hámor (Szepes, Hámboerek, Csehszlovákia) 139,
248, 250, 270, 274
Harmincados 191
Hárossy Antal jegyző 99
Harruckern család 9, 27–28, 31, 33, 36,
38–44, 68, 70–71, 145, 222, 236, 298
Harruckern Domokos 27
Harruckern György 39
Harruckern Jozefa 27
Harsányi János hercegi titkár 59
Hatvan (Heves) 171
Hayden János Mihály földmérő 114
Haydn, Joseph 117
Hedry uradalom 253
Hegyesd (Zala) 131, 183–184
Hegykő (Sopron) 17, 158
Herbeviller gr., a kismartoni bizottság elnöke
55, 152, 180, 189, 278, 282
Herczeg Mihály kondás 125
Herczer János számvevő 107
Hernádpusztá (Szepes, Kubachy, Csehszlovákia)
282
Hertnek (Sáros, Hertnik, Csehszlovákia) 17
Hetes (Somogy) 68
Héthárs (Sáros, Lipiany, Csehszlovákia) 145
Hévez (Pest-Pilis) 144, 164
Hévíz (Zala) 133, 229
Hidegkút (Zala) 165
Hidegség (Sopron) 173, 254, 279
Hídvég (Somogy) 125
Hídvég-Ardó (Abaúj) 174, 220
Hirm (Sopron, Hirm, Ausztria) 168
Hitbizomány 29–30
Hitelügyletek 79
Hivatal 58

Hochleitner felügyelő 158
Hódmezővásárhely (Csongrád) 16, 22, 48–49,
60, 72, 77–78, 125, 135, 139, 141–142,
144, 149, 151, 165, 172, 174–175, 196,
216, 235–236
Hoffmann Sándor politikai megbízott (1919)
290
Hollós (Vas) 277, 288
Homok (Somogy) 258
Homokkomárom (Zala) 128, 157, 177, 182,
252
Homonna (Zemplén, Humenné, Csehszlovákia)
141, 208, 222, 241
Horváth József számtartó 74
Hotkóc (Szepes, Zehra, Csehszlovákia) 38
Hrabkó (Sáros, Hrabkov, Csehszlovákia) 263
Hrisóc (Szepes, Hrišovce, Csehszlovákia) 200,
210, 218, 240, 260–262, 270–271
Hultsikpuszta (Szepes, Hultšik, Csehszlovákia)
36
Hunyady család 9, 18, 102, 119, 123, 136, 159

Igmánd → Nagyimánd
Iharosberény (Somogy) 119, 123
Illéfalva (Szepes, Ilišovce, Csehszlovákia) 13,
22, 46, 48, 83, 115, 125–127, 173, 175,
192, 210, 213, 253, 255, 261, 276–277,
280, 282
Inkey család 119, 123
Inota (Fejér) 217, 251
Inskripció 281–283, 304
Inta (Vas) 12, 21, 162
Intibus György erdőmester 119
Ipolypásztó (Horit, Pastovce, Csehszlovákia) 14,
78, 89, 119, 124, 245
Istvánd (Zala) 261, 289
Ivány (Sopron) 17, 125, 161

Jád (Somogy) 68
Jenő (Nógrád, Jéne, Csehszlovákia) 157
Jeszenák Lajos jogügyigazgató 61
Jezerniczky Károly hercegi titkár 59
Jobbágy család 102
Jobbágyfelszabadítás 284–285
Joelson Károly ágens 114
József, II. uralkodó 207, 242–243
József nádor 102
Józsefháza (Szatmár, Iojib, Románia) 181

Kabold (Sopron, Kobersdorf, Ausztria) 14, 73,
89, 142, 155, 164, 185, 210, 213
Kaiser Mihály ügyvéd 42
Káld (Vas) 282
Kállay család 9, 28, 30–31, 35–36, 38–45,

- 67–69, 145, 149, 194, 200, 210–211, 223, 238, 247, 250, 256, 271, 277
- Kállay József 41
- Kállay László 41
- Kállay Péter 44
- Kálló —→ Nagykálló
- Kálmáncsa (Somogy) 73, 246
- Kalotaszeg (Kolozs, Sincraiu, Románia) 39
- Kalyava (Szepes, Kalava, Csehszlovákia) 144, 200, 245
- Kám (Vas) 282
- Kanizsa —→ Nagykanizsa
- Kaplonczay Eliás felügyelő 276
- Kaplony (Szatmár, Cápeleni, Románia) 131, 149, 154
- Kaposvár (Somogy) 14, 77, 89, 124, 212, 236, 301
- Káposztafalva (Szepes, Hrabušices, Csehszlovákia) 31
- Kapuvár (Sopron) 12, 14, 73, 76, 89, 118, 123, 140–141, 146–147, 151–152, 155, 158, 164, 182, 184, 191, 193, 225, 230, 238, 242, 255, 264, 268, 273–274
- Kardospuszta (Békés) 42
- Karner János, az uradalmi kancellária vezetője 62
- Károly, III. uralkodó 102
- Károly —→ Nagykároly
- Károlyi Antal 27, 49, 54, 56, 62, 77, 79, 220, 294, 301
- Károlyi család 9, 12, 16–17, 20, 22, 24, 27, 48, 50–51, 53, 55, 58, 60–64, 66–67, 69–72, 75, 77–81, 83–84, 100, 102, 106, 110–111, 114–116, 120–122, 131, 134, 141, 144, 172, 180–181, 183, 188, 190, 193–194, 196–197, 220, 227, 235–236, 238, 260, 262, 265–267, 276, 283, 293–297, 300
- Károlyi ezred 197
- Károlyi Ferenc 197
- Károlyi György 60, 106, 119–120, 123, 185
- Károlyi István 60, 69
- Károlyi József 59, 62
- Károlyi Lajos 60
- Károlyi Sándor 197, 229, 300
- Kassa (Abaúj, Košice, Csehszlovákia) 66, 213, 251–252
- Kastenthal József kerületi titkár 185
- Kaszaper (Csanád) 40, 291
- Katonaság (földesúri magán) 196–197
- Kéc (Bihar) 16, 36
- Kecskéd (Komárom) 246, 289
- Keglevich Károly 79
- Kékkő (Nógrád, Modry Kamen, Csehszlovákia) 12, 19, 22, 46–47, 67, 117–118, 132, 139, 190, 218–219, 228–229, 234, 236, 241, 246, 248, 250, 255, 260–261, 266, 272, 278, 281, 283, 304
- Kemence (Abaúj) 17, 235, 260
- Kéménd (Zala) 133, 146–147, 156, 163, 198, 261
- Kenese (Veszprém) 251
- Kenezipuszta (Bihar) 40
- Képiró György festő 131
- Kerbovics András írnok 115
- Keresztes (Fejér) 182
- Keresztúr (Sopron, Kreutz, Ausztria) 14, 73, 89, 101, 131, 150, 155–156, 164, 180, 182, 184, 216, 227, 268, 278, 281–282
- Kerndl udvarbíró 73
- Keszthely (Zala) 13, 46, 51–52, 62, 65, 67, 69, 76–77, 80, 90–91, 94–95, 97, 99–100, 102, 107, 114–115, 117–118, 123, 130, 132–133, 135–137, 139, 146–151, 153, 156, 158–160, 162–163, 165, 167, 169–170, 173–179, 181, 186, 189–190, 198, 207, 209, 211–212, 215–216, 218, 223, 225, 228–229, 231, 237, 240–241, 254–255, 257, 261, 263, 266–267, 270, 272, 274, 276–277, 279–280, 283, 286–287, 301
- Kéthely (Somogy) 119, 123, 252
- Kibecsültetés 248
- Királydaróc (Szatmár, Craidarolt, Románia) 16, 36, 135, 145, 149, 154, 162, 164, 169, 172, 181–182, 185, 198, 208, 220–221, 253, 260, 273
- Királyfalva (Vas, Königsdorf, Ausztria) 257
- Kisganna' —→ Ganna
- Kishársfa (Sopron, Lindgraben, Ausztria) 213
- Kishnilcsek (Szepes, Hnilček, Csehszlovákia) 222
- Kishöflány (Sopron, Kleinhöflein, Ausztria) 140, 154, 224, 272
- Kisjenő (Arad, Chişineu, Románia) 102
- Kiskanizsa (Zala) 178, 279
- Kiskozma (Fejér) 205
- Kislónya (Bereg) 223
- Kismaros (Nógrád) 180
- Kismarton (Sopron, Eisenstadt, Ausztria) 14, 48, 50, 56, 66–75, 77, 79–80, 82–84, 89–90, 94–96, 98, 101, 105–107, 113–119, 124–127, 130–140, 142–143, 145, 147–148, 150–151, 154–161, 164, 166–169, 171, 174, 178–180, 182–184, 188–195, 197–198, 205, 207, 209, 212–216, 220–221, 223–230, 234–235, 237–238, 240–244, 247–248, 250, 254, 256–257, 264–269, 272–276, 279–280, 282–283, 296, 300–301, 303–304
- Kismóruszta (Komárom) 283
- Kiss István, N. 264, 278
- Kisszalatnya (Zólyom, Slatinka, Csehszlovákia) 180
- Kistóti (Bihar) 40

- Kisújfalu (Bihar) 38, 40–41
 Kisújfalu (Nógrád, Nová Vieska, Csehszlovákia) 248
 Kisvárdá (Szabolcs) 14, 68, 78
 Kisvenyimpuszta (Fejér) 121
 Klauzál Imre 102
 Klobusiczky Ignác 58
 Kluknó (Szepes, Kluknava, Csehszlovákia) 13, 22, 49, 81, 116, 125, 127, 131–136, 139, 141–142, 144, 147–148, 154, 158, 161–162, 165, 167, 169, 173, 175–177, 181, 183, 186, 195, 198–199, 202, 204, 208, 210, 212–217, 219–223, 240, 242, 245–247, 249–250, 252–254, 256, 258–262, 266–267, 270–271, 273, 278, 280–283
 Kocs (Komárom) 170, 266, 284, 289
 Kohanóc (Zemplén, Kochanovce, Csehszlovákia) 223
 Kollát (Zala) 144
 Komárom (Komárom) 17, 156, 213
 Komjáti (Nyitra, Komjatice, Csehszlovákia) 17
 Komoróczy György 102
 Konvikció 73–75, 275–276
 Kopháza (Sopron) 255
 Kossuth Lajos 102, 233
 Kotterbachpuszta (Szepes, Csehszlovákia) 36
 Kottor (Zala, Kotoriba, Jugoszlávia) 170
 Kovácstanya (Fejér) 288–289
 Kozár (Vas) 125, 161
 Kozma → Kiskozma
 Köcsk (Vas) 282
 Kőhányáspuszta (Fejér) 145
 Köpcsény (Moson, Kittsee, Ausztria) 14, 89, 131, 133, 135, 148, 158, 177, 265, 268
 Körmend (Vas) 12, 21, 48, 50–51, 67, 69–71, 73–74, 76, 78, 81, 84–85, 96, 99, 115, 119–120, 123–127, 131–132, 134, 138, 141, 147–148, 156–157, 159, 162, 165, 167, 170, 173, 179, 181–182, 186, 189–191, 195, 198, 201, 211–212, 217–218, 222, 227–229, 235–236, 246, 257, 265–266, 268, 270, 272, 277, 280–282, 286–289
 Kőrmösdpuszta (Bihar) 28, 224
 Környe (Komárom) 154, 198, 201, 221, 283
 Körös (Gömör, Kružna, Csehszlovákia) 38
 Körös szabályozás 38
 Köröshegy (Somogy) 73, 216, 240–241, 276
 Körösladány (Békés) 70
 Körösszeg (Bihar, Cheresig, Románia) 40
 Kőszeg (Vas) 14, 73, 89, 115, 118, 125, 127, 132, 138, 157, 161, 171, 174, 184, 191, 198, 215, 224, 274, 301
 Kőszénbányászat (1746) 186
 Kóvág (Bihar, Chioag, Románia) 38, 40–41, 43, 224, 235, 238
 Kövesd (Sopron) 17, 77, 162, 201, 222, 227, 255, 267
 Közbirtokosság 37
 Középpulya (Sopron, Mitterpullendorf, Ausztria) 245
 Kralicz család 102
 Krasznay Miklós számtartó 111
 Krompach (Krompács, Szepes, Krompachy, Csehszlovákia) 175, 186, 242, 252
 Kuti (Fejér) 258
 Ladomerszky Imre jogügyigazgató 34
 Lajtapordány (Sopron, Leithapodersdorf, Ausztria) 76, 132, 180, 207, 221, 224, 279
 Lajtászentmiklós (Sopron, Neudörf, Ausztria) 164, 180
 Lakompak (Sopron, Lackenbach, Ausztria) 14, 73, 89, 131, 141, 152, 155, 157, 160, 185, 212, 216, 282
 Lánzsérújfalu (Sopron, Neudorf bei Landsee, Ausztria) 136
 Lápispatak (Sáros, Ploské, Csehszlovákia) 60
 Lébényszentmiklós (Moson) 17, 92, 94, 96
 Légrad (Zala) 223
 Lehmann József professzor 169
 Léka (Sopron, Lockenhaus, Ausztria) 14, 73, 89, 101, 143, 155, 185, 191, 195, 215, 230, 256, 265, 274–275, 301–302
 Lelle (Somogy) 121
 Lencsés László kulcsár 113
 Lendva → Alsólendva
 Lenti (Zala) 73, 101, 189, 232
 Lest (Nógrád, Lešt, Csehszlovákia) 260, 281
 Léva (Bars, Levice, Csehszlovákia) 14, 72, 76–78, 89, 101, 119, 144, 171, 174, 183, 190, 214, 221–223, 275
 Liczey János 8
 Lietava (Trencsén, Lietava, Csehszlovákia) 89
 Lippay János 8
 Liszt Ferenc 98, 102
 Locsmánd (Sopron, Lutzmannsburg, Ausztria) 208, 225, 239, 264, 269, 279
 Lónya → Kis- és Nagylónya
 Lónyay család 9, 29, 31, 36, 38–39, 43–45, 68, 223–224, 236
 Lónyay József 29
 Lónyay Menyhért 68
 Lónyay Pál 29
 Loretto (Sopron, Loretto, Ausztria) 174
 Losonc (Nógrád, Lučenec, Csehszlovákia) 133
 Lőcse (Szepes, Levoča, Csehszlovákia) 29–31, 36, 165, 195, 255, 258
 Lők (Bars, Lékeška, Csehszlovákia) 200
 Lővő (Sopron) 81

- Lucsbach (Szepes, Lučivná, Csehszlovákia) 173, 178
 Ludbreg (Körös, Ludbreg, Jugoszlávia) 12, 21, 125, 127, 153, 182, 186, 223, 228
- Mád (Zemplén) 38
 Madách (Majthényi) család 9, 28, 31, 43–44, 70
 Magánpénztár 49
 Magyaralmás (Fejér) 125, 182, 201, 223, 225
 Magyaróvár (Moson) 46, 99–100, 116, 230
 Magyary Zoltán 6, 12
 Majkpuszta (Komárom) 145
 Majtény → Nagymajtény
 Makk (Komárom) 194
 Makovica (Sáros, Makovec, Csehszlovákia) 38
 Mándok (Szabolcs) 75, 113, 117–118, 121, 123, 170, 175, 177, 195, 262, 268, 271, 273, 276
 Mannersdorf uradalom 235
 Mannsberg, Steffel 33
 Marcali (Somogy) 17, 73
 Margita (Bihar, Marghita, Románia) 13, 22, 40
 Mária Terézia uralkodó 199, 217, 233–234, 256, 278, 300, 302, 304
 Máriaissy család 9, 28, 31–32, 34, 36, 38, 42, 44, 67, 70, 145, 163, 167, 194, 204, 222, 234, 238, 254, 256–257, 261–262
 Máriaissy Ignác 200
 Máriaissy István 28
 Máriaissy Jenő 42
 Máriaissy László 34
 Máriaissy Miklós 70
 Márky család 102
 Márkusfalva (Szepes, Markušovce, Csehszlovákia) 38, 42, 234, 261
 Maros (Veszprém) 73
 Marthon számtartó 144
 Mátészalka (Szatmár) 172
 Matolcs (Szatmár) 172
 Megyer (Nyitra, Slovensky Meder, Csehszlovákia) 16, 22, 24, 62, 67, 77–78
 Méhely Lajos 102
 Ménfőpuszta (Tata) 120
 Merény (Szepes, Vondrišiel, Csehszlovákia) 145, 163, 167, 200, 204
 Mérey Klára 101, 120
 Mérk (Szatmár) 172, 179
 Mernye (Somogy) 15
 Merze (Somogy) 245
 Meskó br. 68
 Meszesgyőrök (Zala) 91, 162, 167, 174
 Meszlényi tisztartó 276
 Mezőkomárom (Veszprém) 87, 96, 225–226
 Mezőlak (Veszprém) 146, 148, 150–151, 166, 183, 281
- Mezőpetri (Szatmár, Petrești, Románia) 154, 282
 Mezőtúr (Külső-Szolnok) 42, 145, 223, 238
 Mikola → Vámosmikola
 Millendorf földmérés 38
 Mindszentalgópuszta (Komárom) 117–118, 123
 Misztótfalu (Szatmár, Tauții Mititei, Románia) 16, 170, 181, 185
 Mitterpacher Lajos 8
 Mizdó → Nagymizdó
 Mogyorós (Szatmár, Márius, Románia) 44
 Molna-Szecsőd (Vas) 198
 Mórighida (Győr) 288
 Mosonmagyaróvár → Magyaróvár
 Mozsgó (Somogy) 235, 237
 Murányi Unió (1808) 46
 Muzsaly → Nagymuzsaly
 Muzsla (Esztergom, Mužla, Csehszlovákia) 206, 270
- Nádajla (Körmend, Vas) 289
 Nádasd (Vas) 69, 138, 141
 Nádasy család 190
 Nádasy Tamás 11, 102
 Nagybarom (Sopron, Grosswarasdorf, Ausztria) 79, 260
 Nagybutyka (Szabolcs) 291
 Nagycenk (Sopron) 17, 24, 54–56, 61, 73, 81, 83, 95, 121, 132, 137, 139, 141, 144, 150–151, 153–154, 158, 160–162, 165, 169, 177, 179, 181–183, 189, 191, 194–196, 202, 209, 213, 216, 219, 221–222, 228–231, 246, 249, 254–255, 261, 267, 272, 274, 276, 279, 295
 Nagyfalva (Szilágy, Nusfaláu, Románia) 39
 Nagyganna → Ganna
 Nagyhöflány (Sopron, Grosshöflein, Ausztria) 140, 154
 Nagyigmánd (Komárom) 101, 156, 168, 179, 291
 Nagykálló (Szabolcs) 28, 36, 39, 41, 43–44, 145, 149, 200, 223, 238, 247, 250, 254, 277
 Nagykanizsa (Zala) 12, 21, 69, 73, 81, 107, 115, 128, 132–133, 138, 165, 177, 212, 222, 228, 269, 276, 279
 Nagykároly (Szatmár, Carei mare, Románia) 16, 22, 24, 46, 48–50, 54–56, 62–64, 67, 69, 77–80, 95, 106–107, 109, 112–113, 115, 120, 124–125, 128, 130–133, 135–136, 138–139, 141–142, 145–152, 154, 156–160, 162–164, 166–170, 172, 174–175, 177–180, 182, 185, 188, 190–191, 193–194, 196, 199–200, 202, 204, 206–208, 210–213, 216, 220–222, 229, 239–240, 249, 251, 261–262, 265,

- 269–270, 272–273, 276, 279–280, 282, 295, 300
- Nagykutas (Zala) 230
- Nagylónya (Bereg) 29, 31, 38–39, 43–44, 223
- Nagymarton (Sopron, Mattersburg, Ausztria) 224, 240, 247, 267, 269, 271, 273, 280
- Nagymajtény (Szatmár, Moftinul mare, Románia) 149, 172, 175, 179, 272
- Nagymizdó (Vas) 137
- Nagymuzsaly (Muzsaj, Bereg, Muzsi jovo, Szovjetunió) 16, 24, 60, 62, 83, 181
- Nagypáli (Zala) 230
- Nagysalló (Bars, Velke Šarluhy, Csehszlovákia) 15
- Nagyszalánc (Abaúj, Slanec, Csehszlovákia) 17
- Nagyszénás (Békés) 78, 177, 182
- Nagyszombat (Pozsony, Trnava, Csehszlovákia) 15, 68
- Nagytapolcsány (Nyitra, Tapolčany, Csehszlovákia) 17
- Nagytóti (Bihar, Toltia, Románia) 40
- Nagyvárad (Bihar, Oradea, Románia) 28, 42–43, 109, 224, 235
- Nagyváthy János 8, 46, 82, 99, 101–102, 295
- Nagyvázsony (Veszprém) 17, 94
- Nándory Mátyás régens 58
- Napkor (Szabolcs) 41–42
- Nápoly (Olaszország) 130, 188
- Naszály (Komárom) 209
- Nemes György ágens 114
- Nemesi felkelés 196
- Nemesvölgy (Moson, Edelstal, Ausztria) 150, 166
- Németegyháza (Bicske, Fejér) 83
- Németkeresztúr → Keresztúr
- Németszentgrót (Vas, Gerersdorf, Ausztria) 278
- Németújvár (Vas, Güssing, Ausztria) 11–12, 21, 48–49, 59, 116, 133, 146, 148–149, 156–158, 165, 169–170, 173, 181, 247, 257, 265, 268, 304
- Németzsidány (Sopron) 217
- Nempti (Lenti, Zala) 89
- Neubär József ügyész 98
- Neustift (Vas, Neustift, Ausztria) 257
- Nezsider (Moson, Neusiedl am See, Ausztria) 167, 273
- Nóráp (Veszprém) 288
- Nyergesújfalu (Esztergom) 252
- Nyírbátor (Szabolcs) 16, 24, 62, 106, 121, 148, 201, 210
- Nyírbétek (Szabolcs) 16, 172, 291
- Nyíregyháza (Szabolcs) 28, 44, 69
- Nyitrai püspök 102
- Nyugdíj 119–120
- Óbuda 17, 275
- Ocsova (Zólyom, Očová, Csehszlovákia) 178
- Oggau (Sopron, Oggau, Ausztria) 167
- Olcsva (Szatmár) 154
- Ormosdy István udvarbíró 75
- Oros (Szabolcs) 41
- Orosháza (Békés) 78, 106, 115, 144, 149, 165, 168, 172, 177, 181–182, 227
- Oroszlány (Komárom) 153, 207, 249, 274
- Országos Levéltár 230
- Oszkó (Vas) 137
- Oszlop (Sopron, Oslip, Ausztria) 140, 168, 194, 205
- Otrokóczy József 72
- Ottlyk Zsigmond praefectus 105
- Ozora (Tolna) 14, 77, 89, 101, 106, 118, 123, 126, 143, 147, 155, 158, 160–161, 180, 196, 222, 235, 247, 275
- Önböly (Szatmár) 201
- Örmester (falusi) 177
- Örmező (Szabolcs) 268
- Örökvátság 145
- Órség 11
- Ósiség 293
- Pach Zsigmond Pál 122
- Péhy fizetőmester 73
- Pálca (Szabolcs, Chilia, Románia), 170, 259, 262, 273
- Palota → Várpalota
- Pankl Máté 8
- Pannonhalmi főapátság 9, 239, 253, 255, 279
- Pap József, a nagycenki bizottság elnöke 55
- Pápa (Veszprém) 52, 120, 166, 287–290
- Papírgyár 185
- Papkeszi (Veszprém) 67, 141, 246, 251, 267
- Páztó → Ipolypáztó
- Pátapuszta (Körmend, Vas) 162
- Pécs (Baranya) 220
- Pecsenyéd (Sopron, Pötsching, Ausztria) 14, 74, 89, 143, 176, 180, 185, 193, 215–216, 278, 301
- Pécsi káptalan 100
- Pér (Bihar) 139
- Perényi Mária 260
- Peresztég (Sopron) 17
- Pest 21, 24, 31, 33–34, 38, 43, 45, 60, 62–63, 68–71, 77–83, 114, 158, 166, 191, 194, 213, 273
- Pesti Hírlap 233
- Péterfa (Sopron, Oberpetersdorf, Ausztria) 282
- Petőfalva (Sopron, Pöttelsdorf, Ausztria) 272
- Pfahler, Carolus 8, 201, 218, 232, 242, 263

- Piarista kusztdiátus 9, 81, 106, 108–109, 294
 Picka Mihály postamester 79
 Pilát (Nagyecen, Sopron) 151
 Pócspetri (Szabolcs) 38
 Podluzsány (Nógrád, Podluzány, Csehszlovákia) 132, 177
 Pórács (Szepes, Porač, Csehszlovákia) 254, 262
 Porcsalma (Szatmár) 177
 Pordány → Lajtapordány
 Poroszló (Heves) 16, 78
 Pozsony (Bratislava, Csehszlovákia) 15, 21, 34, 114, 127, 190–191, 213–214, 216
 Pölöske (Zala) 17, 100
 Prága (Csehország) 276
 Prater (Bécs) 82
 Praznovszky György tisztartó 115
 Praznovszky Sándor ispán 121
 Pulya → Alsó- és Felsőpulya
 Pusztacsúcs (Szabolcs) 291
 Pusztasópuszta (Vas) 279
 Putnok (Gömör) 117
- Rábaszentmihály (Győr) 268
 Rábaszentmiklós (Győr) 252
 Raisz György levéltáros 42
 Raiz Ágoston levéltáros 70–71
 Rajka (Moson) 165
 Ravasz János 103
 Réde (Veszprém) 254
 Rédly család 102
 Rembeczky János tizedszedő 75, 107
 Rezi (Zala) 91, 254
 Rézler György ispán 69, 121
 Ribitsch felügyelő 152
 Richnó (Szepes, Richnava, Csehszlovákia) 154, 173, 200, 210, 216, 245, 256, 263, 266, 274, 281
 Rimai Coalitio (1810) 46
 Rohonc (Vas, Rechnitz, Ausztria) 11–12, 21, 59, 102, 134, 138
 Rosina (Trencsén, Rosina, Csehszlovákia) 175
 Rózsás (Szabolcs) 291
 Rozsnyó (Gömör, Rožnava, Csehszlovákia) 15, 28, 220
 Röjtök (Sopron) 246
 Rudna (Gömör, Rudná, Csehszlovákia) 38
 Rutkai Imre mérnök 229
 Ruysz Ferenc kasznár 112
- Ság (Sopron) 13, 163, 194, 218
 Salánk (Ugocsa, Salanki, Szovjetunió) 16, 24, 60, 62, 113, 181
 Salgóczy István írnok 115
 Salzburg (Ausztria) 159
 Sámson (Békés) 142, 165, 182
- Sándor Móric 117, 119–120
 Sároslak (Körmen, Vas) 289
 Sárospatak (Zemplén) 105, 108–109, 111–113, 224
 Sárvár (Vas) 17
 Schenk levéltáros 68, 70
 Schik Pál számvető 210
 Schmiliár levéltáros 66, 68–69, 72
 Schovy Emánuel számadó 78
 Schwarzenbach (Ausztria) 14, 89, 131, 152, 155, 157
 Scitovszky János 77
 Segesd (Somogy) 148
 Sellye (Baranya) 12, 21
 Sennye (Vas) 230
 Sérc (Sopron, Schützen am Gebirge, Ausztria) 133, 178, 198, 265, 269, 272
 Serényi gr. 117, 120
 Sekell ágens 114
 Sexti András mérnök 39
 Siklós (Baranya) 12, 21, 60, 235
 Simaháza (Sopron) 165
 Simon János mérnök 228
 Simonypusztá (Keszthely, Zala) 160
 Sinkovics István 102
 Sinner bécsi gabonakereskedő 156
 Siroka (Sáros, Široké, Csehszlovákia) 132
 Smizsány (Szepes, Smižany, Csehszlovákia) 43, 115, 153, 186, 260–261, 276–277
 Solyom győri gabonakereskedő 155
 Somfalva (Sopron, Schattendorf, Ausztria) 79
 Somlyó → Szilágysomlyó
 Somodorpusztá (Somogy) 235
 Somogyvár (Somogy) 73, 121
 Somorja (Moson, Šamorjn, Csehszlovákia) 143
 Somospusztá (Nagykároly, Szatmár) 138, 154
 Sopron (Sopron) 9, 28, 43, 76, 82, 122, 127, 166, 168, 170, 173, 188, 190, 198, 255, 271
 Sopronnyék (Sopron, Neckenmarkt, Ausztria) 215, 265, 282, 301
 Söjtör (Kapunár, Sopron) 152
 Späch György számtartó 74
 Sperndorf (Szepes, Iľiašovce, Csehszlovákia) 133, 176
 Stahremberg grnő 224
 Strém (Vas, Strem, Ausztria) 11
 Sur (Veszprém) 251, 254
 Surány (Nyitra, Šurany, Csehszlovákia) 16, 22, 24, 62, 69, 78, 127, 148, 227
 Süttő (Esztergom) 266
 Süttör (Sopron) 14, 73, 89, 111, 221
- Szabad György 112, 120, 253
 Szádvár (Abaúj, Borzovák, Csehszlovákia) 14, 78, 89, 96

- Szák (Komárom) 23, 132, 140, 196, 289
 Szalka (Hont, Salka, Csehszlovákia) 210
 Szalkszentmárton (Pest-Pilis) 13, 162–163, 237
 Szalonak (Vas, Schlaining, Ausztria) 11, 59
 Szaniszló (Szatmár, Szaniszáu, Románia) 139, 154, 172, 199, 229
 Szántó (Zala) 91, 223, 225, 277
 Szántó Imre 281
 Szár (Fejér) 142, 289
 Szárazvám (Sopron, Müllendorf, Ausztria) 140
 Szarvas (Békés) 40, 70, 165
 Szarvókó (Sopron, Hornstein, Ausztria) 14, 56, 89, 114, 182, 194, 209, 224, 227, 230, 249
 Szatmári Pál pohárnok 128
 Szátszényi család 9, 12, 17–18, 20, 24, 42–43, 53, 55, 61, 81, 84, 130, 136, 150, 156, 169, 195, 238, 240, 268, 280, 292–294
 Széchényi Ferenc 54–55, 61, 117, 295
 Széchényi István 100
 Szécsény (Nógrád) 17, 63
 Szecsőd → Molna-Szecsőd
 Szegvár (Csongrád) 175
 Székesfehérvár (Fejér) 82, 122, 179, 190
 Szekfű Gyula 5, 22, 207, 301
 Székudvar (Arad, Socodor, Románia) 43
 Széleskút (Sopron, Breitenbrunn, Ausztria) 140, 177, 214, 216, 230
 Szelistye (Szatmár, Sálište, Románia) 72
 Szénás → Nagyszénás
 Szend (Komárom) 253
 Szendrey István 202
 Szendrő (Borsod) 13, 22, 173, 176
 Szenna (Somogy) 68
 Szentandrás (Abaúj) 68
 Szentandrás (Békés) 165
 Szentandrás (Sopron) 91, 179
 Szentanna (Liptó, Sváta Anna, Csehszlovákia) 127
 Sentelek (Kolozs, Sintelec, Románia) 38
 Szentes (Csongrád) 142, 145, 165, 175, 180, 190, 236, 298
 Szentgrót (Zala) 181
 Szentgyörgy (Komárom, Sváty Jur, Csehszlovákia) 146, 156
 Szentgyörgy (Sopron) 140
 Szentgyörgy (Zala) 229
 Szentgyörgyvár (Zala) 17
 Szentivány (Tata, Komárom) 289
 Szentiványi Márton 8
 Szentlászló (Zala) 230
 Szentlőrinc (Baranya) 14, 77, 89
 Szentlőrinc (Keszthely, Zala) 153
 Szentmargit (Sopron, Sankt Margarethen, Ausztria) 68, 89, 114, 269
 Szentmárton (Keszthely, Zala) 147
 Szentmárton (Sopron) 268
 Szentmihály (Fejér) 11, 100, 119, 123
 Szentmiklós (Somogy) 163
 Szentmiklós (Szatmár, Sinnicolaul, Románia) 149, 172, 199, 206, 260
 Szentpéter (Boldogasszony, Moson) 143
 Szenttornya (Békés) 144
 Szepesszentszent (Szepes, Bijacovce, Csehszlovákia) 32, 42
 Szepesszűmeg → Smizsány
 Szepesvára (Szepes, Spišské Podhradie, Csehszlovákia) 32–33
 Szered (Komárom, Sereď, Csehszlovákia) 118, 123
 Szervezéstudomány 7
 Szigetvár (Somogy) 73
 Szilágyosmlyó (Szilágy, Șimleul silvaniei, Románia) 39, 211
 Szilas (Abaúj, Silas, Csehszlovákia) 220
 Szimező (Mezőlak, Veszprém) 183
 Szirmay Lajos 80
 Szirmay Miklós praefectus 105
 Szkala család 102
 Szklabonya (Nógrád, Sklabiná, Csehszlovákia) 218, 283
 Szilávy Pál adminisztrátor 102, 114
 Szlovinka → Alsószlovinka
 Szóbeli peres eljárás 302
 Szokolya (Szokola, Hont) 143, 157, 180, 183, 275
 Szombathely (Vas) 157, 224
 Szombathelyi káptalan 99
 Szomód (Komárom) 209, 218, 247
 Szomolnok (Szepes, Smolnik, Csehszlovákia) 45
 Szóce (Vas) 12, 21
 Szőcskőd (Bihar) 40
 Szögyény János praefectus 105
 Szókeföld (Szombathely, Vas) 73, 161, 179, 182
 Szőlős (Komárom) 209
 Szőlős (Zala) 91, 223
 Szőlőske (Torna, Seleşka, Csehszlovákia) 47, 262
 Sztrecsén (Trencsén, Strečno, Csehszlovákia) 14, 68, 73, 76, 89, 99, 189, 245, 280
 Sztropkó (Zemplén, Stropkov, Csehszlovákia) 17
 Szulok (Somogy) 158, 214
 Táborszepes (Sopron) 73, 164
 Tahy István praefectus 105
 Takács György kasznár 75
 Tálliget (Tata, Komárom) 161
 Tállya (Zemplén) 31, 38

- Tamási (Kéménd, Zala) 146
 Tamási (Sopron) 171
 Tanácsköztársaság 290
 Tarcal (Zemplén) 45
 Tarkján (Komárom) 161, 209, 222, 253
 Tarpa (Bereg) 144
 Tasspuszta (Heves) 279
 Taszár (Somogy) 15
 Tata (Komárom) 23, 27, 48, 59, 63, 67,
 71, 100–101, 106, 108, 113–116, 118,
 120–121, 132–136, 139–140, 142–143,
 148–151, 161–162, 165, 168, 174, 176,
 180, 182, 186, 194–195, 199, 201, 209,
 211–213, 216–218, 221–222, 225, 242,
 246–248, 253–254, 258, 265–266, 270,
 273, 281, 283–285, 287–289, 301
 Tatatóváros (Komárom) 151, 174, 190, 209,
 211–212, 216, 274
 Tengőd (Tolna) 248
 Terebes → Töketerebes
 Terem (Szatmár) 201, 261
 Tessedik Sámuel 99
 Teszér (Veszprém) 287
 Tétény (Moson) 68
 Thanhoffer tisztartó 238
 Themel János csehországi tüveggyáros 186
 Thurzó család 27
 Thurzó Elek 53
 Thurzó György 27
 Thurzó Szaniszló 108
 Tihany (Zala) 98
 Tiszalök (Szabolcs) 291
 Tiszaszentmárton (Szabolcs) 17, 250, 253, 260
 Tiszavarsánypuszta (Külső-Szolnok) 36
 Tiszovnyik → Alsótiszovnyik
 Tokaj (Zemplén) 291
 Tomaj → Badacsonytomaj
 Torday család 278–279
 Tormafalva (Sopron, Krensdorf, Ausztria) 168,
 256
 Tornynosnémeti (Abaúj) 31
 Tótkomlós (Békés) 40
 Töketerebes (Szatmár, Trebești, Románia) 144,
 172, 260
 Töketerebes (Zemplén, Trebišov, Csehszlo-
 vákia) 46, 165, 240, 246, 259
 Trautmannsdorf (Ausztria) 21, 48, 50–51, 154,
 165, 167
 Trautsohn 9, 105
 Turzófalva (Trencsén, Turzovka, Csehszlo-
 vákia) 223, 279

 Udvarhelyi Ferenc levéltáros 69–70
 Ugod (Veszprém) 290
 Újfalu (Sopron, Neufeld, Ausztria) 114, 152,
 156–157, 171

 Újfalu (Szabolcs) 259
 Újhelypuszta (Csongrád) 69
 Újmajor (Keszthely, Zala) 165
 Ungvár (Ung, Uzsgorod, Szovjetunió) 111, 188
 Urbéri parancs (1853) 290, 305
 Úriszék 31, 35, 50, 53, 62, 104, 232–235,
 237–241, 245, 249–250, 255–257, 260,
 263, 268, 280, 294, 302–303
 Uzsza (Zala) 289

 Ürmény (Nyitra, Urmin, Csehszlovákia) 102
 Úszögpuszta (Baranya) 60, 235

 Vác (Pest) 225
 Vadászat 166–167
 Vágbeszterce (Trencsén, Považska Bystrica,
 Csehszlovákia) 12, 19, 22, 123
 Vajda János 102
 Vajkóc (Szepes, Vajkovce, Csehszlovákia) 274
 Vállaj (Szatmár) 175, 179
 Vámosmikola (Hont) 112, 157
 Varga Endre 9, 237, 243, 265
 Varjulapos (Szabolcs) 291
 Várpalota (Veszprém) 17, 46, 49, 109, 141,
 178, 193–194, 202, 204, 206, 210, 219,
 237, 246, 251, 256, 268, 270–272, 276–
 277
 Vas Gereben 102
 Vásárhely → Hódmezővásárhely
 Vasbányászat 108, 115, 183–184, 186, 252
 Vasvár (Vas) 13, 111, 137, 163, 165, 175, 190,
 198
 Vay Miklós 185
 Végles (Zólyom, Víglaš, Csehszlovákia) 14, 78,
 89, 99, 101, 185, 247
 Vencsellő (Szabolcs) 291
 Verebély (Bars, Vrable, Csehszlovákia) 15
 Verebes József fakereskedő 157
 Verőce (Nógrád) 180
 Vértesboglár (Fejér) 132, 151, 176, 222, 248
 Veszprém (Veszprém) 11
 Veszprémi apácák 105
 Veszprémi püspök 11
 Vid László levéltáros 68–69
 Vimmer család 102
 Vincze József számtartó 74
 Vinkler János 232
 Visonta (Somogy) 73
 Vitnyéd (Sopron) 152
 Völgyfalu (Zala, Dolina pri Lendavi, Jugosz-
 lávia) 275
 Vörösmary Mihály 102
 Vörs (Somogy) 116, 153

Wachtl Kristóf, a kismartoni bizottság elnöke 55,
Walch számvevő 73
Wellmann Imre 10, 102, 106
Wenckheim Ferenc 33
Wenckheim János 33
Wenzel Gusztáv 8, 10, 199
Werbőczy István 253, 263
Wesselényi uradalom 198
Weszely Mihály kasznár 111
Wittmann Antal gazdatiszt 102
Wurmbrand gr. 142
Würitz József orvos 214

Zboró (Sáros, Zborov, Csehszlovákia) 38
Zemplén (Zemplén, Zemplin, Csehszlovákia)
229

Zichy család 9, 12, 17–18, 46–47, 67, 84,
93–96, 105, 119, 123, 193–194, 204, 208,
251, 254, 267
Zimán Ferenc számvevő 107, 229
Zimony (Szerém, Zemun, Jugoszlávia) 191, 208
Zinner mérnök 131, 174, 198, 278
Zirci apátság 105
Zöchmeister felügyelő 198

Zsakaróc (Szepes, Žakarovec, Csehszlovákia)
181, 196, 200, 210, 248–249, 251, 254,
262, 270
Zsemle (Komárom) 186, 299
Zsitva (Somogy) 217
Zsolna (Trencsén, Žilina, Csehszlovákia) 126
Zsurk (Szabolcs) 121, 262

TARTALOMJEGYZÉK

I. Bevezetés	5
II. A birtokkormányzat és a birtokszervezet fejlődése	10
III. Testületi irányító szervek	26
1. A családülés	27
2. A tisztiszek	45
3. A gazdasági bizottság (igazgató tanács)	53
IV. Operatív szervek. Számvitel	58
V. Tisztviselők, alkalmazottak	98
1. Tisztviselők (officiales)	104
2. Alkalmazottak (oeconomici)	121
3. Szolgák (servitores)	122
VI. Birtokgazdálkodás	129
1. Fenntartás	129
2. Urbéri szolgáltatások, a munkaerő biztosítása	136
3. Szántóföldi munkák, talajjavítás	145
4. Növénytermesztés	147
5. Állattenyésztés	159
6. Haszonvételek, ipari üzemek	168
VII. A birtokkormányzat részvétele a közigazgatásban	187
1. Kapcsolat a közigazgatási szervekkel	188
2. Hadiadó, katonaállítás, beszállásolás	192
3. Utak, hidak fenntartása, csatornázás	198
4. Falusi önkormányzat	199
5. Telepítés	207
6. Építésügy	210
7. Céhügy	211
8. Kereskedelemügy	212
9. Tűzvédelem	213
10. Egészségügy, állategészségügy, jótékonyosság	214
11. Árvaügy	217
12. Vallásügy	220
13. Földmérés, földkönyv (telekkönyv)	228

VIII. Jogszolgáltatás	232
A peres eljárás	239
1. Magistratuális ügyek	243
2. Büntetőügyek	250
3. Delicta privata	258
4. Polgári ügyek	263
IX. Kitekintés a birtokkormányzat további fejlődésére	284
X. A nagybirtokkormányzat jellemzése	292
Függelék	307
Levéltári források	309
A felhasznált országos levéltári források a törzsszámok sorrendjében	315
Felhasznált irodalom	317
Rövidítések jegyzéke	322
Mutató	323

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója
A szerkesztésért felelős: Tárnok Irén
Műszaki szerkesztő: Merkly László
Terjedelem: 29,75 (A/5) ív – AK 1442 k8082
78-1711 – Dabasi Nyomda, Budapest – Dabas
Felelős vezető: Bálint Csaba igazgató

A MAGYAR ORSZÁGOS
LEVÉLTÁR KIADVÁNYAI
*sorozat az alábbi csoportosításban
jelenik meg*

I. Levéltári leltárak

II. Forráskiadványok

*III. Hatóság-
és hivataltörténet*

1. kötet

EMBER GYŐZŐ

AZ ÚJKORI
MAGYAR KÖZIGAZGATÁS
TÖRTÉNETE
MOHÁCS TÓL
A TÖRÖK KIŰZÉSÉIG

625 oldal • Kötve 80,— Ft

2. kötet

VERES MIKLÓS

A TÁRNOKI HATÓSÁG
ÉS A TÁRNOKI SZÉK
1526—1849

117 oldal • Kötve 28,— Ft

3. kötet

NAGY ISTVÁN

A MAGYAR KAMARA
1686—1848

374 oldal • Kötve 65,— Ft

4. kötet

VARGA ENDRE

A KIRÁLYI CURIA
1780—1850

274 oldal • Kötve 54,— Ft

*IV. Levéltártan és történeti
forrástudományok*

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

Ára: 91,- Ft

ISBN 963 05 1742 6